

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/114101>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

VAN BOEK TOT BIBLIOTHEEK

De wordingsgeschiedenis van de
Dictionnaire Historique et Critique van Pierre Bayle
(1689-1706)

H.H.M. van Lieshout

VAN BOEK TOT BIBLIOTHEEK

De wordingsgeschiedenis van de
Dictionnaire Historique et Critique van Pierre Bayle
(1689-1706)

VAN BOEK TOT BIBLIOTHEEK

De wordingsgeschiedenis van de *Dictionaire Historique et Critique* van Pierre Bayle (1689-1706)

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op
maandag 18 mei 1992 des namiddags te 1.30 uur precies

door

Helena Henrica Maria van Lieshout
geboren op 27 maart 1953 te Horst

Grave 1992

Deze onderzoeken werden gesteund door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.). De publikatie werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Paul Hazard-Stichting.

(c) H.H.M. van Lieshout, 1992
ISBN 90-9005017-5

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op welke ander wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the author.

Verantwoording	i
Hoofdstuk I: Van <i>Projet</i> tot Supplement: de externe geschiedenis van Bayles Dictionaire	
a. Voorgeschiedenis	1
b. Eerste plannen voor een 'Dictionaire Critique'	3
c. Presentatie van de 'Dictionaire Critique' aan het publiek	6
d. Inhoud en reikwijdte van het <i>Projet</i> en de <i>Fragmens</i>	7
e. Reacties van de geleerde wereld op <i>Projet et Fragmens</i>	13
f. Naar een 'Dictionaire Historique et Critique'. De voorbereiding van de uitgave (1692-1696)	17
g. Een bericht aan de lezers: het voorwoord bij de <i>Dictionaire</i> (1697)	26
h. Reacties op de <i>Dictionaire</i> : eerste schermutselingen	31
i. Pierre Jurieu als regisseur van de kritiek	35
j. Bayle onverstoord	38
k. De keuze tussen een supplement of een nieuwe editie	39
l. De tweede editie (1702)	42
m. Bayles laatste levensjaren: de <i>Dictionaire</i> naar het tweede plan	45
Hoofdstuk II: De <i>Dictionaire Historique et Critique</i> : tussen ideaal en werkelijkheid	
a. De onaantastbaarheid van het geschreven woord	51
b. Bayles directheid van schrijven	57
c. Vorm en inhoud van de <i>Dictionaire</i> : hun onderlinge samenhang	63
d. De dwang van het alfabet	67
e. De inhoud van de <i>Dictionaire</i> geanalyseerd: een verantwoording vooraf	73
f. Een rondgang door de <i>Dictionaire</i> met de auteur als gids	73
g. Bijdragen van derden	78
h. Beloften over artikelen die nooit in druk zijn verschenen	84
i. Het basismateriaal: Bayles 'recueils'	89
j. Bayle tegendraads: klassieke eruditie en een onwillig publiek	94
k. De basispatronen in de <i>Dictionaire</i>	
1. Inleiding	102
2. De <i>Dictionaire</i> als aanvulling op andere lexica	103
3. De grenzen van de complementariteit	109
4. De verhouding tot de <i>Dictionaire</i> van Louis Moréri	114
5. Bayles doelstelling: biografieën naar het leven getekend	119
6. Geen bewering zonder bewijs: een bijzondere presentatie	122
7. Het publiek en de auteur: Bayles autonomie	127
8. Ter afronding	130
l. 'Un livre utile'	131
Hoofdstuk III: Retouches bij het portret van Pierre Bayle als geleerde (1681-1706)	
a. Een portret onder vernis	133
b. Fransman in de Republiek	136
c. Bayle in Rotterdam	139
d. De bezigheden van een Rotterdams hoogleraar	141

e. Bayle in het maatschappelijk verkeer	145
f. In de winkel van Leers	150
g. Een leven in vrijheid voor de Muzen	153
h. Bayle getypeerd	155
i. De geleerde in zijn werkkamer	156
Hoofdstuk IV: De bibliotheek van een erudiet, een bibliotheek voor geletterd Europa	
a. De bewijspplaatsen in de <i>Dictionaire</i> als bouwstenen voor een bibliotheek	159
b. Naar een reconstructie van Bayles bibliotheek	162
c. Bayles bibliotheek als een geestelijk en materieel boekenbestand	165
d. Bijzondere categorieën in de bibliotheek: minder betrouwbaar bronnenmateriaal	
1. Tussen werkelijkheid en fictie	167
2. De politieke en galante periodieke pers	168
3. Lofzangen en smaadschriften	171
4. Miscellanea	171
5. Informatie van 'horen zeggen' (les 'oui dire')	173
e. Een tweede reeks bijzondere categorieën: gegevens met een speciale herkomst	
1. Inleiding	177
2. Boeken 'geciteerd naar'	178
3. Geleerdentijdschriften als bron	182
4. Bayles geleerde informanten	
4.1: In de Republiek der Letteren	189
4.2: Correspondenten in Frankrijk	190
4.3: Hulp uit de Republiek	193
4.4: Overige informanten	199
f. De bevoorrading van de bibliotheek: de rol van Reinier Leers	201
g. Bayles handbibliotheek	
1. Inleiding	204
2. Algemene bio- en bibliographica	205
3. Naar thema	207
4. Naar land	209
5. Dictionaires	214
6. Overige frequent gebruikte werken uit de (vroeg)moderne tijd	215
7. De klassieken	217
h. De contouren van Bayles bibliotheek	220
i. Epiloog	225
Slotbeschouwing	227
Appendix I: De chronologie van de <i>Dictionaire</i>	231
Appendix II: Bijdragen van informanten	243
Dramatis personae	249
Bibliografie	257
Summary	265
Samenvatting	269

Wanneer Pierre Bayle in 1681 in de Republiek arriveert om er hoogleraar te worden aan de Rotterdamse Illustre School reikt zijn bekendheid niet veel verder dan Sedan, zijn vorige standplaats. Bayle, tweede zoon van een predikant zonder naam en faam uit Le Carla in het zuiden van Frankrijk heeft tot dan toe een onopvallend en tamelijk moeizaam leven geleid; hij heeft met horten en stoten gestudeerd, hij heeft zich laten verleiden tot een al heel spoedig weer herroepen overgang naar het katholieke geloof en zijn hoogleraarschap te Sedan, na een zwaar concours verworven, is ten offer gevallen aan de godsdienstpolitiek van Lodewijk XIV. Dank zij de goede zorgen van een oudleerling uit Rotterdam, Johan van Zoelen, kan hij zijn werkzaamheden voortzetten aan de kersverse Rotterdamse Illustre School, in wat heel duidelijk een benoeming op krediet is geweest.

Bij zijn komst in de Republiek is Bayles eerste boek, de *Lettre sur les comètes*, nog ter perse en is zijn reputatie veel geringer dan die van Pierre Jurieu, zijn collega te Sedan, die in zijn nieuwe functie van Waals predikant en hoogleraar aan de Illustre School meteen na zijn aankomst zelfverzekerd de voorrang binnen de gemeente voor zich opeist, ten koste van de oudste predikant Piélat. Toch is het Bayle die zijn verblijf te Rotterdam het meest tot een succes weet te maken. Waar Jurieu zich onderdompelt in de harde wereld van godsdienst en politiek, treedt Bayle in dienst van de Republiek der Letteren, onder het toeziend oog van de grote Rotterdamse 'libraire' Reinier Leers. Bij zijn dood in 1706 is hij een Europese beroemdheid.

Bayle heeft zijn eerste faam in brede kring te danken gehad aan zijn redacteurschap van de *Nouvelles de la république des lettres*, het vroegste algemene geleerdentijdschrift uit de Republiek (Amsterdam 1684-1687). Het is ongetwijfeld die faam geweest die Reinier Leers tot de overtuiging heeft gebracht dat een *Dictionnaire Critique*, wanneer die door Bayle zou worden geschreven, een profijtelijke onderneming zou zijn. En Leers vergiste zich niet: de *Dictionnaire Historique et Critique*, zoals Bayles *magnum opus* zou gaan heten, vormde nog voor zijn verschijnen in 1697 onder geleerden en geletterden het gesprek van de dag.

Bayles lexicon had een dubbele lading: enerzijds bood het aanvullingen en correcties op concurrerende werken, in het bijzonder op het groot historisch woordenboek van Louis Moréri, inmiddels ook in de Republiek herdrukt; anderzijds diende het als mengvat voor alle preoccupaties van zijn auteur, zijn liefde voor details, zijn precisie, zijn grote nieuwsgierigheid op historisch gebied, en met name voor zijn even vrijmoedige als scherpzinnige opinies op filosofisch en theologisch terrein. Door deze combinatie van lexicografie en filosofie drongen zijn denkbeelden vrijwel onmiddellijk door op plaatsen die bij een klassieke presentatie - in een ordelijk traktaat - veel moeilijker bereikbaar zouden zijn geweest, bij een publiek dat mét zijn historische en bio - en bibliografische uiteenzettingen ook zijn beschouwingen op de grens van orthodoxie en heterodoxie kreeg voorgeschoteld.

De *Dictionnaire* is uiteraard eerst en vooral de vindplaats bij uitstek voor de ideewereld van Bayle, en in dat opzicht is hij dan ook zeer diepgaand bestudeerd. Een fundamentele bijdrage tot een beter begrip van Bayles gedachtengoed vormt

nog altijd het tweede deel, *Hétérodoxie et Rigorisme* (La Haye 1964) van de grote studie van Elisabeth Labrousse uit 1963-1964.¹ De laatste jaren neemt dit type onderzoek eerder toe dan af.² Men kan het kortweg karakteriseren als onderzoek naar de inhoud van Bayles intellectuele signatuur. De *Dictionnaire* zelf als vehikel voor Bayles ideeënwereld is herhaaldelijk op fijnzinnige wijze - zij het enkel op theoretisch niveau en niet vanuit de technische en praktische aspecten van Bayles schrijverschap - in de beschouwingen betrokken, in het bijzonder door E. Lacoste,³ J. Solé,⁴ H. Dieckmann⁵ en zeer recent door R. Whelan.⁶

In het verlengde van de belangstelling voor Bayles denkbeelden op filosofisch en theologisch terrein is inmiddels op tal van deelgebieden nader onderzoek verricht naar zijn activiteiten als lexicograaf. Kern van dit onderzoek is steeds de wijze waarop Bayle in zijn *Dictionnaire* zijn lezers over het gegeven onderwerp verslag heeft gedaan. Met name de geografische invalshoek is populair. L.P. Courtines bestudeerde *Bayle's Relations with England and the English* (New York 1938), een onderzoek dat nadien werd overgedaan - op goede gronden! - en aangevuld, speciaal voor de *Dictionnaire*, door P.J.S. Whitmore.⁷ P. Dibon stelde in het collegejaar 1974-1975 met zijn toehoorders van de Ecole Pratique des Hautes Etudes te Parijs een verkennend onderzoek in naar de artikelen in de *Dictionnaire* over

¹ Het eerste deel, *Du pays de Foix à la cité d'Erasmus* (La Haye 1963) schetste de biografie van Bayle.

² Cfr e.g. het overzichtsartikel van A. Derigibus, 'La filosofia "critica" di Pierre Bayle. Intorno ad alcune recenti pubblicazioni italiane sull'opera di Bayle', in: *Studi Francesi*, 28 (1984), pp. 289-303.

³ *Bayle novelliste & critique littéraire. Suivi d'une nouvelle édition des pamphlets de Bayle contre le maréchal de Luxembourg*, Bruxelles 1929.

⁴ 'Religion et méthode critique dans le "Dictionnaire" de Bayle' en 'Religion et vision historiographique dans le "Dictionnaire" de Bayle', in: *Religion, érudition et critique à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*, Paris 1968, pp. 71-117 en 119-200; 'Religion et conception du monde dans le dictionnaire de Bayle', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXVII (1971), pp. 545-581; CXVIII (1972), pp. 55-98; 483-510; 650-682.

⁵ H. Dieckmann, 'Form and Style in Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique*', in: P.U. Hohendahl, H. Lindenberger, E. Schwarz eds, *Essays on European Literature in Honor of Liselotte Dieckmann*, St. Louis (1972), pp. 179-190.

⁶ R. Whelan, *The Anatomy of Superstition: a study of the historical theory and practice of Pierre Bayle*, Oxford 1989.

⁷ In *The Use made of English Thought and History in the works of Pierre Bayle. With special reference to the "Dictionnaire"*, M.A., The University of London, 1952, ongepubliceerd. Een samenvatting van dit onderzoek verscheen in *French Studies. A Quarterly Review*, VIII (1954), pp. 141-148. Dank zij de welwillende toestemming van de heer Whitmore kon zijn these voor deze studie in typescript worden geraadpleegd.

personen uit de Republiek;⁸ een nadere studie is tot op heden helaas niet verschenen. K.R. Scholberg publiceerde een grondige studie betreffende Bayle en Spanje waarin ook Bayles overig werk is betrokken, gecompleteerd met een overzicht (maar niet geheel volledig) van Spaanse en Portugese schrijvers in Bayles oeuvre en een overzicht van door Bayle genoemde vertalingen van Spaanse werken.⁹ De studie van J. F. Goetinck naar de artikelen over Duitsers in de *Dictionnaire* in de eerste editie uit 1697 (de beperking tot deze eerste editie heeft een strikt pragmatische achtergrond: Goetinck had de tweede editie uit 1702 niet tot zijn beschikking) moet helaas als een gemiste kans worden beoordeeld,¹⁰ en datzelfde geldt voor het wel zeer oppervlakkige en soms apert onjuiste artikel van V.E. Hanzeli over Pierre Bayle en Hongarije.¹¹

Naast deze geografische studies zijn er studies over losse artikelen (Comenius, Franciscus van Assisi, Loyola, Machiavelli, Spinoza), over series artikelen (de artikelen over Bijbelse personen) en over themata door heel de *Dictionnaire* heen waarbij minder Bayles eigen signatuur wordt onderzocht als wel de boodschap die hij over het thema aan zijn lezers heeft gegeven (Bayle, rabbijnen en rabbijnisme; Bayle en het zestiende-eeuwse Frankrijk; Bayle en de Islam). Het spreekt voor zich dat dit type studies naar believen kan worden uitgebreid.

Bij dit alles is de *Dictionnaire als zodanig* stelselmatig onderbelicht gebleven. De vorm waarin Bayle zijn denkbeelden heeft gegoten is vrijwel steeds slechts secundair, de wijze waarop hij gestalte heeft gegeven aan zijn lexicon wordt nauwelijks relevant geacht. De *Dictionnaire* wordt - en op zich is dat natuurlijk heel legitiem - beschouwd en beschreven vanuit het gezichtspunt van de toeschouwers bij een spektakelstuk: alle aandacht is gericht op het fraaie tableau, het schitterende decor, de prestaties van de acteurs, de illusie van een onaards vergezicht, het kunst- en vliegwerk. Maar de alledaagsheid van de bedrijvigheid achter de schermen, de ingewikkelde machinerie die het stuk op gang houdt, blijven voor de zaal verborgen.¹²

⁸ 'Pierre Bayle, témoin du Siècle d'or hollandais', in: *Annuaire- Ecole pratique des hautes études, IVe section* 107 (1974-1975), pp. 729-751.

⁹ *Pierre Bayle and Spain*, Chapel Hill s.a.

¹⁰ J.F. Goetinck, *Essai sur le rôle des Allemands dans le 'Dictionnaire Historique et Critique' (1697) de Pierre Bayle*, Tübingen/Paris 1982.

¹¹ 'Pierre Bayle et la Hongrie', in: *French Review*, XXVII (1954), pp. 346-353. Volledigheidshalve zij hier nog gewezen op een studie van B. Dzakula over Sloveense en Kroatische schrijvers in de *Dictionnaire* in de *Annales de l'Institut français de Zagreb*, 14-17 (1964-19665), pp. 74-75 en naar de zeer recente studie van S. Zoli, 'Pierre Bayle e la Cina', in *Studi Francesi*, 99 (1990), pp. 467-472. Een artikel over Bayle en Polen is in voorbereiding.

¹² Ik ontleen dit beeld aan de titel van de studie van Labrousse over de praktijk van het werk aan de *Nouvelles*, 'Les coulisses du journal de Bayle' (in: P. Dibon ed., *Pierre Bayle. Le philosophe de Rotterdam. Etudes et documents*, Paris 1959, p. 97).

Om een spektakelstuk te kunnen waarderen, heeft men geen diepgaande kennis nodig van het functioneren van het raderwerk; maar als het er niet was, zou er ook niets zijn om op waarde te schatten. Het raderwerk van de *Dictionaire* is geen bijprodukt van een spitse geest die zijn studie naar de vlucht van de uilen van Minerva heeft afgewisseld met veel aardse exercities in de lexicografie; het voedt die geest, juist in zijn eigen vlucht. Aan deze opvatting ontleent deze studie haar bestaansgrond. Zij beoogt de *Dictionaire* in zijn constituerende delen uiteen te nemen, te bestuderen en vervolgens weer ordelijk in elkaar te zetten en zo de verhouding zichtbaar te maken tussen boek en auteur, binnen- en buitenkant. Ze wil verklaren hoe de *Dictionaire* is gemaakt.

Het onderzoek was mogelijk, omdat Bayle de *Dictionaire* heel doorzichtig heeft gehouden: de bronnen die hij gebruikt om tot zijn artikelen te komen, worden per keer vermeld, telkens wanneer hij ze benut, in beschrijvingen die slechts bij uitzondering onvoldoende zijn voor een positieve identificatie. De wortels van Bayles geleerdheid liggen in de *Dictionaire* aan de oppervlakte, zichtbaar voor iedereen. We raken hier aan een van de belangrijkste functies die de *Dictionaire* heeft gehad: Bayle presenteerde de kennis die hij zelf had verzameld in een direct overdraagbare vorm, extern, door zijn werk de vorm van een dictionaire te geven, intern, door zijn kennis nauwkeurig per item te sorteren. Zijn *Dictionaire* is een ware schatkamer voor de Republiek der Letteren, het imponerende resultaat van een geleerdenleven temidden van boeken, grootmoedig aan derden beschikbaar gesteld.

Deze studie van de interne geschiedenis van de *Dictionaire* vindt haar vertrekpunt in een lijst van de door Bayle benutte bronnen. De *Dictionaire* is daartoe in zijn geheel doorgenomen op de constituerende delen van Bayles geleerdheid, al datgene wat door hem is gebruikt om er zijn betoog uit te construeren wat door een verwijzing bij of een omschrijving in de tekst als zodanig kon worden geïdentificeerd: boeken, gegevens uit geleerdentijdschriften, brieven en mémoires van informanten, overig handschriftelijk materiaal, mondeling verkregen mededelingen en overig materiaal (bij voorbeeld kaarten). Elke bron werd apart benoemd, zo volledig als hij door Bayle zelf was benoemd; per bron werd de vindplaats in de *Dictionaire* genoteerd, op elk lemma en elke 'remarque' (een verklarende notitie bij de verhalende tekst) bij dat lemma nauwkeurig. Hierbij werden ook alle indirecte bronnen verwerkt: al die bronnen (in de praktijk: boeken) die Bayle via een citaat of parafrase in een andere bron heeft benut. Er werd een aparte lijst bijgehouden van bronnen, gebruikt bij Bayles bespiegelingen, 'digressions' of 'réflexions' bij het eigenlijke verhalende of verklarende betoog. Tegelijkertijd werd een lijst aangelegd van alle overige titels die Bayle heeft genoemd in het kader van zijn verhalend betoog over de hoofd- of een bijpersoon van zijn artikelen, maar waarbij voor die plaats in de *Dictionaire* geen gebruik als bron kon worden vastgesteld. Per titel werd, indien van toepassing, genoteerd aan welke bron hij was ontleend. Daarnaast werden overzichten aangelegd van de lemmata in de *Dictionaire* met bijbehorende gegevens betreffende hun inhoud, van de interne verwijzingen in de *Dictionaire* en van de in de artikelen vermelde dateringen; en tenslotte werden alle in ruime zin voor de wordingsgeschiedenis relevant geachte gegevens apart genoteerd. De resultaten van

deze depouillering werden verwerkt met behulp van het programma DBase III plus. Na de rondgang door de *Dictionaire* werd het bronnenbestand verder bewerkt om de interpretatie te kunnen vergemakkelijken. De gegevens werden naar soort in aparte bestanden (boeken, tijdschriften, gegevens van informanten, artikelen van derden, mondelinge mededelingen, manuscripten, varia) bijeengebracht en gesorteerd. De gegevens betreffende de bronnen in boekvorm werden gesorteerd, ontdebeld en van een extra ordening op auteursnaam voorzien via een vergelijking met de catalogus van de *Bibliothèque Nationale* te Parijs. Boeken die apart worden geciteerd en ook apart bleken te zijn verschenen, werden afzonderlijk benoemd; als boek benoemde werken die slechts in verzamelwerken bleken te figureren en boeken die door Bayle naar hun plaats in een verzamelwerk worden geciteerd, werden toegerekend aan die werken. Vertalingen werden apart gehouden. Verwijzingen naar boeken in meer dan een editie of met en zonder vermelding van de gebruikte editie werden niet apart gehouden; de verschillende bibliografische bijzonderheden werden hier per titel genoteerd. Bij de klassieke en in mindere mate de vroegchristelijke auteurs die door Bayle als bron worden benut, bleek het niet mogelijk een deugdelijk onderscheid naar uitgave te maken, omdat de gebruikte editie vaak niet werd vermeld of slechts de naam van de commentator werd gegeven zonder nadere aanduiding van de editie. Om praktische redenen werd hier gekozen voor een comprimering van de gegevens op auteur, uiteraard ook nu met behoud van de verschillende bibliografische bijzonderheden. Na deze bewerking telde de bronnenlijst de titels van 3756 boeken uit de (vroeg)moderne tijd en de namen van 267 klassieke en vroegchristelijke auteurs. In deze omvang kon de lijst definitief worden verklaard. De lijst van titels, genoemd in het verhalend of verklarend betoog, omvat 1675 titels waarbij geen herkomst is vermeld en circa 3000 titels (in enkele gevallen is niet duidelijk waar de ene titel ophoudt en de andere begint) waarvan het duidelijk is dat ze aan bronnen zijn ontleend.

Het onderzoek werd gebaseerd op de achtste editie van de *Dictionaire*, de vijfde in de Republiek, verschenen te Amsterdam in 1740. Bayle zelf heeft twee edities van de *Dictionaire* ten doop kunnen houden, in 1697 en 1702, na de publikatie van een *Projet* (1692) waarin al enkele artikelen als proef werden aangeboden. Na zijn dood kreeg zijn uitgever Reinier Leers zijn aantekeningen voor een derde editie en een supplement, die werden geïntegreerd in de in 1720 bij Leers' opvolgers Fritsch en Böhm verschenen derde editie. De vierde editie werd vervolgens opnieuw op basis van Bayles eigen exemplaar van de tweede editie herzien en aangevuld. Waar de *Dictionaire* in deze studie wordt beschouwd als een *cumulatief* totaal aan kennis, zijn deze verschillende edities niet apart bezien. De tweede editie (Rotterdam 1702) diende als basis voor enkele additionele gegevens, in het bijzonder voor een overzicht van de nieuwe artikelen voor deze editie c.q. de derde editie en het supplement.

Prosper Marchand, de bewerker van de derde editie, is nog voor het verschijnen ervan verwickeld geraakt in een bittere polemiek met Pierre Des Maizeaux over de toevoegingen uit eigen koker waarmee hij Bayles *magnum opus* zou hebben ontsierd. Dit maakt de vraag acuut naar de betrouwbaarheid van de edities die na de dood van Bayle zijn verschenen. Het is zeker dat Marchand een aantal verwijzingen en

citaten die slechts rudimentair waren vermeld, heeft uitgeschreven en correcties heeft aangebracht op aperte schrijf- en drukfouten. Dergelijke redactionele activiteiten waren evenwel geheel in de geest van de auteur en alle beschuldigingen van kwade trouw heeft Marchand met kracht van argumenten weten te ontzenuwen.¹³ Dat Des Maizeaux zelf naderhand de vierde editie (Amsterdam c.a.1730) en de als definitief te beschouwen vijfde editie (Amsterdam c.a. 1740) bezorgde, moge ten overvloede als een bewijs van betrouwbaarheid van althans die edities gelden. Enkele steekproeven in de tweede editie hebben inderdaad niet tot het oordeel geleid dat Bayles werk in de postume edities onrecht zou zijn aangedaan; en omgekeerd bieden alleen die postume edities een overzicht van alle bewerkingen die Bayle zelf na het verschijnen van de tweede editie op zijn materiaal heeft uitgevoerd.

Het uit de *Dictionaire* verkregen materiaal werd aangevuld via een depouillering op relevante gegevens van Bayles overig werk en zijn correspondentie, het overig werk via de uitgave in de *Oeuvres diverses*,¹⁴ de correspondentie aan de hand van de door E. Labrousse vervaardigde *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle* (Paris 1961). Mevrouw Labrousse was zo vriendelijk haar expertise in dienst te stellen van het onderzoek door typoscripten van enkele moeilijk toegankelijke autografen beschikbaar te stellen en door adviezen te geven over de bruikbaarheid van de onuitgegeven correspondentie. Bayles onuitgegeven brieven werden doorgenomen vanaf 1689, het jaar waarin hij de eerste voorbereidselen trof voor wat later tot de *Dictionaire* zou uitgroeien; enkele eerdere brieven, met name die aan zijn familie, werden op indicatie nagezien.

Het ligt in de bedoeling de uit de *Dictionaire* bijeengelezen bronnenlijst en de lijst van titels (genoemd in het kader van het verhalend of verklarend betoog) te zijner tijd te publiceren, hetzij in boekvorm, hetzij op diskette en zo ook voor derden de feitelijke toegankelijkheid te vergroten van de schat aan gegevens betreffende de geschiedenis van het boek die in de *Dictionaire* ligt opgetast.¹⁵ Op pragmatische gronden was het onmogelijk de publikatie van deze gegevens reeds met en in deze studie te doen plaatsvinden.

¹³ P. Marchand, 'Défense de la Nouvelle Edition du *Dictionaire de M. Bayle* qui se fait à Rotterdam, contre ce qu'on en a dit dans le Tom. X de l'*Histoire Critique de la République des Lettres*', in: *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, pp. 90-115 en 'Lettre aux Auteurs de ce Journal, avec une nouvelle Pièce sur l'Edition du Dictionaire de M. Bayle qu'on fait à Rotterdam', *ibidem*, pp. 134-137; cfr C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Prosper Marchand et l'histoire du livre. Quelques aspects de l'érudition bibliographique dans la première moitié du XVIIIe siècle, particulièrement en Hollande*, Brugge 1978.

¹⁴ I-IV, La Haye/Rotterdam 1727-1731/Hildesheim 1965-1968 (reprint) en V, Hildesheim-New York 1982.

¹⁵ De lijsten zijn als computerbestand ter inzage op het Pierre Bayle-Instituut van de K.U. te Nijmegen.

Het *eerste hoofdstuk* van deze studie betreft de externe geschiedenis van de *Dictionnaire*, van het eerste begin, toen Bayle correcties op de dictionaire van Louis Moréri ging verzamelen, tot en met de stand van zaken bij de dood van Bayle (een *Projet* en twee edities verschenen, een supplement in voorbereiding). Uiteraard is aan diverse elementen uit dit hoofdstuk reeds vele malen eerder door anderen aandacht besteed;¹⁶ hier is evenwel voor het eerst gepoogd de complete geschiedenis te geven, met de *Dictionnaire* in het middelpunt. Bij dit hoofdstuk hoort een bijlage met een zo gedetailleerd mogelijke chronologie van de werkzaamheden die auteur en drukkers aan de *Dictionnaire* hebben verricht, samengesteld aan de hand van gegevens uit de correspondentie, parallelcorrespondenties, Bayles overig werk en de *Dictionnaire* zelf.

Het *tweede hoofdstuk* beschrijft en analyseert zowel de feitelijke inhoud van de *Dictionnaire* als de feitelijke gang van zaken bij het werk aan de *Dictionnaire*, steeds in het licht van de spanning tussen het ideaal dat Bayle heeft nagestreefd en de wijze waarop dat ideaal is verwerkelijk. In dit hoofdstuk wordt Bayles manier van schrijven gedetermineerd en wordt het bijzondere van zijn werkwijze belicht.

Het *derde hoofdstuk* schetst een beeld van Bayle in zijn dagelijks bestaan als geleerde te Rotterdam en in de Republiek; het biedt daarmee de achtergrond waartegen de *Dictionnaire* moet worden gelezen.

Het *vierde hoofdstuk* beschrijft en analyseert de feitelijke bronnen van Bayles geleerdheid in de *Dictionnaire* en met name het geestelijke en materiële boekenbestand dat hij het zijne heeft mogen noemen. De bronnen in de *Dictionnaire* worden gesorteerd naar betrouwbaarheid, status en herkomst en er wordt een reconstructie ondernomen van Bayles handbibliotheek. Bij dit hoofdstuk hoort een bijlage met een overzicht van de bijdragen van Bayles informanten.

Als deze studie een demythologiserend effect heeft, dan is dat bewust gewild. Bayles gedachtengoed is te vaak en te snel buiten de context geplaatst waarbinnen het tot wasdom is gekomen, buiten de context die Bayle voor zichzelf heeft gecreëerd. Zijn *Dictionnaire* is niet louter geest, zoals hijzelf niet louter geest is geweest. Door hem recht te doen in zijn *Dictionnaire*, in de wijze waarop hij zijn denkbeelden gestalte heeft gegeven, kan Bayle des te beter worden begrepen. Als men de toedracht achter de schermen kent, wordt het stuk er niet slechter door; wie de toedracht kent, kan de illusie als illusie doorzien.

¹⁶ E.g. door L. Bianchi, die in zijn inleiding bij *Progetto di un Dizionario critico*, Napoli 1987 aandacht schenkt (overigens evenmin voor het eerst) aan een reactie van G. W. Leibniz op het *Projet* van de *Dictionnaire*.

De *Dictionnaire Historique et Critique* wordt in deze studie geciteerd naar de editie Amsterdam-Leide-La Haye-Utrecht 1740, vier delen. Het voorwerk en het additionele materiaal worden geciteerd naar deelnummer en pagina, de artikelen worden geciteerd op naam; gegevens uit de eigenlijke tekst van het artikel worden aangeduid met de vermelding *in corpore*, gegevens uit de 'remarques', het bijbehorend kritisch notenapparaat, worden aangeduid met de vermelding van de volglatter van de 'remarque'.

Projet et Fragmens d'un Dictionnaire Critique (Rotterdam 1692), afgekort tot *PF*, worden geciteerd naar de reprint, Genève 1970.

Het overig werk van Bayle wordt geciteerd naar de uitgave in de *Oeuvres Diverses* (La Haye-Rotterdam 1727-1731/Hildesheim 1965-1968), vier delen, afgekort tot *OD*.

De correspondentie van Bayle wordt geciteerd naar het volgnummer bij E. Labrousse, *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle*, Paris 1961. Daar Bayles correspondentie binnen afzienbare tijd integraal zal worden uitgegeven, is afgezien van een nadere vermelding per geciteerde passage van de precieze vindplaats van de desbetreffende brief.

Basnage III = H. Bots en H. van Lieshout, *Contribution à la connaissance des réseaux d'information au début du XVIIIe siècle. Henri Basnage de Beauval et sa correspondance à propos de l' "Histoire des Ouvrages des Savans" (1687-1709). Lettres & Index*, Amsterdam & Maarssen 1984.

De Beer (met deelnummer) = E.S. de Beer ed., *The correspondence of John Locke*, Oxford 1978-1989 (vols III-VIII).

De Budé (met deelnummer) = E. de Budé, *Lettres inédites adressées de 1686 à 1737 à J.-A. Turretini, théologien genevois*, Paris/Genève 1887.

Hoofdstuk I: Van *Projet* tot Supplement: de externe geschiedenis van Bayles Dictionaire

a. Voorgeschiedenis

In haar geschiedenis van de Amsterdamse boekhandel poneert I.H. van Eeghen dat het door Henri Desbordes en Hendrik Wetstein¹ op 20 maart 1687 verkregen, maar nooit benutte privilege voor een door een Franse refugié te schrijven historisch, geografisch en politiek woordenboek was aangevraagd ten gunste van Bayle, omdat deze destijds via de *Nouvelles de la République des Lettres* met Desbordes betrekkingen onderhield.² Voor deze veronderstelling ontbreekt echter ieder bewijs. Het beste bewijs van het tegendeel is wel dat Desbordes en Wetstein niet protesteerden op grond van oudere rechten, toen aan Leers voor de *Dictionaire Historique et Critique* een privilege werd verleend. Veel waarschijnlijker is het dat de *Dictionaire* zijn ontstaan dankt aan een door Arnout Leers bij de Staten van Holland ingediend rekest, dat tot doel had het privilege te laten annuleren dat op 15 september 1689 aan Pieter Van der Aa en compagnie was verstrekt ten behoeve van een vermeerderde en verbeterde editie van de *Grand Dictionnaire historique* van Louis Moréri. Dit rekest is helaas niet bewaard gebleven, maar de teneur ervan wordt duidelijk via het verweerschrift, waarmee Van der Aa repliceerde. In dit verweerschrift zette Van der Aa uiteen dat de gebroeders Arnout en Reinier Leers bij de Parijse uitgever en boekverkoper Denis Thierry een fors aantal exemplaren hadden besteld van het bij Thierry verschenen supplement op de laatste Franse editie van de *Dictionnaire* van Moréri, in ruil voor exemplaren van het bij hun te verschijnen woordenboek van Furetière. De onderneming van Van der Aa beloofde weinig goeds voor de afzet van dit supplement. De gebroeders Leers hadden, aldus het verweerschrift, openlijk gedreigd Van der Aa en de zijnen te zullen ruïneren, indien de gewraakte Noordnederlandse versie zou verschijnen.³

Daar het rekest van de gebroeders Leers niet werd gehonoreerd, konden zij de uitgave van Van der Aa niet rechtstreeks frustreren. Van de andere kant zou er vanuit de Republiek, in casu door Van der Aa, weinig of niets kunnen worden ondernomen tegen een nieuwe editie in Frankrijk, die vervolgens in de Republiek, in casu door de gebroeders Leers, ter markt zou worden gebracht. De Noordnederlandse Moréri zou op die manier door een nieuwe Franse Moréri kunnen worden afgetroefd.

¹ Zie voor een biografische typering van de in de tekst genoemde personen (met uitzondering van personen die slechts in de tekst figureren als auteurs van door Bayle gebruikte boeken) appendix III hierna.

² I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, Amsterdam 1960-1978, III, p. 89.

³ Gemeentearchief Leiden, Gildearchief 113.

In dit licht kunnen de correcties en aanvullingen op Moréri worden gezien die vanaf 1689 door Bayle zijn verzameld. Op 27 oktober 1689 begon hij in een schrift dat oorspronkelijk voor genealogische aantekeningen was bedoeld (de eerste tien beschreven pagina's zijn ermee gevuld) onder de titel 'Q[uod]. F[elix]. F[austum]. Q[ue]. S[it]. le 27. Oct. 1689. Incipit Generalis delinea[ti]o errorum alicuius momenti emendatorum à me P. Baelio Roter. Phi[losoph]iae et Histor. Profess. In Dictionario Morery' aan een alfabetisch per lemma geordend overzicht van alle fouten en omissies die Moréri konden worden aangewreven.⁴ In een brief zonder adres die door E. Labrousse in haar inventaris van Bayles correspondentie op 1697 wordt gedateerd en die, gelet op de inhoud, gericht zou kunnen zijn geweest aan Vaultier, de bewerker van de in 1699 verschenen nieuwe Parijse editie van de dictionaire van Moréri, blikt Bayle duidelijk op deze periode terug, wanneer hij zeer uitvoerig over correcties op Moréri spreekt, die hij ten behoeve van Thierry had opgetekend.⁵ Als Thierry naar hem en naar Leers had willen luisteren, zou er waarschijnlijk nooit een dictionaire van Bayle zelf zijn verschenen, omdat zijn notities in dat geval uitsluitend een nieuwe editie van Moréri bij Thierry zouden hebben gediend. Leers was maar al te graag bereid geweest zijn naam aan die van Thierry te verbinden, om aldus zijn gram te kunnen halen bij collegae in de Republiek met wie hij het slecht kon vinden:

Je croi que, s'il eut voulu donner les mains à une proposition que je lui fis, et que M. Leers lui reitera plusieurs fois, je n'aurois jamais songé au *Dictionaire critique*, mais seulement à la correction du Moreri. Nous lui proposames d'associer M. Leers à son Dictionaire seulement par grimace, car M. Leers m'a assuré qu'il lui avoit fait une declaration par escrit qu'il ne pretendoit en nulle maniere se prevaloir de cette association. Il n'avoit en vuë que d'empescher d'autres libraires de ce pays qui ne l'aiment pas et qu'il n'aime guere, de s'enrichir à contrefaire Moreri; et il les eût empechez de l'imprimer, en obtenant ici un privilege des Etats, comme il lui eût été facile, pour l'edition de France, en qualité d'associé de M. Thierri.

Helaas, zo vervolgt Bayle, had Thierry niet begrepen waar zijn voordeel lag: hij had erin toegestemd dat zijn editie in de Republiek werd herdrukt, in een door Jean Le Clerc geamendeerde versie (deze editie kwam in 1691 van de pers), terwijl hij geen haast maakte met een nieuwe, eigen editie waarin de correcties van Bayle zouden

⁴ 'Wat gelukkig en gezegend moge zijn. 27 oktober 1689. Hier begint het algemene overzicht van belangrijke fouten die door mij, P. Bayle, hoogleraar in de filosofie en de geschiedenis te Rotterdam, verbeterd zijn in de dictionaire van Moréri.' Dit schrift wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, ms Thott 1205, in 4o. Het is beschreven door E. Gigas, 'La première ébauche d'un ouvrage célèbre', in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes*, 7 (1896), pp. 65-74 en L. Nedergaard, 'La genèse du "Dictionaire historique et critique" de Pierre Bayle', in: *Orbis Litterarum* XIII, 3-4, 1958, pp. 210-227. Volgens Nedergaard ontbreken aan het schrift enkele bladen.

⁵ Aan [?], [1697], nr 1273.

verschijnen. Bayle had zich daarop van hem afgewend.⁶

Uit een brief uit juli 1693 blijkt dat Bayle in het begin van dat jaar Thierry op diens verzoek een beperkt aantal papieren met kleine correcties had toegezonden, vermoedelijk omdat Thierry nu serieus werk wilde gaan maken van zijn eigen editie. Hij had Thierry bij dezelfde gelegenheid nog enkele andere notities beloofd, maar hem tevens laten weten dat hij zijn medewerking niet voort zou zetten, in verband met eigen plannen.⁷ Wellicht betrof het bij de notities die Bayle al had verzonden enkele bladen over de lemmata I-K uit de dictionaire van Moréri, aangezien dat de bladen zijn die thans aan de op 27 oktober 1689 begonnen bundel ontbreken. Tot de beloofde notities kunnen naar alle waarschijnlijkheid de addenda en corrigenda worden gerekend die onder de titel 'Corrections et additions pour le Dictionnaire de Moreri' in deel IV van de *Oeuvres Diverses* zijn afgedrukt.⁸ Aan de zending uit 1693 was wellicht nog een andere vooraf gegaan, daar Bayle in de brief uit 1697 gewag maakt van gegevens die door Thierry met een wisselbrief van 100 écus waren gehonoreerd en die daarom vrij omvangrijk moeten zijn geweest.

b. Eerste plannen voor een 'Dictionaire Critique'

De op 27 oktober 1689 begonnen notities zijn blijkens de bronnen die erin zijn verwerkt tot in 1690 voortgezet.⁹ Later in dat jaar moet Bayle zich al hebben gerealiseerd dat ze het oorspronkelijke doel niet meer konden dienen, omdat er van Thierry op korte termijn geen nieuwe editie te verwachten viel en de uitgevers van de Noordnederlandse Moréri zich inmiddels hadden verzekerd van de vlotte pen en de onmiskenbare eruditie van Jean Le Clerc. Bovendien moet hij tot het inzicht zijn gekomen dat het bescheiden en in omvang beperkte plan om Moréri te corrigeren in zijn eigen aantekeningen reeds een heel andere wending had genomen. Naar uit

⁶ *Ibidem*: 'Je previs bien que mon travail seroit inutile, puisque M. Thierrri consentoit qu'on rimprimat en Hollande son Moreri revu par M. Le Clerc, et comme d'ailleurs je ne voiois point que l'edition de M. Thierrri fut en train (en effet elle n'est pas encore commencée), je me resolut à faire un autre usage de mon loisir.'

⁷ Aan Du Rondel, 17 juli 1693, nr 873.

⁸ *OD* IV, pp. 1039-1040. De originele notities worden bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden als onderdeel van het *Legatum Marchand*.

⁹ De bewering van Gigas, *l.c.*, p. 68, dat het manuscript ook na het verschijnen van de *Dictionaire* in gebruik is gebleven, berust op enkele aanvullingen, in het bijzonder bij de notitie 'Nostradamus'. Deze aanvullingen dragen echter geenszins een systematisch karakter; ze dienden naar alle waarschijnlijkheid slechts als geheugensteun voor het bronnenmateriaal dat nog zou moeten worden geraadpleegd als de notities zouden worden gebruikt voor het supplement op de tweede editie van de *Dictionaire*.

het manuscript kan worden afgeleid, had hij in zijn ijver Moréri aan de kaak te stellen zijn werkterrein feitelijk steeds meer verbreed, waarbij ook andere auteurs en met name de auteurs van andere dictionaires (Charles Etienne, Nicholas Lloyd, Johann Jacob Hofmann) aan de tand werden gevoeld en waarbij ook omissies, vooral in de vorm van 'articles oubliés', werdenesignaleerd. In november 1690, kort nadat hij zich in een brief aan David Constant bij gebrek aan nog te verwachten pennevruchten had bekend tot het lidmaatschap van de Accademia degli Infecundi,¹⁰ culmineerden deze inzichten in een nieuw plan, dat niet langer een afgeleide was van reeds bestaande werken: hij besloot, ongetwijfeld in nauw overleg met Leers, in een eigen lexicon, een 'Dictionaire Critique', een overzicht te presenteren van de fouten en omissies die hij bij anderen had ontdekt.¹¹

Er moet bij auteur en uitgever enige twijfel hebben geheerst over de commerciële haalbaarheid van het plan en over de juistheid al dan niet van de aanpak op inhoudelijk niveau. Ook de nadere wensen van het geleerde en geletterde publiek dienden te worden geïnventariseerd: het leek verstandig vooraf te onderzoeken of en in hoeverre het beoogde lexicon op een gunstige ontvangst zou mogen rekenen. Door middel van de publikatie van een 'Projet' zou over dit alles meer inzicht moeten worden verkregen. Het voornemen daartoe werd aangekondigd, onder het beschermend dek van de anonimiteit, in de 'Extraits de diverses Lettres', behorend bij de aflevering van september-november 1690 van de *Histoire des Ouvrages des Savans*, het bij Leers gedrukte geleerdentijdschrift van Henri Basnage de Beauval:

*Projet d'un Dictionaire Critique, où l'on verra la correction d'une infinité de fautes repandues soit dans les Dictionaires, soit dans d'autres livres. C'est le titre d'un livre qu'un habile homme a dessein d'entreprendre. Comme il veut avoir l'avis & les lumieres des Savans sur son dessein, il va faire imprimer une Preface, dans laquelle il expliquera particulièrement son Projet.*¹²

Hoewel in deze annonce slechts sprake is van een voorwoord ter introductie van het nog te schrijven lexicon, besloot Bayle naar eigen zeggen vrijwel onmiddellijk nadien de stemming van het publiek nader te peilen via een aantal concrete voorbeelden, proeven van de artikelen die in de 'Dictionaire critique' zouden worden opgenomen.¹³ De redactie van deze lemmata is aan de redactie van het voorwoord, het eigenlijke *Projet*, voorafgegaan, vermoedelijk niet in de laatste plaats - en er zal nog volop gelegenheid zijn deze stelling te adstrueren - omdat Bayle al schrijvende de contouren van zijn plan duidelijker voor de geest hoopte te krijgen.

¹⁰ Aan Constant, 24 oktober 1690, nr 714.

¹¹ Aan Naudis, 22 mei 1692, nr 811.

¹² *Histoire des Ouvrages des Savans*, november 1690, p. 136.

¹³ *PF*, p. [*8].

Het enthousiasme en de werklust waarmee Bayle zich aan zijn onderneming zette, lieten weinig te wensen over. Naar Leers in zijn 'Avis du Libraire' bij *Projet et Fragmens d'un Dictionnaire Critique* verklaart, gingen de drukkers al in december 1690 aan het werk¹⁴ en zouden de bij het *Projet* te presenteren artikelen voor de eerste drie letters van het alfabet toen al nagenoeg gereed zijn geweest.¹⁵ Jacques Du Rondel, aan wie het *Projet* naderhand zou worden opgedragen (en vermoedelijk was hij daar al eerder van op de hoogte gebracht) gaf in een brief aan Bayle van 23 december 1690 een uiterst aannemelijk argument voor deze haast: er dreigde sleet te komen op de roem die Bayle met zijn *Nouvelles* had vergaard.¹⁶ Zodra echter het eerste vel was gedrukt, moest Bayle zijn werkzaamheden staken,¹⁷ om redenen die Leers wijselijk - het *Projet* verscheen anoniem - niet belicht, maar die Bayle naderhand in een brief aan zijn neef Naudis uitdrukkelijk ter verklaring te berde brengt. In januari 1691 was Pierre Jurieu tot de conclusie gekomen dat het *Avis important aux Réfugiés*, een zeer geruchtmakend pamflet dat in april 1690 was verschenen, aan Bayle moest worden toegeschreven. Nadat Bayle via Jacques Basnage van deze conclusie op de hoogte was gesteld, had hij alsnog besloten een eerder plan om op het *Avis* te reageren ten uitvoer te brengen. Jurieu was hem echter voor met zijn *Examen d'un Libelle contre la Religion* waarin Bayle als de auteur van het *Avis* aan de kaak werd gesteld.¹⁸ De storm van pamfletten die vervolgens opstak, liet Bayle geen tijd zijn pen aan andere bezigheden te wijden. Hij woedde nog na, toen Bayle eind 1691 op aandringen van Leers het werk aan zijn *Projet* hervatte. In december van dat jaar vroeg hij aan Vincent Minutoli, aan Jean de Naudis, aan Gilles Ménage en aan Gaston de Bruguère concrete gegevens voor enkele artikelen, in het bijzonder voor het artikel Brutus. Via Theodoor Jansson van Almeloveen ontving hij in die maand gegevens voor het artikel Erasmus uit een boek van Pontus Heuterus; in zijn dankbrief vroeg hij een serie boeken te leen die overduidelijk voor het *Projet* waren bedoeld.¹⁹

¹⁴ Dit wordt bevestigd door Bayle in zijn brief aan Naudis van 22 mei 1692, nr 811.

¹⁵ Cfr appendix I voor een chronologisch overzicht van Bayles werkzaamheden aan het *Projet* en de *Dictionnaire*.

¹⁶ '(...) depeschez vous. J'ai peur que la Renommée ne se lasse à votre porte depuis quatre ans (...)'. Van Du Rondel, 23 december [1690], nr 729.

¹⁷ Aldus Leers in zijn 'Avis'; bevestigd door Bayle in zijn brief aan Naudis van 22 mei 1692, nr 811; cfr aan Van Almeloveen, 28 mei 1692, nr 813.

¹⁸ *Ibidem*, en P. Des Maizeaux, *La Vie de Mr. Bayle*, in: *DHC*, pp. LIII-LIV.

¹⁹ Aan Minutoli, 3 december 1691, nr 781; aan Naudis, 3 december 1691, nr 782; aan Ménage, 13 december 1691, nr 784; aan Bruguère, 24 december 1691, nr 790; aan Van Almeloveen, 24 december 1691, nr 789 (waarin onder meer wordt gevraagd of Van Almeloveen misschien de *Alloquia* van Caspar Chicoccus heeft, cfr *PF*, p. 260).

c. Presentatie van de 'Dictionaire Critique' aan het publiek

Op 14 mei 1692 kwam *Projet et Fragmens d'un Dictionaire Critique* gereed,²⁰ ruim een week nadat de kopij was afgesloten.²¹ Naar Bayle naderhand tegen Jacobus Perizonius beweerde, zou de oplage slechts bescheiden zijn geweest.²² Het boek omvatte naast het 'Avis du Libraire' van Leers en Bayles eigenlijke *Projet* (3,5 vel in octavo) 25 vellen met lemmata ('articles') en een half vel 'Additions, Corrections & Eclaircissemens' waarin nagekomen gegevens waren verwerkt. Volgens Henri Basnage was tevoren afgesproken dat het aantal vellen de 25 niet zou mogen overstijgen.²³ Eind mei verzond Bayle de eerste exemplaren.²⁴ De redactie van de tekst was in tweede instantie dermate voorspoedig verlopen dat hij zich bij Van Almelooven kon beklagen over de traagheid van de drukkers.²⁵

Ofschoon de naam van de auteur in de annonce in de *Histoire des Ouvrages des Savans* en op het titelblad ontbrak, bleek uit de inleiding vrij duidelijk dat hier Pierre Bayle, de roemruchte auteur van de *Nouvelles de la République des Lettres*, de *Pensées Diverses sur la comète* en het *Commentaire Philosophique* aan het woord was. In Frankrijk was die wetenschap inmiddels al gemeengoed. Op 9 april 1692 had Daniel Larroque vanuit Parijs aan Bayle geschreven dat de gebroeders Basnage de naam achter het *Projet* hadden overgebiefd aan Gilles Ménage en François Janiçon; de effectiefste manier, aldus Larroque, om er onmiddellijk heel geletterd Frankrijk kond van te doen.²⁶

Uit de inhoud van de artikelen zou mogen worden afgeleid dat Leers de waarheid sprak, toen hij in zijn 'Avis' verklaarde dat Bayle vóór de onderbreking wegens zijn polemie met Jurieu de 'Fragmens' voor de eerste drie letters van het alfabet al nagenoeg had afgerond. In de artikelen Achille, Arnauld en Cassius, inclusief de bij het artikel Cassius behorende 'Digression sur les Libelles Diffamatoires', wordt verwezen naar 'cette année 1690'; in het artikel Brutus wordt gerefereerd aan de

²⁰ Aan Naudis, 22 mei 1692, nr 811; cfr aan Ménage, 22 mei 1692, nr 812.

²¹ Leers' 'Avis' is op 5 mei gedateerd.

²² Aan Perizonius, 9 maart 1693, nr 856: 'non multa exemplaria typis data sunt'.

²³ *Histoire des Ouvrages des Savans*, maart 1692, p. 321.

²⁴ Aan Ménage, 22 mei 1692, nr 812; aan Van Almelooven, 28 mei 1692, nr 813; aan Cuper, 29 mei 1692, nr 814.

²⁵ Aan Van Almelooven, 28 mei 1692, nr 813.

²⁶ Van Larroque, 9 april 1692, nr 807: 'Si personne n'ignore icy, à quel ouvrage vous travaillez, prenez vous en à Mr Basnage et non à moy, qui vous avois gardé le secret. Ils l'ont écrit à Mr Ménage et Janisson, les trompettes littéraires de France.'

Glorious Revolution als een reeks van gebeurtenissen die twee jaar eerder had plaatsgevonden; in het artikel Erasmus wordt de in 1692 verschenen *Bibliotheca promissa et latens* van Van Almelooven genoemd als een boek dat nog in voorbereiding was. De bedoelde passages waren echter bewust opgenomen, naar Bayle Van Almelooven liet weten: hij had de lezers ervan willen doordringen dat bijna alle artikelen voor de eerste vier letters (inclusief het artikel Erasmus; de D is niet vertegenwoordigd) twee jaar eerder waren geschreven.²⁷ Een duidelijke uitzondering (en hieruit kan tevens worden verklaard waarom Bayle van 'de meeste' spreekt) vormt het artikel Comenius, dat een korte 'remarque' bevat over Bayles *Janua coelorum reserata*, waarvan de titel was ontleend aan de *Janua linguarum reserata* van Comenius. Dit geschrift, dat tegen Jurieu was gericht, was in december 1691 verschenen. Ofschoon het artikel Comenius in de *Dictionnaire* aanzienlijk zou worden uitgebreid, lijkt het in eerste instantie vooral te zijn geschreven om Jurieu via een 'remarque' te kunnen kapittelen. In dit opzicht markeert het niet zozeer een terugkeer naar belangrijker werk als wel een voortzetting van de strijd op een tweede front - een gang van zaken waarover Gisbert Cuper later de staf zou breken. Ook het artikel Erasmus zelf is evenwel minstens ten dele later geschreven: de gegevens die Van Almelooven had gezonden, werden nog ingepast, en toen Bayle ze ontving was hij nog druk bezig met nader onderzoek.²⁸ Helaas biedt dit alles geen duidelijkheid over de werkelijke gang van zaken: waren de artikelen voor de letters A-E nu eerder geschreven of juist niet? Als er verborgen motieven of een boze opzet aan de orde zijn geweest, zijn die hoe dan ook niet helder. Duidelijk is slechts dat Bayle nadrukkelijk wilde doen blijken dat aan de artikelen A-E geen directe actualiteit mocht worden toegekend. Als hij ze inderdaad grotendeels eerder had geschreven, is het overigens zeer verklaarbaar dat hij ze niet meer ingrijpend heeft herzien: hij keerde bij het schrijven slechts bij uitzondering op zijn schreden terug.²⁹

d. Inhoud en reikwijdte van het *Projet* en de *Fragmens*

In zijn 'Avis' zegt Leers, in een poging de inhoud van de 'Fragmens' te rechtvaardigen, dat Bayle zich bij de hervatting van zijn werkzaamheden had geworpen op het eerste dat hem voor de hand kwam, een bewering die impliceert dat de

²⁷ *Ibidem*: 'In articulo Erasmi p. 265. et 266. mentio Tui novissimi operis facta, sed tanquam libri prodituri in lucem, non vero jam editi. Id eo factum quod dum imprimerentur articuli quatuor primarum literarum fere omnes voluerim se persuaderi lectoribus fuisse eos compositos ante biennium circiter, quod ex multis locis liquet.' In vertaling: 'In het artikel Erasmus p. 265 en 266 is melding gemaakt van uw laatste werk, maar als van een boek dat nog zal verschijnen, niet dat al uit is. Dit is daarom gedaan omdat ik wilde dat zolang de meeste artikelen van de eerste vier letters werden gedrukt de lezers ervan uit zouden gaan dat ze ongeveer twee jaar geleden waren samengesteld, wat uit vele plaatsen blijkt.'

²⁸ PF, pp. 225, 227, 260, 276-278.

²⁹ Cfr *infra*, hoofdstuk II, pp. 51-57.

onderwerpen voor de artikelen voor de letters A-C (volgens Leers waren de eerste drie letters van het alfabet bij de hervatting immers al vrijwel gereed) met zorg, althans met meer zorg, waren gekozen. De conclusie zou in dat geval dienen te luiden dat Bayle zijn lezers erop heeft willen voorbereiden dat de 'Dictionaire critique' met name zou uitmunten in onderwerpen uit de klassieke oudheid (Achille, Achillea, Balbus, Cassius, Catius). In zijn voorwoord op de eerste editie van de *Dictionnaire* gaf hij dit ook onomwonden toe, onder verwijzing naar de nadruk die in de *Dictionnaire* van Moréri en in vergelijkbare lexica op dergelijke onderwerpen was gelegd. Aangezien het zijn bedoeling was geweest, zo verklaarde hij daar, de fouten uit juist die lexica te verbeteren, had hij een uitgebreide verzameling aangelegd van gegevens betreffende heidense goden en helden en betreffende grote namen uit het oude Rome.³⁰ In werkelijkheid bewees hij aldus ook uitstekende diensten aan zijn eigen smaak.³¹ De keuze van de overige onderwerpen voor de letters A-C en voor het artikel Erasmus (we zagen immers dat ook dit moet worden gerekend tot de artikelen waarvan ten minste de indruk moest worden gewekt dat ze eerder waren geschreven), laat zich op overeenkomstige wijze verklaren, in het licht van hetgeen door het publiek van de toekomstige 'Dictionaire critique' mocht worden verwacht. Het artikel Arnauld moest klaarblijkelijk als voorbeeld dienen voor een reeks van artikelen betreffende controversiële auteurs van katholieke snit, en omdat Bayle niet naliet te vermelden dat het artikel over Jean Claude uit het supplement op Moréri in de *Dictionnaire* op passende wijze zou worden becommentarieerd, mocht worden geconcludeerd dat hij ook naar behoren zou uitweiden over controversiële auteurs van protestantse signatuur. Het artikel Arragon (Jeanne d') zou naar Bayles eigen zeggen moeten illustreren dat in andere dictionaires zeer ten onrechte geen aandacht was besteed aan personen van een soortgelijk kaliber (wonderen van schoonheid en kuisheid);³² naar alle waarschijnlijkheid diende het echter vooral ter illustratie van het voornemen de minder uitgesproken klassiek en filologisch geïnteresseerde lezers in de 'Dictionaire critique' te verstrooien met beschaafd vermaak en hen in het bijzonder te plezieren met artikelen waarin ook de 'petite histoire' werd opgerakeld. Het artikel Brutus sloot direct aan bij een passage uit het *Avis important aux Réfugiés* waarin het auteurschap van de onder pseudoniem verschenen *Vindiciae contra Tyrannos* was behandeld, een kwestie waarin Bayle bijzonder geïnteresseerd is geweest.³³ In dat verband had Du Rondel hem al in mei 1691 meegedeeld dat hij vergeefs had gezocht naar een exemplaar van *Le Contr'assassin: ou Response à l'Apologie des Iesuites*; in december 1691 schreef Bayle via Bruguère aan Naudis dat hij zich meende te herinneren dat het boek in het bezit was

³⁰ DHC, p. II.

³¹ Cfr *infra*, hoofdstuk II, pp. 94-101.

³² PF, pp. 62, 65.

³³ Cfr zijn brief aan Van Almeloove van 7 maart 1686, nr 489 over anoniem en onder pseudoniem verschenen werken, opgenomen in de derde editie van *De scriptis adespotis* van J. Deckherr, Amsterdam 1686, OD IV, pp. 162-163.

geweest van zijn vader en vroeg hij Naudis hem zo spoedig mogelijk enkele excerpten en enkele nadere gegevens te zenden in verband met de bewering dat Théodore de Bèze de *Vindiciae* zou hebben geschreven.³⁴ Het gevraagde materiaal zou uiteindelijk worden opgenomen in de 'Additions' bij het *Projet*.³⁵ De lijvige 'Digression concernant les Libelles Diffamatoires' bij het artikel Cassius kan worden beschouwd als een theoretische pendant van het artikel Brutus, met een thema dat zeer stevig geworteld was in de actualiteit binnen de refuge. In beide gevallen heeft Bayle vermoedelijk willen adstrueren dat de 'Dictionnaire critique' ook actuele themata en recentelijk opgeworpen vraagstukken niet zou schuwen. Het artikel Erasmus tenslotte kan heel eenvoudig worden verklaard uit het streven in de grootste zoon van Rotterdam ook Rotterdam zelf te eren. Bayle wordt zelfs bepaald lyrisch wanneer hij de kans schoon ziet de lof van zijn eigen Illustre School en van de Noordnederlandse Republiek te bezingen.³⁶ Al met al wist hij hier de indruk te wekken van een verrassende gevarieerdheid op de solide grondslag van een catalogus van fouten, feilen en onduidelijkheden betreffende de klassieken.

Van enkele van de artikelen die na de hervatting zijn geëntameerd, zou men mogen aannemen dat ze inderdaad zijn samengesteld zonder een nauwkeurige afweging van hun toekomstig rendement. De artikelen Guebriant (La Marechalle de), Loges (Madame Des-) en Touchet (Marie) wekken niet de indruk dat ze het resultaat zijn van zorgvuldig beraad; qua thematiek bouwen ze vrij simpel voort op het artikel Arragon. Misschien moesten ze sterker verwijzen naar de mate waarin de toekomstige 'Dictionnaire critique' beroemde vrouwen voor het voetlicht zou halen; misschien had Bayle tussentijds al kritiek gekregen op de zwaarte van zijn artikelen en het vele Grieks en Latijn dat erin was verwerkt.³⁷ Het artikel over de gezusters Seymour (Anne, Marguerite, & Jeanne) valt zowel binnen als buiten deze categorie: het is onaf, en wordt ook uitdrukkelijk als zodanig gepresenteerd.³⁸ Naar alle waarschijnlijkheid wilde Bayle hier in de eerste plaats doen blijken dat hij ook Engelse onderwerpen tot zijn competentie rekende en dat hij (voorshands evenwel zonder resultaat) kon beschikken over helpers van importantie. Hij zei het advies te hebben ingewonnen van geleerde Engelsen die uitstekend thuis waren in de wereld van het

³⁴ Van Du Rondel, 2 mei 1691, nr 747; aan Bruguière, 24 december 1691, nr 790.

³⁵ *PF*, p. Cc 3e; *cfr* aan Bruguière, 22 mei 1692, nr 810 en aan Naudis, 22 mei 1692, nr 811.

³⁶ *PF*, pp. 254-256.

³⁷ *Cfr infra*, pp. 15-17, 28.

³⁸ *PF*, p. 361: 'comme une pierre d'attente, ou comme une toile préparée à recevoir les couleurs, *tabula rasa*'.

boek en van Parijzenaren die in dat opzicht onbetwiste kenners waren.³⁹ Bovendien mag worden verondersteld dat hij via zijn uiteenzettingen in dit artikel nadere informatie vanuit het publiek hoopte te verwerven. Naderhand zou hij het overigens hevig betreuren dat hij zijn gissingen over de zusters te voorbarig als zekerheden had gepresenteerd.⁴⁰ Het is zeer wel mogelijk dat het Bayle hier inderdaad aan tijd heeft ontbroken aansprekender themata ter illustratie te kiezen.

De hypothese van een keuze uit verlegenheid geldt zeker niet voor de twee artikelen waarvan met recht kan worden betoogd dat ze iets nieuws toevoegden aan hetgeen voor de eerste vier letters van het alfabet aan artikelen was gepresenteerd: de artikelen Hippomanes (een artikel betreffende drie verschillende zaken: bronst-slijm, een soort wrat op het hoofd van een pasgeboren veulen of een soort plant) en Jour (de dag; een begrip). Het betrof hier geen 'articles personnels' maar 'articles réels', ofwel, in de helaas slechts negatieve omschrijving waarmee Bayle het artikel Hippomanes introduceerde, artikelen die noch over personen, noch over plaatsen gingen en die derhalve niet thuishoorden in historische of geografische lexica.⁴¹ In feite gaf Bayle met deze artikelen te kennen dat zijn 'Dictionaire critique' ook op het terrein van de taalkundig-thematische lexica (e.g. de dictionaire van Calepino) competent zou zijn en dus ook ingangen op termen zou bevatten. Het is de vraag of het besluit daartoe al van vóór de hervatting van de werkzaamheden aan het *Projet* dateert. Op 1 januari 1691 vroeg Bayle Christiaan Huygens weliswaar om advies over een astronomisch probleem, maar deze vraag zou even goed betrekking kunnen hebben op zijn fysica-colleges.⁴² In maart 1692 consulteerde hij Huygens opnieuw, nu over de argumentatie waarmee hij een passage bij Plinius de oudere zou kunnen weerleggen,⁴³ en déze passage (*Historia Naturalis*, II, 71) vond een plaats in het artikel Jour.⁴⁴ De goede verstaander kon uit de artikelen Hippomanes en Jour overigens afleiden dat Bayle geen poging zou doen het pas

³⁹ *Ibidem*, pp. 361-362: 'des Anglois fort savans, & fort versez dans la connoissance des livres & des Auteurs' en, te Parijs, 'des gens, qui en ces sortes de connoissances n'ont gueres leurs parçails'. Tot de geconsulteerde inwoners van Parijs behoorden Ménage en Larroque, *cfr* aan Ménage, 13 december 1691, nr 784 en van Larroque, 9 april [1692], nr 807.

⁴⁰ Aan Silvestre, 24 maart 1693, nr 858.

⁴¹ *PF*, p. 297: 'Jusqu'icy nous n'avons donné que des articles personnels; en voicy un réel. J'entens par articles réels ceux qui n'appartiennent ni à des personnes, ni à des lieux, ni pas consequent aux Dictionnaires Historiques & Geographiques.'

⁴² Aan Huygens, 1 januari 1691, nr 732; van Huygens, 13 januari 1691, nr 735.

⁴³ Aan dezelfde, 6 maart 1692, nr 803.

⁴⁴ *PF*, p. 344.

verschenen *Lexicon rationale* van Etienne Chauvin naar de kroon te steken;⁴⁵ zijn uiteenzettingen hadden niet zozeer een filosofische, als wel een filologische inslag en deze invalshoek staat dan ook voorop wanneer hij naderhand met spijt constateert dat het publiek aan 'articles réels' geen behoefte had gehad.⁴⁶

Ook het artikel Zeuxis had een bijzondere betekenis, niet door zijn onderwerp, maar door zijn afwijkende inhoud. Terwijl overal elders zonder een inleidend, verhalend overzicht onmiddellijk en in detail verslag werd gedaan van discussiepunten, fouten en omissies, was dit artikel gemodelleerd naar het artikel Zeuxis in de dictionaire van Moréri, zodat de lezer de feitelijke resultaten van Bayles onderzoek en zijn werkwijze bij de presentatie van de feiten direct zou kunnen vergelijken met de vrijheden die Moréri zich had veroorloofd. De kritische discussies en de uitweidingen over fouten waren hier alle achter het eigenlijke artikel geplaatst, in de ook elders gebruikelijke 'remarques'.⁴⁷ Perfectie mocht er van dit artikel niet worden verwacht, zo waarschuwde Bayle, maar het zou in elk geval beter moeten zijn dan hetzelfde artikel bij Moréri.⁴⁸ In het licht van de handelwijze die Bayle uiteindelijk bij de samenstelling van de *Dictionaire* zou volgen, mag het opmerkelijk heten dat juist dit zo anders opgezette artikel, het laatste uit *Projet et Fragmens*, het qua vorm en inhoud van alle overige zou gaan winnen. Misschien heeft Bayle dit artikel in de eerste plaats bedoeld als een subtiële kritiek op de vele tekorten van de inmiddels verschenen Moréri-editie van der Aa en de zijnen, een editie die, geenszins toevallig, in *Projet et Fragmens* compleet wordt genegeerd; het belangrijkste effect lijkt evenwel te zijn geweest dat hij daarmee onbedoeld zijn eigen publiek demonstreerde wat het in de beloofde 'Dictionaire critique' zou gaan missen: een stellend betoog en een volledig, sluitend verhaal.

Het artikel Zeuxis bewijst met name ook dat Bayle tot de laatste vellen toe heeft geëxperimenteerd met zijn 'Fragmens'. Als hij er tevreden over was, was het hooguit over de eerste vier letters: Leers vond het nodig in een apart 'Avis' te vertellen dat de lezers zich vooral niet te zeer aan de inhoud van de 'Fragmens' moesten storen,⁴⁹

⁴⁵ Rotterdam 1692; het boek was al in oktober 1691 op de markt, cfr aan Minutoli, 8 oktober 1691, nr 773.

⁴⁶ Aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908.

⁴⁷ PF, p. 383.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 387.

⁴⁹ PF, p. [*]: Het 'Avis' luidt: 'Voicy l'Ouvrage qui fut annoncé au mois de Novembre 1690. dans l'Histoire des Ouvrages des Savans. Je croyois le publier peu de mois après, & j'en commençai l'impression au mois de Decembre suivant. Les articles des trois premieres lettres etoient la plûpart presque tout dressez, & pendant qu'on les auroit imprimez, l'Auteur devoit preparer les autres avec la preface. Mais il fut obligé d'interrompre ce travail dès que la premiere feuille eut été tirée, de sorte qu'il laissa là son projet peu après l'avoir formé. Un an ou plus s'est passé sans qu'il en ait repris la pensée, & lors qu'enfin je l'ay

Basnage herhaalde heel gediensig in zijn recensie dat de 'Fragmens' inderhaast bijeen waren gezocht,⁵⁰ en Bayle zelf maakte in zijn inleiding (het eigenlijke *Projet*) van de nood een deugd door de ware verhoudingen gemakshalve om te keren: wie het toekomstig succes van een project wilde peilen, was het meest gebaat bij een omstandige etalering van de zwakste schakels, wie om raad vroeg bij de uitvoering, was het meest gebaat bij adviezen over de slechtste bouwstenen.⁵¹ Achteraf, toen hij voor zijn inleiding zijn artikelen overzag, overheerste bij hem kennelijk de twijfel: waren de 'Fragmens' wel aantrekkelijk genoeg? Zou het publiek voldoende begrijpen wat het van zijn 'Dictionaire' wel en juist niet mocht verwachten? Speelde zijn onvermogen een helder, concies en hecht doortimmerd plan te vertalen in een even helder, concies en hecht doortimmerd resultaat op papier hem niet al te zeer parten?

Je louë la simplicité d'un plan: j'admire que l'execution en soit simple & degagée: je fais consister en cela l'idée de la perfection: mais si je veux passer de cette théorie à la pratique, j'avouë que j'ay de la peine à me regler sur cette idée de perfection. Le mélange de plusieurs formes, un peu de bigarrûre, pas tant d'uniformité sont assez de mon fait.⁵²

Men zou hebben mogen verwachten dat Bayle zijn onderneming zou hebben willen redden door een gedegen presentatie van dat plan. Juist op dit cruciale moment trad echter in alle scherpste naar voren dat de veelvormigheid van zijn praktijk maar een smalle theoretische basis had. Hij beheerste de theorie veel minder dan hij het hier wilde doen voorkomen. De 'Fragmens' hadden voorbeelden geleverd, maar geen grenzen verduidelijkt, en bovendien waren ze te licht bevonden, toen ze voor het 'Projet' werden gewogen. Feitelijk was Bayles plan blijven steken in de omschrijving, die in de aankondiging in de *Histoire des Ouvrages des Savans* was gebezigd ('un Dictionaire Critique, où l'on verra la correction d'une infinité de fautes repandues soit dans les Dictionaires, soit dans d'autres livres'). In het *Projet* voegde hij er slechts aan toe zich te zullen beperken tot datgene wat apert en feitelijk

pressé de la reprendre, il a falu qu'il se soit jetté sur les premieres matieres, que le hasard luy a presentées, avant que d'avoir pu rassembler les livres dont il avoit à faire, sur tout pour des sujets plus curieux & plus importants que ceux qu'on verra icy. Ce que je me croy obligé de faire savoir au Lecteur, afin que si on veut juger du Dictionaire Critique par ces Fragmens dressez à la hâte, & de la maniere qui a paru à l'Auteur avoir le plus de besoin d'être rectifiée sur de bons avis, on fasse telles compensations que de raison. J'espere de ne manquer pas de bons livres, & comme cet Ouvrage a besoin de bonnes Tables Alphabetiques, j'y en mettrai autant qu'il en faudra.'

⁵⁰ *Histoire des Ouvrages des Savans*, maart 1692, p. 311.

⁵¹ *PF*, p. ***: 'J'ay donc choisi les morceaux dont je me defiois le plus, ou qui contenoient chacun en son espece les irregularitez les plus sensibles, comme vous diriez une longue queue de remarques, une digression qui ressemble à une Dissertation en forme &c.'

⁵² *PF*, p. ***.

onjuist was, zonder zich te begeven op het hellende vlak van de 'erreurs de droit' (problemen waarbij het antwoord zelf ook weer problematisch was), theologische en filosofische fouten en de twistpunten op die terreinen.⁵³ Hij gaf geen nadere bepalingen over tijd, thema of geografisch bereik. Hij zei slechts een wegbereider te willen zijn voor beter toegeruste geleerden, die na hem en gestimuleerd door zijn voorbeeld aan een overeenkomstige dictionaire met een soortgelijke opzet zouden moeten gaan werken.⁵⁴ Uiteindelijk behield hij zich hier het recht voor dat in de praktijk van de 'Fragmens' al schrijvende was geclaimd: naar eigen inzicht te mogen uitweiten over willekeurige zaken, zonder nader concept. Hij zou spoedig ervaren dat hij die eis te vroeg had gesteld.

e. Reacties van de geleerde wereld op *Projet et Fragmens*

In de geleerdentijdschriften, met het Parijse *Journal des Savans* als begrijpelijke uitzondering, werd aan het zo lang verwachte *Projet* naar behoren aandacht besteed. Henri Basnage de Beauval beet het spits af met een uitermate lovende bespreking in de *Histoire des Ouvrages des Savans*, waarin zonder enig voorbehoud de mening werd uitgesproken dat het publiek met enthousiasme op de voorgestelde aanpak zou reageren. Volgens Basnage ging het bij de beloofde dictionaire om niets minder dan 'een nieuwe tempel van Delphi, gebouwd op de Parnassus, waar men in het vervolg een orakel zou kunnen consulteren dat betrouwbaarder was dan dat van Apollo'.⁵⁵ Pieter Rabus toonde zich in zijn *Boekzaal van Europe* minder exuberant, maar gaf zijn bespreking toch een zeer positieve teneur mee.⁵⁶ Veit Ludwig von Seckendorf, de dienstdoende recensent van de *Acta Eruditorum*, zei met ongeduld uit te zien naar de eigenlijke dictionaire; hij vergat niet te vermelden dat de auteur de stad

⁵³ *Ibidem*, pp. *2*, [*7], [*8], [***4]: 'Je me suis mis en tête de compiler le plus gros recueil qu'il me sera possible des fautes qui se rencontrent dans les Dictionaires, & de ne me pas renfermer dans ces espaces, quelques vastes qu'ils soient, mais de faire aussi des courses sur toutes sortes d'Auteurs, quand l'occasion s'en presentera. (...) le Recueil que j'entreprends (...) ne doit être composé que de fautes averées & certaines (...) J'ay dessein de composer un Dictionaire, qui outre les omissions considerables des autres, contiendra un recueil des faussetez qui concernent chaque article. (...) Ce Dictionaire ne regard[e] point les erreurs de droit (...) les faussetez Philosophiques ou Theologiques n'entrent point dans le plan de mon Ouvrage (...)'

⁵⁴ *Ibidem*, p. [*3].

⁵⁵ *Histoire des Ouvrages des Savans*, maart 1692, pp. 311-326; de passage op p. 313.

⁵⁶ *Boekzaal van Europe*, september-oktober 1692, pp. 300-317. Een analyse van deze bespreking in: J.J.V.M. de Vet, *Pieter Rabus (1660-1702). Een wegbereider van de Noord-nederlandse verlichting*, Amsterdam 1980, pp. 184-188.

Leipzig, de thuishaven van de *Acta*, als het Duitse Athene had gekwalificeerd.⁵⁷ Jacques Bernard wijdde in de *Bibliothèque Universelle et Historique* een lijvige bespreking aan het *Projet*, met één kritische kanttekening: zijns inziens zou het bij het herstellen van omissies enkel dienen te gaan om werkelijk belangrijke zaken, en hoewel de auteur dit grosso modo leek te beamen, had hij met name in het artikel Achille zijn lezers geen detail bespaard.⁵⁸ De door Bayle klaarblijkelijk zo uitdrukkelijk gewenste anonimiteit werd overigens enkel door Basnage geëerbiedigd. In de *Acta* werd Bayle op niet mis te verstane wijze getypeerd ('Autor, licet nomen reticeat, ex stylo elegantissimo variaque eruditione, ut & ex lite cum D. Jurio divinari haud difficulter potest⁵⁹'); Rabus en Bernard zagen er geen been in zijn naam voluit te noemen.

Verschillende van Bayles vrienden en correspondenten hadden inmiddels een exemplaar van het *Projet* ontvangen. Ze kregen het dringende verzoek adviezen te formuleren en hun kritiek niet te sparen. Bayle bond hun bovendien op het hart dat ze hem geen groter plezier konden doen dan door hem gevraagd en ongevraagd van informatie te voorzien. Gegevens uit eigen koker, verwijzingen naar relevante literatuur, materiaal uit hun bibliotheek: alles was meer dan welkom.⁶⁰ Van Cuper en van Van Almelooven kan worden vastgesteld dat ze nagenoeg per omgaande hebben geantwoord. Beiden waren vol lof,⁶¹ maar Cuper zei zich te hebben gestoord aan de wijze waarop Bayle in het artikel Comenius Jurieu te kijk had gezet: de vredelievendheid, de zachtaardigheid en de protestantse zaak gedoogden niet dat Jurieu, 'Bayles oude vriend, een eerbiedwaardige grijsaard vol verdiensten, met name voor het geloof,⁶² zó ongenadig over de hekel werd gehaald in een boek dat niet rechtstreeks tegen hem was gericht. In september erkende Bayle in een brief aan Pierre Silvestre dat dit oordeel alom werd gedeeld - bij zijn weten had niemand het tegendeel beweerd - en dat het *Projet* inderdaad van speldeprikken naar Jurieu verschoond had moeten blijven; van de andere kant zei hij van mening te zijn dat men een vijand als Jurieu geen kwartier moest geven.⁶³ Tegenover Cuper wees hij op de

⁵⁷ *Acta Eruditorum*, oktober 1692, pp. 474-477. De naam van de redacteur in: A.H. Laeven, *De 'Acta Eruditorum' onder redactie van Otto Mencke. De geschiedenis van een internationaal geleerdenperiodiek tussen 1682 en 1707*, Amsterdam & Maarssen 1986, p. 294.

⁵⁸ *Bibliothèque Universelle et Historique*, juli 1692, pp. 1-26.

⁵⁹ 'Het is niet moeilijk de auteur te raden, hoewel hij zijn naam verzwijgt, door zijn zeer gepolijste stijl, zijn veelzijdige geleerdheid, maar ook door zijn strijd met de heer Jurieu.'

⁶⁰ Cfr aan Ménage, 22 mei 1692, nr 812; aan Van Almelooven, 28 mei 1692, nr 813; aan Cuper, 29 mei 1692, nr 814; aan Minutoli, 30 juni 1692, nr 819 en 28 augustus 1692, nr 826.

⁶¹ Van Cuper, 5 juni 1692, nr 815; van Van Almelooven, 7 juni 1692, nr 816.

⁶² Van Cuper, nr 815: 'un venerable veillard, qui sans controverse a beaucoup de merites, qui a bien mérité de la Religion Reformée, et dont vous avez esté un intime amy'.

⁶³ Aan Silvestre, 19 september 1692, nr 831.

emoties die hem hadden beziel en de genadeloosheid waarmee Jurieu hem bleef achtervolgen, een genadeloosheid waartegen hij bij dezelfde gelegenheid de bescherming van Cuper vroeg. In zijn dictionaire, zo beloofde hij, zou hij elke passie en elke rancune vermijden: hij zou Jurieu laten zien hoe een filosoof een theoloog de baas kon zijn als het om zelfbeheersing ging.⁶⁴ De feitelijke inhoud van de *Dictionaire* zou overigens juist deze belofte op spectaculaire wijze logenstraffen.

In een artikel in *Orbis Litterarum* heeft L. Nedergaard de aandacht gevestigd op een uitvoerig commentaar van G.W. Leibniz,⁶⁵ dat als model kan dienen voor de wijze waarop *Projet et Fragmens* in de geleerde wereld is ontvangen. Helaas is niet bekend of dit belangrijke commentaar ooit door Leibniz is verzonden of op een andere wijze door hem bekend is gemaakt. Ofschoon Bayle in de derde persoon wordt benoemd, zou het toch voor hem bestemd kunnen zijn geweest: Bayle en Leibniz communiceerden in deze periode met elkaar via Henri Basnage, waarbij zij elkaar niet rechtstreeks aanspraken.⁶⁶

Voordat Leibniz *Projet et Fragmens* had gezien, had hij Basnage meegedeeld het volste vertrouwen te hebben in de pennevruchten van Bayle.⁶⁷ In de aanhef van zijn commentaar stelde hij vast dat Bayle zich van een nieuwe kant had laten zien: het had hem verbaasd en verheugd dat Bayle de *bonae litterae* en de geschiedenis zo in detail beheerste. Daarna vatte hij in het kort samen wat de aangekondigde dictionaire zijns inziens zou behelzen, waarbij hij niet verhulde de zwakke plek van het *Projet*, het gebrek aan een heldere opzet, te hebben doorzien:

Son dessein est de *remarquer* et de *redresser* les fautes des dictionnaires, sçavoir non seulement des Historiques et des Geographiques, qui contiennent les noms propres, mais encore des reels, qui contiennent les termes des sciences, et je ne sçay s'il n'ira jusqu'à ceux des arts, sa lettre à Mons. du Rondel qui semble tenir lieu de preface nous laissant en suspens à l'égard de toute l'étendue du dessein.⁶⁸

Over de geestelijke vermogens die Bayle bij zijn even fraaie als nuttige onderneming in zou weten te zetten, had Leibniz geen enkele twijfel. Over Bayles lichamelijke krachten daarentegen hadden hem verontrustende berichten bereikt, en geleid door

⁶⁴ Aan Cuper, 1 december 1692, nr 842: 'Je veux lui montrer de combien de degrez ma philosophie surpasse sa theologie par raport à subiuier les passions'.

⁶⁵ L. Nedergaard, *l.c.*, pp. 215-216 en C.I. Gerhardt, *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, VI, Berlin 1885/Hildesheim 1961 (reprint), pp. 16-20; Leibniz' beschouwingen werden bovendien reeds geanalyseerd door L. Bianchi, *o.c.*, pp. 52-59.

⁶⁶ C.I. Gerhardt, *o.c.*, III, Berlin 1887/Hildesheim 1960 (reprint), pp. 92, 94, 96-97.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 85, brief van Leibniz aan Basnage, [september 1692]: 'un esprit aussi delié que le sien, ne peut donner que des choses excellentes'.

⁶⁸ *Ibidem*, VI, p. 16.

zijn angst voor de gezondheid van Bayle meende hij er goed aan te doen enkele zaken te signaleren die de op zich reeds herculisch belaste auteur onnodig zouden hinderen bij de uitvoering van zijn plannen.

Na deze hoffelijke rechtvaardiging van zijn commentaar zette Leibniz de aanval in. In tegenstelling tot Bayle was hij van oordeel dat het veel belangrijker was fouten te herstellen (redresser) dan ze tot vervelens toe te signaleren (remarquer), omdat het de lezers in de eerste plaats interesseerde de waarheid te vernemen, zeker indien die werd bewezen met een keur van bewijsplaatsen uit betrouwbare auteurs, bij voorkeur letterlijk geciteerd. De waarheid zelf kwam op de eerste plaats; aan overzichten van zonden tegen de waarheid was veel minder behoefte. Het verdiende al evenmin aanbeveling argument op argument te stapelen, omdat geleerden voldoende zouden hebben aan verwijzingen naar de vindplaatsen van de bewijzen, en minder scherpzinnige geesten in staat noch bereid zouden zijn de door de auteur gewenste conclusies te trekken: al te ingewikkelde artikelen konden bij hun slechts tot verwarring en ongenoegen leiden.

Evenzo, vervolgde Leibniz, zou het de voorkeur verdienen slechts het noodzakelijkste te vermelden. De lezer die dieper zou willen graven, kon worden bediend met verwijzingen naar andere auteurs, in het bijzonder met verwijzingen naar diegenen die een afzonderlijke verhandeling of een afzonderlijk hoofdstuk aan het thema hadden gewijd. Waar een groot auteur in weinig woorden meer wist te zeggen dan een mindere godheid in een heel boek, zou de kwaliteit, niet de kwantiteit van het geschrevene bepalend dienen te zijn voor de keuze van de verwijzing. Bij de keuze van zijn themata zou Bayle zich moeten laten leiden door wat het noodzakelijkst was; aan artikelen over mythologische figuren als Achilles was veel minder behoefte dan aan artikelen over fouten en problemen met betrekking tot historische, chronologische, genealogische, geografische en biografische onderwerpen uit de reële wereld. Daarnaast verdiende het aanbeveling het betoog strakker op te zetten, een vaste rangorde van het gepresenteerde binnen elk artikel aan te houden en te waken voor uiteenzettingen die even onsamenvattend waren als de toevallige elementen van een gesprek.⁶⁹

Deze adviezen, zo haastte Leibniz zich te verklaren, mochten geenszins als kritiek op Bayle worden beschouwd. Bayle zelf was als geen ander in staat over vorm en inhoud van zijn boek te beslissen. Hij gold met recht als uiterst competent waar het de juiste vorm betrof, terwijl hij voor de inhoud met evenveel recht een '*jus patronatus*' kon doen gelden. Het stond elke auteur volstrekt vrij zijn favoriete onderwerpen bij voorrang te behandelen en zijn bijzondere kennis bij voorrang in te zetten; bij andere onderwerpen en bij nog te verwerven kennis zou evenwel het belang voor de lezer de doorslag moeten geven.

Het belang van de beloofde dictionaire zelf tenslotte stond voor Leibniz buiten kijf. Als wiskundige en als beoefenaar van de natuurwetenschap wenste hij zich uitdrukkelijk te distantiëren van vakgenoten (Bayle had zich in zijn *Projet* tegen hun visie verweerd) die alle andere vormen van wetenschapsbeoefening slechts met minachting bezagen. Het grondgebied van de Republiek der Letteren moest in

⁶⁹ *Ibidem*, p. 18: 'ces discours libres et vagabonds, où les connexions naissent par hazard, comme dans une conversation'.

cultuur worden gebracht, overal waar onwetendheid heerste.⁷⁰

De kritische opmerkingen die anderen aan *Projet et Fragmens* hebben gewijd, zijn helaas niet bewaard gebleven, maar ze hadden ongetwijfeld in meerderheid dezelfde teneur.⁷¹ Op 19 september 1692 schreef Bayle aan Silvestre dat hij zijn plannen had bijgesteld.⁷² Henri Basnage liet op 2 oktober aan Leibniz weten dat Bayle de kritiek had gehonoreerd van al diegenen die de opeenstapeling van feiten in het *Projet* als vervelend hadden bestempeld.⁷³ Cuper kreeg op 1 december van Bayle zelf de verzekering dat hij zijn dictionaire in een betere vorm zou gieten.⁷⁴ Waarschijnlijk hadden al deze mededelingen betrekking op de toevoeging van een verhalende tekst, voorafgaand aan en ter inleiding op de eigenlijke kritische uiteenzettingen, conform de handelwijze bij het artikel *Zeuxis* uit het *Projet*. De nieuwe opzet stond daarmee vast. Op 16 november gebruikte Bayle in een brief aan Van Almelooven reeds de bijbehorende gewijzigde titel: de geplande 'Dictionaire Critique' zou een 'Dictionaire Historique et Critique' worden.⁷⁵

f. Naar een 'Dictionaire *Historique* et Critique'. De voorbereiding van de uitgave (1692-1696)

Er kan geen twijfel over bestaan dat Bayle onmiddellijk na de voltooiing van *Projet et Fragmens* de redactie van de *Dictionaire* zelf ter hand heeft genomen, nog vóór er

⁷⁰ *Ibidem*, pp. 19-20: 'Chaque connoissance a son prix, il ne faut rien mepriser. J'estime tout ce qui nous tire de l'ignorance, il est bon que le terroir du pays de la republique des lettres soit bien cultivé par tout, et je tiens que M. Bayle ne nous oblige pas moins dans l'execution de ce grand dessein, que s'il continue à donner les belles pensées qu'on voit bien qu'il a sur la philosophie et autres matieres.'

⁷¹ De lovende kwalificaties die Pierre Bourdelot via de pen van Claude Nicaise aan de *Dictionaire* heeft gewijd (van Nicaise, 26 juni 1694, nr 935: de 'dictionaire critique' zou bijna alle andere boeken overbodig maken; men zou kunnen volstaan met een Bijbel, de 'dictionaire critique' en wat dichtbundels) kwamen te laat om nog enig effect te sorteren. In de aflevering over maart en april 1696 (pp. 170-179) van het *Nouveau journal des scavans dressé à Berlin* van Chauvin verscheen overigens een gedetailleerde kritiek op enkele passages uit de *Fragmens* met antwoord van Bayle; in het artikel *Catius i* uit de *Dictionaire* schrijft Bayle dat de kritiek uit Londen stamde en dat Chauvin haar had ontvangen toen zijn tijdschrift nog te Rotterdam verscheen (sc. in 1694).

⁷² Aan Silvestre, 19 september 1692, nr 831: 'J'ai fait un plan un peu différent, & qui remédiera à une partie des inconvénients'.

⁷³ C.I. Gerhardt, o.c., III, p. 87.

⁷⁴ Aan Cuper, 1 december 1692, nr 842.

⁷⁵ Aan Van Almelooven, 16 november 1692, nr 840.

uitgebreid op *Projet et Fragmens* was gereageerd. Uit de beschrijving die van een thans onvindbare brief aan Ménage bewaard is gebleven, zou zelfs mogen worden afgeleid dat al in juli 1692 de eerste vellen ter perse zijn gelegd.⁷⁶ Het lijkt evenwel zeer aannemelijk dat bij deze beschrijving de *Dictionaire* is verward met de *Mescolanze* van Ménage, die op dat moment bij Leers werden gedrukt;⁷⁷ volgens Henri Basnage was Bayle in juli pas bezig zijn materiaal te ordenen.⁷⁸

Naar Bayle in een brief aan Minutoli meedeelt, had hij Leers uitstel gegeven tot deze de eerste twee delen van de *Histoire de l'Edit de Nantes*, een uitgave van Adriaan Beman te Delft, zou hebben gedrukt. Eind juni 1693 kwamen deze delen op de markt.⁷⁹ Op 9 juli schreef Jacques Basnage aan Jean-Alphonse Turretini dat het drukken die week zou beginnen.⁸⁰ Bayle zelf schreef op 17 juli aan Van Almelooven dat Leers eindelijk over nieuwe letters beschikte (klaarblijkelijk had hij speciaal voor de *Dictionaire* nieuw zetsel laten gieten), dat er zo spoedig mogelijk een eerste proef zou komen en dat zijn aanwezigheid daarbij onontbeerlijk was. In een postscriptum van 14 augustus liet hij weten dat het eerste vel nog op correctie wachtte.⁸¹ Vanaf september tenslotte werd er op geregelde basis aan de *Dictionaire* gewerkt.⁸²

Via Bayles correspondentie kan de drukgeschiedenis van de *Dictionaire* vrij nauwkeurig worden gevolgd. In het begin lag het tempo laag: er kwamen per week niet meer dan twee vellen van de pers.⁸³ Eind januari 1694 werd het verhoogd tot drie vellen per week,⁸⁴ medio juni 1694 tot vier vellen per week.⁸⁵ Dit laatste aantal werd

⁷⁶ Aan Ménage, 14 juli 1692, nr 821. Cfr de beschrijving bij Labrousse, *Inventaire*, pp. 206-207.

⁷⁷ Cfr *ibidem*, p. 206 (nr 817) en aan Ménage, 13 maart 1692, nr 804.

⁷⁸ C.I. Gerhardt, *o.c.*, III, pp. 82-83, brief van Basnage aan Leibniz van 27 juli 1692: 'Il travaille presentement à digerer et à ranger ses matériaux pour en composer un in Folio.'

⁷⁹ Aan Minutoli, 29 juni 1693, nr 871.

⁸⁰ De Budé I, p. 164.

⁸¹ Aan Van Almelooven, 17 juli/14 augustus 1693, nr 876.

⁸² Aan Naudis, 10 september 1693, nr 881; aan Minutoli, 14 september 1693, nr 882; aan Nicaise, 17 september 1693, nr 884.

⁸³ Cfr Aan Pinsson, 1 oktober 1693, nr 888; aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908.

⁸⁴ Cfr aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908; aan Naudis, 8 maart 1694, nr 915; aan Constant, 24 mei 1694, nr 927.

⁸⁵ Cfr aan Du Rondel, 8 juni 1694, nr 929; aan Minutoli, 26 augustus 1694, nr 950.

zeker tot begin december aangehouden.⁸⁶ Spoedig daarna zorgden winterse omstandigheden voor een aanzienlijke vertraging: op 27 januari 1695 klaagde Bayle dat de drukkers drie weken in het geheel niet hadden kunnen werken.⁸⁷ In twee maanden tijd, tussen eind november en eind januari, waren er niet meer dan ongeveer 10 vellen gereedgekomen.⁸⁸ Aangezien er in augustus 1695 338 vellen waren gedrukt (deel I van de *Dictionaire* was daarmee gereed)⁸⁹ moet het tempo na de winter verhoogd zijn tot vijf vellen per week. Begin november werd dit aantal nog steeds gehaald.⁹⁰ Naderhand werd het zelfs opgeschroefd tot zes vellen per week: Leers had een groot aantal werklieden ingezet, zo schreef Bayle op 20 februari 1696 aan Naudis, omdat auteur en uitgever beiden van oordeel waren dat het geduld van het publiek niet veel langer op de proef mocht worden gesteld.⁹¹ In augustus lag het tempo nog steeds op 6 per week.⁹² De oplage was inmiddels tussentijds (vermoedelijk vanaf medio april 1696⁹³) met 1000 exemplaren verhoogd, zodat er door de zetters en drukkers onder hoogspanning moest worden gewerkt om het vereiste tempo te kunnen handhaven.⁹⁴ De fondslijst van Leers weerspiegelt deze werkdruk: waren er in 1695 naast de jaarlijkse assortimentscatalogus en de driemaandelijke afleveringen van de *Histoire des Ouvrages des Savans* nog drie duodecimo's verschenen, in 1696 kwamen er, voor zo ver bekend, naast de catalogus en de *Histoire* slechts drie gelegenheidsuitgaven, feestelijke toespraken van leerlingen van het Erasmiaans gymnasium, van de pers.⁹⁵

⁸⁶ Aan Minutoli, 29 november 1694, nr 958.

⁸⁷ Aan Naudis, 27 januari 1695, nr 967.

⁸⁸ Tegenover Minutoli (noot 86) noemde Bayle een totaal van 190 vellen, tegenover Naudis (noot 87) een nieuw totaal van 200 vellen.

⁸⁹ Aan Constant, 22 augustus 1695, nr 995. Cfr aan Le Vassor, 12 juli 1695, nr 984bis; aan Naudis, 18 juli 1695, nr 986.

⁹⁰ Janiçon aan Turretini, 10 november 1695, De Budé II, p. 104.

⁹¹ Aan Naudis, 20 februari 1696, nr 1031.

⁹² Henri Basnage aan Janiçon, 20 augustus 1696, Basnage III, p. 116.

⁹³ De oplage werd verhoogd vanaf de letter P (de serie trefwoorden beginnend met P, niet het katernsignatuur P). Op 19 maart schreef Bayle aan Minutoli, nr 1040, dat het drukken gevorderd was tot de letter O; begin april werkte hij aan het artikel Pauliciens, DHC, Pauliciens f. De P was begin juni gereed, aan Janiçon, 11 juni 1696, nr 1060.

⁹⁴ Cfr aan Van Almelooveen, 10 december 1696, nr 1132; aan Constant, 4 juli 1697, nr 1207; aan Coste, 15 juli 1697, nr 1214; aan [Silvestre], 7 juli 1698, nr 1302.

⁹⁵ O.S. Lankhorst, *Reinier Leers (1654-1714). Uitgever & boekverkoper te Rotterdam, Amsterdam & Maarssen 1983*, pp. 174-176. Het drukken van de *Histoire* werd uitgesteld ten gunste van de *Dictionaire*, cfr H. Basnage aan Dufai, 31 oktober 1696, Basnage III, p. 121.

Bayle zelf had van meet af aan met koortsachtige haast aan zijn *Dictionaire* gewerkt. Nog voor er één bladzijde was gedrukt, verzekerde hij zijn vaste correspondenten reeds dat de *Dictionaire* al zijn beschikbare tijd opeiste.⁹⁶ Precies in dit opzicht kreeg hij van onverwachte zijde hulp. Na een verzetting van de wet ten gunste van de orangistische factie had Pierre Jurieu bij de Rotterdamse magistraat een welwillend gehoor gevonden voor zijn grieven tegen Bayle, met name omdat deze bij de nieuwbakken bestuurders en bij de Voetiaanse Nederduits hervormde predikanten, zijn oude vijanden, bekend stond als protégé van de tegenpartij. De *Pensees Diverses sur la comète* deden dienst als steen des aanstoots. Op 30 oktober 1693 besloot de magistraat Bayle te beroven van zijn hoogleraarschap aan de Illustre School en hem het recht op het geven van privé-lessen te ontzeggen, met het aloude argument dat hij door zijn heterodoxie de jeugd bedierf.⁹⁷ Bayle had zich tot het uiterste verzet, onder andere door - zeer tegen zijn zin⁹⁸ - bezoeken af te steken bij diegenen van wie hij het oordeel meende te kunnen beïnvloeden; hij was vooral ontsticht, omdat zijn *Pensées* nooit eerder stof tot kritiek hadden gegeven en omdat de magistraat hem geen weerwoord had gelaten.⁹⁹ Al spoedig troostte hij zich evenwel met de gedachte dat hij zich nu volledig aan zijn *Dictionaire* kon wijden, 'sibi & Musis'.¹⁰⁰ De financiële gevolgen hadden hem aanvankelijk zorgen gebaard.¹⁰¹ Op 4 december 1693, nauwelijks een maand na zijn ontslag, kon hij Du Rondel echter schrijven dat hij een nieuwe aanstelling elders niet ambieerde, niet in de laatste plaats omdat hij zich ook zonder zo'n aanstelling zeer wel met zijn schrijfsels ('en écrivassant') in leven zou kunnen houden.¹⁰² Naderhand zou hij Naudis mededelen dat Leers hem gedurende het drukken van de *Dictionaire* driemaandelijks betalingen had gedaan om in zijn levensonderhoud te voorzien.¹⁰³ Jurieu zou er later prat op gaan dat hij Bayle tot een dergelijk nederig bestaan - nederig althans in zijn ogen - veroordeeld had weten te krijgen.¹⁰⁴ Naar alle waarschijnlijkheid hadden Bayle

⁹⁶ Cfr aan Minutoli, 28 augustus 1692, nr 826; aan dezelfde, 6 oktober 1692, nr 835; aan Naudis, 13 oktober 1692, nr 837.

⁹⁷ Aan Du Rondel, 13 november 1693, nr 895; cfr aan Minutoli, 5 november 1693, nr 893.

⁹⁸ Aan Constant, 29 juni 1693, nr 872: 'Il a fallu que j'aie fait des Visites, afin d'éclaircir les gens sur les prétendues Hérésies de ce Livre; & ici, on ne fait pas en quinze jours ce que l'on feroit ailleurs dans une après-dinée.'

⁹⁹ Aan Minutoli, 5 november 1693, nrs 893, 894.

¹⁰⁰ Aan Du Rondel, 4 december 1693, nr 899; cfr aan Minutoli, 8 maart 1694, nr 914.

¹⁰¹ Cfr aan Cuper, 1 december 1692, nr 842.

¹⁰² Aan Du Rondel, 4 december 1693, nr 899.

¹⁰³ Aan Naudis, 18 maart 1697, nr 1172.

¹⁰⁴ Cfr *Reflexions sur un imprimé*, OD IV, p. 745.

en Leers overigens al eerder een regeling getroffen waarbij de eerste verzekerd was van een basisbedrag ongeacht de verkoopcijfers en de laatste de eventuele winst op zou strijken.¹⁰⁵ Getuige een brief aan Minutoli uit 1702 zijn de betalingen nadien hervat.¹⁰⁶

Het surplus aan tijd waarover Bayle dank zij Jurieu kon beschikken, was hem meer dan welkom, omdat het manuscript ten tijde van zijn ontslag nog verre van voltooid was.¹⁰⁷ Hij had zich in de periode die aan het drukken vooraf was gegaan vooral bepaald tot artikelen die op minder toegankelijke gegevens stoelden, in het vertrouwen dat hij tijdens het drukken nog volop gelegenheid zou hebben voor het redigeren van artikelen die op eenvoudiger wijze konden worden samengesteld.¹⁰⁸ De feitelijke redactie van de hoofdmoot van het manuscript was blijkbaar uitgesteld tot op het moment dat de drukkers met hun werk zouden beginnen; nadien zou hij dan slechts voldoende kopij in voorraad hoeven te hebben om de persen gaande te houden. Gelet op zijn herhaalde klachten over het tempo in de drukkerij is hij daar in het algemeen goed in geslaagd. Over zijn eigen tempo bij het schrijven van zijn artikelen en de vele problemen die hij daarbij ondervond, toonde hij zich echter al even ontevreden.¹⁰⁹ Ook de correctie kostte hem veel tijd. Hij zag de tweede proef van alle bladen persoonlijk na, omdat de drukkers en de vaste corrector van de drukkerij vaak geen raad wisten met de vele doorhalingen en verwijzingen in de kopij.¹¹⁰ Aangezien hij zijn artikelen in alfabetische volgorde schreef¹¹¹ had hij bij zijn

¹⁰⁵ Cfr aan Silvestre, 19 september 1692, nr 831: over de *Dictionaire*: 's'il s'imprime, soyez assuré que ce sera, non pas parce que j'en aurai attendu quelque louange, mais parce que le Libraire aura crû le débiter, & m'aura fort sollicité à ce travail, prenant à ses risques & fortunes le succès quant à sa fortune.' De verhoogde oplage leidde ongetwijfeld tot nieuwe afspraken.

¹⁰⁶ Aan Minutoli, 24 februari 1702, nr 1470.

¹⁰⁷ Cfr aan Du Rondel, 4 december 1693, nr 899.

¹⁰⁸ Aan Lenfant, 28 maart 1693, nr 859.

¹⁰⁹ Aan Minutoli, 26 augustus 1694, nr 950: 'La composition en est difficile et lente, plus qu'on ne sauroit dire'. Aan Naudis, 5 juli 1694, nr 937: 'Je m'attache à la composition de mon Dictionaire & ne fais que cela. Ce travail est fort pénible, & ne peut aller que *piane à piane*'. Aan dezelfde, 27 januari 1695, nr 967: 'C'est l'ouvrage du monde le plus attachant & le plus pénible & où l'on avance moins. Les Imprimeurs vont encore plus lentement que moi'.

¹¹⁰ Aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056; cfr aan Du Rondel, 4 december 1693, nr 899; aan Constant, 24 mei 1694, nr 927; aan Nicaise, 27 november 1698, nr 1324. Het gedeelte dat werd bijgedrukt (vanaf de letter P, zie boven) is uitsluitend door de vaste corrector nagezien, aan Nicaise, nr 1324. In deze periode was de refugé Michel Neel de la Bouillonnière als corrector bij Leers in dienst, cfr aan Ménage, 14 juli 1692, nr 821; van Huet, 8 januari 1696, nr 1013; H. Basnage aan Leers, 27 juli 1695, Basnage III, pp. 89-90.

eigen onderzoek en bij de verzoeken om hulp en advies die hij aan zijn correspondenten richtte bovendien steeds te kampen met tijdgebrek, omdat alle op grond van nadere gegevens noodzakelijk geachte correcties, aanvullingen en verbeteringen en alle nieuwe gegevens voor nieuwe artikelen slechts konden worden ingepast in de kopij voor zover deze nog niet was gedrukt.¹¹² Zijn grootste zorg gold evenwel zijn gebrek aan boeken. Op een aanbod dienaangaande van Jacob Le Duchat antwoordde hij dat het onbegonnen werk zou zijn een overzicht te geven van al datgene waarin zijn eigen collectie niet voorzag.¹¹³

Van een geheel andere orde zijn de twijfels die hem met enige regelmaat hebben geplaagd. Eind 1692 had hij Cuper laten weten dat hij het hevig zou betreuren als hij door de machinaties van Jurieu het werk aan de *Dictionnaire* zou moeten opschorten, omdat hij er bijzonder veel vreugde uit was gaan putten.¹¹⁴ Tegenover Constant uitte hij zich in augustus 1695 in overeenkomstige zin: hij zei in alle rust en met plezier enkel en alleen aan zijn boek te werken.¹¹⁵ Op andere momenten daarentegen gaf hij op niet mis te verstane wijze uiting aan zijn vrees over het tekort aan kwaliteit bij zijn geesteskind en over de ontvangst die het zou worden bereid. In maart 1693 schreef hij Silvestre dat hij van zijn *Dictionnaire* weinig succes verwachtte, maar dat hij geen mogelijkheid meer zag de vlag met ere te strijken.¹¹⁶ Op 9 januari 1696 schreef hij in dezelfde geest aan Le Duchat:

Si le Public a conçu quelque espérance, ou quelque bonne opinion de mon *Dictionnaire* (de quoi j'ai lieu de douter, ne sachant pas sur quoi elle pourroit être fondée) je n'ai qu'à me préparer à bien des murmures. On se trouvera frustré & vilainement abusé; car je vous avoue ingénument que cet ouvrage n'est qu'une compilation informe de passages cousus les uns à la queue des autres, & que rien ne sauroit être plus mal proportionné au goût délicat de ce siecle; mais il n'y a plus de remede, *jacta est alea*.¹¹⁷

¹¹¹ Cfr aan Van Almeloveen, 17 juli/14 augustus 1693, nr 876 en *passim* in de correspondentie.

¹¹² Cfr aan Pinsson, 8 februari 1694, nr 909; aan Du Rondel, 14 september 1694, nr 952; aan Le Duchat, 16 maart 1695, nr 970.

¹¹³ Aan Le Duchat, 7 september 1693, nr 879 en *passim*.

¹¹⁴ Aan Cuper, 1 december 1692, nr 843: 'Le plus grand mal qu'il me fera, s'il y reussit, c'est qu'il interrompra le travail de mon Dictionnaire, qui m'est devenu enfin extrêmement agreable, de penible qu'il étoit au commencement, et qui me fait trouver dans l'étude autant de douceurs et de plaisirs que d'autres en trouvent dans le jeu et au cabaret.'

¹¹⁵ Aan Constant, 22 augustus 1695, nr 995: 'Je goûte tranquillement le loisir; je l'emploie sans distraction ni partage, & par conséquent avec joie, à mon Livre'.

¹¹⁶ Aan Silvestre, 24 maart 1693, nr 858.

¹¹⁷ Aan Le Duchat, 9 januari 1696, nr 1014.

Aan Naudis liet hij in maart 1697 weten dat al datgene wat zijn *Dictionaire* aan goeds bevatte ver door het slechte en het kleine erin werd overtroffen; de jeugd zou veel kunnen hebben aan de feiten en feitjes die erin verzameld waren, maar strijders met ervaring onder het banier van de muzen zouden er niets van hun gading in kunnen vinden.¹¹⁸

Wellicht zijn Bayles twijfels er mede de oorzaak van geweest dat hij zich heeft verzekerd van de hulp van een aantal 'meelezers' die hem, aan de hand van reeds gedrukte artikelen, konden adviseren over de koers die hij in het vervolg zou moeten varen. Charles Drelincourt kreeg de *Dictionaire* per katern toegezonden.¹¹⁹ Jacques Basnage¹²⁰ en Daniel Larroque¹²¹ blijken inzage te hebben gehad in losse bladen, vermoedelijk ter controle van de gegevens die zij Bayle hadden verstrekt. Jacques Du Rondel kreeg in eerste instantie het artikel Accius ter beoordeling; vervolgens ontving hij het artikel Balzac en daarna, op zijn uitdrukkelijk verzoek, alle bladen waarop zijn naam figureerde.¹²² Henri Basnage en de Engelse staatsman William Trumbull behoorden tot de uitverkorenen aan wie tussentijds het eerste deel werd verstrekt.¹²³

Uiteindelijk was er voor al deze bezorgdheid weinig reden. Het publiek had zich niet van de wijs laten brengen door *Projet et Fragmens*, zeker nadat gediensstige zielen als Henri Basnage hadden rondgebazuind dat Bayle de belangen van zijn lezers in de eigenlijke *Dictionaire* veel beter zou eerbiedigen en nadat Leers de *Dictionaire* tijdens een bezoek aan Parijs in 1694 bij de eersten in den lande en bij al wat naam had in de Republiek der Letteren had aangeprezen.¹²⁴ Leers zelf moest medio 1696 de produktie sterk naar boven bijstellen, toen zijn collegae de verkoopbaarheid van de *Dictionaire* veel hoger inschatten dan hij dat had gedaan, wellicht met name omdat alle voortekenen erop wezen dat er spoedig een einde zou komen aan de oorlogsomstandigheden die sedert 1688 het handelsverkeer bemoeilijkten.¹²⁵

¹¹⁸ Aan Naudis, 18 maart 1697, nr 1172.

¹¹⁹ Van Drelincourt, 26 juni 1695, nr 982; *cfr* het voorwoord op de eerste editie van de *Dictionaire*, p. IV.

¹²⁰ J. Basnage aan J.-A. Turretini, 15 februari 1694, De Budé, I, p. 125.

¹²¹ Aan Larroque, 13 augustus 1694, nr 947.

¹²² Correspondentie met Du Rondel, 1693-1696, *passim*.

¹²³ H. Basnage aan R. Leers, 27 juli 1695 en aan F. Janiçon, 22 december 1695, Basnage III, pp. 89, 107; van Le Vassor, 3 februari 1696, nr 1024.

¹²⁴ *Cfr* voor deze reis O.S. Lankhorst, *o.c.*, pp. 100-106.

¹²⁵ *Cfr* het politieke nieuws in de brieven van Henri Basnage, aan Janiçon, 17 mei 1696, 20 juni 1696, 20 augustus 1696, Basnage III, pp. 110-111, 112, 114.

De totale oplage kwam zo boven de 2000 exemplaren.¹²⁶ Bayles reputatie was door de jaren heen klaarblijkelijk geenszins getaand. Het ongeduld bij het publiek kon dan ook tot grote hoogten stijgen: Julien Brodeau d'Oiseville verzekerde Bayle dat heel Parijs van een hevig ongeduld was vervuld;¹²⁷ Jean-Baptiste Du Bos schreef dat in Parijs bij de weinige bezoekers uit de Republiek eerst naar de *Dictionaire*, en pas daarna naar het politieke nieuws werd gevraagd;¹²⁸ Jean-Robert Chouet verwoordde het ongeduld te Genève;¹²⁹ Van Almelooveen maakte zich tot de tolk van alle bewoners van de Helicon;¹³⁰ voor Larroque leken de jaren langer te worden naarmate zijn ongeduld groeide.¹³¹ Bayle had al deze aansporingen nauwelijks nodig: hij werkte zo hard dat het hem aan tijd ontbrak om adem te halen,¹³² ten koste van hevige aanvallen van migraine die hem van tijd tot tijd tot absolute rust dwongen.¹³³

Terwijl de artikelen zich aaneenregen en de vellen zich opstapelden, werkte Gédéon Huet aan de 'bonnes Tables Alphabetiques' die Leers in zijn 'Avis' bij *Projet et Fragmens* had beloofd. Uit een brief die Huet hierover aan Bayle schreef kan worden afgeleid dat hij begin januari 1696 met zijn werkzaamheden was begonnen.¹³⁴ Ongeveer in dezelfde periode bereikte Bayle het bericht dat William Trumbull op verzoek van Leers¹³⁵ het patronaat over de *Dictionaire* wilde aanvaarden. Hij zou er tweehonderd guineas voor over hebben gehad.¹³⁶ Bayle hield zich in eerste instantie op de vlakte, tot woede en ontsteltenis van Michel Le Vassor, die zich als intermediair had opgeworpen,¹³⁷ en van Pierre Silvestre, die zich op zijn beurt achter Le Vassor had geschaard.¹³⁸ Ondanks hun aandringen wees Bayle het aanbod uiteinde-

¹²⁶ Aan La Monnoye, 19 augustus 1697, nr 1223.

¹²⁷ Van Brodeau d'Oiseville, 2 januari 1696, nr 1012; *cfr* zijn brief van 26 april 1696, nr 1047.

¹²⁸ Van Du Bos, 19 december [1695], nr 1008.

¹²⁹ Van Chouet, 12 mei 1696, nr 1054.

¹³⁰ Van Van Almelooveen, 12 maart 1696, nr 1036.

¹³¹ Van Larroque, 7 juni 1696, nr 1058.

¹³² Aan Le Duchat, 14 april 1695, nr 972; aan Bruguère, 3 mei 1696, nr 1052.

¹³³ Aan Naudis, 20 februari 1696, nr 1031; aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056.

¹³⁴ Van Huet, 8 januari 1696, nr 1013.

¹³⁵ Aan Trumbull, 17 april 1696, nr 1045bis; van Le Vassor, 3 februari 1696, nr 1024.

¹³⁶ *Cfr* P. Des Maizeaux, *l.c.*, p. LXXVI.

¹³⁷ Van Le Vassor, 3 februari 1696, nr 1024.

¹³⁸ Van Silvestre, 24 januari 1696, nr 1020.

lijk hoffelijk maar beslist af, met het argument dat zijn *Dictionaire* anoniem zou verschijnen.¹³⁹

Ofschoon mag worden betwijfeld of dit inderdaad het doorslaggevende argument was,¹⁴⁰ is het zeker dat Bayle tot het laatst toe in de veronderstelling heeft verkeerd dat zijn naam niet openlijk en officieel in de *Dictionaire* zou worden vermeld. Het was aan Reinier Leers te wijten dat deze veronderstelling niet kon worden bewaardheid. Om de grote handelsbelangen die met de *Dictionaire* waren gemoeid veilig te stellen, had hij bij de Staten van Holland en West-Friesland een privilege gevraagd, dat op verzet was gestuit bij zijn oude vijanden, de rechthebbenden op de Noordnederlandse uitgave van de dictionaire van Moréri. Bij monde van de gebroeders Huguetan te Amsterdam wezen zij erop dat de titels van de twee lexica te weinig van elkaar verschilden. Op 7 oktober 1696 schreef Arnout Leers zijn broer Reinier dat hem twee mogelijkheden waren gelaten om het privilege te redden: het woord 'historique' zou uit de titel dienen te verdwijnen of de naam van de auteur zou op het titelblad dienen te worden afgedrukt. Voor Arnout Leers stond het buiten kijf dat het laatste verreweg de voorkeur verdiende en dat Bayle zich daarin zou moeten schikken. De zaak kon geen uitstel lijden, omdat hem in bedekte termen te verstaan was gegeven dat, als Reinier niet spoedig een beslissing nam, de inhoud van de *Dictionaire* (die bol stond van verwijzingen naar Moréri!) in de overwegingen zou kunnen worden betrokken.¹⁴¹ Reinier Leers conformeerde zich aan het advies van zijn broer. Naar Bayle in een brief aan de gebroeders Huguetan van 13 oktober 1696 uiteenzet, kon Leers moeilijk anders, omdat hij in zijn contracten over de verkoop van de *Dictionaire* de gewraakte titel had gebruikt. Bayle zelf trachtte in zijn brief de Huguetans verder tegemoet te komen: hij beloofde Leers er desgevraagd toe te zullen bewegen het verschil tussen zijn eigen dictionaire en de dictionaire van Moréri te verduidelijken door advertenties, door brieven aan personen ter keuze van de Huguetans en door een expliciete mededeling op de versozijde van het titelblad.¹⁴² Deze voorstellen waren evenwel overbodig, want diezelfde dag werd het privilege verleend. De cirkel kon zo worden gesloten: Bayles dictionaire, ontstaan uit wrevel bij de gebroeders Leers over het privilege voor de Noordnederlandse Moréri, genoot nu dezelfde status als die Noordnederlandse Moréri. In een week tijd legde Bayle de laatste hand aan de inhoudsopgave, de errata en het voorwoord. Op 23 oktober werd het voorwoord afgesloten; op 24

¹³⁹ Aan Trumbull, 17 april 1696, nr 1045bis.

¹⁴⁰ Cfr P. Des Maizeaux, *Lc.*, p. LXXVI, waar op basis van gegevens van J. Basnage wordt geponoerd dat Bayle geen verplichtingen wilde hebben aan een functionaris in dienst van Willem III.

¹⁴¹ A. Leers aan R. Leers, 7 oktober 1696, O.S. Lankhorst, *o.c.*, p. 242; cfr I. H. van Eeghen, 'Europese "libraires": de gebroeders Huguetan in Amsterdam (1686-1705)', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 53 (1982), pp. 5-6 en de bijbehorende noten.

¹⁴² Aan de gebroeders Huguetan, 13 oktober 1696, nr 1105.

oktober was het werk voltooid.¹⁴³ Kort voordien had Henri Basnage de belangstelling van de geleerde wereld verder aangewakkerd door een lovende recensie in de *Histoire des Ouvrages des Savans*.¹⁴⁴

g. Een bericht aan de lezers: het voorwoord bij de *Dictionaire* (1697)

In het voorwoord waarmee Bayle zijn *Dictionaire* de wereld in zond, klinken duidelijk de problemen door die met de verlening van het privilege gepaard waren gegaan. Bayle voelde zich genoopt in den brede te verklaren waarom hij niet toe had kunnen geven aan zijn antipathie tegen het vermelden van zijn naam, waar hij toch eerder steeds zowel mondeling als schriftelijk had betoogd dat hij anoniem wenste te blijven. Vermoedelijk doelde hij hier met name op zijn verzet tegen de opdracht aan Trumbull en was zijn verklaring vooral bedoeld om ergernis te voorkomen bij diegenen, die zich voor die opdracht hadden ingespannen. Aan kwade tongen, die zouden kunnen beweren dat zijn bescheidenheid direct te maken had met zijn vrees te kijk te staan als lexicograaf zei hij geen boodschap te hebben; ook het werk van een compiler had, naar immers de grote Scaliger reeds had betoogd, zijn eigen noodzaak en nut. De autoriteiten hadden aan het door Leers gevraagde privilege de voorwaarde verbonden dat hij met name werd genoemd, en hij had hun blindelings gehoorzaamd.¹⁴⁵

Ook de omvangrijke, puntsgewijze beschouwing die in het voorwoord aan de dictionaire van Moréri wordt gewijd, wortelt stevig in de schermutselingen rond het privilege. Bayle zette uitgebreid uiteen dat hij vele onderwerpen niet had aangevoerd, omdat ze bij Moréri uitvoerig genoeg waren behandeld; dat de artikelen die een pendant hadden bij Moréri ter uitbreiding, aanvulling en completering waren geschreven; dat hij doublures in de presentatie van de feiten had vermeden, tenzij die doublures noodzakelijk waren voor het betoog; dat bij elk gegeven dat enkel op mededelingen van Moréri berustte, nauwkeurig de herkomst was vermeld, omdat Bayle zelf hier voor de betrouwbaarheid niet in kon staan; dat gegevens die bij Moréri konden worden teruggevonden, maar die niet van een verwijzing naar Moréri waren voorzien, aan andere bronnen waren ontleend; dat simpele feiten als

¹⁴³ *DHC*¹, préface; aan Du Bos, 29 oktober 1696, nr 1108; aan Janiçon, 8 november 1696, nr 1114.

¹⁴⁴ *Histoire des Ouvrages des Savans*, juli 1696, pp. 491-509. De aflevering over juli-juni-augustus 1696 van de *Histoire* verscheen feitelijk pas begin oktober 1696, *cfr* Basnage III, p. 121. Op grond van de inhoud van de recensie kan worden geconcludeerd dat Basnage in elk geval heeft kunnen beschikken over deel II tot de letter V en over de eerste bladzijden van het 'préface'. Aangezien hij in december mededeelt de *Dictionaire* te hebben ontvangen moet hij voor het schrijven van de recensie hebben beschikt over losse katernen of drukproeven van deel II.

¹⁴⁵ *DHC*¹, 'préface', pp. X-XI.

geboortedata en dergelijke stilzwijgend uit Moréri waren geput; dat alle correcties op Moréri in een aparte noot per artikel waren geordend; dat Moréri's fouten in al die artikelen, welke geen corresponderend artikel hadden in de *Dictionaire*, buiten beschouwing waren gelaten. Tenslotte stipuleerde hij met nadruk dat zijn kritische notities, zijn aanvullingen en zijn verbeteringen alle betrekking hadden op de laatste Franse editie van de dictionaire van Moréri, verschenen te Lyon in 1688. Hij verdedigde deze keuze (die gezien de voorgeschiedenis van zijn werk overigens weinig verbazing kan wekken) met de stelling dat velen slechts over een Franse versie beschikten, terwijl anderen (en klaarblijkelijk wordt vooral bedoeld op Franse kopers) de ontegenzeggelijk veel betere edities uit de Republiek om den gelove niet vertrouwden. Hij concludeerde uit al deze mededelingen, zich daarbij ongetwijfeld direct richtend tot de gebroeders Huguëtan over de hoofden van zijn lezers heen, dat zijn eigen *Dictionaire* de afzet van de dictionaire van Moréri slechts zou vergroten. Zekerheidshalve zorgde hij ervoor de loftrumpet te steken over Jean Le Clerc, de succesvolle bewerker van de twee Noordnederlandse edities, een sieraad voor zijn eeuw, beroemd in heel Europa;¹⁴⁶ ook de Huguëtans zelf vergat hij niet, zij het dat het compliment is ingebed in een formulering waarvan men zich kan afvragen of de begunstigden zich er wel in zouden willen herkennen.¹⁴⁷

Met dit alles illustreerde Bayle, misschien meer dan hem lief was, dat er een nauwe band was tussen zijn *Dictionaire* en de dictionaire van Moréri. Het was evenwel een heel andere band dan die, welke via het *Projet* in het vooruitzicht was gesteld. In het *Projet* was de wereld kond gedaan van de spoedige verschijning van een 'Dictionaire Critique', een 'Dictionaire de Fautes'; al in de aanhef van zijn voorwoord maakte Bayle echter duidelijk dat hij die afspraak niet gestand had kunnen doen. De *Dictionaire* nieuwe stijl was verdeeld in een verhalend betoog per artikel, geadstrueerd met een commentaar dat wel uiteenzettingen over fouten mocht bevatten, maar enkel indien daar beschouwingen van een ander kaliber tegenover stonden, gevarieerd genoeg om ook andere interesses te wekken:

J'ai divisé ma composition en deux Parties: l'une est purement Historique, un Narré succinct des Faits: l'autre est un grand Commentaire, un mélange de Preuves & de Discussions, où je fais entrer la Censure de plusieurs Fautes, & quelquefois même une tirade de Réflexions Philosophiques; en un mot, assez de variété pour pouvoir croire, que par un endroit ou par un autre chaque espece de Lecteur trouvera ce qui l'accommode.¹⁴⁸

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. X: 'l'un des plus habiles Auteurs de ce Siecle,(...) dont toute l'Europe admire la profonde érudition, soutenue d'un esprit juste & pénétrant, & d'un jugement exquis'.

¹⁴⁷ *Ibidem*: 'Je ne saurois souffrir l'injuste caprice de ceux qui se plaignent des fréquentes Editions du Moreri, & qui regardent comme des empoisonneurs publics les Libraires qui les procurent'.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. II.

Gemakkelijk was die keuze niet geweest; Bayle liet het zijn lezers terdege beseffen. Nog één keer voerde hij, en nu in alle duidelijkheid, het fantoom op van de 'Dictionaire Critique' zoals dat geschemerd had achter de bladzijden van *Projet et Fragmens*. Het publiek had een dictionaire versmaad die de dictionaire van Moréri, andere dictionaires van dat slag en andere werken van andere auteurs had kunnen vervolmaken op alle punten die in die dictionaires en die werken werden behandeld; het had de themata van de 'Dictionaire Critique' buiten de orde verklaard, terwijl die toch alleen maar naar de themata in de alom geaccepteerde dictionaire van Moréri gemodelleerd waren geweest:

Ma principale vue avoit été de marquer les Fautes de Mr. Moreri, & celles de tous les autres Dictionaires qui sont semblables au sien. En cherchant les Preuves nécessaires à montrer ces Fautes, & à les rectifier, j'avois trouvé que plusieurs Auteurs anciens & modernes ont bronché aux mêmes lieux. Et comme Mr. Moreri s'est beaucoup plus abusé dans ce qui concerne la Mythologie, & les Familles Romaines, que dans l'Histoire moderne, j'avois principalement fait des Recueils sur les Dieux & sur les Héros du Paganisme, & sur les grands Hommes de l'ancienne Rome. L'Ouvrage, que je me proposois de publier, eût contenu une infinité d'Articles semblables à l'ACHILLE, au BALBUS, & aux CASSIUS de mon Projet. Tous ces vastes Recueils me sont devenus inutiles; car j'ai appris que ces matieres ne plaisoient qu'à très-peu de gens, & qu'on laisseroit moisir dans les magasins du Libraire un Volume *in Folio*, qui rouleroit presque tout sur de tels sujets. On verra que j'ai eu égard à ces avis: on ne trouvera dans mes deux Volumes que peu d'Articles de cette nature; & peut-être ne les y trouveroit-on pas, s'ils n'eussent été tout dressez avant que j'eusse connu bien certainement le goût des Lecteurs.¹⁴⁹

Het bericht is duidelijk: dit alles mocht men van de *Dictionaire* niet meer verwachten.¹⁵⁰

Onmiddellijk daarna perkte Bayle het bereik van zijn onderneming verder in door een minutieuze opsomming van de criteria, die hij zich bij de keuze van zijn onderwerpen had opgelegd. Hij had zich eerst en vooral de stringente eis gesteld dat zijn *Dictionaire* geen herhaling zou mogen bieden van wat in andere dictionaires en met name bij Moréri te vinden was, om te voorkomen dat zijn lezers nog eens moesten betalen voor informatie die zij al via een ander werk hadden gekocht of voor informatie die zij via een werk dat nog op stapel stond, zouden kunnen kopen. Dit criterium had geresulteerd in een bonte rij van verboden terreinen (pausen, keizers, koningen, kardinalen, kerkvaders, concilies, ketters, grote heren, steden en provincies) en in een scrupuleuze zoektocht naar nog niet elders behandelde

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ De werkelijkheid was hier veel sterker dan de leer, *cfr infra*, hoofdstuk II, pp. 94-101, 114-116.

wetenswaardigheden op al die verboden terreinen. Van de artikelen over bijbelse personen die Bayle op deze wijze had willen samenstellen, had hij moeten afzien toen de *Dictionnaire de la Bible* van H. Simon en de *Bibliothèque orientale* van B. d'Herbelot werden aangekondigd; de kerkgeschiedenis moest buiten beschouwing blijven vanwege de serie *Nouvelle Bibliothèque des Auteurs ecclésiastiques* van L.E. Du Pin.

Ook op andere terreinen, zo werd de lezers verteld, was Bayle geconfronteerd met beperkingen ten gevolge van uitgaven of voorgenomen uitgaven van anderen. Ten tijde van zijn werkzaamheden aan zijn eigen dictionaire hadden hem mededelingen bereikt over maar liefst drie spoedig te verschijnen bewerkingen van de dictionaire van Moréri: een aanzienlijk uitgebreide versie in het Engels, een Noordnederlands supplement in het Frans en een nieuwe, vermeerderde editie in Frankrijk. Van de artikelen over beroemde Engelsen die in de Engelse versie zouden worden opgenomen, nam hij aan dat ze via het Noordnederlandse supplement op Moréri voor het (Franstalige) publiek beschikbaar zouden komen. Van datzelfde supplement veronderstelde hij dat het uitvoerig aandacht zou besteden aan beroemde personen uit de Republiek, aan de geschiedenis en de geografie van de Republiek en aan de moderne Europese geschiedenis. Het reeds verzamelde materiaal op dit punt (biografieën en lijkkreden) zei hij echter niet onbenut te hebben willen laten. Aan de bewerkers van de nieuwe editie in Frankrijk meende hij alle onderwerpen te moeten overlaten waarvoor het materiaal vanuit de Noordelijke Nederlanden moeilijk of slechts fragmentarisch te vergaren was.

Een laatste serie beperkingen vond hij in de aangekondigde vermeerderde uitgave van *Les éloges des hommes savans, tirés de l'histoire de Mr. de Thou* van A. Teissier, over zestiende-eeuwse geleerden, en in de aangekondigde lijvige historische dictionaire van S. Chappuzeau. Volgens de prospectus van Chappuzeau zou in deze dictionaire onder andere worden uitgeweid over 'la Situation des Peuples, leurs Moeurs, leur Religion, leur Gouvernement, & ce qui concerne les Maisons Roiales, & la Généalogie des grands Seigneurs (...) tous les Electeurs, tous les Princes, & tous les Comtes de l'Empire; leurs Alliances, leurs Intérêts, leurs principales Actions (...) les Païs du Nord, & le reste de l'Europe Protestante'.¹⁵¹

In één opzicht liet Bayle zijn publiek geheel in het ongewisse. Via de artikelen Hippomanes en Jour uit het *Projet* had hij aangekondigd ook 'articles réels' in zijn *Dictionaire* te willen presenteren; in de *Dictionaire* zelf ontbreken deze artikelen, zij het dat in sommige 'articles personnels' duidelijk gegevens zijn verwerkt die Bayle met het oog op 'articles réels' had verzameld. Du Rondel had Bayle in januari 1694 nog geadviseerd dit type artikelen te benutten om het publiek te verzoenen met de veel minder aantrekkelijk geachte artikelen over personen uit de klassieke oudheid,¹⁵² maar in zijn antwoord had Bayle hem laten weten dat hij inmiddels het besluit had genomen de oudheid in zijn *Dictionaire* een veel bescheidener plaats toe

¹⁵¹ *DHC*¹, p. III. In hoofdstuk II zal worden onderzocht of en in hoeverre Bayle zich inderdaad op de geschetste wijze in zijn keuze heeft laten beperken.

¹⁵² Van Du Rondel, 2 januari 1694, nr 907.

te kennen dan eerder voorzien.¹⁵³ De noodzaak voor de 'articles réels' was hiermee blijkbaar vervallen. Merkwaardigerwijs besteedt Bayle in zijn voorwoord geen enkele aandacht aan deze toch niet onbelangrijke afwijking van het *Projet*. Pas wanneer het in de alfabetische rangschikking de beurt is aan het artikel 'Hippomanes' wordt er in een korte mededeling verslag van gedaan:

Il y a dans le *Projet* de ce Dictionnaire un long Article sur l'Hippomanes. Je ne le mets pas ici, car j'ai changé le dessein que j'avois de donner indifféremment des Articles réels & des Articles personnels. Mais je donnerai cet Article-là sur le Pied de Dissertation à la fin de cet Ouvrage.

Bij het trefwoord Jour staat een verwijzing naar deze notitie.

Het mag opmerkelijk worden geacht dat heel de gewijzigde opzet van de *Dictionnaire* in het voorwoord in slechts enkele regels (de hierboven geciteerde passus 'J'ai divisé...') wordt afgedaan. Het is al even opmerkelijk dat op het overzicht van themata die níet zullen worden behandeld geen overzicht volgt van themata die wél aan de orde zullen komen. Vermoedelijk worstelde Bayle ook hier weer met de vraag wat hij inhoudelijk zou moeten zeggen over een werk dat welhaast op natuurlijke wijze en als het ware vanzelf onder zijn pen was gegroeid. Klaarblijkelijk wenste hij in zijn voorwoord bovendien vooral zijn critici bij voorbaat de mond te snoeren - en misschien daardoor meteen zijn eigen angsten tegen te spreken. De *Dictionnaire* beantwoordde niet aan hetgeen in het *Projet* was beloofd, zo schreef hij, omdat het publiek het oorspronkelijke plan had afgewezen. Het ontbrak in de *Dictionnaire* aan grote onderwerpen, ten voordele van onbekende onderwerpen en obscure namen, omdat het publiek niet gebaat was bij doublures. De *Dictionnaire* was niet eerder verschenen, omdat de auteur geplaagd werd door een slechte gezondheid, omdat hij het zich tot een dure plicht had gerekend scrupuleus te citeren, omdat hij niet voldoende boeken tot zijn beschikking had gehad en omdat hij zeer alert was geweest op taal- en stijlfouten. Anderzijds had de *Dictionnaire* zo snel kunnen verschijnen (hier werd uiteraard een heel ander type critici aangesproken), niet omdat de auteur zijn taken te luchthartig had opgevat, maar omdat hij zich geheel en al aan die taken had gewijd. De *Dictionnaire* stond vol met lange citaten, niet omdat de auteur op een koopje met een lijvig werk had willen pronken, maar om de lezers een gang naar de boekenkast of naar de boekhandel te besparen. In de *Dictionnaire* was de galanterie niet geschuwd, via citaten uit de werken van een Brantôme en een Montaigne, om de lezers op passende wijze te kunnen vermaken, in het belang van de uitgever; er waren filosofische beschouwingen in verwerkt, om de onmacht van de rede ten opzichte van het geloof te kunnen adstrueren. In de *Dictionnaire* werd vrijmoedig gesproken over andermans fouten, in het besef dat de auteur zelf niet vrij van fouten zou blijken en in de hoop dat anderen hem zijn fouten even vrijmoedig onder het oog zouden brengen. De inhoud van de *Dictionnaire* tenslotte liet in kwaliteit te wensen over, omdat de auteur juist de interessantste en belangrijkste onderwerpen tot het laatst toe had bewaard, in afwachting

¹⁵³ Aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908.

van nog meer en nog beter materiaal; juist die uitvoerige artikelen hadden vervolgens binnen de geplande omvang per letter van het alfabet moeten wijken voor artikelen waarnaar reeds in andere artikelen was verwezen. Aldus waren een Scaliger, een Saumaise en een Selden onbesproken gelaten.¹⁵⁴

Precies op dit punt schetste Bayle een lonkend perspectief. Hij zwoer een dure eed dat hij de rest van zijn dagen zou wijden aan een vervolg, waarin de kwaliteit de boventoon zou voeren, niet in de laatste plaats, omdat het publiek hem zeker met aanvullende gegevens te hulp zou komen. In dit vervolg zou daarenboven iedereen die hem op zijn tekortkomingen zou wijzen naar behoren worden beantwoord, zonder wierook of venijn, ten voordele van de *Dictionaire* en derhalve van het weetgierig publiek:

Je conviendrai ingénument de mes Erreurs, & je m'en retracterai, sans recourir à des chicanes comme font tant d'autres. J'ai été quelquefois plus décisif qu'il n'auroit fallu; mais dans le vrai ce sont seulement des doutes que je propose; & si je leur donne un autre ton, c'est pour exciter davantage les Savans à me fournir leurs instructions, & à concourir plus ardemment à l'illustration des choses.¹⁵⁵

Aan het eind gekomen van zijn onderneming lijkt Bayle zo minstens tijdelijk de twijfels te hebben overwonnen die hem tijdens het schrijven en tot in zijn voorwoord toe over de *Dictionaire* hadden geplaagd. Spreekt hier immers uiteindelijk niet een auteur die zich zelfverzekerd, optimistisch en met een ongetemperde werklust onder de aegis stelt van de *Respublica Litteraria*, in het vertrouwen dat zijn werk naar de wetten van die staat en van die staat alleen zal worden beoordeeld?

h. Reacties op de *Dictionaire*: eerste schermutselingen

Onmiddellijk na de voltooiing van de *Dictionaire* kwam de verzending op gang van de vele presentexemplaren, waarmee Bayle en Leers hun relaties aan zich wilden binden. Jacques Du Rondel ontving zijn exemplaar eind november. Hij kwam woorden te kort om uitdrukking te kunnen geven aan zijn loftuitingen.¹⁵⁶ Ook Henri Basnage, Michel Le Vassor, William Trumbull, Matthew Prior, chargé d'affaires voor Engeland in Den Haag, Edward Villiers, buitengewoon gezant voor Engeland in Den Haag, en de graaf van Sunderland behoorden tot diegenen die reeds zeer

¹⁵⁴ *DHC*¹, p. VIII.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. XI.

¹⁵⁶ Van Du Rondel, 3 december 1696, nr 1125.

spoedig over een presentexemplaar konden beschikken.¹⁵⁷ Zowel particulieren als handelaren dienden voor een *Dictionaire* op gewoon papier 34 gulden te betalen, exclusief bind-en verzendkosten; bij een afname van 25 exemplaren of meer gaf Leers een korting van vier gulden.¹⁵⁸ Bayle kreeg als auteur dezelfde korting.¹⁵⁹ Tegenover Van Almelooven beklagde hij zich dat de giften die hij voor eigen rekening moest nemen, zwaar op zijn budget drukten: als hij intieme vrienden een exemplaar zou geven, zou hij, om problemen te voorkomen, ook anderen een exemplaar moeten geven, en dat terwijl Leers een 'onzinnige prijs' ('insanum pretium') rekende: bijna veertig gulden voor een gebonden exemplaar!¹⁶⁰ Van Almelooven antwoordde op de gewenste wijze op deze duidelijke wenk: hij zag grootmoedig af van een presentexemplaar.¹⁶¹ Bij lang niet iedereen werd de vriendschap echter aldus beproefd. Jean-Baptiste Du Bos, Jean de Naudis, François Janiçon, Bénédicte Pictet, Adrien Baillet, Claude Nicaise, Daniel Larroque en Edouard de Vitry - en deze lijst is ongetwijfeld niet volledig - kregen alle een *Dictionaire ex dono auctoris* in het vooruitzicht gesteld.¹⁶² De verzending naar de begunstigden in Frankrijk stuitte evenwel op problemen, daar de invoer en de verspreiding in Frankrijk kort na de jaarwisseling werden verboden.

Naar Henri Basnage in een brief aan Janiçon meedeelt, zou het verbod te wijten zijn geweest aan onhandig manoeuvreren van Leers' Parijse collega Jean Anisson. Deze had, blijkbaar op eigen initiatief, kanselier Louis Boucherat verzocht de *Dictionaire* officieel te mogen importeren. De kanselier had hem de keus gelaten uit een drietal censoren, onder wie de abbé Eusèbe Renaudot, die, naar Anisson zeker meende te weten, zeer bevriend was met Leers. Des te groter was zijn verbazing toen Renaudot na enkele dagen een vernietigend rapport bleek te hebben uitgebracht. Anisson was niet te spreken over het gebrek aan hulp van Leers bij zijn poging het pad te effenen voor de *Dictionaire*, maar, zo vertrouwde hij Bayle toe,

¹⁵⁷ Brieven nrs 1114bis, 1116, 1120, 1121, 1123, 1127, 1138.

¹⁵⁸ Van Vaillant, 20 november 1696, nr 1117 en 12 januari 1697, nr 1150. In een brief aan Valhébert van 19 januari 1699 (nr 1342) noemt Bayle een prijs van 30 gulden voor een *Dictionaire* op gewoon papier. Ook John Locke betaalde niet meer dan 30 gulden, *cfr* de brief van J. Wynne aan Locke van 27 december 1697, De Beer VI, p. 280. Was de prijs gezakt in verband met de geplande tweede editie? Voor een exemplaar op groot papier werd de Parijse 'bibliothèque du Roi' in 1697 50 gulden in rekening gebracht, *cfr* Parijs, Bibliothèque Nationale, AR 20, 'Troisième registre des livres acquis', f. 16. De bibliotheek kreeg haar boeken 'aux prix des Marchands', *cfr* f. 3; aangezien Leers ook bij handelaren evenwel contant geld eiste en hij bij afname van één exemplaar geen korting gaf, kan deze prijs als een prijs à contant worden beschouwd.

¹⁵⁹ Aan Cailloué, 18 november 1697, nr 1260; aan [La Faye], 15 augustus 1698, nr 1306.

¹⁶⁰ Aan Van Almelooven, 8 november 1696, nr 1113.

¹⁶¹ Van Van Almelooven, 9 december 1696, nr 1131.

¹⁶² Brieven nrs 1108, 1109, 1122, 1168, 1170, 1173, 1264, 1266.

verrast was hij daardoor niet geweest: Hollanders bleven nu eenmaal Hollanders. Leers van zijn kant kon weinig enthousiasme opbrengen over Anisson. Hij zei part noch deel te hebben gehad aan diens verzoek. Ook Bayle liet zich in dezelfde geest uit.¹⁶³ Auteur en uitgever waren al even eensgezind in hun beoordeling van het feitelijke resultaat van het verbod: het voorkwam op effectieve wijze de maar al te gebruikelijke Lyonese roefdruk.¹⁶⁴

De medaille had evenwel een minder prettige keerzijde. Terwijl voordien heel geletterd Frankrijk met vreugde naar de *Dictionaire* had uitgezien (Janiçon spreekt althans van ongeduld bij 'tout ce qu'il y a ici de personnes habiles dans la republique des lettres'¹⁶⁵), sloeg na de beoordeling door Renaudot de stemming om, vermoedelijk mede op grond van het oordeel van anderen die inmiddels de *Dictionaire* eveneens hadden ingezien. Baillet schreef op 15 maart aan Bayle dat Jean Corbinelli, die in de *Dictionaire* met ere was vermeld, in de kringen van 'gekwalficeerde, nieuwsgierige en geleerde personen' de handschoen voor de *Dictionaire* had moeten opnemen.¹⁶⁶ Een maand eerder had Bayle reeds de Parijzenaar Charles-Jerôme Dufai, luitenant buiten dienst, uitbundig bedankt omdat hij 'slag had geleverd', namens Bayle, tegen de aanvalslust van de critici.¹⁶⁷ De *Dictio-naire* was inmiddels duidelijk het gesprek van de dag geworden. Du Bos verzekerde Bayle dat velen met vuur voor hem in het krijt traden. Hijzelf was van mening dat de *Dictionaire* door het verbod des te gretiger zou worden gelezen.¹⁶⁸ Nicaise en Janiçon troostten Bayle met overeenkomstige uitspraken.¹⁶⁹ Dat de *Dictionaire* inderdaad juist door het verbod zeer gewild was, wordt bevestigd door Janiçon, die de *Dictionaire*, in afwachting van zijn eigen exemplaar, van vrienden had willen lenen; hij had moeten constateren dat men er slechts node en kort afstand van wilde doen. Hij gaf als voorlopige indruk, op basis van een vluchtige lezing, dat de *Dictionaire* meer goeds dan kwaads bevatte.¹⁷⁰ Ook Hervé Simon de Valhébert had

¹⁶³ H. Basnage aan Janiçon, 8 april 1697, Basnage III, pp. 131-132; van Anisson, 26 januari 1697, nr 1153; aan Janiçon, 21 maart 1697, nr 1174.

¹⁶⁴ H. Basnage aan Janiçon, 11 maart 1697, Basnage III, p. 129; aan Janiçon, 11 februari 1697, nr 1156; aan [Bourdelot?], [18 maart 1697], nr 1171; aan Janiçon, 21 maart 1697, nr 1174.

¹⁶⁵ Van Janiçon, [november 1696], nr 1122.

¹⁶⁶ Van Baillet, 15 maart 1697, nr 1170. *Cfr DHC, Corbinelli in corpore* en f.

¹⁶⁷ Aan Dufai, 15 februari 1697, nr 1159: 'votre g  n  rosit  , qui vous engage à livrer combat pour moi dans les compagnies o   mon *Dictionnaire* est exposé à l'assaut de la Critique.'

¹⁶⁸ Van Du Bos, 1 maart 1697, nr 1164.

¹⁶⁹ Van Nicaise, 6 april 1697, nr 1177; van Janiçon, 10 mei 1697, nr 1193.

¹⁷⁰ Van Janiçon, 10 mei 1697, nr 1193.

voorlopig het nakijken: hij had, eveneens in afwachting van zijn eigen exemplaar, het exemplaar van zijn broodheer, de abbé Bignon, willen lenen, maar de vrienden van Bignon waren hem steeds te vlug af geweest. Valhébert leverde in dezelfde brief een onverdacht bewijs voor het 'succès de scandale' dat de *Dictionaire* ten deel was gevallen, toen hij zei zich met name te verheugen op Bayles artikelen over vrouwen van lichte zeden, 'peri toon hetairoon'.¹⁷¹ Drie maanden later - hij wachtte nog steeds vol ongeduld - schreef hij Bayle dat hij niet zou hebben gearzeld zijn meest geliefde boeken voor de *Dictionaire* te verkopen.¹⁷²

Ook elders viel de *Dictionaire* een wisselende ontvangst ten deel. Le Vassor schreef Bayle dat er in Engeland bezwaar was gerezen tegen zijn uitlatingen ten gunste van het absolutisme en ten nadele van de glorieuze revolutie, tegen zijn 'gaillardises', tegen zijn aanvallen op Jurieu, tegen de vrijheden die hij zich *in religiosis* had veroorloofd, tegen zijn veronderstelde scepticisme, tegen zijn al te openhartige uiteenzettingen over de zwakheden van sommige geleerden en tegen zijn chronologische en filologische haarkloverijen.¹⁷³ In de Republiek werd er eveneens kritisch gereageerd. Zelfs de gebroeders Basnage waren niet onverdeeld enthousiast. Henri Basnage schreef Janiçon het te betreuren dat Bayle niet terughoudender was geweest over delicate zaken, met name waar het vrouwen betrof. Als hij al dwaasheden wilde debiteren, zo vond Basnage, zou hij zijn woorden op de slijpsteen moeten leggen. Van een filosoof werd wijsheid verwacht in doen   n in denken.¹⁷⁴ Jacques Basnage vertrouwde zijn oordeel toe aan zijn cahier met notities over memorabele boeken en gebeurtenissen: Bayles noten waren te uitgebreid; hij had zich schuldig gemaakt aan een overdaad aan pietluttigheden en aan opmerkingen van een kaliber, een geleerde onwaardig; hij besteedde te veel aandacht aan scabreuze zaken; hij citeerde onnodig veel en uit boeken zonder gewicht; hij gedroeg zich kwaadaardig ten opzichte van Moréri; hij hield zich niet bij zijn leest. Na enige artikelen zeer in het kort nader onder de loep te hebben genomen concludeerde Basnage dat het werk slechts geschreven leek om de heerschappij van het scepticisme te kunnen vestigen, om Jurieu te kunnen beschimpen en om scabreuze verhalen te kunnen vertellen.¹⁷⁵ Het lijkt overigens duidelijk dat dit scherpe oordeel strikt voor eigen gebruik was bedoeld en dat het Bayle slechts in zeer gemitigeerde

¹⁷¹ Van Valhébert, 13 september 1697, nr 1236.

¹⁷² Van Valhébert, 11 december 1697, nr 1267.

¹⁷³ Van Le Vassor, 23 april 1697, nr 1183 en 3 mei 1697, nr 1188.

¹⁷⁴ H. Basnage aan Janiçon, 11 maart 1697, pp. 129-130: 'Je suis f  sch   pourtant que M. Bayle ait donné prise à ses Ennemis en ne menageant pas assez ses Expressions sur les matieres les plus delicates. En particulier il n'a pas est   assez retenu sur le chapitre des femmes. Et du moins s'il vouloit dire des folies, il falloit les dire plus finement et plus poliment. Il ne suffit pas pour estre un philosophe que la conduite soit sage, il faut que l'esprit le soit aussy.'

¹⁷⁵ Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 127 AH, f. 118  .

vorm heeft bereikt.

i. Pierre Jurieu als regisseur van de kritiek

Van diegenen die zich in de Republiek tegen de *Dictionnaire* hebben gekeerd, had Pierre Jurieu ontegenzeggelijk het meeste recht van spreken. Waar anderen niet zonder reden ten strijde trokken tegen doctrinaire vrijzinnigheden en rabelaisiaanse vrijmoedigheden, viel Jurieu het twijfelachtige genoeg te beurt zijn eigen eer te moeten verdedigen tegen een libel van ongekende omvang, waarin nauwelijks enig middel beproefd was gelaten om hem aan de schandpaal te nagelen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist hij de orkestratie van de kritiek op zich heeft genomen.

Jurieu kon het zich gemakkelijk maken, omdat hij de hand had weten te leggen op het rapport van Renaudot aan Boucherat. Het vormde de hoofdschotel van het *Jugement du public et particulièrement de M. l'abbé Renaudot, sur le Dictionnaire Critique du Sr Bayle*, dat begin september 1697 bij Abraham Acher te Rotterdam verscheen. Het pamflet bevatte daarnaast een brief van Renaudot van 5 maart 1697 (de naam van de geadresseerde, Janiçon, werd niet vermeld¹⁷⁶), waarin deze zich te weer stelde tegen Bayles suggestie in een brief aan Janiçon dat zijn rapport uit res-sentiment was geschreven en waarin hij beklemtoonde dat hij in geweten niet anders had kunnen oordelen over een boek waarin heterodoxie, libertinisme, beledigingen en vunzigheden met elkaar wedijverden.¹⁷⁷ Deze teksten werden aangevuld met veertien brieven, in excerpt, uit Parijs, Genève, Londen en Amsterdam, waarin de *Dictionnaire* zeer negatief werd beoordeeld, en met enige proeven van uitlatingen van Bayle over Jurieu uit de *Nouvelles de la République des Lettres* en de *Nouvelles lettres de l'auteur de la Critique*. Jurieu zelf leverde de verbindende beschouwingen en de conclusies.

Ook Bayle had inmiddels kennis genomen van het rapport; het was hem op 19 augustus door Du Bos toegezonden.¹⁷⁸ De brief van Renaudot aan Janiçon van 5 maart had hem begin april bereikt toen een zoon van Janiçon hem er, buiten zijn vader om, een kopie van had gezonden.¹⁷⁹ Leers had te zelfder tijd inzage gehad in een kopie, die Janiçon senior aan Henri Basnage had verstrekt. Aan Bayle had Henri Basnage de kopie niet durven tonen.¹⁸⁰ Tegenover Janiçons zoon reageerde Bayle vrij stoïcijns op de brief van Renaudot: hij had hem in alle kalmte gelezen en

¹⁷⁶ Cfr Labrousse, *Inventaire*, nr 1164A en E. Gigas, *Lettres inédites de divers savants de la fin du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècle. Tome I. Correspondance de Pierre Bayle*, Copenhague 1890, pp. XVI-XVIII.

¹⁷⁷ Aan Janiçon, 11 februari 1697, nr 1156.

¹⁷⁸ Van Du Bos, 19 augustus [1697], nr 1224.

¹⁷⁹ Van Jacques-Gaspard Janiçon, 1 april 1697, nr 1176.

¹⁸⁰ H. Basnage aan Janiçon sr, 8 april 1697, Basnage III, p. 131.

herlezen.¹⁸¹ Basnage had zich evenwel niet vergist, want in werkelijkheid was Bayles gemoedsrust wel degelijk geschokt. Op basis van mededelingen die hem tot dan toe over de inhoud van het rapport van Renaudot hadden bereikt, had hij zich al op 18 maart 1697 uitvoerig verweerd in een brief aan Pierre Bourdelot, de lijfarts van Boucherat. Hij was geraakt in zijn eer als 'honnête homme chrétien', zoals hij diezelfde dag aan Nicaise liet weten.¹⁸² Het was volstrekt onjuist, zo schreef hij Bourdelot, dat hij zich schuldig zou hebben gemaakt aan goddeloosheden, aan onkuisheden en aan allerlei kwalijke uitlatingen jegens de koning van Frankrijk. Renaudot was degene die bestreden moest worden: hij trachtte een tirannie van de geest te vestigen, zijn rapport was kwaadaardig, hij leed aan 'een soort blindheid, veroorzaakt door een te lange omgang met de beginselen van een verkeerde vroomheid'.¹⁸³ De ontvangst van het rapport zelf bracht geen verandering in deze mening. Op 29 augustus schreef hij aan een onbekende correspondent - vermoedelijk opnieuw Bourdelot¹⁸⁴ - dat hij zeer wel in staat zou zijn tot een volledige en afdoende weerlegging. Zijn criticus verweet hij bij die gelegenheid voorbarigheid en gramstorigheid. De slagen, die Renaudot hem had willen toebrengen, hadden zeer duidelijk doel getroffen.

Naar eigen zeggen had Bayle een publiekelijk commentaar willen uitstellen tot hij de gelegenheid zou hebben het aan een foliant te verbinden en het zo meer gewicht te geven. Toen Jurieu olie op het vuur gooide door de inhoud van het rapport wereldkundig te maken en er een snijdende kritiek uit eigen koker aan toe te voegen, meende hij echter onverwijld zijn reputatie te moeten redden. Hij ordende inderhaast zijn eerste indrukken over het rapport en het pamflet in een reeks van vinnige fulminades onder de titel *Reflexions sur un imprimé Qui a pour titre, Jugement du Public, & particulièrement de l'Abbé Renaudot, sur le Dictionnaire Critique du Sieur Bayle*. In eerste instantie werd het manuscript afgesloten op 12 september 1697, maar na het te hebben herlezen, voegde Bayle er op 17 september een uitvoerige *Suite des Réflexions* aan toe die niet minder fel van toon was.¹⁸⁵ Het is niet duidelijk bij wie dit pamflet verscheen. Jurieu antwoordde met een *Lettre sur les Reflexions contre le jugement du Public sur le Dictionnaire du Sieur Bayle*.

De strijd met Renaudot kreeg geen vervolg, omdat de Dordtenaar Johan de Witt sussend optrad en Renaudot zich bij Bayle verontschuldigde; hij zou part noch deel hebben gehad aan de bekendmaking van zijn rapport. De verzoening lijkt evenwel

¹⁸¹ Aan Jacques-Gaspard Janiçon, 8 april 1697, nr 1179: 'je l'ai leuë et releuë sans le moindre sentiment de dépit ou d'inquietude, aussi tranquille que si j'eusse rien leu.'

¹⁸² Aan Bourdelot, [18 maart 1697], nr 1171 en aan Nicaise, 18 maart 1697, nr 1173.

¹⁸³ 'une espece d'aveuglement causé par une trop longue habitude avec des principes d'une fausse devotion'.

¹⁸⁴ Aan [Bourdelot?], 29 augustus 1697, cfr Labrousse, *Inventaire*, p. 263.

¹⁸⁵ Het pamflet en het vervolg daarop in OD IV, pp. 742-752; Bayles mededelingen over zijn oorspronkelijke plan p. 742.

niet van harte te zijn geweest. In een verslag van de afloop van het geschil mokte Bayle bijna vijf jaar na dato nog na dat Renaudot de consequenties van zijn daden niet onder ogen had durven zien.¹⁸⁶

De strijd met Jurieu werd voortgezet, maar op een heel ander niveau. De kerkeraad van de Waalse gemeente te Rotterdam had op 16 juni 1697 besloten de *Dictionaire* aan een onderzoek te onderwerpen, omdat de inhoud van het boek in de wandelgangen van de voorjaarssynode ter sprake was gebracht en omdat ook van andere zijde aan de raad was verzekerd dat de *Dictionaire* volop en op laakbare wijze onderwerp was van gesprek. De Rotterdamse predikanten - onder wie Jurieu en Jacques Basnage! - kregen de opdracht de *Dictionaire* te excerpteren en vervolgens verslag uit te brengen van hun bevindingen. Basnage wist zich aan deze opdracht te onttrekken; Jurieu hield zich wijselijk afzijdig. Het verslag werd uiteindelijk opgesteld door de predikanten Superville en Le Page. Op 15 september benoemde de kerkeraad uit eigen gelederen een omvangrijke commissie die het verslag minutieus met de *Dictionaire* moest vergelijken. Precies drie maanden later, op 15 december, toen de commissie nog steeds aan het werk was, meldde Le Page dat Bayle hem een bezoek had gebracht. Hij had zijn verwondering uitgesproken over het onderzoek, maar zich tegelijkertijd uit eigen beweging bereid verklaard in een tweede editie aan alle bezwaren van de kerkeraad tegemoet te komen. Bayle ontving daarop een uitnodiging om voor de kerkeraad te verschijnen. Volgens het verslag in de acta trad hij bij die gelegenheid uiterst zelfverzekerd op; hij herhaalde evenwel zijn verzekering dat hij in een tweede editie de kerkeraad naar behoren tevreden zou stellen. Uiteindelijk dwong de kerkeraad hem op 9 januari 1698 de belofte af dat hij zo spoedig mogelijk in een afzonderlijk geschrift het publiek in kennis zou stellen van de rectificaties die in een tweede editie zouden dienen te worden aangebracht.

Het geschrift in kwestie verscheen in de vorm van een gedrukte *Lettre à Mr. le D.E.M.S.*, gedateerd op 7 juli 1698. De kerkeraad had zich tevoren reeds zeer ontevreden getoond over Bayles gebrek aan haast en over een eerste versie, die hij ter inzage had moeten geven; nadien meende de raad hem te moeten voorhouden dat de definitieve versie zowel naar de inhoud als naar de wijze van verspreiding sterk te wensen over had gelaten. Bayle antwoordde met een niet bewaard gebleven brief, die volgens de acta allerlei klachten bevatte, gericht tegen de kritische notities en de vrome aansporingen van de kerkeraad naar aanleiding van zijn *Lettre*. Klaarblijkelijk kreeg nu echter de wijsheid de overhand: twee deputaten uit de kerkeraad brachten de brief retour, met de mededeling dat de raad haar als niet geschreven wenste te beschouwen. Zij kregen ten antwoord dat Bayle zijn beloften

¹⁸⁶ Aan Des Maizeaux, 7 maart 1702, nr 1475: 'il veut bien jouir de la liberté de critiquer de vive voix; mais sans avoir la nécessité d'en venir aux discussions de Plume.' *Cfr* aan Du Bos, 20 februari 1702, nr 1469; aan Des Maizeaux, 17 oktober 1702, nr 1499. Jacques Basnage was het niet eens met Bayles versie, *cfr* Labrousse I, p. 248: de verzoening zou uitsluitend hebben bestaan in Bayles deelname aan een heildronk op Renaudot waarvan Renaudot vervolgens mededeling was gedaan.

over de gewenste wijzigingen in de tweede editie stipt zou nakomen.¹⁸⁷

In de aantekeningen van de scribe over al deze beraadslagingen komt Jurieu nauwelijks ter sprake. Desalniettemin (of juist daarom?) is het evident dat hij achter de schermen hemel en aarde had bewogen om Bayle veroordeeld te krijgen. Zijn *Jugement du public* mag in dit opzicht worden beschouwd als een doelbewuste poging een zaak, die al onder de rechter was, op beslissende wijze te beïnvloeden. Voor Henri Basnage stond de rol van Jurieu buiten kijf. Hij verzekerde al zijn correspondenten dat Jurieu de kwade genius was achter de bemoeienissen van de kerkeraad.¹⁸⁸

j. Bayle onverstoord

De interventies van de kerkeraad hebben een duidelijk aanwijsbaar gevolg gehad: ze resulteerden in vier 'éclaircissements', het eerste 'sur les athées', het tweede 'sur les Manichéens', het derde 'sur les Pyrrhoniens' en het vierde 'sur les obscenitez', opgenomen in de tweede editie van de *Dictionnaire*; bovendien schreef Bayle een sterk gewijzigde versie van zijn artikel over koning David. Voor het overige zag hij weinig reden in de *Dictionnaire* te schrappen. Hij had zonder twijfel gelijk toen hij naar aanleiding van de kritiek van Renaudot aan zijn neef Naudis liet weten dat hij als protestant binnen de Republiek onmogelijk zou hebben kunnen voldoen aan Franse normen voor de juiste opvattingen betreffende de staat en het katholieke geloof.¹⁸⁹ Tegenover Janiçon ging hij zelfs zo ver te beweren dat hij de *Dictionnaire* opzettelijk had volgestouwd met niet nader aangeduide passages, bedoeld om eventuele Franse roofdruckers de pas af te snijden.¹⁹⁰ Sprak hij bij die gelegenheid de waarheid? Bourdelot werd voorgehouden dat Lodewijk XIV er in de *Dictionnaire* zó genadig van af was gekomen dat Bayles vijanden in de Republiek er garen bij zouden kunnen spinnen.¹⁹¹ Du Bos kreeg te horen dat Bayle zich in alle zaken van staat zo angstvallig neutraal had opgesteld dat hem in Engeland van de weeromstuit werd verweten (en dit wordt bevestigd in brieven van Le Vassor) dat hij het absolutisme begunstigd had.¹⁹² Misschien heeft hij inderdaad te zeer twee heren

¹⁸⁷ Cfr J.B. Kan, 'Bayle et Jurieu' en 'Pièces justificatives' in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes*, IV (1890), pp. 139-170 en 171-202.

¹⁸⁸ H. Basnage aan Dufai, 4 juli 1697; aan Janiçon jr, 14 november 1697; aan Janiçon sr, 13 januari 1698, Basnage III, pp. 138, 150, 151; aan Leibniz, 31 juli 1697, C.I. Gerhardt, *o.c.*, III, p. 136.

¹⁸⁹ Aan Naudis, 18 maart 1697, nr 1172.

¹⁹⁰ Aan Janiçon, 21 maart 1697, nr 1174.

¹⁹¹ Aan Bourdelot, 18 maart 1697, nr 1171.

¹⁹² Aan [Du Bos], 13 mei 1697, nr 1194.

willen dienen, met het gebruikelijke gevolg: ontevredenheid aan beide kanten.

De Franse kritiek op wat in de *Dictionaire* over strikt katholieke zaken te berde werd gebracht, kon inderdaad vrij eenvoudig worden gepareerd met een verwijzing naar het geloof van de auteur. Renaudot ging echter veel verder, toen hij poneerde dat Bayle niet slechts het katholieke geloof, maar veeleer het christelijke geloof tout court in de waagschaal had gesteld.¹⁹³ De démarches van de Waalse kerkeraad te Rotterdam leverden de bevestiging van deze stelling. Ook hier heeft Bayle echter steeds vastgehouden aan zijn eigen gelijk. Hij was graag bereid aan de bezwaren van de kerkeraad tegemoet te komen, maar klaarblijkelijk enkel en alleen om de vrede te bewaren. In zijn 'éclaircissements' nam hij uiteindelijk geen woord terug.

Dat hij in veler ogen fatsoensnormen had overschreden, weigerde hij eveneens te aanvaarden. Had hij in Holland geen recht op dezelfde vrijheid die een Montaigne in Frankrijk had gekregen? Was hij niet binnen de grenzen gebleven die aan een 'honnête homme' konden worden gesteld, en verkeerde hij daarbij niet in het gezelschap van een oneindig aantal grote auteurs?¹⁹⁴ Waren de zaken die in de gewraakte passages aan de orde kwamen niet aan iedere volwassene bekend?¹⁹⁵ De enige vorm van kritiek die bij hem een gevoelige snaar wist te raken - ook over de wijze waarop hij Jurieu had aangepakt, had hij uiteraard geen twijfels - betrof het gebrek aan geleerdheid, dat hij zelf steeds weer als het fundamentele tekort van de *Dictionaire* had bestempeld. Het was dit gebrek aan eruditie van niveau dat hem aan Marais deed schrijven dat de *Dictionaire* op diens vriend, de beroemde schrijver Boileau-Despréaux, wel de indruk zou hebben gemaakt van een 'vrai Voïage de Caravanne, où l'on fait vingt ou trente lieües, sans trouver un arbre fruitier, ou une fontaine'.¹⁹⁶

k. De keuze tussen een supplement of een nieuwe editie

Aangezien de oplage van de *Dictionaire* vanaf de letter P met 1000 exemplaren was verhoogd, moesten de bladen voor de letters A-O worden nagedrukt om de totale oplage te kunnen completeren. Medio juni 1697 waren deze aanvullende werkzaamheden gereed.¹⁹⁷ Bayle betreurde het achteraf in alle toonaarden dat het tempo zo hoog had gelegen (per week werden er meer dan 25 vellen gedrukt¹⁹⁸) dat hij de

¹⁹³ Renaudot aan Janiçon, 5 maart 1697, E. Gigas, o.c., p. XVI.

¹⁹⁴ *Reflexions sur un imprimé (...)*, OD IV, pp. 743, 742.

¹⁹⁵ DHC, IV, 'Tve éclaircissement', p. 650.

¹⁹⁶ Aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

¹⁹⁷ Aan Constant, 4 juli 1697, nr 1207.

¹⁹⁸ Aan Nicaise, 27 november 1698, nr 1324.

correctie van de proeven aan de correctoren ter drukkerij over had moeten laten.¹⁹⁹ Hij troostte zichzelf met de constatering dat de vele drukfouten enigszins werden gecompenseerd door de (hoofdzakelijk marginale) inhoudelijke correcties die hij in de letters A-O had weten te verwerken.²⁰⁰ De verwarring waartoe deze gedeeltelijke herdruk aanleiding gaf, leidde tot een reeks van brieven waarin Bayle zijn correspondenten met de hand op het hart verzekerde dat er voorlopig geen sprake was van een tweede editie.²⁰¹

Bayles geruststellende woorden dienden vermoedelijk mede ter weerlegging van de vrees dat het zojuist verworven exemplaar van de *Dictionaire* al zeer spoedig verouderd zou blijken. In dit opzicht was hij geheel op de hand van het publiek. Hij verklaarde herhaaldelijk dat een tweede editie nauwelijks enig nieuws zou bieden: hij zou de eerste editie uiteraard uiterst zorgvuldig corrigeren, hier en daar wellicht enkele artikelen wat uitbreiden, maar al zijn materiaal voor nieuwe artikelen reserveren voor een afzonderlijk te verschijnen alfabetisch supplement.²⁰² De werkdruk die hij bij de eerste editie had ondervonden, had zijn animo voor deze nieuwe activiteiten niet doen verflauwen. Hij meldde Naudis op 18 maart 1697 dat hij meteen weer de hand aan de ploeg had geslagen.²⁰³ Op 29 oktober 1696, nog geen week nadat de *Dictionaire* was voltooid, had hij Naudis en Du Bos al om gespecificeerde gegevens voor een vervolg gevraagd.²⁰⁴ Het is dan ook zeer de vraag of hij werkelijk de twee maanden vrijaf heeft genomen die hij zich ten overstaan van Van Almelooveen had beloofd.²⁰⁵ Aan materiaal had hij geen gebrek: nog voor het verschijnen van de eerste editie had hij dezelfde correspondent reeds gemeld dat hij nog niet het derde deel van zijn verzamelde notities had gebruikt.²⁰⁶

¹⁹⁹ Cfr *Reflexions sur un imprimé (...)*, OD IV, p. 752b; DHC, voorwoord bij de tweede editie, p. XIII.

²⁰⁰ Aan Nicaise, 27 november 1698, nr 1324.

²⁰¹ Cfr aan Van Almelooveen, 10 december 1696, nr 1132; aan Constant, 4 juli 1697, nr 1207; aan Coste, 15 juli 1697, nr 1214; aan La Monnoye, 19 augustus 1697, nr 1223.

²⁰² Aan [Janiçon], 8 november 1696, nr 1114; aan La Monnoye, 19 augustus 1697, nr 1223; aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

²⁰³ Aan Naudis, 18 maart 1697, nr 1172.

²⁰⁴ Aan Naudis, nr 1109 en aan Du Bos, nr 1108.

²⁰⁵ Aan Van Almelooveen, 26 oktober 1696, nr 1107.

²⁰⁶ Aan Van Almelooveen, 15 juli 1696, nr 1071. Cfr aan Janiçon, 11 juni 1696, nr 1060 (hij had meer over dan hij had gebruikt), het voorwoord bij de eerste editie, p. VIII ('considérant qu'il me restoit des matériaux pour deux autres gros Volumes') en H. Basnage aan Janiçon, 26 mei 1697, Basnage III, p. 136: 'Il a des matériaux tout prests pour deux autres volumes.'

Volgens Pierre Des Maizeaux moet het aan Reinier Leers worden geweten dat het geplande supplement in de tweede editie werd geïncorporeerd.²⁰⁷ Deze bewering vindt steun in een brief aan Marais van 27 september 1700, waarin Bayle er geen twijfel over laat bestaan dat de tweede editie tegen zijn zin, want in strijd met de belangen van het publiek, was uitgebreid. Hij zou er opheldering over geven in het nieuwe voorwoord.²⁰⁸

De excuses, die Bayle in dit voorwoord te berde brengt, maken echter een ietwat gezochte indruk. De eigenaren van de eerste editie wordt slechts voorgehouden dat hun belangen uiteindelijk ondergeschikt waren geacht aan de belangen van de grote schare nieuwe kopers. Wanneer hij moet beargumenteren waarom er geen supplementdeel enkel ten behoeve van de eigenaren van de eerste editie kon verschijnen, weet hij niet anders te melden dan dat hij zich in de omvang van zijn 'additions' had vergist en dat het nadien te laat was geweest andere maatregelen te nemen. Hij rondt zijn excuses wel heel weinig overtuigend af met de gratuite constatering dat ook andere dictionaires steeds opnieuw werden herdrukt en met de niet minder gratuite belofte dat hij de gewraakte gedragslijn in de toekomst zou vermijden.²⁰⁹ Het is wel duidelijk dat hier inderdaad de commercie de overhand heeft gehad.

Nog in oktober 1698 veronderstelde Bayle in een brief aan Marais dat de kopij voor het 'supplement' in het voorjaar van 1699 nagenoeg persklaar zou zijn en deelde hij mee dat de tweede editie, 'corrigée, mais peu augmentée'²¹⁰ voordien zou kunnen verschijnen. Eerder in het jaar had hij al laten weten te werken aan de herziening van de letter A;²¹¹ in augustus zou die herziening gereed zijn geweest.²¹² De dateringen die her en der in de artikelen figureren, wijzen er echter op dat hij begin 1699 de letter A opnieuw onder handen heeft gehad, nu met inbegrip van de nieuwe artikelen die eigenlijk qualitate qua voor het supplement bestemd waren geweest.²¹³ Wanneer op de laatste genummerde pagina van de tweede editie (p. 3190), aan het slot van de errata, de addenda en de corrigenda wordt vermeld dat het drukken op 26 mei 1698 is begonnen, moet die mededeling dan ook met enige reserve worden gezien. De allereerste bladen zullen inderdaad in mei 1698 onder de pers zijn gelegd (het volumineuze tweede deel in folio van de *Histoire d'Angleterre*

²⁰⁷ P. Des Maizeaux, *L.c.*, p. LXXXIV.

²⁰⁸ Aan Marais, 27 september 1700, nr 1421.

²⁰⁹ *DHC*, p. XII.

²¹⁰ Aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

²¹¹ Aan La Monnoye, 10 maart 1698, nr 1284.

²¹² *Cfr* aan La Monnoye, 18 augustus 1698, nr 1307.

²¹³ *DHC*, Antonio d; *Apaft in corpore*; Arnauld (A) zbb; Arnisaecus a; Athenagoras *in corpore*. De mogelijkheid dat het hier misleidingen betreft, kon worden uitgesloten.

van Isaac de Larrey was zojuist voltooid²¹⁴), maar naar alle waarschijnlijkheid werd vrij snel daarna voorrang gegeven aan de nog resterende werkzaamheden ten behoeve van de *Histoire de l'Eglise* van Jacques Basnage.²¹⁵ In januari 1699 werd dit werk te koop aangeboden.²¹⁶ Vanaf mei 1699 maakt Bayle melding van drukproeven,²¹⁷ maar vermoedelijk was er al eerder, meteen in januari, definitief een begin gemaakt met de nieuwe editie.²¹⁸

1. De tweede editie (1702)

Voorshands hoefde er van haast geen sprake te zijn, omdat er zeker tot medio 1699 nog voldoende exemplaren van de eerste editie in voorraad waren.²¹⁹ Toch zijn auteur en drukkers met voortvarendheid aan het werk gegaan: in augustus 1699 waren de drukkers gevorderd tot de C, vanaf de zomer werden er 25 bladen per maand of zes per week gedrukt, begin december was de E gereed tot het artikel 'Ermite'.²²⁰ In februari 1700 dacht Bayle nog 15 tot 16 maanden nodig te hebben; in april, toen het drukken was gevorderd tot de H bij een tempo van zes vellen per week, schatte hij de resterende tijd die benodigd zou zijn op een jaar; aan het einde van het kalenderjaar werd de O gedrukt.²²¹ De zachte winter voorkwam het gebruikelijke oponthoud bij het drogen van de bladen.²²² Toch duurde het nog tot 27

²¹⁴ Lankhorst, *Leers*, p. 181.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 182.

²¹⁶ Aan Nicaise, 1 januari 1699, nr 1337.

²¹⁷ Aan Le Duchat, 2 mei 1699, nr 1358.

²¹⁸ *Cf* aan Naudis, 3 februari 1700, nr 1391: 'Je suis depuis plus d'un an fort occupé à faire imprimer mon Dictionnaire'.

²¹⁹ Aan Le Duchat, 11 juni 1699, nr 1364. De mededeling van Nicaise in een brief aan Huet dat de *Dictionaire* na drie maanden reeds was uitverkocht (geciteerd door H. Bots, 'Reinier Leers, een Europees libraire te Rotterdam (1676-1709)', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 53 (1982), p. 39, noot 52) berust dan ook op foutieve informatie.

²²⁰ Pierre Coste aan John Locke, c. 12 augustus 1699, De Beer VI, p. 667; aan Regis, 3 november 1699, nr 1380; aan Graevius, 3 december 1699, nr 1383; aan [Valhébert], [januari 1701], nr 1429bis.

²²¹ Aan Naudis, 3 februari 1700, nr 1391; aan Des Maizeaux, 23 april 1700, nr 1403; aan Silvestre, 1 november 1700, nr 1424; *DHC*, Nicolle c.

²²² Aan Marais, 14 maart 1701, nr 1435; aan Leibniz, 5 oktober 1701, nr 1445.

december 1701 voordat de *Dictionaire* opnieuw gereed was.²³ Er waren 501 nieuwe artikelen in opgenomen. De tekst was - mede door alle toevoegingen aan bestaande artikelen - in omvang verdubbeld, maar door het gebruik van een kleiner lettercorps bleef het aantal pagina's nog juist onder de 3200. De prijs was gestegen tot 40 gulden voor een exemplaar op gewoon papier en 60 gulden voor een exemplaar op groot papier.²⁴

Van medio 1698 tot begin 1700 had Bayle herhaaldelijk over zijn gezondheid geklaagd,²⁵ maar hoewel hij Naudis verzekerde dat hij zich - noodgedwongen - conformeerde aan het adagium 'festina lente', werd hij toch voortdurend opgejaagd door de drukkers.²⁶ Zijn vele correcties, de vele toevoegingen, de verwerking van de aanvullende gegevens die hem uit alle windstreken werden toegezonden en de tijdrovende correctie van de proeven waren er de oorzaak van dat hij de drukkers steeds niet meer dan enkele dagen voor had weten te blijven.²⁷ In zijn voorwoord waarschuwde hij dan ook dat de eerste editie minder scrupuleus was gecorrigeerd dan wel wenselijk zou zijn geweest. In alle eerlijkheid gaf hij evenwel niet zozeer de drukkers als wel zichzelf de schuld: hij had zich met te veel verve op al het nieuwe gestort en te weinig oog gehad voor de staat waarin het oude verkeerde.²⁸

De correcties waartoe hij zich eerder ten overstaan van de Rotterdamse Waalse kerkeraad had verplicht, werden in het voorwoord vrij luchtig afgedaan. Het artikel

²³ Aan Des Maizeaux, [30 december 1701]/ 3 januari 1702, nrs 1456/1459; aan Minutoli, 2 januari 1702, nr 1458.

²⁴ Aan Marais, 6 maart 1702, nr 1474 (40 gulden, rabat van 5, 10 tot zelfs 20% naar gelang het aantal afgenomen exemplaren); aan Des Maizeaux, 3 april 1705, nr 1570 (60 gulden op groot papier, ongebonden, 69 gulden op groot papier, gebonden); Parijs, BN, AR 20, f. 58 (60 gulden). De Amsterdamse boekhandelaar De Lorme noemt op 2 juli 1708 tegenover zijn Parijse collega Fournier een prijs van 40 gulden, I.H. van Eeghen, *o.c.*, I, p. 87; op dezelfde datum schrijft hij Bignon: 'Nous avions autre fois le Dictionaire de Bayle a f 40 et dix pour cent de rabais, mais le sieur Leers ne veut plus nous en faire, disant qu'il n'a plus de ce livre.' De Leidse firma Luchtmans betaalde in 1708 42 gulden bij een totaal van 5 afgenomen exemplaren (ongetwijfeld vóór de aftrek van het rabat), O.S. Lankhorst, *o.c.*, p. 83.

²⁵ Aan Le Duchat, 1 augustus 1698, nr 1305; aan Naudis, 8 september 1698, nr 1309; aan [Bruguère], 4 december 1698, nr 1326; aan Le Duchat, 2 mei 1699, nr 1358; aan Minutoli, 22 november 1699, nr 1381; aan Des Maizeaux, 29 december 1699, nr 1387; aan Naudis, 3 februari 1700, nr 1391.

²⁶ Aan Naudis, 20 september 1698, nr 1312; aan Des Maizeaux, 29 december 1699, nr 1387.

²⁷ Aan Coste, 30 augustus 1701, nr 1442; aan Francastel, 2 januari 1702, nr 1457; aan Du Bos, 20 februari 1702, nr 1469.

²⁸ DHC, p. XIII.

David was herzien, maar voor het overige, zo meende Bayle, was het voldoende geweest hier en daar enkele woorden of enkele regels aan te passen; de vier 'éclaircissements' die aan de *Dictionaire* waren toegevoegd, boden zijns inziens een afdoende rechtvaardiging voor de inhoud van zijn werk.²²⁹ Het is uiteraard zeer de vraag of Bayles tegenstanders deze mening eveneens waren toegedaan. Vermoedelijk had Henri Basnage het bij het rechte eind, toen hij opmerkte dat Bayles verweer niet erg geschikt leek om de gemoederen tot bedaren te brengen.²³⁰ Met betrekking tot het artikel David stond Bayle nog een onaangename verrassing te wachten. Hij had zich krachtig en, naar hij meende, met succes, verzet tegen Leers' plan om de oorspronkelijke versie afzonderlijk te laten drukken ten behoeve van transacties onder de toonbank ('pour le donner en cachette aux curieux qui le souhaiteroient ardemment'). Des te groter was zijn verontwaardiging toen hem in juni 1702 bleek dat Leers de gewraakte versie inmiddels in bijna alle sedert het vroege voorjaar verkochte exemplaren had laten bijbinden. De commerciële voordelen van een voortgezet 'succès de scandale', zo constateerde Bayle, hadden het hier van zijn eigen belangen gewonnen.²³¹

Missen Bayles verontschuldigen aan de kopers van de eerste editie en zijn mededelingen over de wijzigingen in de tweede editie het ware vuur, ook in andere opzichten toonde hij zich weinig geïnspireerd, toen het erom ging zijn tweede editie te introduceren. Zijn 'avertissemens' blijven beperkt tot enkele notities van min of meer technische aard (over de rechtmatigheid van een tweede, vermeerderde editie, over de gronden en grenzen van de 'table des matières', over de verschillen tussen de eerste en de tweede editie en over de bijbehorende typografische verwijzingen), aangevuld met een korte, laconieke passage over de onmogelijkheid het in een dictionaire iedereen naar de zin te maken, gekoppeld aan een vrij uitvoerig betoog over het ontbreken van grote krijgslieden in de *Dictionaire*, geadstrueerd via het artikel over de hertog van Luxemburg in de dictionaire van Moréri. Wellicht was er een bijzondere aanleiding voor deze uiteenzetting; in 1680 had Bayle immers twee

²²⁹ Cfr aan [?], 6 april 1702, nr 1479: 'La seconde [édition] n'a été mutilée que des Remarques de l'Article *David*, qui contenoient un jugement sur les Actions de ce Prophete. Les autres suppressions ne sont point considérables. La plus longue est dans l'Article *Hipparchia*, & ne tient pas plus d'un quart de page. Il n'y a ailleurs, & cela en peu d'endroits, que des périodes, ou des demi-périodes de retranchées.' Cfr aan de lezers van de Amsterdamse editie van de *Mémoires de Trevoux*, 6 mei 1702, nr 1480.

²³⁰ H. Basnage aan [F. Janiçon?], 9 maart 1702, Basnage III, p. 163: 'Je ne sçay si les gens qui en ont esté scandalisez, ne le seront pas autant de son apologie.' Cfr *infra*, pp. 127-130.

²³¹ Aan Durand, 29 juni 1702, nr 1488bis; J. Vercruysse, 'Pierre Bayle et l'article David: une lettre inconnue', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXI (1965), pp. 352-355. Cfr aan [Pechels], 10 augustus 1705, nr 1586. Dat de door Bayle geschetste gang van zaken de juiste was wordt bevestigd door uitlatingen van Leers' collega De Lorme, cfr I.H. van Eeghen, *o.c.*, I, p. 142 en II, p. 178.

(ongepubliceerde) pamfletten tegen Luxemburg geschreven.²² Voor opmerkingen van meer algemene aard betreffende Bayles werkwijze in de *Dictionaire* werd simpelweg verwezen naar de pagina's, welke die opmerkingen bevatten.²³ Op zijn in het voorwoord bij de eerste editie gedane belofte dat hij in het vervolg meer 'grands sujets' zou behandelen (een Scaliger, een Saumaise, of een Selden) kwam hij niet meer terug. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Bayle de tweede presentatie van zijn lexicon aan de geleerde en geletterde wereld met een aan onverschilligheid grenzende gelijkmoedigheid tegemoet heeft gezien. Er was op dit punt uiteraard ook weinig reden tot zorg: na de ontvangst die de eerste editie van de *Dictionaire* was bereid, leek de ontvangst van de tweede editie, al dan niet om minder verheffende redenen, verzekerd.

m. Bayles laatste levensjaren: de *Dictionaire* naar het tweede plan

De zware inspanningen waarmee het werk aan de tweede editie gepaard was gegaan, hadden Bayle geenszins ontmoedigd in zijn streven zijn *Dictionaire* te blijven perfectioneren. Hij richtte zich met aanvankelijk onverminderd enthousiasme op een supplement dat, naar hij links en rechts verzekerde, nu werkelijk apart te koop zou worden aangeboden.²⁴ De eerste maanden na de voltooiing van de tweede editie, zo beloofde hij Graevius, zou hij zich evenwel de nodige rust gunnen.²⁵

Het is hem van meet af aan duidelijk geweest dat het supplement een zaak van lange adem zou zijn, enerzijds omdat hij zijn gezondheid moest sparen, anderzijds omdat de tijdsomstandigheden (in 1701 was de Spaanse Successieoorlog uitgebroken) weinig bevorderlijk waren voor activiteiten in het belang van de muzen.²⁶ Over een eventuele derde editie maakte hij zich om dezelfde redenen weinig illusies,²⁷ ook al bleef hij ijverig de marges van zijn eigen exemplaar van de tweede editie stofferen met de aanvullingen en correcties die zijn correspondenten hem toezon-

²² Cfr E. Lacoste, *Bayle nouvelliste & critique littéraire. Suivi d'une nouvelle édition des pamphlets de Bayle contre le maréchal de Luxembourg*, Bruxelles 1929.

²³ *DHC*, p. XIV; cfr *infra*, p. 102.

²⁴ Aan Minutoli, 2 januari 1702, nr 1458; aan Marais, 6 maart 1702, nr 1474; aan Ancillon, 22 mei 1702, nr 1483; aan Des Maizeaux, 9 november 1703, nr 1526; aan dezelfde, 1 december 1705, nr 1596.

²⁵ Aan Graevius, 12 maart 1703, nr 1477.

²⁶ Aan Marais, 6 maart 1702, nr 1474; Silvestre, 16 mei 1702, nr 1482; aan Des Maizeaux, 17 oktober 1702, nr 1499; aan dezelfde, 9 november 1703, nr 1526; aan dezelfde, 17 oktober 1704, nr 1552.

²⁷ Aan Ancillon, 22 mei 1702, nr 1483.

den.²³⁸ Het verbod op het brief- en handelsverkeer met Frankrijk ten gevolge van de oorlog in de jaren 1703-1704 was hem uiteraard bijzonder onwelkom, omdat hij nu verstoken bleef van brieven van beproefde Franse contribuanten aan de *Dictionaire* en van boeken uit Frankrijk.²³⁹ De eerste brief die hem na het herstel van het briefverkeer vanuit Frankrijk bereikte, was van de hand van Marais; hij haastte zich een antwoord te zenden.²⁴⁰ Intussen was hij begonnen met enige regelmaat correcties op de *Dictionaire* naar Engeland te zenden ten behoeve van een door de Londense boekhandelaar Jacob Tonson uit te geven Engelse vertaling.²⁴¹ Leers was over deze zendingen in eerste instantie maar matig te spreken geweest: hij vreesde voor de afzet van zijn eigen exemplaren, omdat Tonson zijns inziens de correcties in de publiciteit vooraf op zou blazen tot iets bijzonders. Bayle wist hem er echter van te overtuigen dat hij zou volstaan met kleine, onbetekenende correcties.²⁴² De Engelse versie zou in 1710 het licht zien.

Wellicht zijn de belemmeringen voor het brief- en handelsverkeer er de directe oorzaak van geweest dat Bayle zijn pen voorshands op andere werk is gaan oefenen. In oktober 1703 verscheen - met het jaartal 1704 en onder de voor Bayle gebruikelijke anonimiteit - een gevarieerde bundel notities over themata op het terrein van de geschiedenis, de filologie en de bibliografie onder de titel *Réponse aux questions d'un provincial*. In november 1703 zette hij zich aan een boek van een veel diepgravender karakter: een vervolg op zijn *Pensées diverses*.²⁴³ Aanvankelijk wisselde hij het schrijven van deze *Continuation des Pensées diverses* nog af met zijn werk aan het supplement,²⁴⁴ maar al snel ging hij zich geheel toeleveren op dit nieuwe boek.²⁴⁵ Het kwam in augustus 1704 van de pers.

Vrij spoedig nadien raakte Bayle in een felle strijd gewikkeld met de fantomen, die hij in zijn *Dictionaire* en in de *Continuation des pensées diverses* had opge-

²³⁸ Aan Des Maizeaux, 27 januari 1702, nr 1464; aan Ancillon, 22 mei 1702, nr 1483; aan Le Duchat, 11 juni 1702, nr 1486; aan La Croze, 2 augustus 1702, nr 1491; aan dezelfde, 1 maart 1704, nr 1533; aan de hertog van Buckingham, 14 mei 1706, nr 1612.

²³⁹ Aan Magliabechi, 19 oktober 1703, nr 1524.

²⁴⁰ Aan Marais, 4 augustus 1704, nr 1544.

²⁴¹ Aan Des Maizeaux, correspondentie 1703-1705, *passim*.

²⁴² Aan Des Maizeaux, 3 september 1702, nr 1495.

²⁴³ Aan Des Maizeaux, 9 november 1703, nr 1526.

²⁴⁴ Aan Minutoli, 16 december 1703, nr 1528.

²⁴⁵ Aan Naudis, 11 september 1704, nr 1548.

roepen.²⁴⁶ Jean Le Clerc had in zijn *Parrhasiana* uit 1699 al de gedaante van een volgeling van Origenes aangenomen om Bayles uiteenzettingen over het manicheïsme te kunnen bestrijden; in het artikel Origenes uit de tweede editie van de *Dictionnaire* had Bayle hem lik op stuk gegeven. Nu richtte Le Clerc via zijn *Bibliothèque Choisie* zijn pijlen op de kritische notities in de *Continuation* over de theorieën van Ralph Cudworth, die in zijn tijdschrift op uiterst lovende wijze waren belicht. Bayle reageerde met twee 'mémoires' in de *Histoire des Ouvrages des Savans* van augustus 1704 (in dezelfde 'mémoire' diende hij ook de karthuizer A. Gaudin van replek die hem over het manicheïsme had gekapitteld) en december 1704. Toen de *Histoire* van augustus 1704 begin 1705 verscheen,²⁴⁷ had zich al een volgende tegenstander aangediend: Isaac Jaquelot, predikant te Berlijn, had de winter 1703/1704 benut om een *Conformité de la foi avec la raison, ou defense de la Religion contre les principales difficultez repandues dans le 'Dictionnaire historique et critique' de M. Bayle* te componeren. Zijn boek was rond de jaarwisseling 1704/1705 op de markt gekomen. Jacques Bernard trok vrijwel onmiddellijk daarna, in zijn *Nouvelles* van februari en maart 1705, de argumenten tegen de waarde van het godsbewijs uit de overeenstemming bij alle volkeren in de *Continuation* in twijfel. Bayle achtte de tijd nu rijp voor zwaardere maatregelen. Hij begon aan een tweede en vervolgens aan een derde deel van zijn *Réponse aux questions d'un provincial*, waarin hij Bernard, Le Clerc (die ook het manicheïsme weer in de strijd betrokken had) en Jaquelot pareerde en waarin hij bovendien reageerde op het in 1702 te Londen verschenen *De origine mali* van W. King, een boek, dat Bernard in zijn *Nouvelles* van mei en juni 1703 op het vasteland had geïntroduceerd. Beide delen verschenen samen in de eerste dagen van 1706.²⁴⁸ De strijd was daarmee geenszins ten einde. Le Clerc, Bernard en Jaquelot wensten niet te berusten in de nederlaag, die ze volgens Bayle hadden geleden; Bayle, van zijn kant, bleef zijn gelijk in geschriften etaleren. De *Dictionnaire* verdween daarbij nagenoeg geheel uit het zicht, hoewel hij medio 1706²⁴⁹ nog een Noordnederlandse uitgave bezorgde van de *Remarques critiques sur la nouvelle Edition du Dictionnaire historique de Morery, donnée en 1704*, met aanvullende noten en een eigen voorwoord. Het werk aan het supplement was hem gaan tegenstaan, zo schreef hij in september 1706 aan Des Maizeaux, sinds hij steviger kost was gaan serveren; hij had het daarom voor onbepaalde tijd, 'ad Kalendas Graecas', verdaagd.²⁵⁰ Bovendien leed hij sedert het begin

²⁴⁶ Cfr Labrousse I, pp. 258-265, P. Rétat, *Le Dictionnaire de Bayle et la lutte philosophique au XVIIIe siècle*, Paris 1971, en H.H.M. van Lieshout, 'Geloof en rede: Basnage, Bayle en het manicheïsme', in: H. Bots ed., *Henri Basnage de Beauval en de Histoire des Ouvrages des Savans, 1687-1709. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren aan de vooravond van de Verlichting*, twee delen, Amsterdam 1976, II, pp. 115-151.

²⁴⁷ Aan Naudis, 1 januari 1705, nr 1560; aan Pinsson, 24 februari 1705, nr 1566.

²⁴⁸ O.S. Lankhorst, o.c., p. 195; cfr aan Des Maizeaux, 1 december 1705, nr 1596.

²⁴⁹ Cfr P. Des Maizeaux, *Lc.*, p. CTV.

²⁵⁰ Aan Des Maizeaux, 21 september 1706, nr 1629.

van de winter 1705/1706 aan een longkwaal, die hem het werken ernstig bemoeilijkte. Hij maakte zich over deze ziekte geen illusies: het was een erfelijke aan-doening, die al verschillende van zijn familieleden fataal was geworden.²⁵¹ Zijn laatste krachten wilde hij wijden aan de strijd tegen zijn opponenten.²⁵² Aan Larroque schreef hij echter in alle oprechtheid dat hij zich niet achter zijn gezondheid wilde verschuilen, waar het de *Dictionnaire* betrof. Hij was tot het inzicht gekomen dat een filosoof verplichtingen had van een hoger niveau:

Au reste, quand même ma santé me permettroit de travailler à un supplément du Dictionnaire, je n'y travaillerois point; je me suis dégoûté de tout ce qui n'est point matière de raisonnement, & je sai que des personnes habiles m'ont blâmé d'avoir travaillé à un Dictionnaire, c'est-à-dire, à recueillir la vie de plusieurs particuliers qui n'interesse point le public, & qui est plutôt l'affaire d'un jeune Ecolier que celle d'un Philosophe.

Deze brief werd geschreven in het aangezicht van de dood, op 22 november 1706, enkele dagen voor de voltooiing van het vierde deel van *Réponse aux questions d'un provincial*.²⁵³ Wars van alle gedokter²⁵⁴ had hij zijn naderende einde onder ogen gezien, zonder in défaitisme te vervallen: in september 1706 had hij geruchten dat hij *in extremis* zou zijn nog gedeceideerd de kop ingedrukt.²⁵⁵ Toch moest hij in die maand reeds zeer tegen zijn zin een diner met Jacobus Henricius en Jacobus Gronovius afzeggen; het wandelen ging nog goed, zo schreef hij Henricius, het lezen ook, zij het dat hij zich in acht moest nemen; het spreken moest hij echter zoveel mogelijk beperken, om de nachten draaglijker te maken.²⁵⁶ In oktober liet hij om die reden aan zijn vrienden weten dat hij moest afzien van bezoeken over en weer.²⁵⁷ Zijn geestkracht bleef tot het eind toe ongebroken. De voorlaatste die hem in leven zag - zijn hospita was de laatste - was de corrector van Leers, die de kopij kwam

²⁵¹ Aan Des Maizeaux, 23 juli 1706, nr 1622; *cfr* aan La Croze, 24 september 1706, nr 1630.

²⁵² Aan Des Maizeaux, 21 september 1706, nr 1629; aan La Croze, 25 oktober 1706, nr 1632; aan mlle de Baricave, 28 oktober 1706, nr 1633; aan Du Bos, 7 november 1706, nr 1635; aan dezelfde, 1 december 1706, nr 1637.

²⁵³ Aan Larroque, 22 november 1706, nr 1636.

²⁵⁴ Aan La Croze, 25 oktober 1706, nr 1632; aan mlle de Baricave, 28 oktober 1706, nr 1633.

²⁵⁵ Aan La Croze, 24 september 1706, nr 1630.

²⁵⁶ Aan Henricius, 10 september 1706, nr 1628.

²⁵⁷ Aan mlle de Baricave, 28 oktober 1706, nr 1633; aan Shaftesbury, 29 oktober 1706, nr 1634.

halen voor een verweer tegen Jaquelot.²⁵⁸ Op 28 december maakte hij de oversteek naar een beter leven.

Krachtens een testamentaire beschikking kwam Leers in het bezit van Bayles eigen, geannoteerde exemplaar van de tweede editie en de meer dan 250 artikelen, die hij ten behoeve van zijn supplement had geredigeerd. Van een uitgave onder auspiciën van Leers kwam evenwel niets terecht. Toen Leers in 1709 zijn firma aan Caspar Fritsch en Michael Böhm verkocht, bleef enkel de dictionaire van Furetière buiten de verkoop.²⁵⁹ De nieuwe eigenaren conformeerden zich maar al te graag aan de belangen, die eerder in verband met de tweede editie hadden geprevaleerd: het supplement werd niet apart gedrukt, maar in een derde editie verwerkt.

²⁵⁸ Leers aan Des Maizeaux, 18 januari 1707, O.S. Lankhorst, *o.c.*, p. 254; Destournelles aan Du Bos, 3 februari 1707, nr 1642G.

²⁵⁹ O.S. Lankhorst, *o.c.*, p. 130.

Hoofdstuk II: De *Dictionnaire Historique et Critique*: ideaal en werkelijkheid

a. De onaantastbaarheid van het geschreven woord

Wanneer Bayle een artikel schrijft, schrijft hij het in één keer, zonder ontwerp vooraf, zonder onderbreking: 'Je ne fais jamais l'ébauche d'un Article. Je le commence & je l'acheve sans discontinuation.' Men moet dit even letterlijk nemen als het hier staat: eerst wordt heel de tekst van het verhalend corpus geschreven, dan worden achter elkaar de 'remarques' of noten van het kritisch apparaat geredigeerd.² De artikelen die Bayle voor zijn supplement had bedoeld, spreken in dit opzicht duidelijke taal: slechts tien ervan waren bij zijn dood kennelijk nog niet geheel voor de pers gereed.³ Wellicht betreft het bij deze tien slechts voorlopige notities, die Bayle gemakshalve al de vorm van een artikel had gegeven om de vereiste uitbreidingen en aanvullingen nadien gemakkelijker in te kunnen passen.⁴

Als een artikel is geschreven, wordt het niet meer herschreven. Nieuwe gegevens blijven hartelijk welkom, maar als het primaat al is vergeven en tekst en commentaar al compleet zijn, worden ze verbannen naar het tweede plan. Ze winnen het niet van de gegevens met oudere rechten, ook als ze kwalitatief veel beter zijn of tot andere inzichten of een betere versie van het verhaalde leiden. Bayle redigeert

¹ Aan Silvestre, 16 mei 1702, nr 1482.

² Cfr Teleboes *in corpore*: 'Si j'ai pu trouver ailleurs quelque chose qui puisse le rectifier ou l'éclaircir, on le verra dans les Remarques.' Cfr Aristote (philosophe) g; Berauld f; Democrite l; Grandier a.

³ Van de overige 250 artikelen zijn er weliswaar verschillende die niet meer dan enkele regels tellen of die op het eerste gezicht nog van remarques moeten worden voorzien, maar ook de eerste en de tweede editie hadden al soortgelijke korte artikelen bevat (cfr e.g. Veron, geschreven voor het supplement, en de artikelen over C. en J. Spon, geschreven voor de eerste editie).

⁴ E.g. Aubigné: in een remarque wordt informatie gegeven over Aubigné, ontleend aan de *Mercure Galant* van januari en februari 1705, *in corpore* prijken slechts punten (vele jaren eerder (nr 968) had Bayle Le Duchat geschreven dat hij te weinig gegevens had voor een goed artikel over Aubigné). In het artikel *Cochlée* wordt *in corpore* een begin gemaakt met Cochlaeus' biografie, het geboortjaar blijkt nog te moeten worden nageetrokken, na een reeks punten volgt een mededeling met bijbehorende remarque over zijn 'overige werken' waaruit blijkt dat vooraf het een en ander zou moeten worden meegedeeld over andere werken van Cochlaeus; de bronnen van het artikel - voor zo ver gereed - zijn een boek van Cochlaeus en de *Nova Literaria Maris Balthici et Septentrionis* van februari en november 1699.

zijn artikelen niet opnieuw, hij maakt ze langer.⁵ Wanneer hij - bij uitzondering - streept, vertelt hij het erbij.⁶

Bij de tweede editie lag deze werkwijze voor de hand, omdat Bayle toen steeds de gedrukte tekst als basis nam. Naarmate hij vorderde met zijn nieuwe artikelen gaf hij de zetters kennelijk ook blad voor blad zijn eigen werkexemplaar van de eerste editie terug. Voor korte aanvullingen, de verbetering van zetfouten, kleine stilistische correcties en typografische notities - bij voorbeeld over de juiste plaats van de nieuwe artikelen - kon hij eenvoudig volstaan met aantekeningen in de marge.⁷ Uitgebreidere aanvullingen werden zonder twijfel op papier gezet op de wijze van de series *addenda et emendanda*, afgedrukt aan het eind van de verschillende delen van de eerste en tweede editie.⁸ de naam van het artikel voorop, aanvullingen op het verhalend betoog over de volle breedte van het papier, aanvullingen op de remarques in twee kolommen, met het nummer van de regel en de juiste plaats binnen de regel erbij. Voor de derde editie zou deze aanpak zeker niet anders zijn geweest. Na Bayles dood kreeg Leers mét de manuscripten voor het supplement en voor de aanvullingen bij eerder gepubliceerde artikelen dan ook een werkexemplaar van de tweede editie overhandigd.⁹

Het bood voor iedereen in het oog springende voordelen dat de tekst hier niet werd gewijzigd, maar slechts verlengd. Lezers die al in het bezit waren van een eerdere versie, hoefden niet aan tekstvergelijking te doen om vast te kunnen stellen wat oud, en wat nieuw was. De zetters en de corrector van de eerste proef werden

⁵ Cfr Baius *in corpore*, Benserade a, Campanus *in corpore*, Fernel I, Grégoire I *in corpore*, Heliodore c, Hospital (F) *in corpore*, Leonicens *in corpore*, Lorme (N) *in corpore*, Luther n, Maignan *in corpore*, Marot *in corpore*, b, i, Navarre (J) o, Patrice (F) b, Peraxylus *in corpore*, Pergame (A) g, Sixte d, Zanchius (J) c en vele andere.

⁶ E.g. Accurse (prof.) d; Adam (J) i, Bullinger h, Hunnius m, Hutten *in corpore*, Louis XI (over een notitie die zou zijn geschrapt in Espagnet b, maar daar desondanks blijkt te zijn gehandhaafd), Priolo *in corpore*, Sawicki b.

⁷ Cfr DHC, I, p. IV, waar Bayle meedeelt dat hij in de marges van zijn exemplaar van de eerste editie had genoteerd welke stilistische correcties C. Drelincourt sr, een van zijn 'meelezers', noodzakelijk had geacht.

⁸ Vergelijk ook de in Leiden als onderdeel van het *Legatum Marchand* bewaarde bladen met aanvullingen en correcties op de vijfde (Franse) editie van de dictionaire van Moréri en op het bij deze editie verschenen supplement, afgedrukt in OD IV, pp. 1039-1040 (cfr hoofdstuk I, p. 3).

⁹ De ondertekenaars van de 'Déclaration Authentique touchant les Manuscrits laissés par feu M. Bayle, pour le Supplément de son Dictionnaire Historique & Critique', *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, p. 152, melden dat het exemplaar van Bayle inderdaad correcties en aanvullingen bevatte. Prosper Marchand benutte het voor zijn derde editie, en ook Des Maizeaux heeft er voor de vierde en vijfde editie nog gebruik van gemaakt (cfr DHC, I, p. *** en "; voor de 'Déclaration' *infra*, p. 83). Cfr aan de hertog van Buckingham, 14 mei 1706, nr 1612, waar blijkt dat Bayle in de marges had aangetekend welke passages dienden te worden aangepast.

minder tot razernij gebracht dan bij de eerste editie, toen Bayle moest toegeven dat ieder ander dan hijzelf nauwelijks weg had geweten in zijn kopij.¹⁰ De nieuwe kopij was niet noodzakelijk makkelijker leesbaar, maar door de geregelde afwisseling tussen handgeschreven en gedrukte teksten was het werk veel draaglijker en dus het tempo sneller. Bayle klaagde er naderhand zelfs over dat voortdurend het gevaar had bedreigd dat de zettters hem in zouden halen.¹¹ Hijzelf boekte intussen de grootste winst: in tijd, omdat hij zich op zijn toevoegingen kon concentreren; en in werklust, omdat hij er een afkeer van had zonder noodzaak een tekst af te moeten schrijven. Waar mogelijk trachtte hij zich moeite en ergernis te besparen door steeds de kortste weg te kiezen. De zettters kregen zijn teksten in de vorm waarin hij ze aan het papier had toevertrouwd,¹² misschien met aanplakzels of met inlegsels van bladen die uit oude cahiers met notities waren gescheurd. Brieven waarvan delen in de tekst moesten worden ingevoegd, werden in origineel aan de zettters gegeven. Dank zij een opmerking in een brief aan Van Almelooven en de voorzichtigheid van Prosper Marchand weten we dat bij boeken dezelfde methode werd toegepast, zodat de vele lange citaten waarover Bayles critici zo hebben geschamperd hem inderdaad weinig moeite moeten hebben gekost. In deze brief drukt Bayle Van Almelooven op het hart dat het overbodig is citaten volledig uit te schrijven: hij zou ze af moeten breken met de mededeling in welk boek, op welke bladzij en op welke regel het vervolg kon worden gevonden en de rest aan de zettters over moeten laten.¹³ Dat hier de ervaring sprak, bewijzen enkele plaatsen in de *Dictionnaire* waar dit type aanwijzingen is blijven staan, alle bij artikelen of aanvullingen voor het supplement, omdat het boek voor de bezorger onvindbaar was gebleken.¹⁴ Enkel als hij het boek

¹⁰ Aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056: '(...) il faut (...) que je corrige chaque jour des Epreuves, où il y a cent fautes à raccommorder, parce que mon Original, plein de ratures & de renvois, ne permet ni aux Imprimeurs ni au Correcteur d'Imprimerie, de se tirer d'un tel labyrinthe.' Bayle spreekt vrijwel altijd van 'imprimeurs', ook als hij doelt op 'compositeurs' (een uitzondering in Villegaignon k).

¹¹ Cfr hoofdstuk I, p. 43. Men kan zich afvragen of deze klacht slechts betrekking had op een wedloop als die tussen Achilles en de schildpad, of dat steeds als consequentie dreigde dat de zettters zouden voortgaan met de oude, gedrukte tekst, waarbij Bayle gedwongen zou zijn stukken over te slaan om hen weer voor te kunnen komen.

¹² Cfr aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056 en aan Leibniz, 5 oktober 1701, nr 1445: 'Comme ie n'ai point de copiste, ie donne aux imprimeurs ce que ie compose et sans l'avoir meme mis au net; ils impriment sur l'original quelque nature qu'il soit et puis quand la correction des epreuves est faite, ils déchirent ou jettent au feu cet original.'

¹³ Aan Van Almelooven, 15 augustus 1696, nr 1090: 'Sed cur labore descriptionis functus es? Nonne sufficiebat scribere in autographo post unum vel alterum versum caetera extare in pagina [Bayle laat ruimte open] talis operis, Goldastiani scilicet; hinc deproment Typographi cum liber sub praelo fervebit.'

¹⁴ Saint-Cyran I (tweemaal); Carbon a (tweemaal); Caurres b; Chalvet d; Horstius (G) c; Rataller a; Windeck d. De vermelding in Chalvet d luidt: 'Cette Epigramme est à la suite des Vers François par lesquels l'Auteur dédia sa Comédie du Muet insensé à ce Président

had geleend en het dus slechts voor korte tijd beschikbaar was, diende Bayle zelf het werk te doen.¹⁵ Leers' zetters waren uiteraard goed in staat deze aanwijzingen te volgen: het was in de drukkerij weliswaar niet de regel dat al het personeel Latijn sprak, zoals Bayle dat navertelde voor de drukkerij van Robert Etienne,¹⁶ maar omdat Leers hoofdzakelijk Franstalige manuscripten liet drukken, moeten zijn zetters in ieder geval voldoende Frans hebben beheerst om eenvoudige technische mededelingen van de auteurs te kunnen begrijpen.¹⁷ Overigens had deze handelwijze het niet geringe nadeel dat alleen een zorgvuldige planning - niet Bayles sterkste punt! - kon voorkomen dat boeken die hard nodig waren voor een volgend artikel niet rondzwierven in de zettersrij of op de tafel van de corrector. Hoe gemakkelijk konden enkele misgrepen op rij Bayle niet tot het besluit brengen de te citeren passages maar zelf uit te schrijven, tot hij door tijdsdruk of irritatie gedwongen weer van aanpak wisselde, tot de volgende reeks van misgrepen...

Kon Bayles afkeer van overschrijven hier nog hand in hand gaan met pragmatische redenen, elders was het wel degelijk de afkeer die, nu vrijwel ongemaskeerd, de boventoon voerde. Artikelen die in manuscript gereed waren, werden evenmin nog herschreven, zelfs als er nog meer dan voldoende tijd beschikbaar was om ze te kunnen herzien vóór de bezorging ter zettersrij. Het artikel Hadrien VI werd geschreven in de tweede helft van juni 1693, en Bayle vertelt dit in een brief aan Minutoli om te illustreren dat hij veel profijt zou hebben gehad van de zeer onlangs verschenen, maar nog niet tot Rotterdam doorgedrongen biografieën van kardinaal

aux Enquestes. Voici comment il le loue, "Quand j'aurois autant d'or...à l'imprimé jusqu'à Muse". *inclusivement*. "Et encor' mon CHALVET, chere teste...jusqu'à Prens doncq *exclusivement*, à l'Imprimé des Oeuvres & Meslanges Poëtiques de Pierre le Loyer, folio 122 verso, *Edition de Paris 1579*." Bayle zelf had het boek, want in de aanvullingen op het artikel Loyer in de tweede editie heeft hij het vrij uitgebreid geciteerd. Marchand deelde op boeken als dat van Le Loyer toen hij opmerkte dat hij van verschillende citaten uit de *Dictionaire* de bron niet meer had weten te achterhalen, *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, p. 102. Vergelijk ook hetgeen wordt opgemerkt in de 'Déclaration authentique', *ibidem*, p. 137: het door de ondertekenaars opgegeven aantal in de nalatenschap van Bayle aangetroffen bladen met artikelen en aanvullingen moest netto worden opgevat, dat wil zeggen, 'non compris dans ces feuillets les Passages & Citations employées dans ces Articles, & à prendre dans les Livres auxquels il renvoye'.

¹⁵ Zo bevat het voor het supplement bedoelde artikel Chocquet uitgebreide citaten uit een boek dat Bayle via Silvestre van Hans Sloane had geleend en dat in 1702 naar de eigenaar was teruggekeerd, nadat Bayle het voor de *Dictionaire* had geëxcerpeerd; cfr Chocquet a, marginale noot 1 en aan Des Maizeaux, 17 oktober 1702, nr 1499.

¹⁶ Badius i.

¹⁷ In een brief van Bayle aan Le Duchat (5 december 1698, nr 1328) blijken de voordelen van een behoorlijke passieve kennis van het Frans bij de zetters: 'Je presse le Sieur Desbordes quant à l'impression de vos Notes. Il me répond toujours que les Imprimeurs étant Flamans, ne peuvent aller vite sur un Manuscrit François d'un caractere menu.'

Ximenes door Flêchier en Marsollier.¹⁸ Hij bedoelt het zoals hij het schrijft: er was op dat moment nog niets gedrukt, het artikel zou wegens ruimtegebrek van de A (van Adrien) naar de H (van Hadrien) worden verplaatst, er kwamen nog in hetzelfde jaar nadrukken van de biografieën beschikbaar, maar er werd niets veranderd aan de reeds geschreven tekst en slechts één remarque werd wat uitgebreid met notities die aan Flêchier en Marsollier waren ontleend. Het verschijnen van de *Histoire des diables de Loudun* (Amsterdam 1693), enkele maanden na de voltooiing van het artikel over Urbain Grandier, maar ruim voor de zetters toe waren aan de letter G, resulteerde wel in aanvullingen, maar niet in wijzigingen.¹⁹ Het artikel Koornhert,²⁰ nieuw in de tweede editie, was voltooid (misschien voor de letter C, waar naderhand een verwijzing zou worden geplaatst) toen Bayle excerpten kreeg, in het Latijn, van de Nederlandstalige biografie van Coornhert uit diens verzameld werk. Hij maakte er gretig gebruik van, maar slechts om de verhalende tekst te verlengen en het aantal remarques te vergroten, na een overgang *in corpore* die de lezers het gebrek aan consistentie moest verklaren:

Voilà ce que j'avois pu rassembler dans quelques Livres Latins, & j'étois prêt à l'envoyer à l'Imprimerie avec les six premières Remarques que l'on verra ci-dessous, & ne pensois pas à y joindre d'autres choses; mais aiant été averti que l'on trouvoit en Flamand la Vie de notre Coornhert à la tête de ses Oeuvres, j'en ai fait faire des Extraits qui m'ont donné lieu d'allonger beaucoup cet Article.²¹

Coornhert sterft in de tekst dan ook twee keer, op twee verschillende data.²²

¹⁸ Aan Minutoli, 29 juni 1693, nr 871.

¹⁹ *Grandier in corpore* ('Depuis la composition de cet Article on a imprimé en Hollande l'*Histoire des Diables de Loudun*' en l ('Peu de mois après avoir composé ce qu'on vient de lire, j'appris qu'un homme de ce pais-là [sc. Loudun en omgeving] faisoit imprimer à Amsterdam une Relation exacte de cette Avanture'). Bayle baseerde zich voor zijn artikel op gegevens uit de biografie van Guillaume Ménage door Gilles Ménage en uit de *Mercure François*.

²⁰ Waar artikelen bij naam worden genoemd, is steeds de schrijfwijze van de naam aangehouden zoals Bayle die geeft, ook al is de gewone schrijfwijze anders.

²¹ Bayles informant voorzag hem bovendien van excerpten uit de Nederlandstalige geschiedenis van de reformatie door Gerard Brandt. Bayle zegt van deze informant dat hij het Nederlands goed beheerst ('qui entend bien la Langue Flamande'), een omschrijving die overbodig zou zijn als het een autochtone Nederlander zou betreffen. *Cfr* voor een nadere beschouwing hoofdstuk IV, pp. 222-223.

²² Bij de tweede datum tracht Bayle in een marginale noot het verschil weg te redden. Had hij het pas bij de auteurscorrectie ontdekt? *A fortiori* werden overigens ook artikelen in manuscript waarbij de herziening beperkt kon blijven liever uitgebreid dan herschreven. Zo werden de artikelen Methydre en Pergame (A), in het vooruit geschreven voor de tweede editie, bij herlezing niet herschreven, maar slechts aangevuld, *in casu* met

Door zijn onderhoudswerk ten behoeve van Thierry en Leers aan de dictionaire van Moréri²³ wist Bayle maar al te goed dat het erg moeilijk was een lijvig boek op werkelijk coherente wijze te herzien. Bij de verwijten die hij tot andere lexicografen richtte, moest hij voortdurend juist dit inzicht uit zijn gedachten bannen om in naam van de lezers zijn bliksems te kunnen slingeren.²⁴ In zijn voorwoord bij de tweede editie vergeleek hij dictionaires met steden: als de nadruk viel op stadsuitleg en niet op stadsherstel, was meestal de symmetrie het slachtoffer.²⁵ Misschien was het daarom niet louter tegenzin, gemakzucht of zelfs tijdgebrek, maar ook de angst zelf het vuur te na aan de schenen gelegd te krijgen, waardoor hij zijn teksten liever uitbreidde, in welk stadium dan ook, dan ze te herschrijven. Goed beschouwd was daar immers weinig op aan te merken, tenzij door de kniesoor die zich ergerde aan een wat schokkerige, weinig soepel lopende tekst: niemand kon beweren dat Bayle zijn lezers nieuwe, betere inzichten onthield, en voor wie geen onderscheid wist te maken tussen bescheidenheid en als bescheidenheid vermomde pedanterie had het zelfs iets ontwapenends wanneer de auteur heel vertrouwelijk vertelde dat hij de oorspronkelijke tekst had laten staan omdat hij niet erudierter wilde lijken dan hij in werkelijkheid was.²⁶ Vaak waren deze verontschuldigende ontboezemingen overigens niet nodig: Bayle zorgde er wel voor zijn nieuwe teksten zodanig te presenteren dat zijn lezers die conclusie gemakkelijk zelf konden trekken. Toch blijft het in de grond een raadsel waarom opgelegde kansen om de teksten zélf ingrijpend te verbeteren niet eenvoudigweg werden benut, tenzij de stelling wordt aanvaard dat Bayle er welhaast onder geen voorwaarde toe te bewegen is geweest een eerste versie van een tekst niet meteen ook als de definitieve te beschouwen. In zijn voorwoord bij de eerste editie gaf hij onomwonden toe dat hij zijn pennevruchten niet meer had opgepoetst, voor hij ze ter tafel bracht.²⁷ Hij beschreef ook zichzelf, toen hij van Ovidius' muze zei dat ze haar kinderen nooit zoogde. Veel auteurs, zo constateerde hij bij die gelegenheid, waren enkel werkelijk van harte tot inzet en ijver in staat bij hun eerste verkenning van de stof; een tweede ontmoeting daarentegen bracht geen enkel enthousiasme meer teweeg.²⁸ Toen hij zijn tweede editie ten doop hield,

gegevens uit boeken die inmiddels in Bayles bezit waren gekomen, *cfr* aldaar *remarques a resp. g.*

²³ *Cfr supra*, hoofdstuk I, pp. 1-3.

²⁴ *Cfr* Achillea g, Balbus (J) b, Maldonat i, Taboué a, Virgile (poète) h.

²⁵ *DHC*, I, p. XIII.

²⁶ *Cfr* Andrelinus *in corpore*, Zabarella (J) g.

²⁷ *DHC*, p. IV: 'rien de ce que je dis de mon chef ne sent un Auteur qui retouche son travail, & qui châtie la licence de ses premières Pensées, & du premier arrangement de ses Paroles.'

²⁸ Ovide r: '(...) la Muse d'Ovide enfantait sans peine, & se dispensoit du soin de nourrir l'enfant; car elle s'appliquoit très-peu à corriger ses productions (...) Il est certain que plusieurs Auteurs (...) composent avec plaisir & avec ardeur, & de-là vient qu'ils étalent

verklaarde hij dan ook dat hij verreweg de meeste aandacht had gehad voor wat er nieuw in was.²⁹ Zo beschouwd, moet het hem een gruwel zijn geweest de door het publiek versmade artikelen uit *Projet & Fragmens* te moeten herschrijven om ze in te kunnen passen in zijn gewijzigd concept - het lijkt geenszins toevallig dat de wijzigingen die hij aanbracht zo gering mogelijk waren.³⁰

Bayles weerzin wordt nog duidelijker zichtbaar, als rekening wordt gehouden met al die artikelen, welke als echo's uit het verleden de herinnering levend houden aan eerdere, inmiddels verlaten accenten in het werk aan de *Dictionaire*: artikelen waarin fouten uit andere naslagwerken het doelwit vormden, toegespitst op de dictionaire van Moréri, en dus op themata uit de oudheid; artikelen over bijbelse personen; artikelen over beroemde personen uit de Noordnederlandse Republiek.³¹ Bayle had hier wel steeds het krachtige besluit genomen zijn onderzoek niet voort te zetten, maar hij deed het nooit met terugwerkende kracht. Hij kon kennelijk geen afscheid nemen van een eenmaal geschreven artikel, ook al behoorde het tot een soort die hij intussen had afgedankt: als het in de alfabetische volgorde aan de beurt was, zond hij het gewoon mee naar de drukkerij. In zijn voorwoord bij de eerste editie klinkt zijn uitleg over deze artikelen heel plausibel, omdat hij daar de indruk wekt dat hij zijn aanpak had herzien terwijl de *Dictionaire* al werd gedrukt. In werkelijkheid ging het echter niet om kopij die al onomkeerbaar in drukletters was omgezet, maar om de onaantastbaarheid van het geschreven woord. De zoëven betrokken stelling moet daarom worden aangevuld: niet alleen was de eerste versie bij voorkeur tevens de laatste, maar de muze vrat ook nooit haar eigen kinderen op.

b. Bayles directheid van schrijven

De artikelen die hierboven als voorbeeld werden aangehaald (Hadrien VI, Grandier, Koornhert), illustreren dat er geruime tijd kon verstrijken tussen de afsluiting van de

toutes leur forces; mais ils ne battent que d'une aile quand ils font la révision de leur Ouvrage: le premier feu ne revient point, il y a dans leur imagination un certain calme qui fait que leur plume ne peut avancer qu'avec mille peines. C'est un bateau qui ne va qu'à force de rames.'

²⁹ DHC, I, p. XIII.

³⁰ Indien de artikelen uit het *Projet* worden vergeleken met hun uiteindelijke versie in de *Dictionaire*, blijken de verschillende onderdelen ervan qua tekst steeds nagenoeg ongewijzigd gehandhaafd te zijn. Het verschil bestaat in het toegevoegde verhalende betoog; daarnaast zijn de uiteenzettingen *ad libitum* uitgebreid en aangevuld. De conclusie is dat de artikelen die ten tijde van de publikatie van het *Projet* reeds in ontwerp gereed waren op overeenkomstige wijze compositorisch zijn herschikt en dat het reeds verzamelde overige materiaal zo veel mogelijk elders is ingepast.

³¹ Cfr DHC, I, pp. II-III, *supra*, hoofdstuk I, pp. 28-29 en *infra*, pp. 103-111.

kopij en de overdracht ervan aan het personeel ter drukkerij.³² Bij de afspraken die Leers en Bayle over de *Dictionnaire* hebben gemaakt, is er ook naar gestreefd zoveel mogelijk kopij vooraf gereed te hebben,³³ ongetwijfeld om de wederzijdse ergernis te verminderen tussen zetters, die op kopij moesten wachten en een auteur, die vond dat hem niet de rust werd gegund die het werk vereiste. Toch resulteerden Bayles voorbereidingen zowel bij de eerste als bij de tweede editie in een wedloop met de zetters, omdat hij stelselmatig onvoldoende rekening hield met de alfabetische volgorde, terwijl de *Dictionnaire* in die volgorde werd gedrukt. Bayle dacht in essentie volgens het zwaan-kleef-aan systeem, associatief, van de hak op de tak: het ene onderwerp bracht hem op het idee voor een volgend onderwerp en dat volgende onderwerp voor weer een ander, tot hij zelf met enige verbazing terugzag op de vlucht die zijn gedachten hadden genomen. Hij dacht zo echter niet alleen, hij schreef ook zo, simpelweg omdat er bij hem nauwelijks een moment van reflectie was tussen een inval en de uitwerking ervan, tussen oorzaak en gevolg. Hij verzamelde zijn gedachten niet in het hoofd, maar op papier, hij leek ze voor zich te moeten zien om ze te kunnen schiften, zoals hij ze bij gebrek aan een pen waarschijnlijk ook uit heeft moeten spreken om ze te kunnen grijpen. Er was maar weinig veranderd sinds 1673, toen hij Minutoli had toevertrouwd dat hij nooit wist hoe zijn volgende zin zou gaan luiden.³⁴ Uitstel was hier natuurlijk een onmogelijkheid, en het artikel Acco, over een schrikbeeld voor Griekse kinderen, levert daarom meteen het artikel Manducus op, over een schrikbeeld voor Romeinse kinderen.³⁵ Hij kende zichzelf voldoende om te kunnen onderkennen dat deze

³² De kopij werd ongetwijfeld in een geregelde ruil van manuscripten en proeven bij Bayle aan huis opgehaald. Uit Leers' verslag van Bayles laatste uren blijkt dat eind 1706 de corrector met die taak was belast.

³³ Cfr aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316; aan Des Maizeaux, 9 november 1703, nr 1526.

³⁴ Aan Minutoli, 2 mei 1673, nr 27: '(...) comme je ne sai pas où le hazard conduira ma plume, je ne puis vous répondre de rien. Je crois vous avoir dit d'autres fois, que je m'embarque à écrire une Lettre, sans savoir quelle route je dois tenir; &, qu'en quelque façon, (*si liceat parvis componere magna*,) je me mets dans la même posture que la République de Hollande, lors qu'elle avoit pris pour Devise un Vaisseau agité des Vents, avec ce Mot, incertum quò fata ferent.' Cfr de citaten bij Labrousse I, p. 242.

³⁵ Acco b. Enkele andere voorbeelden: het artikel Zahuris vloeit voort uit onderzoek naar aanleiding van een opmerking in de *Mercure Galant*, in verband met de wichelroede waarmee de Fransman Jacques Aymar korte tijd triomfen vierde; het tijdschrift was nageplozen ten behoeve van het artikel Abaris, wiens geschiedenis zelf weer tot de associatie met Aymar had geleid; het artikel over de stad Loudun komt voort uit het artikel over Urbain Grandier; het artikel Adraste leidt tot een artikel over diens paard (Arion); het artikel Adam (de bijbelse persoon) leidt tot het artikel Adamites en tot artikelen over Prodicus (de stichter van de sekte der Adamieten), Picards (een modernere variant) en Tandemus (door Moréri in zijn artikel Adamites vermeld); de artikelen over Abimelech, Abraham, Agar en Sara leveren via een passage uit het Genesiscommentaar van Rivet stof voor artikelen over Acindynus (Septimius) en Sophronie (cfr R. Whelan, o.c., p. 168); een passage uit de *Otia*

handelwijze niet voortkwam uit een gebrek aan discipline, dat te bestrijden zou zijn geweest, maar appeleerde aan een veel diepere noodzaak, die niet te bevechten viel.³⁶

Het mag voor Bayle een gelukkige omstandigheid heten dat de praktische eisen die het werk aan de *Dictionaire* hem stelde, vaak wonderwel hebben geconvergeerd met de eisen, die deze aanleg met zich mee heeft gebracht. Het zou immers te ver gaan de sprongen van steen tot steen in zijn werk uitsluitend te definiëren in termen van zijn onvermogen zijn gedachten in toom te houden, ook al betreft het een van de fundamenteën van zijn auteurschap: er waren ook strikt praktische redenen die hem ertoe konden brengen bij het schrijven de volgorde van het alfabet te verlaten. Aldus kan bij voorbeeld heel praktisch worden verklaard waarom de artikelen over bijbelse personen her en der binnen het alfabet te vinden zijn, hoewel het besluit het onderzoek op dit punt te staken reeds zeer vroeg was genomen:³⁷ ze waren vooruit geredigeerd, omdat ze op dezelfde gegevens berustten. Op overeenkomstige wijze kan worden verklaard waarom Bayle er zelf op wijst dat kriskras binnen het alfabet minder zorg was besteed aan stilistische details:³⁸ ook hier geldt het artikelen die reeds waren geschreven voor later gebruik. Boeken uit het bezit van derden, tijdelijk aan dat bezit onttrokken, werden koortsachtig doorgebladerd op passages die ook elders van nut konden zijn en die vervolgens meteen - de boeken waren immers slechts te leen - tot andere artikelen werden verwerkt.³⁹ Wanneer artikelen in tweeën werden gehakt, omdat het materiaal te omvangrijk was, werd de redactie

theologica van Salden, gebruikt in het artikel Abel, is aanleiding voor het artikel Egnatia.

³⁶ Cfr aan Constant, 4 juli 1697, nr 1207 (Bayle vertelt Constant dat hij hun wederzijdse vriend Minutoli lang niet meer heeft geschreven, hij noemt zich zeer lui in dat opzicht): 'C'est un effet ordinaire de l'application à faire des Livres; & sur tout, quand ils sont de la nature du mien; car avant que j'acheve un Article de mon *Dictionnaire*, la liaison des Matieres m'engage à penser à d'autres, & l'on ne peut se résoudre à songer à autres choses, jusques à ce qu'on ait achevé de recueillir ce qu'on voit appartenir à son sujet. Ainsi l'on a à combattre contre soi-même, quand on veut se détourner pour faire une Lettre.'

³⁷ Cfr *supra* en hoofdstuk I, p. 29. Volgens een noot bij het voorwoord op de eerste editie (*DHC*, I, p. II noot 6) had Bayle bij zijn besluit de artikelen Adam, Eve, Cain, Abel en Abraham '&c' reeds in portefeuille. Het is zeer aannemelijk dat dit '&c' betrekking heeft op de artikelen Abimelech, Agar, de beide artikelen Lamech en Sara, omdat al deze artikelen rechtstreeks verband houden met de eerstgenoemde.

³⁸ *DHC*, I, p. IV: 'pendant la première année de mon travail je m'attachois beaucoup moins à ces scrupules: ainsi, l'on trouvera des Articles répandus dans tout l'Ouvrage qui choquent les règles superstitieuses dont j'ai parlé: ils furent faits en ce tems-là, & je n'ai pas eu le loisir de les refondre quand il a fallu les donner aux Imprimeurs.' Ook dit besluit had geen terugwerkende kracht!

³⁹ Cfr aan Graevius, 26 december 1692, nr 843 en aan Van Almelooven, 14 augustus 1693, nr 876.

van het vervolg meestal niet uitgesteld.⁴⁰ Bovendien was het raadzaam artikelen die in feite bij elkaar hoorden (man en vrouw, broer en zus, de protagonisten in een pennestrijd) in één keer af te werken, om doublures te vermijden en om te voorkomen dat de bronnen twee keer voor moesten worden geraadpleegd. Daarnaast werkte Bayle graag vooruit aan artikelen waarvoor de gegevens niet gemakkelijk bijeen konden worden vergaard.⁴¹ Hij verzekerde Silvestre weliswaar dat hij zich pas realiseerde wat voor een artikel nodig was als hij het schreef, een uitspraak die overigens volledig past binnen het zojuist geschilderde portret van een onmiddellijk werkend auteur, maar volledigheidshalve zou hij hebben moeten vermelden dat hij niet wist wat in zo'n artikel zou komen te staan, tot hij het schreef.⁴²

Bayle is in zijn associërende wijze van schrijven ongetwijfeld explosief gestimuleerd door het systematische onderscheid tussen tekst en remarques, waartoe hij naar aanleiding van de kritiek op *Projet et Fragmens* had besloten. Hij kon zich heel simpel achter het statuut van zijn remarques verschuilen als hij zich, aan het eind van een al te lange keten, wanneer hij zelf terug moest bladeren naar de draad van zijn eigenlijke betoog, gedrongen voelde zijn gedrag te verklaren.⁴³ Soms volgde hij zijn eigen associaties terug om, misschien nog het meest tot zijn eigen verrassing, tot de immanente noodzaak van de uitweiding te kunnen besluiten. Meestal verwisselde hij in zijn argumentatie echter oorzaak en gevolg en beklemtoonde hij dat zijn lezers behoefte hadden aan afwisseling. Hij gaf toe, dat verfijnde geesten zijn wirwar van beschouwingen als uitwassen, als onnutte stapels kleinigheden zouden kunnen bestempelen,⁴⁴ maar hij vleide zich met de hoop dat lezers met een minder exquise smaak de tussengerechten die hij hen serveerde naar waarde wisten te schatten.⁴⁵ In

⁴⁰ Cfr e.g. Aristandre b en Macedoine g (dit laatste artikel was overigens het eerst geschreven: het was bedoeld geweest voor een trefwoord Alexandre, cfr *infra*, p. 68).

⁴¹ Cfr aan Lenfant, 28 maart 1693, nr 859.

⁴² Aan Silvestre, 16 mei 1702, nr 1482.

⁴³ Cfr Philistus e, waar na een uiteenzetting over 'digressions' wordt gewaarschuwd: 'Au reste, je n'ai pas tout l'intérêt que l'on s'imagine à justifier les Digressions: car la Partie Historique de cet Ouvrage est mille fois plus conforme aux manieres de Philistus (die 'digressions' steeds vermeed), qu'à celle de Theopompe (die ze steeds zocht); & pour ce qui est de mon Commentaire, je n'ai pas besoin d'apologie s'il contient plusieurs Digressions. C'est une espece d'Ouvrage qui les demande, ou qui les souffre naturellement. C'est une Compilation, c'est ce que l'on nomme *Miscellanea*. La variété est de l'essence de ces sortes de compositions, & doit être principalement permise à ceux qui n'espèrent pas de prévenir autrement l'ennui du Lecteur.'

⁴⁴ Rorarius *in corpore* ('excrescences'); Hipponax f (un fatras de petits Recueils).

⁴⁵ Spinoza n. Cfr Nicolle *in corpore*, na de aankondiging van een remarque over de receptie van een boek van Nicole: 'Au reste, je m'étendrai sur les suites de l'un de ses Livres, parce que des gens de très-bon goût m'ont assuré que de tels faits accompagnés de Remarques sont du ressort de ce Dictionnaire, & qu'ils formeront des variétés qui délassent

werkelijkheid pasten de belangen van het publiek, zeker als hij ze wat had bijgesneden, steeds precies, heel toevallig, op zijn blokkendozen van feiten, wijsheden, betweterigheden, plaagstoten, vriendendiensten, trouvailles, citaten uit de klassieken, filosofische bespiegelingen, moraliserende beschouwingen, anekdotes, lijstjes met boeken, chronologische haarkloverijen en psychologiserende conclusies. Zijn eigen spinsels werden het gewaad waarin hij andermans eisen hulde.

De directheid waarmee de *Dictionaire* werd geschreven, had tot gevolg dat ook de kleine dagelijkse ergernissen en irritaties bij het werk grote kans maakten in de tekst te worden verweven. Ook de stemmingen van de auteur vonden zo gemakkelijk een vertaling in de toon van de tekst. De wijze waarop Bayle schrijft, doet denken aan de wijze waarop fotografen in het begin van deze eeuw hun opnamen hebben gemaakt voor straatgezichten: iedereen die toevallig door het straatbeeld liep, alles wat zich toevallig in de straat bevond, is mee geregistreerd en geportretteerd; de toeschouwer wordt aangekeken door straatjongens, keukenmeiden en baliekluiers die met het eigenlijke onderwerp slechts gemeen hebben dat ze toevallig in de buurt waren, toen de foto werd gemaakt. Op analoge wijze worden de dagelijkse preoccupaties van Bayle als vanzelf in de *Dictionaire* geïntegreerd. Als hij geresigneerd is, wanneer hij beseft dat zijn *Dictionaire* niet het werk zal gaan worden dat hij zichzelf in *Projet & Fragmens* had beloofd, brengt hij mét de gegevens die tegemoetkomen aan de smaak van het publiek ook zijn moedeloosheid over op het papier.⁴⁶ Is hij niet gedisponeerd, dan neemt hij niet de moeite zijn verveling te verbergen.⁴⁷ Als hij in heilige verontwaardiging ontsteekt over laakbaar gedrag van een voorganger in de bibliografie, vindt hij het logisch dat ook zijn lezers in die verontwaardiging delen.⁴⁸ Vindt hij een foutieve bewering die tot een zetsfout kan worden herleid, dan generaliseert hij onmiddellijk, omdat hij herinnerd wordt aan zijn eigen ervaringen met zetters.⁴⁹ Een interessant gesprek, soms vele jaren eerder gevoerd, wordt met groot gemak in een remarque geboekstaafd, zodra de

ront les Lecteurs. C'est la véritable raison pourquoi ici, & dans quelques autres rencontres, j'en use comme je fais'; Puteanus i, na een comparatief-historisch-geografisch betoog over de betekenis van een kus: 'Voilà bien des bagatelles, diront les Lecteurs rigides: mais n'en faut-il pas dans de gros volumes comme ceux-ci? ne faut-il pas que l'on y trouve des reposoirs de tems en tems, je veux dire certaines choses peu sérieuses.'

⁴⁶ E.g. Diogene (cynique) b.

⁴⁷ Cfr Barlow *in corpore*: 'Il mourut l'an 1690, ou environ'. Dausqueius *in corpore*: 'Il se fit Jésuite je ne sai quand, & il quitta la Société je ne sai quand non plus, ni pour quel sujet.' Liebaut *in corpore*: 'Il quitta Paris je ne sai pourquoi, & s'en retourna dans sa patrie, où il mourut je ne sai quand.'

⁴⁸ E.g. Govea h.

⁴⁹ E.g. Emile b.

herinnering eraan zich aan hem presenteert.⁵⁰ Maar niet zelden gebeurt ook het omgekeerde: het werk aan de *Dictionaire* wordt voortgezet in discussies en tijdens wandelingen met vrienden en bekenden, bij deze en gene wordt advies gevraagd, er wordt gewikt en gewogen, waarna in de *Dictionaire* heet van de naald van de resultaten verslag wordt gedaan.⁵¹ Opnieuw ontbreekt de reflectie, de afstand, het medium tussen daad en denken.

Wanneer Bayle zijn gedachten omzet in tekst, analyseert hij veelal meteen daarna, even fris van de lever, waarom hij het gepresenteerde precies zó en niet anders heeft opgeschreven. Ook hier moet hij zijn gedachten, de bijgedachten bij het redigeren van zijn gegevens, duidelijk voor zich zien. Hij heeft concrete beslissingen nodig om zijn handelwijze te kunnen ijken en vervolgens te generaliseren. Hij becommentarieert zichzelf, enerzijds om de lezers ervan te doordringen dat hij de juiste weg heeft bewandeld, maar anderzijds toch met name omdat hij er behoefte aan heeft zijn uitgangspunten te formuleren, zodat hij er conclusies uit kan trekken voor de artikelen die nog moeten volgen. Het creatieve proces dat het werk aan de *Dictionaire* heeft beheerst, is een creativiteit ad hoc, in segmenten. Bayle is gaan schrijven met een plan in het hoofd dat al ten tijde van *Projet & Fragmens* in werkelijkheid heel vaag bleef⁵² en dat er door de verandering in de opzet na *Projet et Fragmens* niet duidelijker op werd. Schrijvenderwijs tracht hij er steeds opnieuw en in de praktijk de structuur van te ontdekken; feitelijk komt die structuur pas in de praktijk tot stand. Er is daarbij nauwelijks enige distantie, geen weg terug, geen poging het zoeken te verdoezelen: de kok ziet er geen been in zijn receptuur te verraden, zodra hij ze heeft bedacht.

De onderzoeker mag over deze wijze van schrijven tevreden zijn: de gegevens liggen immers direct aan de oppervlakte en kunnen dus in dagbouw worden gewonnen. Aldus is het mogelijk over Bayles schouder te kijken, de pen te horen krassen en het werk te zien vorderen. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat ook Bayles tijdgenoten in grote meerderheid zijn rechtstreekse wijze van schrijven op prijs hebben gesteld. Uit de dictionaire van Moréri steeg, vergelijkenderwijs, slechts een mufte, slaapverwekkende geur op van dorre, kleurloze feiten, tot stofnesten bijeengeveegd door een auteur die geen moment van achter zijn werk te voorschijn kwam en die, als hij partij koos, sluipend gif prefereerde boven de strijd met open vizier. De vergelijking was natuurlijk niet eerlijk, omdat Moréri een echt historisch woordenboek had geschreven, waar Bayle de vorm gebruikte om er iets heel anders in te verpakken, maar ze is desalniettemin veel gemaakt. Bij Moréri ontbrak elke verrassing, alle spanning, elk vertier; Bayle daarentegen kwam heel ongedwongen bij

⁵⁰ E.g. Agesilaus II h (een gesprek van twee dagen geleden); Rotterdam b (een gesprek, gevoerd op 26 juli 1699); Amyot I (in 1675); Bagni b (op de 'Mercuriales' van Ménage, d.w.z. in de jaren zeventig in Parijs). Dit type gegevens zal nader worden behandeld in hoofdstuk IV.

⁵¹ E.g. Cataldus b, Jove k, Pericles p.

⁵² Cfr *supra*, hoofdstuk I, pp. 11-13.

zijn lezers op bezoek, hij zette zich aan hun oor om in een ononderbroken stortvloed van woorden al wat hem bezighield met hen te delen. De een papegaaiide slechts na, de ander schreef zijn eigen partituur. Elke nieuwe blik in de *Dictionaire* leverde nieuwe vondsten op, waar de oogst aan memorabilia in de dictionaire van Moréri noch de salons, noch de studeerkamers veel gespreksstof bood. Het is een interessante paradox dat een werk dat zo uitgesproken persoonlijk is getint, anoniem had zullen verschijnen.³³

c. Vorm en inhoud van de *Dictionaire*: hun onderlinge samenhang

Het brokkelige, kakelbonte en fragmentarische karakter van de *Dictionaire* wordt aanzienlijk gemitigeerd door de typografische presentatie. Bayle hield zo greep op de lijnen in zijn betoog, de lezers kregen er houvast door. Hoezeer ze ook werden verrast - met een bloemlezing over mensen met bewegende oren (Hercule g), met een artikel over een lans (Pelias), met filosofische uiteenzettingen over de chaos (Ovide g) - typografisch beschouwd werd het hun keurig geordend aangeboden.

Reeds in *Projet et Fragmens* heeft Bayle getracht met een zo inzichtelijk mogelijke structuur te werken. De artikelen bestaan er uit een in alinea's verdeelde tekst in romein, met rechtstreekse citaten in cursief. De alinea's worden in de marge nader ingedeeld door middel van een Romeins cijfer en een korte karakteristiek van het onderwerp (bij voorbeeld: 'VI. Glandorp censuré', of: 'XIV. La nature plus forte que l'éducation'). De tekst wordt geadstrueerd door middel van in cursief gezette marginale noten in een kleiner corps waarin citaten, literatuurverwijzingen of korte verklarende toelichtingen worden gegeven. De meeste artikelen kennen bovendien een of meer in cursief gezette remarques (met noten in romein in de marge), die geplaatst zijn achter heel de eigenlijke tekst. In de tekst worden ze met een volglitter (in kapitaal) aangekondigd. Deze remarques bevatten steeds nadere beschouwingen, uitweidingen of aanvullende notities. Zo is in het artikel over Erasmus de eerste remarque gewijd aan diens precieze geboortejaar, nadat in de tekst het jaartal was vermeld dat Bayle als het juiste beschouwt (remarque A); de tweede remarque betreft een passage bij Saint-Romuald, ter adstructie van de stelling dat feiten lang niet altijd correct worden naverteld, en dit weer naar aanleiding van een passage bij Raynaud (remarque B); de derde remarque vertelt over de pogingen alle exemplaren van de tweede oratie tegen Erasmus van J.C. Scaliger van de aardbodem te laten verdwijnen, naar aanleiding van een citaat uit de *Scaligerana* (remarque C).

Het artikel Cassius wijkt ietwat af van het zojuist geschetste patroon. Na een inleidende uiteenzetting over de afkomst van de familie Cassius worden in hetzelfde artikel zes verschillende Cassii behandeld. Ze worden weliswaar door tussenkoppen typografisch van elkaar gescheiden, maar de marginale nummering van de afzonderlijke themata en de nummering van de remarques lopen gewoon door. De serie eindigt met een lijvige 'Digression concernant les Libelles Diffamatoires' in romein,

³³ Cfr Labrousse I, pp. 242-243.

opgezet en ingedeeld als een artikel. In de kop wordt terugverwezen naar de eerste pagina van de inleidende uiteenzetting, waar inderdaad een asterisk de lezers erop attent had gemaakt dat er nog iets extra's zou volgen. Dit is ongetwijfeld de 'digression qui ressemble à une Dissertation en forme' die in het *Projet* wordt aangekondigd als voorbeeld van de onregelmatigheden die in de *Fragments* waren ingevlochten om de reactie van het publiek op de opzet te kunnen peilen.⁵⁴ Bayle wilde kennelijk weten hoe ver hij kon gaan.

Het geheel maakt, ondanks de scheidslijnen, een rommelige indruk. De typografie doet de hiërarchische verhoudingen tussen de verschillende delen van het betoog te weinig recht. Bayle was evenwel heel tevreden over de indeling, omdat hij meende het amalgaam van zijn gedachten zo meer dan voldoende voor zijn lezers te kunnen scheiden. Hij betrad nogal eens zijpaden, zo verklaarde hij in het *Projet*, omdat hij de wensen van de lezers beoordeelde naar zijn eigen maat, en hijzelf onmiddellijk alles wenste te weten wat er aan een onderwerp los en vast zat; hinder zou men er evenwel niet van ondervinden, omdat men zijn uiteenzettingen gemakkelijk op twee manieren zou kunnen lezen: horizontaal, door de lijn van de eigenlijke tekst te blijven volgen; verticaal, door alle vertakkingen af te lopen.⁵⁵

Ook wat de inhoud betreft, zijn de artikelen echter veel minder helder dan deze zelfverzekerde uitspraken over hoofd- en bijzaken zouden doen vermoeden. De opmaak moet hier al compenseren dat Bayle nauwelijks rode draden had meegeweven. Ze bieden een wirwar van beschouwingen in willekeurige volgorde, plompverloren, over fouten en omissies bij andere auteurs, in het bijzonder bij Moréri. Vaak is volstrekt onduidelijk waarom de ene uitweiding tot de tekst behoort en de andere in een remarque is geplaatst. Enkel het artikel Zeuxis is geserreerder, zowel qua inhoud als in opzet. In de remarques is verwerkt wat bij de andere artikelen in de tekst figureert (fouten en omissies), de tekst zelf bestaat uit een aaneengesloten biografisch-verhalend betoog.⁵⁶

Vanaf de eerste editie van de *Dictionnaire* zijn alle artikelen, naar analogie van dit artikel Zeuxis, verdeeld in een doorlopende tekst van biografisch-betogende aard en een afzonderlijk, in remarques verdeeld commentaar. De tekst biedt een overzicht in verhalende trant; het commentaar omvat, simpel gezegd, al het andere wat Bayle op dat moment en op die plaats te berde wilde brengen, veelal in een niet meer dan los verband met het eigenlijke thema. De opmaak blijkt nu evenwel doordacht op het onberispelijke af, zodat de incongruenties binnen het geschrevene veel minder naar voren springen en de schijn wordt gewekt van een veel strakkere reglemen-

⁵⁴ *Ibidem*, p. ***.

⁵⁵ PF, p. **: 'Vous allez craindre dès ce moment que je n'aie rempli de parentheses tout cet Ouvrage; mais rassurez-vous: je laisserai le texte dégagé de mille observations accessoires, en faveur de ceux qui n'aiment pas les interruptions, & je renverrai aux marges, & à la fin de chaque article ces observations-là, en faveur de ceux qui veulent savoir sur le champ les dependances & les rapports, qui lient les choses les unes les autres.'

⁵⁶ Cfr hoofdstuk I, p. 11.

tering. Door middel van volgletters in kapitaal wordt in de tekst bij passages die nader dienen te worden belicht naar de bijbehorende remarque in het commentaar verwezen; door middel van tekens (sterretjes, Griekse lettertekens, enkele kruizen, dubbele kruizen en dergelijke) wordt verwezen naar marginale noten met citaten, literatuurverwijzingen of korte verklarende toelichtingen. De tekst is in romein, de noten zijn in cursief gezet. Samen vullen ze de volle breedte van de pagina. De remarques zijn in romein gezet in een kleiner corps en verdeeld over twee kolommen; de marginale noten, in cursief gezet, zijn hier genummerd door middel van een volgletter in onderkast. Waar de taal wisselt, hetzij in de tekst, hetzij in de remarques, (het betreft veelal citaten en boektitels in het Latijn), wisselt ook het lettertype. Bij citaten in de remarques die worden afgedrukt inclusief de oorspronkelijke noten krijgen die noten een verwijzing door middel van cijfers, om ze beter te kunnen onderscheiden van Bayles eigen noten; dit besluit was overigens pas bij de letter M genomen en werd dus pas vanaf die letter uitgevoerd.⁵⁷ Remarques met een buitensporige lengte zijn onderverdeeld via een Romeins volgnummer of via een samenvattende karakteristiek van het thema in de marge. Het bovenste deel van elke pagina is gereserveerd voor verhalende teksten, veelal van twee of meer artikelen tegelijk; in het onderste deel volgen de bijbehorende remarques.⁵⁸ De verdeling berust per pagina afzonderlijk op de verhouding tussen teksten en remarques. Wanneer de pagina ruimte biedt voor meer dan één artikel (tekst en remarques) is daarmee, zo nodig, rekening gehouden bij de volgnummers van de remarques. De marginale noten van de remarques zijn steeds per pagina genummerd. Voor de tweede editie en de editie van Prosper Marchand komen hier de typografische verwijzingen bij waarmee de lezer wordt geattendeerd op nieuwe artikelen en nieuwe onderdelen van bestaande artikelen. De 'Digression concernant les Libelles Diffamatoires' bij het artikel Cassius en het feitelijk grotendeels als 'digression' opgezette artikel Brutus uit *Projet et Fragmens* zijn met ingang van de eerste editie buiten de alfabetische volgorde geplaatst, in de vorm van een 'Dissertation sur les libelles diffamatoires' en een 'Dissertation concernant le livre d'Etienne Junius Brutus'.⁵⁹ De artikelen Hippomanes en Jour, in *Projet et Fragmens* opgevoerd als voorbeelden van 'articles réels', zijn op overeenkomstige wijze buiten de eigenlijke tekst gehouden. Met ingang van de tweede editie is het *Projet* zelf aan deze serie toegevoegd (op advies van Des Maizeaux⁶⁰) en is het artikel David ook in de oorspronkelijke versie ter beschikking gesteld van de kopers.⁶¹

⁵⁷ DHC, I, p. XI.

⁵⁸ Prosper Marchand verving deze vrij verwarrende indeling in zijn editie door een indeling waarbij de remarques per artikel direct na de tekst van dat artikel volgen. In de latere edities is deze indeling overgenomen.

⁵⁹ Enkele elementen uit het artikel Brutus vonden een plaats in het artikel Hotman, *cfr* Hotman h en i.

⁶⁰ Aan Des Maizeaux, 1 november 1701, nr 1449.

⁶¹ *Cfr* hoofdstuk I, p. 44.

Via de typografie wordt voortreffelijk tot uiting gebracht hoezeer de *Dictionaire* van karakter was veranderd. De in *Projet et Fragmens* zo ijverig aangeprezen foliant vol fouten, de 'verzekeringskamer van de Republiek der Letteren',⁶² had in de lucht gehangen; nu metselde Bayle alsnog de fundering, met een baaierd van feiten als basismateriaal. In zijn kritische component bleef de *Dictionaire* zich om de stammen slingeren van andere naslagwerken die naar hartelust werden aangevuld, gecorrigeerd en gekapitteld; in directe concurrentie met die andere werken presenteerde Bayle nu echter ook gegevens waarvan voordien, ten tijde van *Projet et Fragmens*, nog was verondersteld dat de nieuwsgierige lezer ze wel zelf - bij voorbeeld in die andere werken - bijeen zou kunnen sprokkelen. Hij beperkte zich niet meer tot het houden van toezicht op andermans prestaties; hij trachtte nu ook te laten zien waartoe hij zelf in staat was. Hij had de 'dictionaire critique', bedoeld als verslag van de strijd met leugens, fouten en falen, ineengeschoven met een 'dictionaire historique' van het type Moréri, met eigen pretenties op het domein van de feiten. De 'dictionaire historique et critique' omvatte nu zowel een positieve als een negatieve kant, deugdelijk via de opmaak onderscheiden. In remarque g van het artikel Chigi (F) geeft hij een even heldere als pregnante definitie van deze opzet, wanneer hij over een zojuist aangesneden kwestie opmerkt: 'La chose ne sauroit manquer d'appartenir à ce Dictionaire. Est-elle veritable? il s'en saisit entant qu'historique: est-elle fausse? il s'en saisit entant que critique.'⁶³

Uiteraard had Bayle alle reden te benadrukken dat hij een historische component had ingevoegd. De kritiek die op zijn *Projet* was gekomen, had vooral te maken gehad met een beloofde overdaad aan fouten bij een volstrekt ontbreken van wat een dictionaire tot een dictionaire maakte: gemakkelijk toegankelijke, handzaam gepresenteerde, positief geformuleerde kennis. Het primaat lag in de gewijzigde opzet naar Bayles zeggen uitdrukkelijk bij de historische component, want het resultaat wordt geafficheerd als een 'Histoire commentée', een 'Dictionaire Historique commenté' en als een 'Histoire accompagnée d'un commentaire Critique'.⁶⁴ Desalniettemin waren de verhoudingen meestal ver zoek, omdat het verhalend betoog slechts als kapstok diende en het commentaar feitelijk de hoofdmoot vormde. Slechts 8% van de artikelen moet het zonder remarque stellen, slechts 16% heeft er maar één, 33% heeft er meer dan vijf, 12% heeft er meer dan tien; 29 artikelen hebben er zelfs meer dan 20, met de artikelen Calvin (30), Bèze en Euripide (31), Luther (35) en Mahomet (39) aan de top. Soms was het onmogelijk de pagina van een verhalend deel te voorzien, omdat de lopende remarque de volle ruimte

⁶² PF, p. [*8]r.

⁶³ Cfr Melanchthon a: 'Afin que cette Remarque soit non seulement historique, mais même critique, je dirai que le Jésuite Maimbourg a eu tort de dire (...)'. Cfr Louis XI m, Maldonat (J jésuite) h.

⁶⁴ DHC, Haillan i (Histoire commentée), *Reflexions sur un imprimé*, OD IV, p. 744 ('Dictionaire Historique commenté'), *IVe Eclaircissement*, DHC IV, p. 661 ('Dictionaire Historique commenté'), *Reflexions sur un imprimé*, OD IV, p. 748 ('Histoire accompagnée d'un Commentaire Critique').

verge;⁶⁵ vaak bleef het verhalend deel beperkt tot slechts een of twee regels per pagina,⁶⁶ vaak diende het slechts ter introductie van de remarque of de remarques.⁶⁷ Ook bij artikelen zonder remarques kon de omvang van het verhalend deel overigens verbluffend summier zijn gehouden.⁶⁸ De veranderingen, die Bayle in zijn opzet had aangebracht, waren in werkelijkheid dan ook minder groot dan de nieuwe titel deed vermoeden. Het kritische deel bleef het hartstuk van de *Dictionnaire*; het historische deel bood er, gesteund door de typografie, het raamwerk voor. Anders dan bij *Projet et Fragmens* het geval was geweest, kreeg de lezer nu echter de gelegenheid op adem te komen.

d. De dwang van het alfabet

De voornaamste indeling die aan de *Dictionnaire* kan worden onderscheiden, is uiteraard de indeling in lemmata of 'articles', geordend naar het alfabet. Indien de vier 'dissertations' buiten de alfabetische volgorde en de eerste versie van het artikel David buiten beschouwing worden gelaten, komt het totaal voor de *Dictionnaire* in de uiteindelijke versie (inclusief de artikelen voor het supplement) op 2035 artikelen, verdeeld over 23 letters (de I, J, Y en de U, V zijn gecombineerd). De eerste editie bevat 1274 artikelen, in de tweede editie komen er 501 bij, uit Bayles nalatenschap zijn er 260 aan toegevoegd. Als 'artikel' is hier elke tussen witregels gevatte typografische eenheid die begint met een naam in kapitaal beschouwd, tenzij er slechts sprake is van een verwijzing naar een ander trefwoord⁶⁹ of van een inleidende opmerking bij andere artikelen.⁷⁰

In de eerste editie telt de letter A maar liefst 271 artikelen (21%), de letter B komt tot 160 artikelen (13%). Samen eisen ze niet minder dan 34% (431 artikelen) van

⁶⁵ E.g. Lycurgue (législateur), Lucrece (dame).

⁶⁶ E.g. Ovide, Pericles.

⁶⁷ E.g. Lando, Leuwentz.

⁶⁸ E.g. Okolski, Roberval.

⁶⁹ Bij voorbeeld: 'ABARIS, Ville d'Egypte. Voiez l'Article PITHOM.' 'ABDERE, Mignon d'Hercule. Voiez la Remarque (D) de l'Article suivant'. 'ABLANCOURT (NICOLAS PERROT, SIEUR D')'. Cherchez PERROT.'

⁷⁰ Tussen de artikelen Agreda en Agricola (G) bij voorbeeld staat de notitie 'AGRICOLA. Un nombre presque infini d'Auteurs portent ce nom; mais comme il n'y en a que trois ou quatre, qui me soient un peu connus, je ne parlerai que de ceux-là.' Deze notitie is niet als artikel gerekend.

het totaal en heel het eerste deel van de eerste van de twee 'tomes'⁷¹ van de *Dictionaire* voor zich op. De letters C en G komen tot 7%, de letters L, H en P tot 6, de letters M en S tot 5. 'Tome' I, over de letters A-G, telt 729 artikelen (57% van het totaal); de even grote tome II, over de letters H-Z, telt er 545 (43%). De letters C tot en met G delen het tweede deel van tome I (298 artikelen, 23%). De letters H tot en met O delen het eerste deel van tome II (288 artikelen, 23%), de letters P tot en met Z het tweede deel (257 artikelen, 20%). De letter X is met niet meer dan één artikel in de eerste editie het slechtst vertegenwoordigd.

Bayle was zich ervan bewust dat de A disproportioneel veel ruimte had gevergd. Bij de dictionaire van Moréri, zo schreef hij Constant, had zich hetzelfde probleem voorgedaan.⁷² De verhouding zou ongetwijfeld nog schever zijn geweest als hij - bij wijze van noodmaatregel⁷³ - een aantal artikelen niet elders, onder een ander trefwoord had ondergebracht. Zo verdween het artikel over Alexander de Grote naar het trefwoord Macedoine,⁷⁴ bij de trefwoorden Adrianus/Adrien werd verwezen naar de letter H,⁷⁵ bij het trefwoord AEGialée werd voor alle Latijnse namen met AE die in het Frans worden uitgesproken als E... naar de letter E verwezen.

Vanaf het einde van de letter O, bij het tweede deel van de tweede tome, begon de met Leers afgesproken omvang van de *Dictionaire* (600 à 700 bladen in twee tomes, elk van circa 1300 pagina's)⁷⁶ steeds zwaarder te knellen. In de tekst van het artikel Ovide deelt Bayle al mee zich te moeten beperken,⁷⁷ in de tekst van het artikel Peiresc verklaart hij zonder omwegen dat hij ernstig door plaatsgebrek wordt gehinderd.⁷⁸ Weer iets verder, in het artikel Pereira, blijkt hij heen en weer te

⁷¹ Cfr voor deze indeling aan Naudis, 29 oktober 1696, nr 1109 en aan Des Maizeaux, 16 november 1700, nr 1426. Omdat er bij elke set vier titelbladen werden geleverd, kon de *Dictionaire* naar keuze in twee of in vier delen worden ingebonden.

⁷² Aan Constant, 24 mei 1694, nr 927.

⁷³ Cfr DHC, I, p. X.

⁷⁴ In het artikel Aristandre b en in het (reeds vroeg geschreven) artikel Cain wordt nog uitdrukkelijk gerefereerd aan 'l'Article d'ALEXANDRE' (Cain e, cfr Macedoine d).

⁷⁵ Cfr *supra* en aan Minutoli, 29 juni 1693, nr 871 met betrekking tot het artikel Hadrien VI, geschreven in 1693 als 'Adrien VI' voor opname onder de letter A.

⁷⁶ Cfr aan Naudis, 8 maart 1694, nr 915; aan [Naudis], 29 november 1694, nr 960; aan Naudis, [27] januari 1695, nr 967; aan Le Duchat, 2 juni 1695, nr 980; aan Le Vassor, 12 juli 1695, nr 984bis; aan Naudis, 18 juli 1695, nr 986.

⁷⁷ 'J'ai quantité de Recueils pour son Article, mais je ne puis les mettre en oeuvre présentement: je n'en donnerai qu'une petite partie'.

⁷⁸ '(...) le peu d'espace qui me reste, eu égard aux lettres de l'Alphabet qui suivent le P, me contraint de supprimer beaucoup d'Articles, & de passer légèrement sur beaucoup d'autres.'

worden geslingerd tussen de eisen, gedictieerd door dit plaatsgebrek en het verlangen een thema dat hem buitengewoon interesseert - de vraag of dieren een ziel hebben - meteen naar behoren af te handelen. In de tekst van het artikel heeft het verlangen de overhand. Hij kondigt een remarque aan die zeer uitgebreid zal zijn, te uitgebreid misschien voor kniesoren, maar nog veel te kort in termen van een werkelijk alomvattende bespreking, zodat de lengte volstrekt gerechtvaardigd is.⁷⁹ Aan het slot van de remarque is het pragmatisme aan de winnende hand en moet hij zichzelf tot de orde roepen: daar deelt hij mee dat de overige gegevens waarover hij beschikt elders, namelijk in het artikel Rorarius, zullen worden verhaald.⁸⁰ De belofte, eveneens in de tekst van het artikel gedaan, om het thema wat nader te beschouwen en af te wegen, gaat in de bijbehorende remarque dezelfde weg.⁸¹ Ook elders binnen de letter P wenst Bayle de tering niet zonder meer naar de nering te zetten. Zo ziet hij niet af van het uitgebreide artikel Pericles, dat hij beloofd had onder het trefwoord Aspasie en dat vermoedelijk toen meteen ook was geschreven. In het artikel Pythagoras betaalt hij de tol.⁸² Daarna kruipt het bloed echter toch weer waar het niet gaan mag.⁸³

Er is hier steeds sprake van keuzes, omdat Bayle heel goed in staat was globaal te schatten hoeveel ruimte zijn kopij in beslag zou nemen.⁸⁴ Er zijn dus ook slachtof-

⁷⁹ Pereira *in corpore*: 'J'espere qu'on excusera la liberté que je vais prendre, de vuider ici un reservoir de Recueils touchant les dogmes des Anciens & des Modernes, sur la nature de cette ame (E). Plusieurs trouveront que j'en dis trop: mais les Savans jugeront que je ne dis pas le quart de ce qu'ils pourroient donner sur cette matiere.'

⁸⁰ 'De peur d'être trop prolix, je renvoie à un autre lieu (noot: A l'Article RORARIUS) la suite de cette compilation.' Eerder kwam reeds aan bod dat de remarques werden geschreven na de tekst van het artikel, *cfr supra*, p. 51.

⁸¹ De tekst *in corpore* luidt: 'Je ferai ensuite quelques Réflexions (F)'. De remarque luidt: 'Je les renvoie à l'Article de Rorarius'. *Cfr* Rorarius *in corpore*: 'Nous acheverons de donner ici (noot: 'Voiez la Remarque (D)') le Recueil dont on a vu la principale partie dans l'Article de Pereira.' De aanhef van remarque d luidt: 'Tout ce que j'aurois pu dire sur cette matiere auroit été répandu dans les Remarques de l'Article PEREIRA, si je n'avois voulu éviter d'être trop prolix en cet endroit-là.' De consequentie is hier uiteraard dat het artikel Rorarius langer wordt dan het had zullen zijn, zodat de ruimtewinst slechts de P en niet het restant van de *Dictionnaire* geldt.

⁸² Pythagoras *in corpore*: 'Il me resteroit cent choses à observer; mais je suis contraint d'être court (...)'.

⁸³ *Cfr* de lengte van de artikelen Poitiers, Quellenec, Raynaud, Ramus, Rorarius, Ruggeri, Sara en Spinoza en de series Schomberg (Nicolas, Theodore, Gaspar, Henri, Charles en Frideric de), Serbellon (familie, Jean Pierre, Gabriel, Fabrice, Jean) en Socin (Marianus, Marianus petit-fils de Marianus, Fauste). Het artikel Poitiers was al voltooid in het voorjaar van 1695, *cfr* aan Le Duchat, 14 april 1695, nr 972 en 2 juni 1695, nr 980.

⁸⁴ *Cfr e.g.* aan Le Duchat, 9 januari 1696, nr 1014 (het artikel Montgaillard zal over een maand worden gedrukt); aan Rou, 8 mei 1700, nr 1406 (Bayle heeft de gevraagde infor-

fers: in het artikel Sommona-Codom moet de integrale weergave van een brief van Du Rondel wegens plaatsgebrek achterwege blijven;⁸⁵ in de artikelen Taisnier, Takid-din, Tasso en Tavernier wordt opnieuw gerefereerd aan de wanverhouding tussen het materiaal en de resterende ruimte;⁸⁶ het artikel Ulysse, waarvoor een fraaie verzameling mémoires van Drelincourt sr beschikbaar was, wordt met pijn in het hart tot een annonce beperkt; het artikel Vossius ondergaat een overeenkomstige behandeling.⁸⁷ Zelfs Bayles permanente campagne tegen Jurieu moet wijken voor argumenten van strikt huishoudelijke aard. Jurieu's *L'esprit de Mr. Arnaud* ontsnapt zo aan de aanval:

Il y auroit à dire sur ce sujet une infinité de choses curieuses: j'avois dessein de m'y arrêter un peu, ou même beaucoup; mais il me reste trop peu de feuilles dans ce Volume, à proportion des matériaux encore plus importants que je voudrois employer, & que je suis obligé de renvoyer en partie à un autre tems, faute de place. Je supprime donc tout ce que j'avois ramassé touchant cet Article.⁸⁸

In pagina's komen de P tot en met de Z slechts tot het bescheiden aantal van gemiddeld 70 per letter, waar de overige letters, afgezien van de A en de B (die samen 712 pagina's delen) er gemiddeld 110 voor zich hadden opgeëist.

Bij de tweede editie tracht Bayle de verhoudingen rechter te trekken. De artikelen zijn nu over drie tomes verdeeld: de eerste omvat de letters A tot en met D, met 714 artikelen (40%); de tweede omvat de letters E tot en met M, met 582 artikelen (33%); de derde de letters N tot en met Z, met 479 artikelen (27%). De A blijft met 10% van de nieuwe artikelen nu duidelijk achter, de B komt bij de nieuwe artikelen slechts tot 8%. De M (9 %) krijgt extra artikelen in verband met de geplande omvang van de tweede tome.⁸⁹ De P wordt versterkt⁹⁰ en ook de R, de S

matie, voor het artikel Hospital (F), eind volgende week nodig); en het *Avis au petit auteur des petits livrets, Sur son Philosophe dégradé*, OD II, p. 790, waar Bayle zich vrolijk maakt over de bewering dat een drukker niet in staat zou zijn vooraf te bepalen hoe de pagina's zouden vallen bij kopij die in het net en in een uniforme hand was geschreven.

⁸⁵ Sommona-Codom a: 'La nécessité, où je me trouve réduit de renvoyer une infinité de choses à un autre tems, me contraint ici à mon grand regret de supprimer toute la suite de la belle Lettre de Mr. du Rondel'.

⁸⁶ Respectievelijk *in corpore*, *ibidem*, *ibidem* en e.

⁸⁷ Ulysse *in corpore*; Vossius *in corpore*.

⁸⁸ Tavernier e.

⁸⁹ Cfr aan Des Maizeaux, 22 oktober 1700, nr 1423: (...) le second (tome) doit finir à la Lettre M inclusivement (...) Pour faire qu'il fût égal au premier, il a fallu que je fisse quantité d'Additions aux Lettres L & M (...). Bij de letter L bestonden de toevoegingen met name in aanvullingen op artikelen uit de eerste editie.

en de U/V worden extra uitgebreid. Bij de bestaande artikelen wordt evenwel een zeer weifelende koers gevaren: zo worden de artikelen Ovide, Peiresc, Pythagoras en Sommona-Codom aangevuld, maar blijven de artikelen Taisnier, Takiddin, Tasso, Tavernier, Ulysse en Vossius in de oude staat. Eens te meer kan worden geconstateerd dat Bayle de blik liever vooruitrichtte dan dat hij op zijn schreden terug wenste te keren. Als hij iets nieuws of iets interessants te melden had, schreef hij een nieuwe remarque of desnoods een nieuw artikel, maar tot een nieuwe aanval op oud materiaal kon hij zich slechts met moeite vermennen.

Daar Bayle stierf vóór de kopij van het beoogde supplement was voltooid, kunnen uit de verdeling van de artikelen voor dat supplement over de letters van het alfabet geen vergaande conclusies worden getrokken. Waar het supplement apart zou verschijnen, was het vermoedelijk ook niet bedoeld om onevenwichtigheden teniet te doen. Hoe het ook zij, de percentages nieuwe artikelen leveren voor verreweg de meeste letters weinig verschillen op met de percentages nieuwe artikelen uit de tweede editie. Het aandeel van de A blijft opnieuw sterk achter, de C en de R versterken hun aandeel, het aandeel van de U/V is gehalveerd. Bij de A zou men kunnen veronderstellen dat het beschikbare materiaal langzamerhand uitgeput raakte; de overige verschillen zijn waarschijnlijk niet van betekenis.

De totale inhoud van de *Dictionaire* (2035 artikelen) krijgt hiermee de volgende verdeling over het alfabet:⁹¹

16% (333 artikelen)	A
11% (226 artikelen)	B
08% (157 artikelen)	C
07% (146 artikelen)	P
06% (114,122,130,130 artikelen)	G,L,M,S
05% (102 artikelen)	H
04% (73,84 artikelen)	D,T
03% (55,68,68,62 artikelen)	E,F,R,U/V
02% (45,33 artikelen)	I/J/Y,N
01% (20,23,17,15 artikelen)	K,O,W,Z
00% (9,3 artikelen)	Q,X

Voor een auteur als Bayle, die graag alle sporen die hij vond onmiddellijk tot het einde toe volgde en die ongetwijfeld wel de nodige discipline had bij het schrijven, maar zeker niet in het schrijven, bood de alfabetische opzet zowel voor- als nadelen. Hij profiteerde ervan, omdat hij via de opzet zijn werk kon structureren. Hij onderzocht er de nadelen van, omdat hij de proporties in het oog moest houden, ook als hij qua materiaal eigenlijk al toe was aan een volgende letter, of, omgekeerd, als

⁹⁰ 10% van het totaal aan nieuwe artikelen, versus 6% van het totaal in de eerste editie.

⁹¹ De (percentuele) verdeling blijft nagenoeg identiek, indien de artikelen voor het supplement buiten beschouwing worden gelaten. De verschillen beperken zich tot de A (18%), de C (7%) en de N (1%).

zijn materiaal te omvangrijk was voor de letter die hij onder handen had. In het eerste geval kon hij terugvallen op slordig bijeengeraapte artikelen uit voor de hand liggende bronnen of op lange citaten, in de hoop dat zijn critici het niet zouden merken. Bij een teveel aan materiaal had hij het moeilijker, omdat hij dan vooral de vrije loop van zijn eigen gedachten, de levensader van de *Dictionaire*, in moest dammen. Het grootste nadeel echter ondervond hij wanneer hij, ondanks de vele mogelijkheden bij nieuwe trefwoorden of in de remarques, veelbelovende onderwerpen en dringend gewenste aanvullingen moest laten passeren omdat hun letter al gedrukt was. Soms kon hij op de proef nog een aanvulling geven, als de ruimte dat toeliet, en uiteraard maakte hij gretig gebruik van de mogelijkheid via 'additions' achterin de nieuwste stand van zaken te melden. Vaak moest hij echter met spijt constateren dat hem door de drukkers de pas was afgesneden.⁹² Hij had niet het geduld op een volgende editie te wachten; als hijzelf inmiddels tot een ander inzicht was gekomen, zouden ook zijn lezers dat moeten weten. We zien dan ook aanvullingen en correcties verschijnen in zijn pamfletten,⁹³ in zijn andere werk⁹⁴ en in geleerdentijdschriften, hetzij in de vorm van een ingezonden brief,⁹⁵ hetzij in de vorm van redactionele mededelingen bij de bespreking van de *Dictionaire*.⁹⁶ Bovendien heeft hij nog correcties ingezonden ten behoeve van de Engelse versie van de *Dictionaire*.⁹⁷

Achteraf heeft Bayle het misschien betreurd dat hij zich had vastgelegd op het schrijven van een dictionaire, vooral toen hij met zijn *Réponse aux questions d'un provincial* de ideale formule vond, zij het laat, voor een ongebreidelde presentatie van de resultaten van zijn weetgierigheid. Het was de oorsprong van de *Dictionaire*, de voor Thierry en Leers ondernomen serie correcties op Moréri, die de vorm heeft bepaald. Omdat Moréri de volgorde van het alfabet had aangehouden, volgde Bayle logischerwijs met zijn correcties de volgorde van het alfabet, op naam, en toen hij

⁹² E.g. aan Larroque, 13 augustus 1694, nr 947 (Babylas); aan Le Duchat, 16 maart 1695, nr 970 (Boucher).

⁹³ Cfr het slot van *Suite des Réflexions sur le prétendu Jugement du Public*, OD IV, p. 752 en het slot van *Lettre a Mr. Le D.E.M.S.*, *ibidem*, pp. 764-765.

⁹⁴ Cfr aan La Croze, 1 maart 1704, nr 1533 (over een correctie, op te nemen in de *Continuation des pensées diverses*).

⁹⁵ E.g. in de Amsterdamse versie van de *Mémoires de Trevoux*, 6 mei 1702, nr 1480 en in de *Nouvelles* van Jacques Bernard, [mei 1704], nr 1542.

⁹⁶ In de recensie van de tweede editie in de *Histoire des Ouvrages des Savans* (november 1701, pp. 487-492) liet Bayle correcties en aanvullingen opnemen voor de artikelen Amboise (F), Castritius en Guichenon; via de terminologie wordt de lezers duidelijk gemaakt van wie de redacteur zijn informatie had gekregen. In de recensie van de tweede editie in de *Acta Eruditorum* (oktober 1702, p. 436) prijkt een correctie 'op verzoek van de auteur' ('Ubi Auctore ita postulante notamus...') op het artikel Xenophanes. Zie voor deze recensie in de *Acta* de paragraaf 'Een globale verkenning'.

⁹⁷ Cfr aan Des Maizeaux, 3 september 1702, nr 1495 en 8 februari 1704, nr 1532.

die correcties te gelde wilde maken lag niets zozeer voor de hand als de keuze voor een presentatie volgens het alfabet. Van de andere kant heeft Bayle de mogelijkheden van deze vorm zeker ook bewust benut en uitgebuit. Een tuitje wetenswaardigheden in duodecimo, geschikt onder een niet al te intrigerende titel, zou een volstrekt ander effect hebben gehad dan twee of drie kloeke folianten met een titel die geordende en dus gemakkelijk toegankelijke, en daarenboven degelijk getoetste feiten beloofde. Het gezag, dat in andere werken nog moest worden afgedwongen, werd met een dictionaire als vanzelf verkregen. De schrijver van een dergelijk werk kon erop rekenen dat zijn woorden een maximale lading kregen.

e. De inhoud van de *Dictionaire* geanalyseerd: een verantwoording vooraf

De in de volgende paragrafen te presenteren cijfers over de inhoud van de *Dictionaire* zijn het resultaat van eigen tellingen die zijn gebaseerd op de classificaties naar periode, gebied, beroep, bezigheid of hoedanigheid zoals die door Bayle zelf in zijn artikelen worden gegeven. Waar de gegevens noodzaakten tot een keuze uit verschillende mogelijkheden (bij voorbeeld geboorteland t.o.v. land van werkzaamheid), werd steeds gekozen voor die mogelijkheid, welke het meest met de opzet van het artikel spoorde. Zo is het artikel over de in Duitsland geboren en getogen theoloog Wittichius toegerekend aan de Republiek, omdat in het artikel het accent bij Wittichius' werkzaamheden op het grondgebied van de Republiek wordt gelegd. De invalshoek binnen de *Dictionaire* stond derhalve steeds voorop. Op de tellingen, gepresenteerd door J. Solé in zijn artikel 'Religion et vision historiographique dans le "Dictionnaire" de Bayle'⁹⁸ kon geen beroep worden gedaan, omdat de basis verschilde (Solé komt zonder uitleg tot 2038 artikelen), omdat de systematiek van de tellingen van Solé niet altijd even inzichtelijk was en omdat de afstand tot de ideeënwereld van Bayle hier en daar wel wat erg groot leek. De betrouwbaarheid van de tellingen is uiteraard het grootst, waar de scheidslijnen het gemakkelijkst te trekken waren.⁹⁹ De significantie van de gevonden cijfers en percentages is daarom steeds - stilzwijgend - afgemeten aan de kwaliteit van die scheidslijnen. Grove lijnen leveren immers slechts grove conclusies op. Gegevens die niet significant bleken, zijn slechts bij uitzondering vermeld.

f. Een rondgang door de *Dictionaire* met de auteur als gids

Omdat 'articles réels', over begrippen, naar aanleiding van het commentaar op

⁹⁸ In: *Religion, érudition et critique à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*, Paris 1968, pp. 120-127.

⁹⁹ De resultaten van Solé zijn op diverse punten dan ook nagenoeg identiek met de hieronder te geven cijfers.

Projet et Fragmens uit de *Dictionaire* waren gebannen, kunnen alle artikelen die de *Dictionaire* wel hebben gehaald per definitie als 'articles personnels' worden gekarakteriseerd.¹⁰⁰ Bij de meeste artikelen moet dit letterlijk worden genomen en gaat het om een persoon, mythologische figuren daarbij inbegrepen. Op 124 artikelen, 6% van het totaal, evenredig verdeeld over eerste editie, tweede editie en supplement, is deze terminologie evenwel niet dan met moeite van toepassing. Volgens de typering die Bayle zelf in de aanhef van die artikelen geeft, betreft het 61 keer een stad, 20 keer een sekte of een heterodoxe beweging, acht keer een eiland (Achillea, Dioscoride, Lemnos, Lesbos, Leucade, Sainte-Maure, Tenedos, Zia), zes keer een volk (Alains, Hirpins, Lestrygons, Mosyniens, Teleboes, Tibareniens), zes keer een rivier (Auriege, Garonne, Phasis, Scamander, Selemnus, Siris), vijf keer een streek (Acaranie, Balzac, Cappadoce, Erese, Tilli), drie keer een abdij (Fontevraud, Paraclet, Trappe), twee keer een feest (Lupercales, Thesmopories), één keer een paard (Arion), een gebouw (Athenée), een wind/godheid (Borée), een kreits (Bourgogne), een eilandenrijk (Japon), een soort marionetten (Manducus), een graftombe (Mausolée), de naam die de Turken geven aan kinderen met een maagd als moeder (Nephes ogli), een lans (Pelias), een graafschap (Reckheim), een fontein (Salmacis), een markiezaat (Villena) en de naam voor een soort helderzienden (Zahuris). De helft ervan heeft betrekking op de klassieke, bijbelse dan wel vroegchristelijke oudheid.

Sommige van deze artikelen zijn het resultaat van de voor Bayle zo kenmerkende associatieve manier van schrijven;¹⁰¹ andere completeren elders, meestal eerder gegeven informatie;¹⁰² weer andere polemiseren met de dictionaire van Moréri¹⁰³ of dienen ter vervanging, geheel of gedeeltelijk, van artikelen elders, onder een ander trefwoord.¹⁰⁴ De meeste kunnen echter heel eenvoudig worden verklaard uit het feit dat Bayle een trefwoord zocht in de hem bij het schrijven nog resterende letters voor een persoon die hem belang inboezemde of een onderwerp dat hem interesseerde. Bij het trefwoord Japon is het hem zo niet te doen om geografische zaken, maar enkel om de Japanse religie en met name om Spinozistische tendensen in die

¹⁰⁰ Cfr hoofdstuk I, pp 10-11.

¹⁰¹ Cfr *supra*, pp. 58-59.

¹⁰² Zo vervolgt en completeert het artikel Paraclet de artikelen Abelard, Amboise (François d'), Berenger, Combabus, Foulques en Heloise; via het artikel Phaselis (een stad uit de oudheid) wordt een belofte uit het artikel over Alexander de Grote ingelost (cfr Phaselis *in corpore* en b en Macedoine *in corpore*); via het artikel Macon wordt een belofte uit het artikel Beaumont gestand gedaan (cfr Macon *in corpore* en b en Beaumont c).

¹⁰³ Auriege, Garonne, Bodegrave.

¹⁰⁴ Zo wordt in het artikel Fontevraud de biografie geschetst van de stichter, Robert d'Arbrissel, die was aangekondigd onder de letter A maar daar (wegens plaatsgebrek) niet was gegeven; het artikel Sainte-Maure verhaalt de moderne geschiedenis van het eiland waarvan de eerdere geschiedenis was verteld onder het trefwoord Leucade (met Lesbos - Metelin had Bayle soortgelijke plannen, die evenwel niet tot uitvoering kwamen).

religie. Het artikel Ipres (de stad in Vlaanderen) dient enkel en alleen om een gefingeerde brief van Lodewijk XIV aan Antoine Arnauld, gedateerd 'Au Camp devant Ypre le 17 Mars 1678' te kunnen publiceren. Het artikel Islebiens, dat de volgelingen betreft van Johannes Agricola uit Eisleben is overduidelijk een aanvulling op het artikel Agricola (Jean). Wat van belang was, moest blijkbaar zonder meer - en zo spoedig mogelijk - kunnen worden verteld, mits er een (eigen) naam aan kon worden gegeven. Aldus beschouwd, was het verlies aan mogelijkheden door de banvloek over de 'articles réels' niet al te groot: met enige creativiteit was ook bij begrippen wel een trefwoord te bedenken dat de lading kon dekken. Bayle kon zich bovendien spiegelen aan de dictionaire van Moréri, waar al in de titel de belofde 'Mélange curieux de l'Histoire sacrée et profane' werd gespecificeerd in een schier eindeloze opsomming die bij voorbeeld ook de geografie in de breedste zin des woords, de mythologie en de geschiedenis van alle mogelijke kerkelijke vergaderingen omsloot. Het verschil is uiteraard dat er in de dictionaire van Moréri op al deze terreinen naar volledigheid wordt gestreefd, terwijl bij Bayle steeds de eigen interesse prevaleert.

Door een gelukkig toeval kan voor een globale bepaling van de inhoud van de *Dictionaire* een beroep worden gedaan op een bij uitstek betrouwbare gids. In de *Acta Eruditorum* van oktober 1702 wordt aan de tweede editie van de *Dictionaire* een recensie gewijd, die voor dit doel uitermate geschikt is.¹⁰⁵ Dank zij de vondst van een serie geannoteerde exemplaren van de *Acta* kon A.H. Laeven in zijn dissertatie over dit tijdschrift vaststellen dat de recensie van de *Dictionaire* aan niemand minder dan aan Bayle zelf moet worden toegeschreven.¹⁰⁶

In de recensie zelf wordt niet verhuuld dat Bayle er in elk geval enige bemoeienis mee heeft gehad; de recensent zegt te handelen op verzoek van de auteur bij de mededeling dat in de tekst van het artikel Xenophanes door een fout van de zetters een zinsnede was weggefallen.¹⁰⁷ Op zich hoeft natuurlijk noch de formulering, noch de vermelding overtuigend te zijn: ook Basnage heeft in de *Histoire des Ouvrages des Savans* immers enkele aanvullingen gegeven,¹⁰⁸ terwijl er stilistisch en anderszins geen reden is zijn recensie op het conto van Bayle te schrijven. Hier mag echter worden geconcludeerd dat aan de identificatie in de geannoteerde exemplaren geloof mag worden gehecht. Het ligt voor de hand dat Bayles tekst via de bekwame pen van Otto Mencke, de hoofdredacteur van de *Acta*, haar definitieve vorm heeft gekregen; wellicht zond hij slechts een puntsgewijze, gespecificeerde opsomming van wat hij zelf belangrijk achtte. De uiterst vleiende aanhef, waarin de

¹⁰⁵ *Acta Eruditorum*, oktober 1702, pp. 432-438.

¹⁰⁶ A.H. Laeven, o.c., pp. 113-127 (recensenten) en p. 313 (Bayle).

¹⁰⁷ *AE, Lc.*, p. 436; *cfr supra*, p. 72. In de latere edities van de *Dictionaire* is de in de *Acta* vermelde zinsnede letterlijk overgenomen.

¹⁰⁸ *Cfr supra*, p. 72.

Dictionaire en zijn auteur als om strijd worden geroemd,¹⁰⁹ komt ongetwijfeld rechtstreeks op het conto van Mencke. Naar de reden voor de bijdrage kan slechts worden gegist. Een auteursrecensie was in de *Acta* overigens geen uitzondering.¹¹⁰

In het begin van de bespreking worden enkele meer algemene zaken behandeld. Bayle maakt gewag van zijn vaste besluit alle onderwerpen uit andere lexica te mijden en het al even vaste besluit de dictionaire van Moréri waar mogelijk op fouten te corrigeren. Daarna volgt hij een deel van zijn eigen voorwoord bij de tweede editie: hij rechtvaardigt de uitgave van een tweede, vermeerderde editie; hij memoreert dat in de nieuwe editie eerst en vooral de fouten uit de eerste editie zijn verbeterd; hij benadrukt dat alle nieuwe artikelen en alle toevoegingen bij oude artikelen zorgvuldig zijn gemerkt. Hij vermeldt dat er correcties zijn aangebracht op aansporing van de Waalse kerkeraad te Rotterdam, maar hij bagatelliseert hun omvang, evenals hij dat in zijn voorwoord had gedaan; na de mededeling dat het mes is gezet in het artikel David meldt hij hier echter dat het artikel ook in zijn oorspronkelijke vorm in de *Dictionaire* figureert. Tot slot zet hij nog uiteen dat de artikelen zijn verdeeld in een kort betoog, waarin de 'res notatu digniores' aan de orde komen, en een wat uitgebreider commentaar; een alleszins relevante uitweiding, daar de eerste editie van de *Dictionaire* geen bespreking had gehad in de *Acta* en de lezers ervan tot dan toe alleen over de opzet van het *Projet* waren ingelicht.

Daarna houdt Bayle zijn troepenschouw, waarbij hij, kennelijk opnieuw speciaal met het oog op de lezers van de *Acta*, artikelen uit de eerste en de tweede editie zonder onderscheid de revue laat passeren.

Onder verwijzing naar de titel van de *Dictionaire* benadrukt hij dat met opzet van geografische onderwerpen is afgezien en dat artikelen die qua titel geografisch lijken (hij noemt Acarnanie, Japon, Lemnos, Lesbos, Mecque, Tibur) in werkelijkheid een historisch-kritische inhoud hebben. Artikelen over koningen, vervolgt hij, zal men eerder moeten zoeken in de dictionaire van Moréri en de nog te verschijnen dictionaire van Chappuzeau; daarna signaleert hij de artikelen Castille (Alphonse), Naples (Alphonse), Portugal (Alphonse), Edouard, Louis VIII (een zetfout; bedoeld is Louis VII), Louis XI, Louis XII, Louis XIII, Henri III en Henri IV, waarbij hij de vredehandel onder Hendrik IV en Lodewijk XIV en het artikel Jovien ter sprake brengt. Ook beroemde vrouwen, zo heet het verder, ontbreken niet in de *Dictionaire*: men vindt er de koninginnen Elisabeth, Johanna van Aragon, Blanche en Urraca van Castilië, drie koninginnen van Navarra, twee Johanna's van Napels; de courtisanes Lais, Lamia, Glaphyra, Lycoris, Thais; Fulvia, Tanaquil en Tullia. Artikelen over geleerde mannen zijn er te kust en te keur: Aretin (Pierre), Bellarmin,

¹⁰⁹ *AE*, *Lc.*, p. 432: 'Magnam atque utilissimam operam collocavit doctissimus Auctor Petrus Baelius, vir Reipublicae Litterariae commodis nunquam non inserviens, quando opus hoc excellentissimum (...) in ordinem digessit'. In vertaling: 'De zeergeleerde auteur Pierre Bayle, een man die altijd dienstbaar is aan de belangen van de Republiek der Letteren, wijdde zich aan een grote en zeer nuttige onderneming, toen hij dit uitmuntende werk zou redigeren.'

¹¹⁰ A.H. Laeven, *o.c.*, p. 122.

Calvin, Camden, Cardan, Erasme, Hottinger, Jove, Luther, Machiavel, Melanchthon, Politien, Pomponace en Scioppius. Er wordt een welhaast ontelbaar aantal fouten geëtaleerd, van geleerden als Moréri, Varillas, Jurieu, vader en zoon Scaliger, Saumaise, Vossius, Valois tot Lipsius toe, terwijl de auteur, zo zegt Bayle, ook zichzelf niet spaart. Hij verwijst naar pagina's, behorend bij de artikelen Lucrece (dame), Pericles, Tacite, Fulvie en Conon en naar het artikel Molsa. Al even ontelbaar, vervolgt hij, zijn de discussies ('animadversiones') en uitweidingen ('excursiones') op het terrein van de ethiek, de fysica, de metafysica, de filosofie en, op indirecte wijze, de theologie. Hier wordt het betoog gelardeerd met voorbeelden¹¹¹ uit de artikelen Agathon, Amphiaras, Ales, Anaxagoras, Epicure, Lucrèce (poète), Ovide, Marcionites, Manichéens, Pauliciens, Spinoza, Origene, Carneade, Chrysippe, Xenophane, Zenon (d'Elée), Zenon (Epicurien), Perrot, Pomponace, Nicolle, Pellisson, Nihusius, Rufin, Ruggeri, Pereira en Rorarius. Aan de hand van de artikelen Sixte, Grégoire I en Grégoire VII toont Bayle aan dat er in de *Dictionnaire* in alle vrijheid wordt gesproken over de Romeinse clerus, met dien verstande, dat ongefundeerde uitspraken van derden naar behoren worden weerlegd. Hij haalt de artikelen Comenius, Drabicius, Kotterus, Kuhlman, Mahomet en Torquato aan om te illustreren dat de *Dictionnaire* diverse uiteenzettingen bevat over profetieën.¹¹² Hij meldt dat er op loffelijke wijze aan het gemak voor de lezer is gedacht, omdat op verschillende plaatsen het eigenlijke betoog wordt gecombineerd met uiteenzettingen over overeenkomstige feiten of zaken; aldus wordt de lezer een moeizame rondreis bespaard. De artikelen Hipponax (waar een verdediging van deze handelwijze te vinden is¹¹³), Linacer, Guarin (B), Malherbe en Surena¹¹⁴ dienen tot voorbeeld. Uitdrukkelijk verwijst hij ook naar in de *Dictionnaire* opgenomen, nog niet eerder gepubliceerde brieven van Erasmus (Bore), Leo X (Leon X) en Cunaeus (Vulcanius) en naar excerpten uit zeldzame boeken of geschriften (Guisse (H, fils de F) en Henri III). Tot slot geeft hij een opsomming van de losse verhandelingen die in de *Dictionnaire* zijn afgedrukt: de beschouwing over Junius Brutus, het betoog over 'libelles diffamatoires', de artikelen Hippomanes en Jour, de vier 'éclaircissements' en het voorwoord bij *Projet et Fragmens*.

Van de vele manieren om de *Dictionnaire* te beschrijven, is die van Bayle zeker niet de slechtste. Hij benoemt uiteraard wat hij veronderstelt dat het publiek van de *Acta* interessant zal vinden en wat hij zelf het meest van belang vindt, maar te

¹¹¹ Soms onder vermelding van de naam van het artikel en de bijbehorende pagina, soms enkel onder vermelding van de pagina.

¹¹² De laatste verwijzing lijdt onder een storende zetfout, daar een onjuist paginanummer wordt vermeld en de naam van het artikel ontbreekt.

¹¹³ DHC, Hipponax f: 'Si j'avois dispersé ceci en divers endroits de mon Ouvrage, j'aurais évité la Censure de ceux qui appelleront cette Remarque *un fatras de petits Recueils*. Mais comme je cherche la commodité de mes Lecteurs plutôt que la mienne, je veux bien, aux dépens de cette Censure, leur épargner la peine de rassembler ce que j'aurais dispersé.'

¹¹⁴ In de bespreking wordt ten onrechte gesproken over 'Furena'.

zelfder tijd weet hij zijn werk uitstekend te karakteriseren: beroemde namen, een rijke buit aan fouten, uitgebreide beschouwingen op filosofisch gebied, *rarissima*, zorg voor de lezer, een vrijmoedige houding en het streven de concurrentie niet te dupliceren, dat alles verwerkt in een overvloed aan artikelen en ingangen. Aan de andere kant is Bayles beschrijving zeker niet de enig mogelijke, noch de meest diepgaande. Er valt veel meer te zeggen over de inhoud van de *Dictionnaire* dan Bayle in de *Acta* heeft gedaan. Voordat die stap kan worden gewaagd, dient echter te worden vastgesteld of alles wat onder de vlag van Bayle verscheen, ook van zijn hand was.

g. Bijdragen van derden

In de eerste editie van de *Dictionnaire* wordt van vijf artikelen uitdrukkelijk gestipuleerd dat ze niet door Bayle zelf zijn geredigeerd. Het artikel over de Schotse familie Drummond is volgens een marginale noot *in corpore* letterlijk en volledig afgeschreven van een *mémoire* die in 1695 aan Leers was toegezonden.¹¹⁵ Ook het artikel over de aan de Drummonds geparenteerde familie Hay dankt zijn inhoud vrijwel uitsluitend aan een '*Mémoire communiqué au Libraire*'.¹¹⁶ De artikelen Langle¹¹⁷ en Lesseville¹¹⁸ uit de eerste editie zijn eveneens geheel van de hand van een derde. Hier is niet duidelijk aan wie de *mémoire* is gezonden. In al deze gevallen ontbreekt de naam van de informant. Het artikel Ossat tenslotte is blijkens een marginale noot *in corpore* letterlijk overgenomen van een *mémoire* van Etienne Baluze.¹¹⁹

De artikelen Drummond en Hay komen voor rekening van James Drummond, graaf van Perth, die zijn katholicisme en zijn trouw aan Jacobus II eerst met gevangenschap en vervolgens in 1693 met verbanning uit Schotland had moeten bekopen. In het najaar van 1693 verbleef hij te Rotterdam, waar hij hartelijke betrekkingen onderhield met Leers en met Bayle. Leers en Bayle, zo schreef hij zijn

¹¹⁵ Drummond *in corpore*, noot a: 'Cet Article, tant pour le Texte que pour les Remarques, est un Mémoire communiqué au Libraire, le 16 de ... 1695. On l'imprime tout tel que l'on l'a reçu.'

¹¹⁶ Hay *in corpore* noot b; *cfr* de noten 1, 3 en 4 in de remarques.

¹¹⁷ Langle *in corpore*, noot a: 'On publie cet Article tout tel qu'il a été communiqué'; remarque a, noot 2: '*Mémoire communiqué, qu'on imprime tout tel qu'il a été envoyé.*' Alleen de laatste zin van de remarque ('Quant aux autres enfans de Jean Maximilien de Langle, le Mémoire que je cite n'en dit rien.') is van Bayle.

¹¹⁸ Lesseville *in corpore*, noot a; '*Mémoire publié tout tel qu'il a été communiqué.*'

¹¹⁹ 'Cet Article & les Remarques qui en dépendent sont un *Mémoire* communiqué par l'Illustre Monsr. BALUZE. On n'y change rien.' *Cfr* noot 1 bij remarque A. In de tweede editie voegde Bayle er diverse gegevens aan toe.

zuster, hadden zich graag bereid verklaard in de *Dictionaire* verslag te doen van de geschiedenis van de Drummonds en hun verwanten.¹²⁰ En dat gebeurde dan ook: de geschiedenis van de Drummonds komt aan de orde in het gelijknamige artikel; het artikel Hay boekstaft de familiegeschiedenis van de graaf van Erroll, de echtgenoot van de zuster van Drummond.

Bayle vond het geenszins bezwaarlijk artikelen op verzoek te schrijven; hij had er al evenmin bezwaar tegen als anderen die artikelen grotendeels voor hem schreven. Niets was immers gemakkelijker dan een kant en klare *mémoire*, zorgzaam opgetuigd door een ijverig familielid of een toegenegen vriend van de hoofdpersoon. Hij vroeg er zelf om, wanneer hij de te bespreken persoon interessant vond en hij wist of vermoedde dat zijn correspondenten over meer gegevens beschikten.¹²¹ Hij had er plezier in vrienden en bekenden minstens met een kleine vermelding, maar liefst met een artikel over een prominent familielid in de *Dictionaire* te vereeuwigen; in de remarques van een dergelijk artikel kon dan langs genealogische weg ook de vriend of bekende worden gefêteerd.¹²² Ook hier had hij graag gegevens uit de eerste hand.¹²³ Zelfs voor vriendendiensten van zijn vrienden stelde hij de *Dictionaire* van harte open: in de brief waarin hij Leers ter gelegenheid van diens reis naar Frankrijk in 1694 bij zijn vriend Pinsson recommandeerde, schreef hij dat Leers zich met genoeg zou ontfermen over alle gegevens waarmee Pinsson overleden vrienden herdacht zou willen zien.¹²⁴ Van hun kant aarzelden Bayles vrienden niet ook ongevraagd een beroep op hem te doen. Zo trachtte Chouet hem ertoe te bewegen partij te kiezen in een erfeniskwestie en zond La Rivière hem een manuscript dat Cerisantes, de broer van een vriend van La Rivière, in een beter licht

¹²⁰ Brief van 24 november 1693, W. Jerdan ed., *Letters from James Earl of Perth, Lord Chancellor of Scotland, &c. to his Sister, the Countess of Erroll, and other members of his Family*, London 1845, p. 15.

¹²¹ Cfr e.g. aan Morin, 3 september 1692, nr 827.

¹²² E.g. Benjamin Furly in het artikel over Antoinette de Bourignon, Claude Nicaise, zoals beloofd (aan Nicaise, 19 december 1695, nr 1007), in het artikel over Franciscus Junius (en op diverse andere plaatsen), de bisschop van Rieux, Bayles oude weldoener, in het artikel Verone (cfr aan Naudis, 18 maart 1697, nr 1172), Adriaan Paets sr in het artikel Saintes, de gebroeders Jacques en Henri Basnage in het artikel over Henri Basnage sr, hun neef Samuel in het artikel over Benjamin Basnage, Louis Tronchin in het artikel over zijn vader.

¹²³ Cfr e.g. van Desmarets, 22 januari 1696, nr 1019 en van Christiaan Huygens, 26 februari 1693, nr 850. De familie Huygens voelde zich enigszins in verlegenheid gebracht, omdat ook Jean Le Clerc, redacteur van de Noordnederlandse *Moréri*, om een 'mémoire' had gevraagd; van Christiaan Huygens, *idem* en Christiaan Huygens aan zijn broer Constan-tijn, 16 juli 1693, *Oeuvres complètes*, X, nr 2808.

¹²⁴ Aan Pinsson, 6 juli 1694, nr 939: 'Si vous avez quelque ami illustre defunt que vous souhaitiez etre inseré dans mon ouvrage, vous n'aurez, Monsieur, qu'à donner des memoires à Mr. Leers, ou qu'à indiquer les [endroits] où on les pourra trouver.'

moest stellen.¹²⁵

Ook Reinier Leers deelde uiteraard in de prerogatieven, die Bayle zijn vrienden verleende. In het voorwoord bij de eerste editie zegt Bayle zelfs dat hij Leers de volledige vrijheid had gegeven de *Dictionaire* naar eigen inzicht en met eigen materiaal te completeren.¹²⁶ Het was in hoge mate natuurlijk ook Leers' dictionaire, alleen al omdat Leers het volledige financiële risico droeg en hij, zoals Bayle zelf zei, heer en meester was over alles wat er uit zijn drukkerij te voorschijn kwam.¹²⁷ Leers oefende zijn rechten uit, toen hij besloot het artikel David in de oorspronkelijke versie beschikbaar te blijven stellen,; er zijn bovendien duidelijke indicaties dat hij weinig gelukkig zou zijn geweest met al te grote ingrepen in de tekst na het commentaar van de Waalse kerkeraad. Het ontbreekt evenwel aan indicaties voor enigerlei vorm van invloed op de inhoud zelf. Er is geen sprake van dat Leers zou hebben ingegrepen in de kopij om de *Dictionaire* met artikelen uit eigen koker of toevoegsels naar eigen smaak te stofferen. De enige invloed die hem kan worden toegerekend, betreft de reeks mémoires waarvan in de *Dictionaire* wordt meegedeeld dat ze aan hem waren gezonden. Notities van dit type zijn te vinden bij de artikelen Drummond, Hay, Hermant, Huybert, Morin (S), Souches, Spinoza, Vander-Linden, Wilhem en Zuylichem.¹²⁸ De gang van zaken rond de artikelen Drummond en Hay illustreert echter meteen al dat het hier niet ging om activiteiten van Leers buiten Bayle om: de toezeggingen aan Drummond waren immers eensgezind door auteur en uitgever samen gedaan. De mémoires voor de artikelen Hermant, Wilhem en Zuylichem waren uitdrukkelijk voor Bayle bedoeld, maar kennelijk aan Leers geadresseerd geweest; de vermeldingen bij deze mémoires demonstreren daarom slechts dat Bayle zijn post vaak onder het couvert van Leers ontving.¹²⁹ De mémoire over Morin was afkomstig van de abbé Renaudot, een goede bekende van Leers die zich ongetwijfeld bij voorkeur tot hem heeft gericht, in de zekerheid dat er overleg met Bayle zou volgen.¹³⁰ Van de mémoire voor het artikel Souches kon wel de naam van schrijver worden achterhaald, maar helaas niet de gang van zaken rond de

¹²⁵ Van Chouet, 23 maart 1697, nr 1175; van La Rivière, 29 september 1696, nr 1102. Het eerste verzoek werd niet gehonoreerd, het tweede mondde uit in het artikel Cerisantes uit de tweede editie.

¹²⁶ *DHC*, I, p. VII: 'j'avois laissé au Libraire une pleine autorité d'insérer, même sans me consulter, les Mémoires que ses Correspondans & ses Amis lui enverroient'.

¹²⁷ *Cfr* aan Durand, 29 juni 1702, nr 1488bis.

¹²⁸ Drummond *in corpore*, Hay *passim*, Hermant *passim*, Huybert *passim*, Morin (S) d, Souches *in corpore* en a,d, Spinoza *in corpore*, Vander-Linden b, Wilhem *passim*, Zuylichem b.

¹²⁹ *Cfr* van Du Bos, 19 november [1696], nr 1115, aan Du Bos, 13 december 1696, nr 1133 (Hermant), van Le Leu de Wilhem, 12 september 1696, nr 1098 (Wilhem, Zuylichem).

¹³⁰ Morin (Simon) d, noot a: 'Il [mémoire] a été communiqué au Libraire par Monsieur l'Abbé R.'

verzending.¹³¹ Het lijkt evenwel aannemelijk dat de achtergronden zowel daar als bij de *mémoires* voor de artikelen Huybert, Spinoza en Vander-Linden soortgelijk zijn aan die bij de eerder genoemde: Leers fungeerde als postadres voor vrienden van Bayle en leverde op gelijke voet met die vrienden gegevens uit en over zijn eigen vriendenkring.

Door *mémoires*, hetzij voor een artikel, hetzij in de vorm van een artikel, te incorporeren in de *Dictionaire*, nam Bayle niet de verantwoordelijkheid voor de inhoud over. Hij zorgt er dan ook nauwgezet voor op enigerlei wijze de herkomst te vermelden van gegevens, die hij via 'mémoires' had gekregen; zo mogelijk, als hij daar toestemming voor heeft, geeft hij de naam van de schrijver;¹³² gemakshalve geeft hij bovendien vaak de letterlijke tekst. Het ging hier niet anders toe dan bij de gegevens uit boeken, die in de *Dictionaire* zijn verwerkt.¹³³ Wat anderen beweerden, kwam voor hun rekening: het mocht Bayle niet worden aangewreven.¹³⁴

Er valt op deze houding zeker het nodige af te dingen, omdat de keuze van het geciteerde of het geparafraseerde wel degelijk die van Bayle was. Er was geen immanente noodzaak welk thema dan ook in de *Dictionaire* te behandelen. Bayle zelf zou bovendien verbaasd hebben gestaan als zijn eigen aandeel in de *Dictionaire* zou zijn uitgedrukt in het bescheiden percentage tekst dat resteert na aftrek van wat aan de boeken, brieven of verhalen van derden is ontleend. In de praktijk beschouwde hij heel de *Dictionaire* als zijn eigen werk zonder onderscheid, zoals ook zijn lezers en zeker zijn critici de *Dictionaire* als zijn eigen werk hebben beschouwd. Zolang hij zelf de regie voerde, zo mag men concluderen, is er geen reden bijdragen van derden buiten de orde te verklaren.

Reeds vóór het verschijnen van de eerste editie had Bayle niet te klagen gehad over

¹³¹ Souches *in corpore* noot b: 'Mr. ** l'envoia de Vienne pendant qu'il y étoit Envoié Extraordinaire des Provinces Unies (...)', *cfr* a noot 2: 'Envoies de Vienne au Libraire par Mr ** (...)'. Gelet op de data die in het artikel worden vermeld, betreft het Jacob baron Hop, extraordinaris envoyé bij de keizer te Wenen van september 1698 tot september 1700; *cfr* O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976, pp. 135-139.

¹³² Als dit niet het geval is, beperkt hij zich tot mededelingen als 'tiré d'un Mémoire, qui m'est tombé entre les mains, & qui vient de bon lieu' (Baius f) of 'on verra là-dessus l'Extrait d'un Mémoire qu'un fort honnête homme m'a communiqué (...) qui m'a été mis en main le 2 de Juillet 1699' (Bourignon *in corpore* en s; de context doet vermoeden dat het hier de Schot John Cockburn betreft) of: 'Il le dit lui même, comme je l'ai sçu par un Mémoire qu'une Personne qui n'a pas voulu être nommée m'a communiqué' (Marius *in corpore*; de informant was Nicolas Clément, *cfr* aan [Du Bos], 24 juni 1697, nr 1206).

¹³³ *Cfr infra*, hoofdstuk IV.

¹³⁴ Mededelingen van deze strekking in *e.g.* Abumuslimus *in corpore*, Alting (J) *in corpore*, Baudius n, Bourignon g ('Je ne suis que Copiste: je ne garantis point les faits que j'emprunte des Ouvrages que je cite.').

de hulpvaardigheid van zijn correspondenten en hun vrienden.¹³⁵ In de *Dictionaire* erkende hij met genoegen zijn schatplichtigheid aan informanten als Charles Drelincourt sr, François Pinsson, Jacques Du Rondel, Daniel Larroque en Bernard de la Monnoye.¹³⁶ Bij de voorbereidingen voor de tweede editie nam van alle kanten de hulp sterk toe. Zo werd heel de letter A door La Monnoye van commentaar voorzien¹³⁷ en mocht Bayle een schare aan nieuwe informanten begroeten, onder wie Marc-Antoine Baudrand, Mathieu Marais en Antoine Lancelot.¹³⁸ Bij enkele nieuwe artikelen wordt zwaar op door derden verstrekte informatie geleund;¹³⁹ het artikel Félibien is letterlijk ontleend, op enkele minieme toevoegingen na, aan een *mémoire* die Bayle uit Parijs was toegezonden.

Ook in de latere edities van de *Dictionaire* zijn gegevens verwerkt, die Bayle via *mémoires* had verkregen. Van vier van die *mémoires* is de status helder. In het voorwoord bij de tweede editie meldde Bayle dat hij in het bezit was van een door een derde geschreven artikel Raoul en van *mémoires* over de familie Minutoli, over Charles Fevret en over de stad Estampes. Al dit materiaal had hem te laat bereikt.¹⁴⁰ De *mémoires* en het artikel Raoul vonden een plaats in de door Prosper Marchand bezorgde derde editie van de *Dictionaire*. Het had Bayle aan tijd of lust ontbroken er nog redactionele bewerkingen op uit te voeren, en Marchand veroordeelde ze dan ook tot een schemerbestaan buiten de eigenlijke tekst. Vanaf de door Pierre Des Maizeaux bezorgde vierde editie maken ze onder een eigen trefwoord deel uit van de alfabetische volgorde.¹⁴¹ Des Maizeaux begreep Bayle hier beter dan Marchand - opgejaagd door diezelfde Des Maizeaux! - het had gedaan: door de autorisatie in het voorwoord bij de tweede editie horen ze zonder twijfel binnen de

¹³⁵ Een overzicht van deze hulp *infra*, hoofdstuk IV, pp. 189-201 en appendix II.

¹³⁶ *E.g.* Akakia (M Parisien) c (Drelincourt, Pinsson); Pereira c (Du Rondel); Barbarus (F) a (Larroque); Erasme c,l,r (La Monnoye).

¹³⁷ Aan La Monnoye, 10 maart 1698, nr 1284 en 18 augustus 1698, nr 1307.

¹³⁸ *E.g.* Abulpharage a (Baudrand); Rez *passim* (Marais); Beloy f (Lancelot).

¹³⁹ *Cfr* Reckheim, Rez, Selve en de beide artikelen Pinsson.

¹⁴⁰ *DHC*, I, p. XIV. De *mémoire* over Fevret was Bayle gezonden door Alexandre Laisné de Montaumont, die als intermediair optrad voor Fevrets zoon. Bij dezelfde gelegenheid ontving Bayle ook het portret van Fevret senior (van Laisné de Montaumont, [1699], nr 1388). De F was toen echter al gedrukt. De *mémoire* over de familie Minutoli was afkomstig van Bayles goede vriend Vincent Minutoli. Begin 1693 had deze Bayle al de nodige gegevens beloofd over de kerkelijke functionarissen in zijn voorgeslacht, maar toen de *mémoire* eindelijk arriveerde, was de M al gedrukt (aan Minutoli, 5 maart 1693, nr 853 en 2 januari 1702, nr 1458). Over de herkomst van de *mémoire* betreffende de stad Estampes en de concilies, in die stad gehouden en het artikel Raoul konden geen nadere gegevens worden achterhaald.

¹⁴¹ *Cfr* *DHC*, I, p. XIV noot 10.

alfabetische volgorde thuis.

In de 'Déclaration Authentique touchant les Manuscrits laissés par feu M. Bayle, pour le Supplément de son Dictionnaire Historique & Critique', opgemaakt te Rotterdam op 25 juni 1716, ondertekend door de predikanten Le Gendre, Larrey senior en junior, Superville, Brutel de la Rivière, La Treille en Frescarode en door Herman Lufneu, Jean Ferrand en J. Boyd, en afgedrukt in het *Journal littéraire* van hetzelfde jaar, vinden we een overzicht van de andere mémoires en artikelen die Bayle nog in portefeuille heeft gehad. Het alleen al in omvang indrukwekkend gezelschap dat hier de lezers toesprak, was in de bres gesprongen voor Prosper Marchand, nadat deze er door Pierre Des Maizeaux van beschuldigd was dat hij zijn nieuwe editie van de *Dictionnaire* wilde verrijken met addenda die niet van Bayle, maar van hemzelf afkomstig waren.¹⁴² De ondertekenaars gaven een per trefwoord gespecificeerde opsomming van de inhoud van 1178 bladen met nieuwe artikelen en toevoegingen bij bestaande artikelen. Zij meldden bovendien dat Bayles eigen exemplaar van de tweede editie rijkelijk voorzien was van aantekeningen in de marge. Er waren hun drie kant en klare artikelen getoond, alle van de hand van Ferdinand von Bressler: Ciolek, Dalmatin en Rauber. Daarnaast bevestigden zij het bestaan van een serie mémoires: over de familie Calandrin; over de familie Minutoli, gezonden door Minutoli; over de président Nully, gezonden door Marais; over het huis Usson, gezonden door de markies de Bonac; over Dudithius, gezonden door Samuel Crellius; en over de Rokosz, gezonden door Crellius. Enkel de artikelen van Von Bressler en de mémoire over Nully - de mémoire over de familie Minutoli kwam reeds ter sprake - zouden uiteindelijk in de *Dictionnaire* worden geïncorporeerd. Daarbij bleef onopgemerkt dat de hoofdpersoon in het artikel Dalmatin (George) van Von Bressler identiek is aan de hoofdpersoon in het artikel Dalmatin (George) dat in Bayles nalatenschap was aangetroffen. Marais' naderhand tot artikel verheven mémoire over Nully was overigens reeds eind 1700 aan Bayle gezonden, te laat om nog in de tweede editie te kunnen worden verwerkt;¹⁴³ het is merkwaardig dat Bayle er geen melding van maakte, toen hij zijn andere restanten ter sprake bracht. Het was echter geheel in zijn geest dat het alsnog werd benut, zoals het al evenzeer in zijn geest was, dat de artikelen die Von Bressler hem had gezonden publiek werden gemaakt; als hij tijd van leven had gehad, had hij ze ongetwijfeld een optreden in de *Dictionnaire* gegund. Er is daarom geen reden ze een plaats in de canon te ontzeggen. De mémoires die ter zijde waren gelegd, waren waarschijnlijk niet publicabel in de vorm, waarin de ondertekenaars van de 'Déclaration Authentique' ze hadden aangetroffen.

Twee artikelen uit de *Dictionnaire* komen niet in de verklaring voor: Criton (George) en Digby. Het artikel Criton (George) is vermoedelijk het resultaat van een marginale typografische aanwijzing in Bayles exemplaar van de tweede editie; de tekst over Criton (George) en de bijbehorende remarques hadden in die editie nog de hoofdmoot gevormd van het artikel Criton (Jacques). We mogen aannemen dat

¹⁴² *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, pp. 137-153. Een nauwkeurig overzicht van deze strijd geeft C.M.G. Berkvens-Stevelinck, o.c., Brugge 1978, pp. 79-133.

¹⁴³ Aan Marais, 14 maart 1701, nr 1435.

deze opsplitsing door de ondertekenaars over het hoofd is gezien. De bijzondere en afwijkende herkomst van het artikel Digby wordt duidelijk en afdoende verklaard door Marchand zelf in een aanvulling op de marginale noot bij dat artikel:

NB. Cet Article n'étant point du nombre de ceux dont j'ai donné la Liste, pag. 134 & suivantes du VIII Tome du *Journal Littéraire de la Haie*, afin de prévenir toute chicane à son sujet, je joins ci ce Billet écrit au Libraire le 17 Mars 1719: MR. Aiant trouvé par hazard cet Article du Dictionnaire de M. Bayle dans mon Exemplaire, je vous l'envoie. Je suis fâché qu'il soit venu si tard; mais vous pourrez l'ajouter à la fin du premier Volume, & cela fera mieux voir qu'on n'a rien inséré que ce qui étoit de Mr. Bayle. Je suis, Monsieur, Votre, &c. BASNAGE.¹⁴⁴

Uit het manuscript van het artikel kan worden afgeleid dat Bayle het ter aanvulling en/of correctie aan Basnage had gegeven, want de marge bevat een aanvulling in diens hand.¹⁴⁵

Door de beroering waarmee Marchands uitgave gepaard was gegaan, werd effectief voorkomen dat hij de *Dictionnaire* opsmukte met gegevens van eigen vinding, als hij daar al het plan toe had gehad; de zojuist geciteerde waarschuwing bewijst, dat hij zich gebonden wist aan de 'Déclaration Authentique'. Zijn aanvullingen bleven beperkt tot technische details en de technische completering van citaten, marginale noten en interne verwijzingen.¹⁴⁶ Des Maizeaux, die de ziel van de beroering was geweest, zag zich door zijn eigen optreden al even effectief de weg versperd, toen hij enige jaren later zelf de eerstvolgende editie van de *Dictionnaire* moest verzorgen. Bayles werk bleef daarmee ook werkelijk zijn eigen werk, van het eerste tot het laatste artikel en van de eerste tot de laatste noot.

h. Beloften over artikelen die nooit in druk zijn verschenen

Volgens een uiterst intrigerende mededeling in de papieren van Marchand zouden er meer manuscripten in omloop zijn geweest dan die, welke worden vermeld in de 'Déclaration Authentique'. Op een ongedateerd papier noteerde een onbekende, te eniger tijd na het verschijnen van de derde editie van de *Dictionnaire*, dat de Wetsteins (bedoeld zijn naar alle waarschijnlijkheid de gebroeders Rudolph en Gerard Wetstein, drukkers, uitgevers en boekverkopers te Amsterdam) in het bezit

¹⁴⁴ Digby *in corpore*, noot a (in vervolg op een literatuurverwijzing van Bayle); *cfr* voor het origineel van het briefje van Basnage Universiteitsbibliotheek Leiden, Marchand 44:15, f. 56^r.

¹⁴⁵ Universiteitsbibliotheek Leiden, Marchand 44:15, f. 55^r; facsimile in C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *o.c.*, p. 101. De aanvulling van Basnage is in de gedrukte tekst geïntegreerd.

¹⁴⁶ *Cfr* de conclusies van Berkvens-Stevelinck, *o.c.*, pp. 102-104.

waren van ongeveer 100 nog niet eerder gepubliceerde artikelen van Bayle:

NB. Il y a entre les mains de Mrs Wetstein un Rouleau d'environ cent articles plus ou moins de l'Ecriture de Mr. Bayle, semblable aux Articles Wittichius et Digby qui sont dans la 3e. Edition du Dictionnaire de Bayle. Ce sont des Demifeuilles dans toute leur étendue, telle que le Mss Wittichius que l'on trouvera dans le Paquet W du Mss de Mr. Bayle.¹⁴⁷

Gelet op de terminologie kan deze tekst nauwelijks betrekking hebben op manuscripten van artikelen die reeds in de derde editie waren gepubliceerd. De allusie aan de artikelen Wittichius en Digby doet vermoeden dat het artikelen betreft die (nog) niet van remarques waren voorzien. De bijzonderheden zijn weinig precies, wellicht omdat de rapporteur niet uit eigen waarneming sprak, maar er lijkt geen reden de betrouwbaarheid ervan in twijfel te trekken. Anderzijds kan hier moeilijk sprake zijn van artikelen, bedoeld voor het supplement: de schermutselingen die daarover hebben plaatsgevonden, laten geen ruimte voor honderd nog niet eerder verantwoorde addenda. Waren het aantekeningen van andere aard, misschien van oudere datum, die voor artikelen waren aangezien? Hoe het ook zij, na de publicatie van de 'Déclaration Authentique' was de publikatie van deze gegevens, authentiek of niet, onmogelijk geworden.

Marchands notitie illustreert dat de inhoud van de *Dictionnaire* van twee kanten kan worden gezien: als een statisch geheel, het resultaat van Bayles activiteiten, definitief geworden met zijn dood; en als een dynamisch geheel, een *Dictionnaire* in wording. De *Dictionnaire* was niet af, toen Bayle overleed. Er waren artikelen in de maak, er waren artikelen gepland en Bayle zou zeker nog tal van artikelen hebben bedacht in het proces van keuren, schiften en kiezen dat ook het redigeren van het *Projet*, de eerste en de tweede editie had beheerst. Ook dat *Projet*, die eerste editie en die tweede editie waren echter in wezen onaf. Bayles ideeën lieten zich maar moeilijk beheersen, en in de praktijk nog het meest door de vorderingen van de drukkers binnen het alfabet. Wie de inhoud van de *Dictionnaire* wil wegen, mag de macht van het toeval niet onderschatten: als Bayle last had van tijdgebrek, moest hij artikelen laten vallen;¹⁴⁸ als een ander er al over had geschreven, liet hij een onderwerp in

¹⁴⁷ Universiteitsbibliotheek Leiden, Marchand 44:15, f. 36^r. Ik werd op dit fragment geattendeerd door drs B.P.L. Lagarrigue, die mij bovendien verzekerde dat hij in de correspondentie van de gebroeders Wetstein geen nadere gegevens over deze artikelen had aangetroffen.

¹⁴⁸ Cfr aan Du Bos, 20 februari 1702, nr 1469, over de gang van zaken bij de tweede editie: 'Je ne devançois les imprimeurs tout au plus que de 2 ou 3 feuilles et ainsi je ne pouvois pas m'engager à la composition d'un nouvel article, qui, comme celui de Gordien [over wie Du Bos een boek had geschreven], auroit demandé plusieurs jours; (...) Cette raison m'a empesché de donner une infinité d'articles pour lesquels j'avois des memoires informes qui ne pouvoient estre rangez qu'en beaucoup de tems.'

principe rusten;¹⁴⁹ als er al te veel van hetzelfde aan bod was gekomen, verviel het overige;¹⁵⁰ als de letter al gepasseerd was, was het te laat.¹⁵¹

Bayles correspondentie staat bol van beloften en voornemens over artikelen die nooit de *Dictionaire* hebben gehaald.¹⁵² Ook in de *Dictionaire* zelf ontbreekt het niet aan beloften, veelal zonder enige terughoudendheid gedaan; bij slechts drie gelegenheden wordt er een slag om de arm gehouden en wordt er niet zonder meer beloofd dat er een artikel zal volgen.¹⁵³ Eén belofte dateert al uit het *Projet* en wordt in de *Dictionaire* eenvoudig herhaald, maar niet ingelost.¹⁵⁴ Een andere belofte uit het *Projet* vervalt zonder toelichting.¹⁵⁵ Het in het *Projet* beloofde en deels reeds gegeven artikel over de kolossus van Rhodos komt in de *Dictionaire* nog ter sprake, omdat Bayle melding wilde maken van een kritische notitie die hem daarover had bereikt; ter inleiding zegt hij volledigheidshalve echter dat het niet meer op de rol

¹⁴⁹ *Cfr infra*, pp. 103-114.

¹⁵⁰ *Cfr infra*, p. 96.

¹⁵¹ Aan Janiçon, 30 augustus 1700, nr 1416.

¹⁵² Aan Du Rondel, 17 juli 1693, nr 873 (Maastricht); aan Van Almeloveen, 15 juli 1696, nr 1071 (Hippocrates); aan Naudis, 29 oktober 1696, nr 1109 (Daneau); aan Pinsson, 26 augustus 1697, nr 1227 (Santeuil, *cfr* van Marais, 25 mei 1698, nr 1295 en aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316); aan Cuper, 14 november 1697, nr 1258 en aan Thomassin de Mazaugues, 3 augustus 1699, nr 1371 (Pagi); aan Du Bos, 18 november 1697, nr 1261 (Pacatianus); aan [Janiçon?], 4 december 1698, nr 1325 (Madame de Sévigné); aan Des Maizeaux, 29 december 1699, nr 1387 (Cappel); aan Silvestre, 1 november 1700, nr 1424, aan Des Maizeaux, 10 juni 1701, nr 1439 en 30 augustus 1701, nr 1443 (Nostradamus); aan Du Bos, 20 februari 1702, nr 1469 (Gordianus); aan Coste, 18 april 1704, nr 1538 (Condé); aan Coste, 3 juli 1705, nr 1578 (Cudworth); aan Naudis, 2 december 1705, nr 1597 (Palhiez); van Pallardy, 7 februari 1706, nr 1602 (Merlat) en zie noot 166 voor Bayles voornemens betreffende het artikel Griselidis.

¹⁵³ In het artikel Abaris (remarque b) zegt Bayle mogelijk een trefwoord Rabdomantie te zullen geven; in het artikel Autriche (e) zegt hij dat hij wellicht een artikel zal wijden aan Escovedo, secretaris van don Juan van Oostenrijk; in het artikel Prat (a) zegt hij te hopen eens het artikel Genebrard te kunnen schrijven.

¹⁵⁴ In het artikel Touchet (a) worden artikelen aangekondigd over Albert de Gondi, de connetabel de Luynes, Mazarin en kardinaal Pellevé. *Cfr PF*, p. 375. Blijkens een brief aan Le Duchat was het artikel over Pellevé in 1693 nog in de pen, aan Le Duchat, 7 september 1693, nr 879.

¹⁵⁵ *PF*, p. 161 noot 4, over Cassius Severus, waar een artikel over Marc-Antoine Muret wordt beloofd. In het artikel Cassius Severus in de *Dictionaire* wordt heel de beschouwing als remarque a vrijwel ongewijzigd herhaald, met uitzondering van de belofte over Muret. De eigenlijke belofte die in het *Projet* was gedaan, betrof de falsificatie waarmee Muret Josephus Scaliger bij de neus had genomen; de gegevens die Bayle hiervoor had verzameld, vonden een plaats in de tweede editie van de *Dictionaire*, onder het trefwoord Trabea.

stond.¹⁵⁶ Hier was ongetwijfeld de omzetting van de 'dictionnaire critique' in een 'dictionnaire historique et critique' en het bijbehorend besluit de oudheid minder prominent te etaleren van beslissende invloed. Het artikel over de Kaukasus, beloofd in het artikel Jour uit het *Projet*, sneuvelde vermoedelijk als gevolg van de koerswijziging waarbij alle 'articles réels' werden uitgebannen.¹⁵⁷ In de *Dictionnaire* zelf belooft Bayle maar liefst 48 artikelen, die op één na alle met naam en toenaam worden aangekondigd: 37 door middel van verwijzingen binnen andere artikelen,¹⁵⁸ acht door middel van een verwijzing bij hun trefwoord naar een ander trefwoord,¹⁵⁹ en drie in het voorwoord bij de eerste editie, wanneer de lezers worden verblijd met de mededeling dat het vervolg op de *Dictionnaire* artikelen van een hogere kwaliteit zal bevatten, bij voorbeeld over een Scaliger, een Saumaise en een Seldenus.¹⁶⁰ Met inbegrip van hetgeen wordt aangekondigd via de in de *Dictionnaire* herhaalde belofte

¹⁵⁶ *Ibidem*, pp. 217-218 (remarque b van het artikel Catius) en *DHC*, Catius i, waar de eerste versie van de mededelingen, bestemd voor het trefwoord Colosse wordt herhaald en bediscussieerd.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 345 en *DHC*, IV, p. 604 (Dissertation sur le Jour).

¹⁵⁸ Jason (*Abdere in corpore*), Roscelin (*Abelard z*), Pan (*Achille divers c*), Thersite (*Achille fils de Pelée o*), Stesichore (*Achillea in corpore*), Mecenas (*Afer e*), Vignerod, Marie de (*Aiguillon in corpore*), Trophonius (*Amphiaraus l*), Munzer (*Anabaptistes in corpore en a*), Lysippe (*Apelles (peintre) in corpore*), Phryné (*Apelles (peintre) g*), Nicolas V (*Aretin (Jean) in corpore en e*), Gorgias (*Argyropyte b*), Paris (*Athenagoras a*), Wiclef (*Berenger m*), Poltrot (*Bèze in corpore*), Paul IV (*Boissard in corpore*), Cestius (*Cassius Severus in corpore*), Weimar, duc de (*Cesar d*), Troie (*Cesar r*), Euclide géomètre (*Euclide in corpore*), Sabine (*Hadrien (Publius Aelius) in corpore en e*), Silenus (*Junon y*), Behme, Jaques (*Kuhlman a*), Metelin (*Lesbos in corpore*), Riviere (*Louis XIII in corpore*), Thalestris (*Macedoine in corpore*), Roxane (*Macedoine in corpore en i*), Tuldénus (*Marests e*), Platon (*Olympias i*), diverse Cato's (*Porcius in corpore*; een specificatie ontbreekt), La Popelinière (*Remond d*), Tossan (*Spanheim a*), Des Portes (*Torelli b*) en Phalaris (*Zenon d'Elée b*). De meeste beloften zijn gedaan in de eerste editie. De beloften over Mecenas, Trophonius, Munzer, Nicolas V, Gorgias, Paris, Wiclef, Paul IV, Troie, Euclide géomètre, Behme, Metelin, de diverse Cato's en La Popelinière stammen uit de tweede editie, de beloften over Silenus en Des Portes stammen uit een artikel c.q. een passage voor het supplement. Twee artikelen worden in twee verschillende artikelen beloofd: Probus (*Anicius in corpore en Henri III r*, beide in passages uit de eerste editie) en Tite Live (*Naples (Alphonse I) c*, eerste editie en *Panormita in corpore*, tweede editie).

¹⁵⁹ Masistes (verwijzing bij het trefwoord Amestris), Phoebus (verwijzing bij het trefwoord Apollon), Petus (verwijzing bij het trefwoord Arria), Saluste (verwijzing bij het trefwoord Bartas), Suede (verwijzing bij het trefwoord Christine), Victoria Colonna (verwijzing bij het trefwoord Colonna, Victoria), Vermilli (verwijzing bij het trefwoord Martyr) en Sarpi (verwijzing bij het trefwoord Paul en in het artikel Bedell a). Al deze verwijzingen stammen uit de eerste editie.

¹⁶⁰ *DHC*, I, p. X.

uit het *Projet*¹⁶¹ hebben zo niet minder dan 52 nooit gepubliceerde artikelen toch een schemerbestaan in de *Dictionaire* gevonden.¹⁶² Juist omdat ze niet zijn gepubliceerd, mag worden aangenomen dat ze veelal slechts in het hoofd van Bayle hebben bestaan en nooit zijn uitgeschreven of in publiceerbare vorm op papier zijn gezet. Aangezien de helft van het totaal betrekking heeft op personages uit de oudheid, mag bovendien worden aangenomen dat het bij deze categorie met name aanzetten voor de 'dictionaire critique' betreft.

Daar de *Dictionaire* werd gedrukt naarmate Bayle vorderde met de kopij, konden de annonces niet worden geschrapt, als het door tijd- of plaatsgebrek niet haalbaar bleek ze te realiseren. Bij een volgende editie zou hij zich evenwel hebben kunnen revancheren, en dit geldt in het bijzonder voor de artikelen die in de eerste editie een verwijzing hadden gekregen onder hun eigenlijke trefwoord naar een trefwoord later in de *Dictionaire* en waarvan in het voorwoord bij die editie, misschien wat schuldbewust, was gezegd dat ze naar later waren verwezen;¹⁶³ het ontbreken van juist deze artikelen was immers wel erg opvallend. De beloofde artikelen lagen kennelijk echter geen van alle kant en klaar en Bayle kwam er niet toe ze alsnog te schrijven. Desondanks handhaafde hij de verwijzingen, zonder uitleg of verontschuldiging, noch ter plekke, noch achteraf in zijn voorwoord; bovendien voegde hij nieuwe beloften toe aan de uitstaande schuld, eveneens zonder verklaring of verontschuldiging. Het is niet eenvoudig hier een sluitende, of zelfs maar een zinnige verklaring te geven. Een auteur is, naar Bayle ruiterslijk toegeeft, niet de ideale corrector van zijn eigen werk, noch wanneer hij drukproeven moet nazien,¹⁶⁴ noch wanneer hij zijn wijzigingen en aanvullingen voor een nieuwe editie moet ijken met wat elders in de tekst is beweerd.¹⁶⁵ Maar wordt het daardoor waarschijnlijker dat al zijn beloften hem zouden zijn ontgaan? Had hij de illusie ze ooit nog eens te zullen verwerkelijken, en handhaafde hij ze daarom als geheugensteun? Of hebben we simpelweg weer te maken met de tegenzin om oude teksten opnieuw onder ogen te moeten zien, zeker als er uit anderen hoofde geen correcties op hoefden te worden toegepast?

De status van de annonces in de briefwisseling is uiteraard vrij laag, omdat ze

¹⁶¹ Dus inclusief de annonces betreffende de artikelen Gondi, Luynes, Mazarin en Pellevé; maar exclusief de wat aarzelender geformuleerde annonces met betrekking tot Escovedo, Genebrard en Rabdomantie en de niet in de *Dictionaire* zelf herhaalde annonces uit het *Projet* (Caucase, Colosse, Muret).

¹⁶² In de inleiding op de 'éclaircissements' bij de door de Rotterdamse Waalse kerkeraad gewraakte passages wordt in de latere edities van de *Dictionaire* weliswaar verwezen naar de remarques f en o van een artikel Montagne (*DHC*, IV, p. 626), maar in feite is het artikel Charron bedoeld (zie aldaar de remarques f en o). In de tweede editie was slechts verwezen naar de pagina's behorende bij dit artikel, zonder vermelding van het trefwoord.

¹⁶³ *DHC*, I, p. VIII.

¹⁶⁴ *Cfr* Egnatius c.

¹⁶⁵ *Cfr* Achillea g, Balbus (J) b, Maldonat i, Taboué a, Virgile (poète) h.

uitsluitend ten overstaan van correspondenten zijn gedaan en omdat ze nogal eens het gevolg zijn van een impulsieve reactie op een bepaald boek of een sterfgeval of van de wens een informant niet voor het hoofd te stoten. Op analoge wijze gaat het bij de vele verzoeken om informatie die Bayle aan zijn correspondenten heeft gericht vaak om vrij ongerichte weetgierigheid, meestal op basis van zijn lectuur van het ogenblik. Een enkele keer vernemen we waarom het na een verzoek om hulp niet tot een artikel was gekomen.¹⁶⁶ De status van de beloften in de *Dictionaire* is anders, omdat ze in druk en in het openbaar, ten overstaan van het publiek zijn gedaan. Van de andere kant is het de vraag of Bayle hier vaak niet even impulsief te werk is gegaan en of het niet veelal ideeën van het ogenblik betreft, perspectieven voor verder onderzoek of meer details, zijpaden, associaties en invallen die stante pede in de vorm van verwijzingen zijn verwoord. Er is bij Bayle immers geen groot verschil tussen een ontboezeming, geuit tegenover een correspondent en een ontboezeming, geuit tegenover de lezers van de *Dictionaire*, omdat het verschil in afstand te verwaarlozen is: hij schrijft zijn *Dictionaire*, zoals hij een brief zou schrijven.

i. Het basismateriaal: Bayles 'recueils'

In het voorwoord op zijn *Grand Dictionaire Historique* vertelt Louis Moréri dat hij tot de lexicografie was aangezet door vrienden, die ervan op de hoogte waren dat hij voor eigen gebruik over historische notities beschikte. Alfabetisch gerangschikt, zo had hun advies geluid, zouden die notities heel eenvoudig kunnen worden omgezet in een historisch lexicon.¹⁶⁷

Misschien is het bescheidenheid, al dan niet vals, die Moréri de eer aan zijn vrienden doet geven; de authenticiteit van de mededeling over de notities staat evenwel buiten kijf. Nagenoeg elke geleerde hield er min of meer systematisch geordende schrijfboeken met aantekeningen op na waarin hij vastlegde wat hij gehoord, gezien of gelezen had. Het bijhouden van deze bundels was een even simpele als effectieve methode om het geheugen te sparen, gaten in de eigen bibliotheek te stoppen en materiaal te verwerken dat niet onmiddellijk toepasbaar was, maar desalniettemin de moeite van het onthouden waard leek. John Locke

¹⁶⁶ Bayle zag af van een voorgenomen artikel Griselidis (aan Pinsson, 26 juli 1694, nr 944; van Du Rondel, 22 [september 1694], nr 954; aan Du Bos, 29 oktober 1696, nr 1108; van Du Bos, 19 november [1696], nr 1115; van Simon de Valhébert, 26 november 1696, nr 1119), omdat zij slechts bekend bleek te zijn uit de verhalen van Boccaccio, aan [Simon de Valhébert], 6 december 1696, nr 1129.

¹⁶⁷ 'L'amitié preoccupe furieusement: elle se fait fête de rien; & elle se croit tout permis quand il s'agit de disposer du loisir des personnes qu'elle engage. Ceux avec je suis uni par ce doux lien, parurent satisfaits de quelques Pieces que j'ai déjà données au public; & aiant vû des Remarques de l'Histoire que j'avois faite, pour mon usage, ils s'imaginèrent que je n'aurois pas bien de la peine à les ranger par ordre alphabetique, & en former le Livre que vous voiez.'

schreef er voor de *Bibliothèque Universelle et Historique* een uitvoerige verhandeling over¹⁶⁸ en in de *Dictionaire* wordt ettelijke malen aan de 'recueils' van de besproken geleerden gerefereerd.¹⁶⁹ Zo beschouwd, is de voorgeschiedenis van de dictionaire van Moréri volstrekt duidelijk: Moréri ging geen gegevens verzamelen om een dictionaire te kunnen maken, hij maakte een dictionaire om zijn gegevens te kunnen presenteren.

Bij Bayle is het op de keper beschouwd niet veel anders gegaan. Hij gaf in de *Dictionaire* zijn aantekeningen voor de Moréri-editie van Thierry en Leers een nieuwe kans, en daarnaast en daarbij heeft hij de *Dictionaire* ook intensief en met veel genoegen benut om allerlei andere series aantekeningen in boekvorm te gelde te maken. Hij begon niet in het luchtledige, met een riem papier, een stapel boeken, een vers gesneden pen en een welgevulde inktpot: zijn eerste bezigheden als auteur in spe bestonden in het ordenen en sorteren van zijn paperassen, veel artikelen stonden op de vaste grond van reeds eerder bijeengebrachte en nu voor een nieuw doel versneden kennis.

Bayle was al vroeg met het aanleggen van zijn 'recueils' begonnen. Des Maizeaux schrijft in zijn biografie dat hij in zijn jeugd uiterst ijverig zijn lectuur had geëxcerpeerd en becommentarieerd. In zijn nalatenschap waren, aldus Des Maizeaux, de volgende delen aangetroffen: een verzameling chronologische, geografische en historische notities, in het Latijn; een samenvatting van de inhoud van de levensbeschrijvingen van Plutarchus, aangevuld met overeenkomstige gegevens over de Romeinse geschiedenis uit andere bronnen; een in 1672 begonnen bundel waarin Bayle historische wetenswaardigheden had verzameld, alfabetisch op thema geordend, met in die bundel enkele afzonderlijke series aantekeningen over chronologische en historische zaken; en een bundel waarin hij zijn oordeel had genoteerd over boeken die hij zelf had gelezen of waarover men hem had geïnformeerd.¹⁷⁰ De

¹⁶⁸ *Bibliothèque Universelle et Historique*, II, juli 1686, pp. 315-340, met afbeeldingen.

¹⁶⁹ E.g. Bacon (F) b (over de aantekeningen van Costar), Boccace e, Bochart (S) *in corpore*, Crespet *in corpore*, Duaren b.

¹⁷⁰ P. Des Maizeaux, *L.c.*, pp. CIX-CX:

'*Collectanea quaedam ad Chronologiam, Geographiam, & Historiam pertinentia (...)*

"Abregé des Vies des Hommes illustres de Plutarque, sur la Traduction d'Amiot; avec des recueils ou extraits de l'Histoire Romaine qui servent à lier les Vies des illustres Romains:" de sorte que remplissant par les autres Historiens qui se trouvent dans Plutarque, Mr. Bayle a fait un corps complet d'Histoire Romaine.

"Indice historique". C'est un Recueil de tout ce que Mr. Bayle lisoit de curieux & de remarquable touchant l'Histoire. Il est commencé dès l'an 1672. Les matieres y sont distinguées par Chapitre, & rangées par ordre alphabetique. Par exemple sous la lettre *A*, il traite de l'Antiquité que les Egyptiens & d'autres peuples se vantent d'avoir: on y trouve aussi des remarques sur l'Empire d'Allemagne. Sous la lettre *B*, il décrit quelques Batailles memorables; & les honneurs rendus aux Bêtes. Sous la lettre *C*, il décrit les Ceremonies singulieres qui s'observoient en differentes rencontres, & particulièrement celles qui regardent les Clefs des Villes. Il rapporte de quelle maniere de grands hommes ont rendu compte des affaires dont ils étoient chargez & c. Il y a aussi dans ce Volume quelques

bundel over de Romeinse geschiedenis is bewaard gebleven in de collectie Thott te Kopenhagen. Volgens Bayles inhoudsopgave is hij ermee begonnen op 4 juli 1672.¹⁷¹ Van de overige door Des Maizeaux genoemde bundels - als ze nog bestaan - is de huidige vindplaats helaas onbekend. Over het thans eveneens in Kopenhagen bewaarde cahier met notities over fouten bij Morén¹⁷² wordt door Des Maizeaux niet gerept. In dit cahier vinden we bovendien uiterst intrigerende verwijzingen naar niet nader aangeduide andere bundels met aantekeningen over fouten en naar een bundel waarin de fouten van Morhof (sc. in diens *Polyhistor*) waren geboekstaafd,¹⁷³ en naar een blijkbaar zeer omvangrijk cahier dat op auteursnaam was geordend.¹⁷⁴ Dit cahier is ongetwijfeld niet identiek met de door Des Maizeaux beschreven bundel met commentaren, want in het cahier over Moréri vinden we een verwijzing waarin die bundel wordt omschreven als het 'opinieboek',¹⁷⁵ conform de terminologie bij Des Maizeaux, terwijl voor het overige steeds sprake is van de 'index op auteurs', de 'catalogus op auteurs' of 'de bundel op auteurs'. Anders dan Des Maizeaux laat vermoeden, heeft Bayle derhalve op minstens vier fronten systematisch gegevens verzameld: *auteurs* (versta: bio- en bibliographica betreffende auteurs), *themata*, *boekbeoordelingen* en *tekortkomingen* van auteurs, en dat alles nog vóór de *Dictionaire* in het zicht kwam. Blijkens een brief aan zijn jongste broer uit 1675 had hij daarenboven in zijn studiejaren een serie *klassieke citaten* aangelegd, compleet met noten.¹⁷⁶

In 1729 schreef de Haagse uitgever Thomas Johnson aan Des Maizeaux dat hij in het bezit was van enkele Bayliana, waaronder een in kwarto van 282 pagina's, in het net geschreven ('written fair'), getiteld *Annotata P. Baelii ad J. Sleidani de 4 Monarchiis*, en van een als 'groot' omschreven in kwarto met aantekeningen van his-

Recueils séparez qui roulent sur la Chronologie & sur l'Histoire.

"Jugemens, ou Journal de Litterature." Ce Recueil contient des reflexions critiques sur les Livres qu'il avoit lus, & celles qu'on lui avoit communiquées par lettres, ou de vive voix.'

¹⁷¹ Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 1202 4o. Cfr L. Nedergaard, 'Manuscripts de Pierre Bayle', in: *Modern Language Notes*, LXXIII (1958), pp. 36-39.

¹⁷² Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 1205 4o, cfr hoofdstuk I.

¹⁷³ *Ibidem*, s.v. Boccalin, p. 26: 'V. le rec. des fautes de Morhofius', cfr *DHC*, Boccalin f; s.v. Coelius, p. 29: 'V. l'autre livre'; s.v. Caton, p. 42: 'v. l'autre recueil'; s.v. Luctatius Catulus, p. 64: 'V. autre recueil des fautes lett. C.'.

¹⁷⁴ *Ibidem*, pp. 25, 27, 46, 53, 55, 89, 97, 113: 'mon Catal. des Auteurs' [sc. s.v. Blondel, David], 'Catal. des Aut. Naudé à la marge', 'l'ind. des Auth. voce Danet', 'l'Index des Auth.' en 'mon Catal. des Auth.' [sc. s.v. Ferrier, Jérémie], 'le Rec. des Auteurs' [sc. s.v. Gassendi], 'mon Catal. des Auteurs' [sc. s.v. Quinte Curce], 'l'ind. des Auth. voce Gilbert, p. 149', 'l'Index des Auteurs lettr. V [sc. Vayer]'.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 49, 'liv. des iug.'. Cfr voor dit gebruik van de term 'livre' als equivalent voor 'recueil' of cahier p. 20 aldaar.

¹⁷⁶ Aan Joseph, 7 [februari?] 1675, nr 71.

torische aard en excerpten uit tijdschriften, 'A large 4o full of Historical notices & extracts from Merc. Galant &c'.¹⁷⁷ De laatste mededeling betreft wellicht de thematische bundel, omdat Des Maizeaux in zijn omschrijving ervan notities betreffende eerbewijzen aan dieren noemt en die notities blijkens een verwijzing in het artikel Rosen berusten op een artikel in de *Mercure galant* van juli 1678.¹⁷⁸ De mededeling betreffende de aantekeningen bij Sleidanus is zeer interessant, maar helaas erg cryptisch. Staan de *Annotata* voor andere, soortgelijke collecties of betreft het een unicaat, dat om speciale redenen is samengesteld - voor studie, in het kader van Bayles gouverneurschappen, in verband met zijn colleges in de geschiedenis? Het lijkt in elk geval niet aannemelijk dat het hier gaat om een bundel fouten, naar analogie van de bundels over Moréri en Morhof, want ondanks de uitgebreidheid van de *Annotata* komt Sleidanus in de *Dictionaire* maar spaarzaam aan bod. Wat de aard van de notities ook is geweest, voor de *Dictionaire* zijn ze kennelijk niet bruikbaar geweest.

Naast de schrijfboeken met aantekeningen had Bayle nog een ander, simpeler notitiesstelsel, en ook dit had hij gemeen met nagenoeg elke geleerde van zijn tijd. Werken als de *Grand Dictionaire Historique* of de *Polyhistor* konden naar hun aard en omvang moeilijk anders dan in een apart cahier met voldoende ruimte worden gekapitteld, maar bij vele andere was het zeer wel mogelijk tekst en commentaar bijeen te houden. In de beste gevallen kon Bayle volstaan met kanttekeningen in de marge; een boek vol marginale notities gold voor hem als een bewijs dat het goed was gelezen.¹⁷⁹ Als een boek een grotere oogst beloofde, liet hij het doorschieten met schrijfpapier. Johnson had zo'n boek, de vijfde editie uit 1686 van de *Idea universae historiae* van Johannes Buno, 'interleaved', aldus Johnson, 'with writing paper with a great many notes &c of M. Bayle'.¹⁸⁰ De - magere - collectie boeken uit het bezit van Bayle, die in de auctiecatalogus van de bibliotheek van Jacques Basnage figureert, wordt aangeprezen met de mededeling dat ze rijkelijk met aantekeningen was gestoffeerd.¹⁸¹ Notities in boeken waren voor Bayle geen uitzondering, maar regel. Ze completeerden zijn archief.

In *La Cabale chimérique* zegt Bayle niet zonder zelfkennis dat maar weinige verzamelaars van 'recueils' - hier in de dubbele betekenis van 'een cahier met

¹⁷⁷ Th. Johnson aan P. Des Maizeaux, 25 maart 1729, Londen, British Library, Add. Mss. 4284/181.

¹⁷⁸ Rosen c, marginale noot 14.

¹⁷⁹ Cfr aan Van Almelooven, 15 januari 1693, nr 847.

¹⁸⁰ Dit boek komt in de *Dictionaire* overigens in het geheel niet aan bod.

¹⁸¹ Het opschrift boven dit deel van de catalogus luidt: 'Collectanea varia, ab illustriss. P. Baelio collecta, & plurimum notitiis ab ejusd. manu insignita.' Cfr H.H.M. van Lieshout, 'Traces of the collection of Pierre Bayle in the auction catalogue of the library of Jacques Basnage', in: *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas*, XV/2 (1988), p. 291 en *infra*, hoofdstuk IV, pp. 162-163.

notities' en 'een serie notities' - de verleiding kunnen weerstaan hun voorraden aan te spreken als ze een boek aan het schrijven zijn.¹⁸² Hijzelf behoorde duidelijk niet tot het selecte aantal auteurs dat in dit opzicht karaktervastheid wist te tonen. Als hij de kans zag, putte hij uit zijn collecties, enerzijds voor losse gegevens, anderzijds voor de presentatie van 'recueils', met name uit de thematische bundel.¹⁸³ Mathieu Marais toonde zich daarom weinig onder de indruk, toen Des Maizeaux hem schreef over de bundel aantekeningen en uittreksels uit het bezit van Johnson; Bayle, meende hij, had dat alles al in zijn boeken verwerkt.¹⁸⁴ In een brief aan François Janiçon had Henri Basnage vele jaren eerder al zijn indrukken over het eerste deel van de *Dictionnaire* samengevat met de vaststelling dat Bayle er zijn archief in had leeggestort.¹⁸⁵ Gaspard Baux schreef naar aanleiding van de tweede editie dat Bayle alle hoeken van zijn kamer en zijn geest had afgezocht voor de *Dictionnaire*, met een ijver waaraan de joden in hun speuren naar gedesemd brood een voorbeeld konden nemen.¹⁸⁶

Hoewel het moeilijk oordelen is op basis van slechts twee bewaard gebleven cahiers, waarvan dat over de Romeinse geschiedenis bovendien eerder geschreven lijkt te zijn voor gebruik in het onderwijs, is het mijn stellige indruk dat Bayle de inhoud van zijn 'recueils' heeft benut als bouwstenen, niet als stukken metselwerk die in hun geheel werden ingepast. De notities in het cahier over Moréri bevatten de kale feiten, zonder reflectie, en zonder veel zorg voor zinsbouw, volgorde of consistentie. Het ligt zeer voor de hand dat alle andere notities in alle andere cahiers op precies dezelfde wijze in elkaar waren gestoken, tot het plan voor de *Dictionnaire* contouren kreeg: tot dan toe was Bayle zelf immers de enige die zijn aantekeningen hoefde te kunnen begrijpen, omdat ze slechts waren bedoeld om vast te houden wat hij had gehoord en gelezen en om zijn commentaar daarbij te bewaren. Daarna heeft hij zijn aanpak ongetwijfeld aangepast aan zijn werk, omdat

¹⁸² OD, II, p. 660: 'c'est une tentation assez ordinaire à ceux qui font des recueils, que celle de les mettre à profit, quand ils font imprimer quelque chose (...)'. Cfr remarque c van het artikel over Reinhold Rosen, waarin het feit dat deze zijn paard bij testament een pensioen, een wei en de vrijheid had geschonken, wordt getypeerd als een schitterend alibi om te kunnen citeren uit 'recueils' ('Un homme qui voudroit mettre à profit toutes sortes d'occasions de se décharger de ses Recueils, trouveroit ici un beau champ'); hierna volgen, zeer in het kort, enkele notities die zijn ontleend aan Bayles eigen 'recueils'...

¹⁸³ E.g. Gonzague (L) e, met de marginale titel 'Recueils touchant les seconds Mariages'; Hercule g, met de marginale titel 'Recueils touchant les Hommes dont les Oreilles se meuvent' en de opmerking: 'Qu'il me soit permis de joindre à cela quelques Recueils qui s'y rapportent'; Hermant b, met de marginale titel 'Recueils concernant les Scrupules de l'Eglise Romaine touchant l'Eloge des Hérétiques'.

¹⁸⁴ Brief van 13 juni 1729, Londen, British Library, Add. Mss. 4285/107.

¹⁸⁵ 'Le dictionnaire de M. Bayle est fort avancé. J'en ay le 1er tome qui ne se debite point. Ce sont ses recueils redigez sous cette forme.' Brief van 22 december 1695, Basnage III, p. 107.

¹⁸⁶ G. Baux aan J.-A. Turretini, 3 maart 1702, De Budé I, p. 217.

hij verse gegevens nu meteen kon wegen op de schaal van hun bruikbaarheid voor de *Dictionaire* en hij ze, voor zover dat het geval was, meteen in de vorm van een artikel of van aanvullingen bij een artikel kon gieten. Het was niet verstandig dubbel werk te doen, als in dezelfde kostbare tijd ook nieuw materiaal kon worden vergaard. Enkel wat onbruikbaar was, maar te interessant om niet vast te leggen, moest nog in de oude trant worden opgeslagen, misschien in de oude cahiers,¹⁸⁷ misschien in een nieuw cahier met varia. Over het algemeen kostte het hem echter weinig moeite de gegevens die hij van belang vond een passend trefwoord aan te meten. In die zin had Des Maizeaux gelijk, toen hij in zijn biografie beweerde dat Bayle zijn collecties later nauwelijks meer heeft bijgewerkt;¹⁸⁸ hij had een uitstekende methode gevonden om nieuwe vondsten rechtstreeks in publicabele vorm, als kopij te verwerken.¹⁸⁹ In de serie *Réponse aux questions d'un provincial* bundelde hij naderhand wat hij niet in de *Dictionaire* onder had weten te brengen.¹⁹⁰

j. Bayle tegendraads: klassieke eruditie en een onwillig publiek

Het gebrek aan belangstelling voor de in *Projet et Fragmens* aangekondigde staalkaart van grote en kleine fouten, de 'dictionaire critique', was grotendeels veroorzaakt door de grondige afkeer bij het publiek van een sterk op de oudheid toegespitste filologische precisie die, ondanks de verwoede pogingen in het *Projet* om het tegendeel te bewijzen, van Bayles artikelen vergaarbakken van kruimels dreigde te maken, gebonden met vitzucht en gekruid met een slaapmiddel.¹⁹¹ Hij kreeg het er niet gemakkelijker door, want, zo lezen we in het voorwoord op de eerste editie, tot dan toe had hij zich juist het meest toegelegd op artikelen waarin de fouten van Moréri en zijn collegae werden ontrafeld, en door de preoccupaties van Moréri had zijn onderzoek met name geresulteerd in grote stapels aantekeningen over de mythologie, families en beroemdheden uit het oude Rome en de goden en helden van het heidendom. Al die gegevens waren nutteloos geworden, toen het publiek

¹⁸⁷ Zo is in de Moréri-bundel het lemma Nostradamus geactualiseerd met enkele losse aanvullingen, ongetwijfeld in verband met Bayles - niet gerealiseerde - plan voor een artikel van die naam, *cfr* aan Des Maizeaux, 10 juni 1701, nr 1439 en 30 augustus 1701, nr 1443.

¹⁸⁸ P. Des Maizeaux, *L.c.*, p. CIX.

¹⁸⁹ *Cfr* Labrousse I, p. 47 en noot 97 en pp. 236-237.

¹⁹⁰ *Cfr* hetgeen hierover wordt opgemerkt in zijn 'Eloge', verschenen in de *Histoire des Ouvrages des Savans* van december 1706 (*OD* IV, p. **2e): 'Il les remplissoit de divers faits détachez qu'il n'avoit pû mettre en oeuvre, & qu'il avoit jettez à l'écart; & il se réjouissoit en se répondant à soi-même sur tout ce qui se présentoit à son imagination.'

¹⁹¹ *Cfr* *PF*, p. **5^r, waar Bayle de veronderstelling bestrijdt dat hij een 'minutissimarum rerum minutissimus sciscitator' (*cfr* Ammianus Marcellinus, 22, 16, 16) zou zijn.

zijn machtswoord sprak.¹⁹²

Inderdaad kan Moréri er niet van worden beticht dat hij de oudheid heeft verwaarloosd, maar het waren zeker niet louter die omstandigheden, waardoor Bayle de oudheid als speerpunt had gekozen. Zijn uiteenzettingen waren niet onjuist, maar ze waren wel onvolledig. De 'dictionaire critique' was gebaseerd op de specialismen in zijn eigen lectuur, geboekstaafd in zijn 'recueils', zijn aanvallen op Moréri concentreerden zich natuurlijkerwijs op zaken, waarover hij zichzelf een beter, preciezer of duidelijker oordeel aanmatigde, en die zaken hadden vrijwel steeds de oudheid tot achtergrond. Hij was van jongs af aan het beste thuis geweest in de klassieken en de oude geschiedenis en hij had zich daartoe ook het meest aangetrokken gevoeld. Bovendien was er op deze terreinen geen gebrek aan illustere voorgangers, eminente filologen van het niveau van een Scaliger en een Vossius die het grove werk hadden gedaan, de grote lijnen hadden uitgezet en het materiaal al zodanig hadden gesorteerd en gepresenteerd dat nu ook de stofkam met succes in de slag kon worden geworpen; tegen die voorgangers zelf, maar vooral tegen de chroniqueurs van hun resultaten - Moréri in zijn dictionaire, Charles Etienne in de zijne, Nicholas Lloyd in zijn editie van de dictionaire van Etienne, Hofmann in zijn lexicon. Men kon hier meester zijn in het kleine en zich zo af en toe de evenknie wanen van de allergrootsten en men kon hier naar hartelust met fijne streken penselen waar anderen, gedirigeerd door hun opzet of in momenten van zwakte, de kwast hadden gehanteerd. Het is het kenmerkende enthousiasme van de amateur, gericht op het detail.

Het zou voor iedereen uiterst moeilijk zijn geweest de eigen interesse en de eigen pretenties op geleerd gebied buiten de orde te verklaren. Voor Bayle, met zijn opvattingen over de rechten van het geschreven woord, was het onmogelijk. In werkelijkheid heeft hij zijn vele gegevens betreffende de oudheid dan ook veel beter gekoesterd en veel intensiever gebruikt dan hij in zijn voorwoord wil doen geloven. De eerste editie bevat niet minder dan 412 artikelen over themata uit de oudheid (32% van het totaal), 50 (12%) over de bijbelse en vroegchristelijke oudheid, 362 (88%) over de klassieke oudheid en de mythologie. Bij 212 artikelen (51%) komt de dictionaire van Moréri ter sprake, 93 artikelen (23%) hebben een directe pendant in het cahier over Moréri.¹⁹³ Bayle kan onmogelijk op al deze artikelen doelen, wanneer hij in het voorwoord verklaart dat de Dictionaire nog een 'klein aantal' artikelen bevat in de oude trant, naar het model van de artikelen Achille, Balbus en de serie Cassius uit het *Projet*, en dat die artikelen enkel in de *Dictionaire* figureren omdat hij ze al geschreven had;¹⁹⁴ hij bedoelt hier ongetwijfeld dat de artikelen die

¹⁹² DHC, I, p. II.

¹⁹³ Op een totaal van 366 trefwoorden, waarvan er 255 aan de oudheid zijn gewijd; 150 trefwoorden hebben een pendant in de *Dictionaire*, waarvan 124 in de eerste editie.

¹⁹⁴ DHC, I, p. II: 'L'Ouvrage, que je me proposois de publier, eût contenu une infinité d'Articles semblables à l'ACHILLE, au BALBUS, & aux CASSIUS de mon Projet. Tous ces vastes Recueils me sont devenus inutiles; car j'ai appris que ces matieres ne plaisoient qu'à très-peu de gens (...) On verra que j'ai eu égard à ces avis: on ne trouvera dans mes deux Volumes que peu d'Articles de cette nature; & peut-être ne les y trouveroit-on pas, s'ils

hij had geschreven, nadat hij van koers was veranderd minder exclusief in dienst stonden van de jacht op historische, chronologische en interpretatieve details in een filologisch kader. Wat hij aan gegevens had liggen, liet hij niet ongebruikt; het werd slechts minder prominent gepresenteerd, opgesmukt met een historisch-verhalende tekst en verzacht met remarques die meer naar de wensen van het publiek waren toegeschreven.

Aan de andere kant moet het aantal artikelen over de oudheid ook worden afgemeten aan het veel grotere aantal, dat Bayle zou hebben geschreven als hij zijn eigen voorkeur in plaats van de heersende smaak had kunnen volgen. In zijn ogen had hij zich tot het uiterste beperkt, toen hij het mes had gezet in alle voor hém zo veelbelovende themata die het publiek zo weinig op prijs bleek te stellen. Naar aanleiding van zijn artikel over de dichter Accius, dat hij Du Rondel ter beoordeling had toegezonden, beklagde hij zich dat hij de tijdgeest tegen had: om aan soortgelijke artikelen ruimte te kunnen bieden, had de *Dictionaire* in een andere eeuw moeten zijn geschreven:

J'ai encore 5. ou 6. Articles de Poëtes semblables, celui d'ALCEE, d'ARCHILOCHUS, d'ANACREON, de CATULLE, de PERSE, d'OVIDE, & voilà tout. Notre siecle n'aime point tant de discussions; au tems de la Philologie cela eût passé plus facilement, & jusques au commencement de ce siecle: présentement c'est un autre goût. On aimera mieux l'Histoire moderne que tout cela.¹⁹⁵

De werkelijkheid zag er in de *Dictionaire* uiteindelijk iets rooskleuriger uit. De eerste editie telde 34 artikelen over klassieke dichters, in de tweede kwamen er nog zeven bij. De meeste artikelen blinken evenwel niet uit door hun lengte en er zijn vele illustere afwezigen, onder wie Horatius, een van Bayles lievelingsauteurs. Er is hier ongetwijfeld mede sprake van een andere, prozaïscher omstandigheid: in dezelfde brief gaf Bayle toe dat het vele jaren werk zou vergen wanneer alle Griekse en Latijnse dichters, historici en filosofen volledig werden uitgeplozen en dat de *Dictionaire* uit zijn voegen zou barsten, wanneer daarnaast ook de belangrijkste moderne auteurs aan bod zouden moeten komen. Hij vergiste zich echter niet, toen hij de heersende smaak als het voornaamste obstakel beschouwde. Zijn filologische artikelen nieuwe stijl kregen bij het grote publiek een even weinig enthousiast onthaal als de series feitjes en foutjes uit *Projet et Fragmens*. De vermomming kon de lading niet voldoende verbergen, alle toe- en bijvoegsels konden de kern niet voldoende neutraliseren. In zijn *Suite des Réflexions sur le prétendu Jugement du Public* van 17 september 1697 wijdde Bayle, mede naar aanleiding van de kritiek van Renaudot, censor van de *Dictionaire* in Frankrijk, een wat moedeloze beschouwing aan de commentaren die hem hierover hadden bereikt. Hij geloofde graag - het was hem ook geschreven - dat zijn uiteenzettingen over

n'eussent été tout dressez avant que j'eusse connu bien certainement le goût des Lecteurs.'

¹⁹⁵ Aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908. Het artikel Alcée waarop hier wordt gedoeld is Alcée (Athinien).

mythologische onderwerpen, over chronologische problemen, en, meer in het algemeen, over themata in verband met 'érudition' of filologie in brede zin, vervelend werden gevonden. Precies daarom had hij in de *Dictionaire* ook zo vaak andere kaarten gespeeld (hij vergeleek zijn werk aan de *Dictionaire* met een spelletje piket), niet omdat ze beter waren, maar omdat ze hem de winst, de verkoopbaarheid van zijn *Dictionaire*, konden brengen. Hij had zich aan moeten passen aan een eeuw die las om zich te vermaken, niet om te leren:

Si j'avois écrit en Latin, je me serois gouverné d'une autre maniere; & si l'on eut eu le goût du siècle passé, je n'eusse mis dans mon livre que de la littérature; mais les tems sont changez. Les bonnes choses toutes seules dégoûtent. Il faut les mêler avec d'autres, si l'on veut que le Lecteur ait la patience de les lire (...) ¹⁹⁶

Bayle moet zich opgesloten hebben gevoeld tussen Scylla en Charybdis. Het weinige, dat hij in de *Dictionaire* aan filologie had durven opnemen, was voor het grote publiek nog te veel, maar naar zijn eigen criteria, die hij gemakshalve overigens identificeerde met die van de fine fleur binnen de Republiek der Letteren,¹⁹⁷ was het veel te weinig. Wanneer hij zijn artikelen samenstelt voor de tweede editie blijft deze problematiek hem door het hoofd spoken. Soms geeft hij een wending aan het betoog, in de hoop het daardoor aanvaardbaarder te maken. Na een even uitvoerige als minutieuze discussie in remarque k van het nieuwe artikel Cappadoce over fouten bij Moréri,¹⁹⁸ Justinus en Appianus verontschuldigt hij zich met de opmerking dat hij aldus de lezers tot kritisch lezen en overwegen wil aansporen. In remarque e van het artikel Carneade, eveneens nieuw, zijn het de auteurs, die via een spervuur van kleinigheden tot zorgvuldigheid moeten worden opgewekt. In remarque n van hetzelfde artikel wordt het roer evenwel radicaal omgegooid en de piratenvlag gehesen: na een lange, breed uitgesponnen verhandeling over een chronologische kwestie (was Carneades een tijdgenoot van Epicurus?), uitgevochten door Foucher en Lantin in het *Journal des Savans*, eist Bayle strijd lustig het recht voor zich op een dergelijk onderwerp te bespreken.¹⁹⁹ In remarque b van het artikel Ephore, eveneens

¹⁹⁶ OD IV, p. 749.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ Ze worden keurig genummerd: het zijn er 27.

¹⁹⁹ 'Je sai que bien des Lecteurs s'écrieront que je m'arrête plus qu'il ne faut à des minuties, & qu'on n'a que faire de savoir si Carneade est venu à Rome l'an 532, ou l'an 598; mais je ne me soucie peu du faux goût de tels Censeurs; & j'aurois mauvaise grace de faire le délicat par rapport à des Recherches qu'un illustre Conseiller au Parlement de Bourgogne [Lantin], & un illustre Chanoine de la Capitale de la même Province [Foucher], n'ont pas jugées indignes de leur attention, & qu'ils ont communiquées au public sous les auspices d'un célèbre Président en la Cour des Monnoies à Paris. Si quelcun vouloit répondre pour moi à la Censure de ces esprits dégoûtez, qui méprisent cette espece de Discussions, je le priois de m'appliquer ces Vers de Terence: (...) Waarna vijf versregels

nieuw, wordt een soortgelijke toon aangeslagen en weigert hij al evenzeer het hoofd in de schoot te leggen. Het ging in die remarque weliswaar om kleinigheden, maar er was geen filologie mogelijk zonder details, en in de volgende remarque zou het niet anders zijn.²⁰⁰

De strijd lust die hier wordt geëtaleerd, wordt weerspiegeld in het aandeel van de oudheid in de tweede editie: het blijft voortreffelijk op peil, zowel naar het percentage van het nieuwe totaal aan artikelen (31%, waar de eerste editie tot 32% kwam), als naar het percentage van het totaal aan nieuwe artikelen (28%, 142 artikelen). De klassieke oudheid en de mythologie komen nu tot 92%. Ook Moréri houdt met vermeldingen in 45% van de nieuwe artikelen over de oudheid goed stand. Pas in de artikelen voor de derde editie en het supplement komt de oudheid nauwelijks meer aan bod: van de 260 nieuwe artikelen worden er slechts 16 (6%) aan de oudheid gewijd. Een en ander resulteert in 28% of 570 artikelen over de oudheid in de *Dictionaire* in zijn volle omvang. Uiteraard moet in deze percentages worden verdisconteerd dat Bayle in de tweede editie opruiming heeft gehouden onder zijn oude materiaal²⁰¹ en dat dit materiaal sterk op de oudheid gericht was geweest en meer in het bijzonder nogal filologisch van aard was.²⁰² Hij wist echter heel goed dat hij de publieke opinie trotseerde, toen hij zijn keuzes deed. Hij wist bovendien maar al te goed, dat hij feitelijk tegen de bierkaai vocht. In een mescherpe toegift bij remarque c van het artikel Méziriac realiseert hij zich de uitzichtloosheid van de situatie, naar aanleiding van het jammerlijke feit dat Nicaise geen uitgever had kunnen vinden voor een Apollodorusvertaling met bijbehorend

uit de *Andria* volgen.

²⁰⁰ 'C'est une fatalité inséparable de la Critique, & n'en déplaie aux Censeurs, je ferai encore une Remarque de même nature.'

²⁰¹ Cfr *supra*, hoofdstuk I, p. 40. Het is de vraag of het aandeel van de oudheid in de artikelen voor de derde editie en het supplement niet wordt vertekend, doordat Bayle vooralsnog de voorkeur had gegeven aan het verzamelen van nieuwe gegevens en hij de bewerking van nog weer andere restanten aan oud materiaal had uitgesteld tot de derde editie c.q. het supplement ter perse zouden worden gelegd.

²⁰² De artikelen zijn als volgt over de periodes verdeeld, in percentages van het totaal aan artikelen (2035) dan wel het subtotale aan artikelen voor de eerste editie (1274), de tweede editie (501 nieuwe artikelen) en het supplement (260):

	1e editie	2e editie	supplement	totaal
oudheid	32%	28%	06%	570=28%
middeleeuwen	11%	15%	12%	243=12%
nieuwe tijd	57%	56%	82%	1216=60%
niet in te delen				6 artikelen

commentaar door Méziriac.²⁰³ De beschouwing is in de marge voorzien van de veelzeggende titel 'Décadence des Belles-Lettres.' Ze dateert uit december 1700.²⁰⁴

Het is niet verwonderlijk, zo meent Bayle, dat Nicaise geen uitgever heeft weten te verleiden het werk te publiceren: het type eruditie dat erin ten toon wordt gespreid, de kennis waaraan Méziriac zijn plaats in de Académie Française dankte, is volledig in diskrediet geraakt. Kwaliteiten en kundigheden die eerder in de eeuw nog volop werden geroemd, vormen nu geen aanbeveling meer; een auteur die volledig thuis is in de mythologie en de Griekse dichters en die kennis weet te benutten voor chronologische, geografische of tekstkritische verfijndheden, is absoluut niet meer in tel. Maar erger nog: dat slag eruditie wordt als pedanterie beschouwd,²⁰⁵ een beschuldiging die boven alle andere wordt gevreesd. Hoe kan de jeugd er dan nog toe worden gebracht zich toe te leggen op de humaniora? Wie durft nog aan filologie te doen, als die wordt gebrandmerkt als een 'Science de College' en als het bewijs van een 'crasse pedanterie', als de beoefening ervan onverenigbaar wordt geacht met de hoedanigheid van een bel-esprit? Eruditie wordt belachelijk gemaakt, vervelend genoemd, uitgefloten...

Deze boutade, aan het papier toevertrouwd in december 1700, illustreert hoe Bayle zich had vergist, toen hij het idee voor zijn 'dictionnaire critique' concipieerde. Al in het voorwoord van *Projet et Fragmens*, wanneer daar wordt geconstateerd dat de 'dictionnaire critique' precies in het modebeeld past, lijkt Bayle zijn ongerustheid over de goede afloop te overstemmen.²⁰⁶

Hoe voelt een auteur zich, die zich gedwarsboomd weet bij de realisering van zijn project, zoals hij zich dat idealiter voorstelde? Het antwoord ligt voor de hand: hij

²⁰³ Dat hij hier zeer zwaar aan tilde, blijkt ook in Mopsus d: 'Si jamais le Commentaire de Meziriac sur Apollodore voit le jour, ce que je souhaite beaucoup plus que je ne l'espere (...)'.
 204

Cfr de verwijzing naar de 'Nouvelles de la République des Lettres du mois dernier', sc. november 1700, Meziriac c en noot 30.

²⁰⁵ Cfr aan Dufai, 15 februari 1697, nr 1159, waar Bayle zichzelf als pedant benoemt.

²⁰⁶ 'Et qu'on ne me dise pas que nôtre siècle, revenu & guéri de l'esprit Critique qui regnoit dans le precedent, ne regarde que comme des pedanteries, les Ecrits de ceux qui corrigent les faussetez de fait, concernant ou l'Histoire particuliere des grands hommes, ou le nom des villes, ou telles autres choses; car il est certain à tout prendre, qu'on n'a jamais eu plus d'attachement qu'aujourd'hui à ces sortes d'éclaircissement. Pour un chercheur d'expériences Physiques, pour un Mathématicien, vous trouvez cent personnes qui étudient à fond l'Histoire avec toutes ses dependances; & jamais la science de l'Antiquariat, je veux dire l'étude des medailles, des inscriptions, des bas-reliefs c. n'avoit été cultivée comme elle l'est presentement.' PF, p. [**6]. Cfr in het voorwoord op de eerste editie, DHC, I, p. I: 'L'Objection, que j'avois le mieux prévenue & réfutée, est celle à quoi l'on s'est attaché le plus, pour condamner le Plan que je voulois suivre (...)'.
 207

voelt zich gefrustreerd. Bayle uit zijn ongenoegen in de *Dictionaire*,²⁰⁷ in zijn correspondentie,²⁰⁸ en ongetwijfeld heeft hij ook mondeling zijn beklag gedaan over de wansmaak van het publiek. In Frankrijk dreigde de filologie geheel teloor te gaan: in het buitenland, zo schreef Bayle aan Marais, was de serie tekstuitgaven voor de 'dauphin' al met hoongelach ontvangen.²⁰⁹ In de Republiek kon de filologie zich nog verheugen in krachtige steunpilaren,²¹⁰ maar de kopers daar deden niet onder voor de Fransen in hun voorkeur voor romans en ander werk zonder enig niveau. Een gedegen studie als de *Lectiones Lucianae* van Johannes Jens, aldus Bayle aan Du Bos, werd niet meer op de juiste waarde geschat.²¹¹ Alleen in Engeland bleef de eruditie hoogtij vieren²¹² - een constatering waarbij men zich af kan vragen of ze gebaseerd was op een goed overzicht van de boekenproductie aan de overzijde van het Kanaal.

Bayles mistroostigheid over de literaire zeden van zijn tijd zou worden miskend, als ze zou worden herleid tot een keuze voor de ouden ten koste van de moderneren. In het artikel over Vergilius (remarque l) wordt de blinde verering van de ouden op veelzeggende wijze omschreven als 'la maladie que nous voions aujourd'hui dans les esprits.' Hij kan lyrisch zijn over een passage uit de *Aeneis*,²¹³ maar Molière wint het bij hem duidelijk van Plautus,²¹⁴ Caesar legt het af tegen La Rochefoucauld²¹⁵ en de

²⁰⁷ Zo wordt in het artikel Diogene (cynique) in remarque b, over de bekende ton, een lang citaat uit Garasse ingeleid met de zinsnede: 'On va voir une tirade d'impertinences qui ne sera pas à beaucoup près un endroit aussi ennuyeux que le reste de cet Article.' Vergelijk ook hetgeen boven werd vermeld over de artikelen Carneade en Ephore en Craterus b, Colomies a, Vayer k, Zanchius (J) *in corpore*.

²⁰⁸ Aan Du Rondel, 22 januari 1694, nr 908; aan Pinsson, 15 maart 1696, nr 1038; aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056; aan Du Bos, 29 oktober 1696, nr 1108; aan Pinsson, 10 januari 1697, nr 1147; aan [?], 31 maart 1698, nr 1288; aan Des Maizeaux, 8 februari 1704, nr 1532.

²⁰⁹ Aan Marais, 4 augustus 1704, nr 1544.

²¹⁰ Aan Nicaise, 8 juli 1697, nr 1210.

²¹¹ Aan Du Bos, 5 november 1698, nr 1321: 'rempli de bonne critique, et qui au tems des Casaubons et des Lipses, je veux dire lorsque cette étude étoit à la mode, eust fait beaucoup de bruit.' Een overeenkomstig oordeel over het boek van Jens in Spinoza p en aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

²¹² Aan Nicaise, 8 juli 1697, nr 1210.; aan [?], 31 maart 1698, nr 1288; aan Silvestre, 6 juni 1698, nr 1299; *cfr* aan Des Maizeaux, 22 oktober 1700, nr 1423.

²¹³ Octavie (nièce de César) c: 'Je l'ai lu plus de cent fois, & toujours avec des transports d'admiration; & le lisant encore au moment que j'écris ceci, je le trouve plus beau qu'il ne m'a jamais paru.' (Aen. VI vs 861 vv.)

²¹⁴ Poquelin b, Amphitryon b.

²¹⁵ Cesar g.

Ilias is volgens hem geen meesterwerk.²¹⁶ Zijn strijd is gericht tegen een tijd die geleerdheid verafschuwt, tegen de brede meerderheid die de artikelen Achille, Balbus en Cassius uit het *Projet* als saai en onverteerbaar had bestempeld.

Soms dringt het besef door dat die strijd was gericht tegen windmolens, dat zijn mistroostigheid werd gevoed door misplaatste trouw aan eruditie van een verouderd soort. In het artikel Aconce (remarque d) zegt hij zelf dat de zeventiende eeuw aan diepte had gewonnen wat zij ten opzichte van de zestiende eeuw aan pure geleerdheid moest missen:

L'étude de la nouvelle Philosophie, & celle des langues vivantes, aiant introduit un autre gout, on a cessé de voir cette vaste & cette profonde littérature; mais, en récompense, il s'est répandu dans la République des Lettres un certain esprit plus fin, & accompagné d'un discernement plus exquis: les gens sont aujourd'hui moins savans, & plus habiles.²¹⁷

Onmiddellijk daarna citeert hij René Rapin, wanneer die wijst op het grote kwalitatieve verschil tussen het millimeterwerk ten gunste van de letterlijke betekenis in de zestiende-eeuwse filologie en het voor de zeventiende eeuw zo kenmerkende streven de geest van de tekst te doorgronden.²¹⁸ In feite wordt hier echter slechts lippen-dienst bewezen aan de filologie nieuwe stijl en is het inzicht dat hier wordt getoond slechts dat van Rapin, want in de praktijk bleef Bayle onderwerpen, invalshoeken en een aanpak prefereren die veel typerender waren voor de voorbije eeuw. Hij kon moeilijk anders, omdat de weetgierigheid die hij had gecultiveerd van meet af aan op details, op feiten, op weetjes en wetenswaardigheden gericht was geweest. Als hij had moeten verloochenen wat hij door de jaren heen in zijn 'recueils' had verzameld, als vrucht van een op moeilijke financiële omstandigheden bevochten studie, in de hoop en de verwachting in spraakmakend gezelschap mee te kunnen spreken, had hij de bijl moeten leggen aan de wortels van de *Dictionaire*. Het is de vraag of hij de *Dictionaire* wel had willen schrijven, als hij een ander slag weetgierigheid had gecultiveerd; het lijkt echter zeker, dat hij de *Dictionaire* niet had kunnen schrijven, als hij niet terug had kunnen vallen op zijn verzamelde notities. Hij behield zich het recht voor de *Dictionaire* minstens ten dele te vullen met wat hij altijd het meest het verzamelen waard had gevonden.

²¹⁶ Achille (fils de Pelée) c, g, h; Andromaque (femme de Hector) h.

²¹⁷ Cfr Alegambe d.

²¹⁸ Cfr het vernietigend oordeel van Jean Le Clerc, zelf als filoloog overigens geenszins onomstreden, over de Cicero van Graevius: 'Mr. Graevius a plus de soin de donner le texte correct sur les MSS. et les conjectures des Savans, que de le rendre intelligible à ceux qui ne sont pas versez dans les Antiquitez Romaines. Ce sont des notes, qui sont presque toutes de cette Critique, qui regarde la pureté du Texte, mais qui n'ouvre point le chemin qu'il faut tenir, pour trouver la solution des difficultez.' Brief aan John Locke, 7 juli 1693, De Beer IV, p. 697.

k. De basispatronen in de *Dictionaire*

1. Inleiding

Bij lijnen die in de praktijk worden getrokken, wordt pas achteraf duidelijker zichtbaar wat ze voor moeten stellen. Bayle zelf had echter weinig behoefte aan evaluatie. In het voorwoord op de eerste editie beperkt hij zich tot niet al te uitvoerige mededelingen over de gewijzigde opzet (minder het accent op fouten, weinig oudheid, verhouding tekst versus remarques); hij rechtvaardigt het kwistig gebruik van citaten, de verstrooiende passages gelicht uit Brantôme en Montaigne, zijn filosofische beschouwingen, de vrijmoedigheid van zijn kritiek; hij licht toe, vooral in verband met de dictionaire van Moréri, dat de *Dictionaire* complementair wil zijn ten opzichte van andere werken met een encyclopedisch karakter. Her en der in de *Dictionaire* had hij algemene gedragslijnen geformuleerd, onmiddellijk nadat hij ze bij zichzelf had ontdekt, maar hij vond het klaarblijkelijk niet de moeite waard ze afzonderlijk te presenteren. De belangrijkste waren ter plaatse gemarkeerd met de waarschuwing dat ze voor eens en voor al ('une fois pour toutes') waren gedaan: de lezer moest ze bij zijn lectuur in gedachten houden en bij zijn oordeel over het reeds gelezene betrekken.

In het voorwoord bij de tweede editie gaat Bayle iets verder en somt hij de pagina's op die deze algemene mededelingen 'une fois pour toutes' over zijn werkwijze bevatten. Het gaat echter geenszins van harte, ook al erkent hij dat een dictionaire zelden van schutblad tot schutblad wordt gelezen en dat het dus nuttig is uitdrukkelijk naar de vindplaatsen te verwijzen:²¹⁹ het is overduidelijk dat derden hem ertoe hebben aangezet ze te noemen,²²⁰ het overzicht is niet compleet en inhoudelijk wordt er geen enkele specificatie gegeven. Ook hier geldt ongetwijfeld weer dat hij er zonder dringende noodzaak weinig voor voelde oude teksten na te bewerken. In dit tweede voorwoord worden de uiteenzettingen over het gebruik van citaten aangevuld met een argument dat in het eerste voorwoord was vergeten. Bovendien verklaart Bayle nu speciaal waarom hij niet meer artikelen over beroemde krijgslieden heeft geschreven, waarbij hij uitstekend duidelijk weet te maken welke ingrediënten onontbeerlijk zijn voor het type biografieën dat hem voor ogen staat. Uit niets blijkt evenwel dat hij deze beschouwing opzettelijk heeft ingelast om de lezer aldus van het bijzondere (de krijgslieden) naar het algemene (zijn aanpak) te kunnen leiden. Men krijgt eerder de indruk dat in het voorwoord zonder veel inspiratie een lijstje met notities ('dit nog zeggen'; 'dat niet vergeten') is afgewerkt, in de toevallige volgorde waarin die notities op dat lijstje waren gezet. De aanpak wordt *ad hoc*, in fragmenten, en niet integraal gepresenteerd.

²¹⁹ *DHC*, p. XIV. *Cfr* Govea e, waar een elders reeds gedane algemeen bedoelde mededeling wordt herhaald, om zo de kans te vergroten dat ze door de lezers wordt opgemerkt: 'Je repete ici cette Remarque avec d'autant moins de scrupule, que je suis persuadé qu'on ne lira ce Dictionaire que par morceaux. Ainsi un Avertissement qui ne seroit donné qu'une fois couroit risque de demeurer inconnu.'

²²⁰ *Cfr* van Huet, 8 januari 1696, nr 1013.

Bayle komt niet tot een sluitend betoog omdat hij er geen heil in ziet, maar ook omdat de opzet van de *Dictionaire* zich moeilijk in een sluitend betoog zou kunnen laten vatten - omdat de *Dictionaire* in feite een verzameling is van diverse op- en aanzetten tegelijk. Dat betekent echter niet dat er aan de *Dictionaire* geen consistentie te ontdekken zou zijn. Door alle diversiteit heen heeft Bayle op bepaalde fundamentele vragen over inhoud en presentatie steeds hetzelfde soort antwoord gegeven. Zijn schrijverschap moge kaleidoscopische trekken vertonen, tot het ene verrassende resultaat na het andere leiden, maar het is één hand die de pen heeft gevoerd. De karakteristieken die Bayle aan zijn aanpak onderscheidt, bepalen die aanpak al ruimschoots vóór hij ze zelf als karakteristieken herkent. In dit licht gelden zijn uitspraken 'une fois pour toutes' inderdaad voor eens en voor al. Samen met de toelichtende uiteenzettingen in de beide voorwoorden en in het *Projet* typeren ze de grondlijnen in de *Dictionaire*. In het onderstaande zullen die grondlijnen nader worden belicht.

2. De *Dictionaire* als aanvulling op andere lexica

Bayle had het zich niet gemakkelijker gemaakt, toen hij had besloten dat zijn publiek niet nog eens te lezen zou krijgen wat al in andere naslagwerken werd verteld, en meer in het bijzonder, toen hij dit besluit ook van toepassing had verklaard op werken, die nog moesten verschijnen en heruitgaven, waarin ook de jongste geschiedenis was verwerkt. Door de *Dictionnaire de la Bible* van Simon en de *Bibliothèque orientale* van d'Herbelot werden zijn voornemens doorkruist over de bijbelse geschiedenis, door de boeken van Du Pin viel de kerkgeschiedenis af, door de Engelse Moréri de geschiedenis van Engeland, door de Noordnederlandse Moréri de geschiedenis van de Republiek en de jongste Europese geschiedenis, door de nieuwe Franse Moréri de geschiedenis van Frankrijk, door de *Eloges* van Teissier de geleerdengeschiedenis van de zestiende eeuw en door de dictionaire van Chappuzeau de geschiedenis van het Duitse keizerrijk, de Noordse landen, protestants Europa en wat al niet meer.²¹ Aan de oprechtheid van Bayles besluit hoeft niet te worden getwijfeld: wanneer hij in zijn voorwoord op de eerste editie veronderstelt dat zijn lezers niet tweemaal hetzelfde zullen willen kopen,²² klinkt maar al te helder zijn opinie door over boeken die meer nieuws beloofden dan hun inhoud bleek te kunnen rechtvaardigen en die slechts schaarse goudkorrels nieuws boden tussen grote hoeveelheden oude stof. Aan meer van hetzelfde had niemand iets.²³

De inhoud van de *Dictionaire* bewijst, dat Bayles uitspraken geen loze beweringen zijn geweest. Het aantal artikelen over bijbelse personen is zo tot 24 beperkt gebleven (22 in de eerste editie, twee in de tweede). De meeste artikelen hadden al

²¹ DHC, I, p. III, *cfr supra*, hoofdstuk I, pp. 28-29.

²² DHC, I, p. III; *cfr* over het vermijden van doublures ook Haillan e en aan Janiçon, 11 juni 1696, nr 1060.

²³ De gang van zaken rond zijn eigen tweede editie heeft dan ook zeker niet zijn voorkeur gehad, *cfr* hoofdstuk I, pp. 40-41.

op de plank gelegen toen Bayle zich geconfronteerd zag met de plannen van Simon en van d'Herbelot, bij de andere waren vermoedelijk bijzondere redenen in het geding.²⁴ De vroegchristelijke oudheid, het jachtgebied van Du Pin in diens *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, levert slechts 39 artikelen op (28 in de eerste editie, tien in de tweede, een in het supplement). In 14 ervan wordt gerefereerd aan het werk van Du Pin: als bron, in het kader van een discussie of van kritiek, of, in de vorm van een verwijzing, als vindplaats voor nadere gegevens. Overigens heeft ook de *Histoire des empereurs* van Le Nain de Tillemont Bayles plannen zeker beïnvloed. Van beide werken wordt gezegd dat ze een veel grotere verspreiding hebben dan de *Dictionnaire* ooit zal kennen en dat het daarom onverstandig zou zijn hun gegevens te dupliceren.²⁵

Bayle koos hier voornamelijk negatief, door hele reeksen trefwoorden eenvoudigweg buiten de orde te verklaren, en niet positief, door voor die trefwoorden andere, nog niet elders behandelde gegevens of zelfs maar fouten van derden op te sporen. Hoogstwaarschijnlijk miste hij naar zijn eigen oordeel de specialistische kennis die preciseringen mogelijk zou hebben gemaakt boven de bevindingen van Du Pin, Le Nain de Tillemont, Simon of d'Herbelot uit.

Ook de middeleeuwen lijden onder een negatieve keuze: slechts 243 artikelen²⁶ (12%), nagenoeg gelijkelijk verdeeld over de eerste editie (11%), de tweede editie (15% van de nieuwe artikelen) en het supplement (12% van de nieuwe artikelen), hebben betrekking op deze periode. Het werk van Du Pin doet hier opnieuw zijn invloed gelden, maar anderzijds is er nu ook duidelijk sprake van desinteresse. Bayle toont nauwelijks belangstelling voor wat hij als de gloriejaren van de barbarij beschouwt,²⁷ zelfs niet als alibi voor filosofische beschouwingen, pikante verhalen of steken naar het pausdom. Zijn interesse stijgt naarmate de wedergeboorte van de Muzen nadert en de eerste voortekenen kunnen worden gesignaleerd van de vestiging van het rijk van de filologie en de komst van het heldere licht van het protestantisme: de vijftiende eeuw levert maar liefst 125 artikelen (51%) en van dit aantal levert Italië, dat wordt geroemd als de bakermat van het herstel van de letteren, met 87 artikelen (70%) de hoofdmoot.

Bij de klassieke oudheid is - naar reeds werd uiteengezet - de keuze sterk positief. Hier voelde Bayle zich volledig meester over het terrein, hier was hij thuis, en als er al geen fouten in strikte zin te signaleren vielen, vergastte hij de lezers met

²⁴ Zo refereert het artikel Jean aan de *Histoire des Ouvrages des Savans* van mei 1695 (Jean a) en is het artikel Marie soeur d'Aaron uit de tweede editie waarschijnlijk het gevolg van een annonce in de *Nouvelles de la République des Lettres* van maart 1700 (Marie b), waarbij tevens een rol zal hebben gespeeld dat het artikel Aaron reeds opnieuw was gedrukt en de gegevens dus niet meer onder dat trefwoord konden worden ondergebracht. De dictionaire van Simon behoort hier tot de geraadpleegde werken (Marie b).

²⁵ Cfr Apollonius de Tyane *in corpore* (Le Nain de Tillemont) en Gregoire I *in corpore*.

²⁶ Inclusief het door een derde geschreven artikel Raoul.

²⁷ Cfr de teksten *in corpore* van de artikelen Budé, Fevre, Langius (R), Sylvius (F), Valla (L).

genoegen op 'fautes d'omission', bijzonderheden die hen in andere lexica zeer ten onrechte werden onthouden.²²⁸ Hier maakte hij uitgebreid de inventaris op van de voorraadschuren, die hij in de loop der jaren met gegevens en studies naar eigen smaak en voorkeur had volgetast.

Bij de nieuwe tijd is het de smaak van de lezers, die in elk geval het aantal artikelen heeft gedictieerd. Als Bayle zelf al tot een negatieve keuze neigde, zou het hem uit commerciële overwegingen onmogelijk zijn geweest daaraan geheel te voldoen. Via niet minder dan 1216 artikelen (inclusief 11 artikelen van de hand van derden) komt hij dan ook tegemoet, met een naargelang het onderwerp wisselend enthousiasme, aan de uitgesproken voorkeur van het publiek voor moderne geschiedenis.²²⁹ Er is nauwelijks enig verschil tussen het percentuele aandeel in de eerste editie (57% van de artikelen) en de percentages voor de tweede editie (56% van de nieuwe artikelen, 57% van het nieuwe totaal). De artikelen voor het supplement daarentegen zijn grotendeels aan de nieuwe tijd gewijd (82% van het totaal aan nieuwe artikelen), zodat het aandeel over het totaal (heel de *Dictionaire*) stijgt tot 60%. Deze stijging wordt niet veroorzaakt, naar men zou mogen verwachten, door artikelen waarin de actualiteit wordt belicht, ook al ontbreken die uiteraard niet (e.g. Bouhours, Landau, Nicaise, Rocaberti), maar door een ruim surplus aan artikelen over de zestiende eeuw (63% van de nieuwe artikelen voor de nieuwe tijd).²³⁰

Het beeld voor de nieuwe tijd wordt genuanceerder, als de cijfers naar land worden uitgesplitst (de eerste serie getallen benoemt het aandeel van de artikelen voor de nieuwe tijd per land in de *Dictionaire* als geheel, de tweede serie benoemt het aandeel per land in het totaal aan artikelen in de *Dictionaire* voor de nieuwe tijd, de derde, vierde en vijfde serie benoemen het aandeel in het totaal aan nieuwe artikelen voor de nieuwe tijd voor eerste editie, tweede editie en supplement):

²²⁸ Cfr Gergenti a, waar bits wordt geconstateerd dat het Moréri (wie anders?) schortte aan 'du discernement par rapport aux choses qui frappent le plus un Lecteur' (cfr e.g. Aristée (Aristeas) *in corpore* en het eerste artikel Arsinoé *in corpore*).

²²⁹ Cfr over die voorkeur aan Du Rondel, januari 1694, nr 908.

²³⁰ Naar al eerder werd opgemerkt, is het echter de vraag hoe de inhoud van het supplement zou hebben geoogd, als Bayle het had kunnen voltooiën. De stijging van het aandeel van de zestiende eeuw had overigens al eerder ingezet: in de eerste editie beslaat de zestiende eeuw 49% van het totaal aan artikelen voor de nieuwe tijd, in de tweede editie beslaat de zestiende eeuw 58% van het totaal aan nieuwe artikelen voor de nieuwe tijd.

	% van totaal	% van nieuwe tijd	1	2	s
Frankrijk 463	23	38	40	33	39
Italië 238	12	20	18	24	20
Duitse landen 180	09	15	14	14	19
Republiek 82	04	07	08	05	03
Groot-Brittannië 64	03	05	05	06	05

De overige landen en gebieden halen de vijftig artikelen niet: Spanje komt tot 49, Oost-Europa tot 32, de zuidelijke Nederlanden komen tot 36, de Zwitserse kantons tot 31, de Noordse landen tot 12 (met één eenzame IJslander). Bij Italië ligt het zwaartepunt in de zestiende eeuw (72% van het totaal voor Italië); het is duidelijk dat Bayles interesse hier vermindert, wanneer de fakkel van de vooruitgang in wetenschap en kunsten aan andere landen is doorgegeven. Bij de Duitse landen is de zestiende eeuw licht favoriet (59% van het totaal voor de Duitse landen). Bij Frankrijk (54%) en Groot-Brittannië (56%) heeft de zeventiende eeuw licht de voorkeur. Bij de Republiek gaat de zeventiende eeuw zeer duidelijk aan kop (71%).

Uit deze cijfers blijkt dat Bayle de waarheid sprak, toen hij in zijn voorwoord op de eerste editie meldde dat hij zo min mogelijk in de rechten had willen treden van de aangekondigde Noordnederlandse en Engelse Moréri's. Uit de verdeling van de artikelen voor de Republiek over de eerste editie, de tweede editie en het supplement en uit het voor deze artikelen benutte bronnenmateriaal blijkt daarenboven dat hij in grote lijnen eveneens de waarheid sprak, toen hij meedeelde dat hij er voor de Republiek mee had volstaan de biografische gegevens te gelde te maken die hij al uit in druk verschenen lijkredes en bijzondere biografieën had verzameld.²¹ Natuurlijk waren er ook artikelen die, geheel los van een mogelijk aanbod aan materiaal, onderdak boden aan interessant geachte beschouwingen of figuren van grote betekenis moesten belichten,²² maar desalniettemin is het duidelijk dat Bayle de Republiek inderdaad niet meer dan stiefmoederlijk heeft behandeld. Voor Groot-Brittannië, dat slechts tot een zeer mager aantal van 64 artikelen komt, geldt *mutatis mutandis* hetzelfde.²³ In beide gevallen is de argumentatie echter niet geheel onverdacht. De gepostuleerde overlappingsen met de Noordnederlandse en Engelse

²¹ DHC, I, p. III. De Republiek krijgt in de eerste editie 61 artikelen toegemeten, in de tweede editie zijn het er 15 en in het supplement 6. Van de 61 artikelen uit de eerste editie berusten er 25 direct op gegevens uit lijkredes of biografieën.

²² E.g. Baudius, Erasmus, Grotius, Maresius, Spinoza.

²³ Percentueel blijft Groot-Brittannië weliswaar op peil, maar de absolute aantallen (37 artikelen in de eerste editie, 17 in de tweede, 10 in het supplement) blijven te mager.

Moréri-edities boden een fraai klinkend excuus om toch ook een gebrek aan taalvaardigheid in het Nederlands en in het Engels te maskeren; en vermoedelijk was dit gebrek aan taalvaardigheid er mede debet aan dat Bayle zijn strategie niet herzag, toen de feitelijke inhoud van met name de Engelse Moréri-editie niet met zijn scrupules bleek te convergeren.²³⁴ Omdat hij noch het Nederlands, noch het Engels beheerste, actief of passief, was hij voor gegevens uit en over bronnen in de landstaal afhankelijk van de hulp van derden; allereerst in de vorm van een oordeel over het belang van de bron, vervolgens in de vorm van een selectie van essentieel geachte gegevens en daarna in de vorm van passages in vertaling. Hoe welwillend zijn helpers ook waren, er kon moeilijk van hen worden verwacht dat ze in staat waren te anticiperen op al datgene wat Bayle interessant zou blijken te vinden. In de praktijk werd hun assistentie dan ook slechts gericht en op overzichtelijke terreinen benut.²³⁵ Bij Groot-Brittannië deed zich bovendien een bijzondere complicatie voor: sedert eind 1690 had Isaac de Larrey in opdracht van Reinier Leers een werk over de recente geschiedenis van Engeland in de maak, waar Leers kosten noch moeite voor wenste te sparen.²³⁶ Hoewel het eerste deel van deze *Histoire d'Angleterre, d'Ecosse et d'Irlande* door diverse vertragingen pas in 1699 in de handel kwam, mag men aannemen dat Bayle, Larrey en Leers vrijwel meteen tot zaken zijn gekomen over wat Bayle buiten beschouwing zou laten.

Ook het Duits bleef voor Bayle een mysterie, al geurde hij af en toe met een enkel woord in die taal.²³⁷ Dit manco was evenwel minder problematisch, gelet op de ijver waarmee de Duitsers zich hadden toegelegd op compilatiewerken van allerlei slag die keurig in het Latijn waren geredigeerd en waarin naar hartelust voor de *Dictionaire* te sprokkelen viel. Duitsers, aldus Bayle, stelden met name op het buitensporige af de geschiedenis van hun eigen geleerden te boek.²³⁸ De aartscompiler Thomas Crenius,²³⁹ op wie Bayle herhaaldelijk een beroep deed voor zeldzame werken en bibliografische verificaties, liet vanuit Rotterdam en nadien

²³⁴ Cfr het oordeel van Des Maizeaux over de Engelse Moréri in een noot bij een brief van Bayle aan Silvestre, 24 maart 1693. Deze versie verscheen te Londen in 1694. Aan de Moréri-edities van Jean Le Clerc wijdde Bayle weliswaar lovende woorden (cfr *supra*, hoofdstuk I, p. 27), maar hier was de bewerker zelf de eerste om toe te geven dat het resultaat sterk te wensen overliet, cfr *infra*, noot 264.

²³⁵ Cfr *infra*, hoofdstuk IV.

²³⁶ Cfr R. Leers aan S. Smith, 26 december 1690 en 12 mei 1691, O.S. Lankhorst, o.c., pp. 236, 238; aan Minutoli, 6 oktober 1692, nr 835, aan Nicaise, [1 januari 1699], nr 1337.

²³⁷ Cfr Agricola (G) *in corpore*, Bibliander *in corpore*, Ferus *in corpore*, Grotius (H) h, Melanchthon a, Pareus (Dd) *in corpore* en c, Ursin *in corpore*.

²³⁸ Aan Constant, 5 januari 1691, nr 734 en aan Morin, 3 september 1692, nr 827.

²³⁹ Aldus Bayle aan [Noailles], 5 augustus 1705, nr 1583: '(...) Crenius, le plus infatigable compilateur qu'on ait jamais vu.' Cfr aan [Du Bos], 6 augustus 1705, nr 1585. Crenius is een aangenomen naam; de eigenlijke naam van deze compiler is Crusius. Bayle benut evenwel steeds de aangenomen naam.

vanuit Leiden de ene na de andere bundel met *rariora* verschijnen;²⁴⁰ de Silesiër Melchior Adam wordt in de *Dictionaire* met een eigen artikel bedacht om zijn onvermoeibare en vruchtbare inzet als biograaf te eren.²⁴¹ Hun ijver, de themata waarop zij hun kundigheden richtten en hun produktie kunnen model staan voor het type pennevruchten waaruit Bayle waar het de Duitse landen betreft voor zijn *Dictionaire* heeft kunnen putten.²⁴² Daar de Duitse landen met 180 artikelen voor de nieuwe tijd misschien niet over-, maar zeker niet zijn onderbedeeld, mag men concluderen dat hij meende uit die boeken ook vrijelijk te mógen putten, ondanks het feit dat hij veelal compileerde uit compilaties en ondanks de lijvige dictionaire die Samuel Chappuzeau onderhanden had. Er is in dit kader wel verondersteld dat hij de plannen van Chappuzeau nooit serieus heeft genomen,²⁴³ maar als dat waar zou zijn, zou hij niet alleen zijn lezers, maar ook zijn trouwe Parijse helpers een rad voor ogen hebben gedraaid: zijn lezers, toen hij hun in het voorwoord op de eerste editie de dictionaire van Chappuzeau beloofde; zijn Parijse helpers, toen hij in de week waarin de P werd gedrukt aan Janiçon schreef dat hij gemakkelijk nog eens het voor de *Dictionaire* overeengekomen aantal pagina's kon vullen met gegevens die niet al door Moréri en zijn opvolgers en door Chappuzeau waren geclaimd.²⁴⁴ Hij had voor zich het besluit genomen de invalshoeken die Chappuzeau zei te zullen behandelen buiten beschouwing te laten en hij kwam op dat besluit niet terug, ook toen het met de jaren onwaarschijnlijker werd dat Chappuzeau zijn lang beloofde manuscript nog zou kunnen voltooiën.²⁴⁵ Op overeenkomstige wijze hield hij

²⁴⁰ Een overzicht in de annotatie bij Bayles brief aan Du Bos, nr 1585, in de *Oeuvres Diverses*.

²⁴¹ Hierbij zij vermeld dat ook aan Alegambe, Anselme, Antonio en König, auteurs aan wie Bayle met graagte erkent schatplichtig te zijn, een artikel wordt gewijd. Het is niet onmogelijk dat we hier te maken hebben met een serie die om de een of andere reden niet is voortgezet, *in casu* met artikelen over andere door Bayle veelvuldig geraadpleegde auteurs als (Charles) Etienne, Hofmann en Lloyd. Het meest in het oog springt natuurlijk het ontbreken van een artikel over Louis Moréri.

²⁴² Cfr aan Minutoli, 17 september 1681, nr 177 en de ontboezeming van H. Basnage ten overstaan van Th. van Almeloveen, 4 juli 1695, Basnage III p. 81: 'Ex Germaniâ pauci prodeunt nisi compilatores, ex alienis opibus divites.'

²⁴³ J.F. Goetinck, *o.c.*, p. 35.

²⁴⁴ Aan Janiçon, 11 juni 1696, nr 1060: '(...) je serai obligé à donner une suite qui, si j'ai assez de vie, sera aussi grosse que le Dictionaire; j'ai plus laissé de matériaux que je n'en ai emploié, et j'en decouvre tous les jours de nouveaux en m'ecartant meme autant qu'il m'est possible comme j'ai fait jusqu'ici, de tout ce que je prevois que les additions qu'on prepare au dictionaire de Moreri et le gros Dictionaire à quoi Monsieur Chappuzeau travaille depuis trente ans pourront contenir.'

²⁴⁵ In een brief aan een onbekende correspondent van 31 maart 1698 (nr 1288) meldt hij dat Chappuzeau's uitgevers gezien de gevorderde leeftijd van de auteur (Chappuzeau was van 1625, hij zou in 1701 overlijden) niet met het drukken van de dictionaire wilden

minder rekening met de feitelijke inhoud van de nieuwe Moréri's dan met de inhoud zoals die volgens hem zou dienen te zijn. Chappuzeau zou zijn dictionaire misschien nooit voltooid zien, maar anderen zouden voortgaan waar Chappuzeau was gevallen.

Het is uiteraard een heel andere zaak of Chappuzeau wel zoveel aandacht zou hebben besteed aan de personen, die door Bayle voor het voetlicht zijn gehaald. In zijn voorwoord dichtte Bayle Chappuzeau plannen toe over aardrijkskundige, volkenkundige, zedenkundige en staatkundige themata, over genealogieën van vorstenhuisen en van vooraanstaande families, over de handel en wandel van vorsten, edelen, staats- en krijgslieden; de geleerdengeschiedenis, het specialisme van de Duitse lexicografie, is in deze opsomming opvallend afwezig. Ontleende Bayle hier de legitimatie aan zijn artikelen voor de Duitse landen op Duitse geleerden toe te spitsen?

3. De grenzen van de complementariteit

Complementariteit heeft haar grenzen, en we ontmoeten die grenzen in de artikelen voor de Duitse landen, waar Bayle vrij onbekommerd de resultaten invlocht van andermans navorsingen op bio- en bibliografisch gebied, ook als die resultaten nog vers tot zeer vers waren en als ze zelf nadrukkelijk als lexicon waren bedoeld, zoals in het *Diarium biographicum* van Witte (Gdansk/Riga 1688-1691), de *Bibliotheca vetus et nova* van König (Altdorf 1678), het *Theatrum virorum eruditione clarorum* van Freher (Neurenberg 1688) of de *Dialogus de patriis illustrium doctrina et scriptis virorum* van Quenstedt (Wittenberg 1691).²⁴⁶ Hij toonde hier niet de reserves die hij ten opzichte van de dictionaires van Chappuzeau en Moréri etaleerde. Naar Chappuzeau kon hij natuurlijk moeilijk rechtstreeks verwijzen, omdat diens dictionaire nog in voorbereiding was,²⁴⁷ maar naar Moréri verwees hij niet minder dan 278 keer, in 249 artikelen, met vrijwel onveranderlijk hetzelfde argument: wat Moréri zei, hoefde in de *Dictionaire* niet te worden herhaald. Toen hij in remarque g van het artikel Concini een afwijkende handelwijze volgde, liet hij niet na te vermelden dat het een uitzondering betrof die de regel moest bevestigen.²⁴⁸ Het aantal andere gevallen waarin hij zei liever te verwijzen dan te herhalen, bleef beperkt tot de in het voorwoord op de eerste editie genoemde werken van Du Pin, Teissier (de *Eloges des hommes savans, tirés de l'histoire de Mr. de Thou*) en Simon (de *Dic-*

beginnen vóór zij het complete manuscript in handen hadden en dat Wetstein hem had gezegd dat hij betwijfelde of het werk ooit zou verschijnen. In 1699 trachtte Chappuzeau Leers voor de uitgave te interesseren, waarbij hij de hulp inriep van Bayle, *cfr* Chappuzeau aan Bayle, [maart 1699], nr 1353.

²⁴⁶ *Cfr* voor een nadere analyse van de door Bayle gebruikte bronnen ook *infra*, hoofdstuk IV.

²⁴⁷ Bayle citeert één keer uit zijn *Dessein d'un nouveau Dictionnaire Historique, Géographique et Philologique*, in het artikel François I m.

²⁴⁸ 'Contre ma coutume, je ne renverrai point ici mon Lecteur à Mr. Moreri, je rapporterai les mêmes paroles qu'il a rapportées.'

tionnaire de la Bible) en de werken van Le Nain de Tillemont.²⁴⁹ Van de verschillende tijdschriften en van enkele populaire, recente uitgaven als de *Menagiana*, de *Sorberiana*, de *Histoire de l'Académie Française*, de *Anti* van Baillet, de *Histoire du divorce de Henri VIII* van Le Grand, de *Sentimens d'Erasmus* van Richard ('Cologne' 1686) of de *Bibliographia politica* van Naudé in de heruitgave van Crenius (Rotterdam 1692) zei hij bij gelegenheid weliswaar dat 'iedereen' ze had,²⁵⁰ een excuus om geen nader exposé te hoeven geven, maar elders gebruikte hij ze even vanzelfsprekend om er zijn lezers uit te informeren.²⁵¹

In feite begint en eindigt de complementariteit van de *Dictionnaire* bij de dictionnaire van Moréri, bij de reeds verschenen edities, het supplement en de nog te verwachten nieuwe, vermeerderde edities voor Frankrijk, Groot-Brittannië en de Republiek. Chappuzeau kreeg zijn deel, eenvoudigweg omdat hij met zijn dictionaire het terrein van een Duits/Noordse Moréri zou gaan bestrijken.²⁵² Voor Bayle stond onomstotelijk vast dat wie zijn eigen dictionaire had, er een Moréri naast had staan;²⁵³ bij de een omdat de *Dictionnaire* de dictionaire van Moréri moest corrigeren en completeren, bij de ander omdat de dictionaire van Moréri informatie moest leveren die de *Dictionnaire* niet bood. Bij alle andere uitgaven, dictionaires of niet, populair of niet, recent of niet, ontbeerde hij die zekerheid. Uiteraard waren er gradaties: van boeken als het *Dictionarium historicum, geographicum, poeticum* van Charles Etienne, hetzij in een van de oudere edities, hetzij in de versie van Nicholas Lloyd (Londen 1688), het *Lexicon universale* van Hofmann (Bazel 1677; Leiden 1698), de *Bibliotheca universalis* van Gesner, al dan niet in versie van Simler, of de catalogus van de Bodley te Oxford uit 1674 werd zonder veel omhaal aangenomen dat de meeste lezers er de beschikking over hadden; aan de andere kant van het

²⁴⁹ Cfr Apollonius de Tyane *in corpore* en Jean *in corpore* (Le Nain de Tillemont), Gregoire I *in corpore* en Nazianze *in corpore* (Du Pin), Macrin *in corpore* en Melanchthon *in corpore* (Teissier), Aaron *in corpore* en Jonas (prophète) *in corpore* (Simon).

²⁵⁰ Cfr Bouhours *in corpore* (*Mémoires de Trevoux, Nouvelles de la République des Lettres, Journal des Savans, Mercure Historique*), Menage *in corpore* (de *Menagiana*, het *Journal des Savans* en de *Mercure Galant*), Barleus (G) d (*Sorberiana*), Meziriac *in corpore* (*Histoire de l'Académie Française*), Sanderus *in corpore* (Baillet en Le Grand), Luther mm (*Sentimens d'Erasmus*), Bodin n (Naudé) e.a.

²⁵¹ Zo werd in Augustinus k van een in de *Acta Eruditorum* gegeven overzicht van Augustinus-edities gezegd dat het gemakkelijk door de lezers zelf kon worden geconsulteerd, terwijl diezelfde *Acta* de basis vormden voor een vrij uitvoerig artikel Abrabanel.

²⁵² Gezien zijn werkzaamheden voor Leers en Thierry in verband met de dictionaire van Moréri wist Bayle ongetwijfeld dat Chappuzeau zich al eerder met succes op werk in de lijn van Moréri had geworpen: hij had een forse bijdrage geleverd aan het in 1689 verschenen supplement op de vijfde Franse editie, cfr J. C. Goetinck, o.c., p. 34.

²⁵³ Aan Du Bos, 9 juli 1699, nr 1367, over het artikel Serroni: '(...) Je ne doute point que la nouvelle édition de Moréri ne soit enrichie d'un long article de ce prélat, et en ce cas là il ne me paroît pas nécessaire que ie m'y [mette], car personne n'a mon dictionnaire qui n'ait aussi Moréri, ainsi ie m'abstiens de tout ce que Moréri contient.'

spectrum figureerden uitgaven, die, zo meende Bayle, in nauwelijks enige bibliotheek bewaard waren gebleven.²⁴ Als wordt gezien wat de uitgaven die 'iedereen' had met elkaar gemeen hebben, blijkt dat in de praktijk is verondersteld dat boeken die qua schaal, thematiek, inhoud, taal, jaar van uitgave, oplage en verspreidingsgebied (het werk van Du Pin bij voorbeeld was in een Amsterdamse nadruk beschikbaar) binnen ieders bereik lagen, ook wel inderdaad wel door de meeste lezers zouden zijn verworven. Bij de meeste bio- en bibliographica had Bayle die indruk kennelijk niet; Teissier (Genève 1683; Utrecht 1696; *Additions*, Berlijn 1704) levert de grote uitzondering, enerzijds omdat zijn *Eloges* in het Frans waren gesteld, ruim verkrijgbaar waren en toegankelijk waren geschreven,²⁵ anderzijds natuurlijk omdat Bayle als volbloed Fransman zich moeilijk voor kon stellen dat niet iedereen het werk van Teissier als een onmisbare aanwinst voor zijn bibliotheek zou beschouwen. Voor het overige heeft hij er vast op vertrouwd dat zijn lezers in overgrote meerderheid niet *alle* reeds eerder verschenen bio- en bibliographica in hun bezit zouden hebben, ook al zouden ze wellicht op onderdelen (juridische biographica in de bibliotheek van juristen, theologische bij theologen, Nederlandse bij Nederlanders) heel behoorlijk zijn voorzien. Hij kon steeds een brede schare lezers bedienen, die hij met zijn gegevens werkelijk iets nieuws wist te bieden, en omdat de bevoordeelde groep steeds van samenstelling wisselde, wanneer hijzelf van bron wisselde, bediende hij uiteindelijk zo vrijwel alle lezers van de *Dictionaire*.

Moréri had een algemene historische dictionaire geschreven, zijn opvolgers werkten volgens dezelfde formule; de verantwoordelijkheid voor een voldoende mate van volledigheid, voor aanvullingen en actualisering over de hele linie en de zorg voor het herstel van fouten berustten in wezen daarom slechts bij hen. Bayle was voorzichtig geweest: hij had al in zijn *Projet* duidelijk laten blijken dat van hem enkel op onderdelen commentaar mocht worden verwacht en dat hij niet meer dan een aanzet wilde - zou kunnen - geven. Hij kon het zich daardoor veroorloven zijn themata naar eigen voorkeur te kiezen, het ene artikel wel en het andere niet te bekritisieren, de ene fout en de andere niet te herstellen, zelfs bij één en hetzelfde artikel uit Moréri, de ene aanvulling wel en de andere niet te geven, het ene trefwoord wel toe te voegen en het andere niet. Binnen de formule was er formeel geen enkel bezwaar tegen een verhalende tekst als: 'GRAMMONT (GABRIEL DE) Cardinal François au XVI Siecle. Je n'en parle que pour corriger quelques fautes de Monsr. Moreri (A)' of opmerkingen als: 'Il y auroit bien d'autres choses à corriger dans l' [article d'] Adonis de cet Auteur' of 'Je ne dis rien de ses péchés d'omis-

²⁴ E.g. *De Gnomonum umbrarumque solarium usu liber* (Turijn 1574) van Giovanni Battista Benedetti, in Taisnier f omschreven als 'fort rare', of *La vie d'Esopé* (Bourg-en-Bresse 1632) van Méziriac, in Esopé (apologue) o (en *cfr in corpore* en b) als 'extrêmement rare' omschreven.

²⁵ *Cfr* het uiterst gunstig oordeel dat Bayle in dit opzicht aan de *Eloges* verbindt, afgezet tegen de oorspronkelijke *mémoires* van Jacques-Auguste de Thou, in de *Nouvelles* van oktober 1684 (*OD* I, p. 140).

sion'.²⁵⁶ Hij presenteerde zijn *Dictionaire* als wat die eigenlijk ook was, een bundel kris kras verzamelde, particuliere notities.

Op de vleugels van eigenzinnigheid en eigen interesse alleen wordt een dictionaire echter niet geschreven. Bayles auteurschap was niet louter gericht op zijn persoonlijke wensen, zomin als het enkel uit dramatische trekken bestond (de kloppacht op leugens en fouten, de ontboezemingen van heterodoxe snit, de scabreuze passages, het vertoon van eruditie en finesse); het omvatte ook de strikt normale, ambachtelijke bezigheden van elke lexicograaf. Hij moest voldoende feitelijke informatie verstrekken, voldoende seriële componenten invlechten, rekening houden met een redelijke mate van spreiding van zijn artikelen over tijdvakken, landen en denominaties, hier een stad behandelen, daar wat koningen belichten, hier een beroemde vrouw voor het voetlicht halen, daar het leven schetsen van een beruchte moordenaar. Voor de oudheid moest hij zijn eigen belangen intomen ten gunste van de smaak van het publiek; bij de nieuwe tijd had hij met zware concurrentie te kampen, omdat de lucratiefste mogelijkheden al stevig waren ingesnoerd, en met technische problemen, omdat hij in zeer belangrijke mate afhankelijk was van het voorwerk van anderen, in het bijzonder waar het de publikatie van bronnen betrof. Vaak koos hij voor nieuwe trefwoorden naar rato van het beschikbare materiaal, en omdat er vooral over de geleerdengeschiedenis nog het nodige voorhanden was, van Duitse, maar bij voorbeeld ook van Italiaanse zijde,²⁵⁷ gaf hij tal van artikelen over geleerden die het bij Moréri niet tot een artikel hadden weten te brengen. Het was een keus die ongetwijfeld bij zijn eigen interesse paste, maar paste ze ook in de slag om de lezersgunst? In zijn voorwoord op de eerste editie gaf hij blijk van zijn twijfels toen hij, bang misschien voor te hooggespannen verwachtingen, zijn lezers waarschuwde dat de *Dictionaire* sterk te lijden had gehad van zijn scrupules, omdat hij aangewezen was geweest op restanten, kruimels van de tafels der rijken, obscure namen en al even obscure onderwerpen.²⁵⁸ Toch kostte het hem in het algemeen weinig moeite ook de wat grotere namen te bespreken en zo zijn *Dictionaire* ten minste oppervlakkig de schijn te geven van een naslagwerk op gelijke voet met andere naslagwerken. Er was immers altijd wel een aanleiding, reëel of gezocht, om

²⁵⁶ Grammont *in corpore*, cfr e.g. Diyllus, Leuwentz; Adonis h, cfr e.g. Albret *in corpore*; Brutus (M J) *in corpore*. Cfr Bayles opmerking in het voorwoord bij de eerste editie over de fouten bij Moréri: 'Je n'ai point touché à celles qui se rencontrent dans les Articles qu'il donne, & que je ne donne pas, quoiqu'elles ne soient pas moins considérables, ni moins fréquentes dans ces Articles, que dans ceux que j'ai donnez.'

²⁵⁷ E.g. het *Athenaeum Romanum* (Perugia 1676), het *Athenaeum Augustum* (Perugia 1678) en het *Athenaeum Ligusticum* (Perugia 1680) van Oldoini, de *Bibliotheca Neapolitana* van Toppi (Napels 1678) met de *Addizioni* van Nicodemo (Napels 1683), het *Teatro d'huomini letterati* van Ghilini (Venetië 1647).

²⁵⁸ DHC, I, p. IV: 'sujets inconnus, (...) noms obscurs'. Een welhaast volslagen gebrek aan bekendheid kon zo zelfs een voldoende argument zijn voor een artikel, cfr Carmilianus ('Poëte Latin, Anglois de Nation') *in corpore*: 'Cette profonde obscurité où il est enséveli est une des principales raisons qui me poussent à lui consacrer ce petit Article. J'en userai de même envers quelques autres.'

toch naar believen te kunnen spreken over 'pausen, keizers, koningen, kardinalen, kerkvaders, concilies, ketters, grote heren, steden, provincies en zo meer', themata waarvan in het voorwoord was betoogd dat ze door anderen reeds volop waren belicht. Er kon altijd wel iemand de les worden gelezen, er kon altijd wel iets worden verbeterd, gepreciseerd of heroverwogen. Bovendien leidde zijn weetgierigheid heel gemakkelijk naar lange reeksen lacunes en omissies bij anderen, ook bij onderwerpen die al afgekloven leken, omdat hij zocht waar die anderen niet hadden gekeken. In noodgevallen, zo lijkt het, was er daarnaast altijd nog de dictionaire van Moréri, waar nagenoeg ieder artikel wel stof kon leveren voor een breed vertoon aan fouten en omissies, van de kleinste zetfouten tot de ergerlijkste denkfouten en van de kleinste details tot meest aperte gapingen.

Wanneer Bayle zijn scrupules als knellend ervaart, betreft het vooral de presentatie van zijn vondsten. Als anderen hem in verhalend opzicht vóór waren geweest, had hij moeite met de tekst waarmee de remarques moesten worden geïntroduceerd, omlijst en aaneengeregen, met de redactie van het verklarend historisch kader. In het artikel over Lipsius zei hij ernstig gehinderd te zijn door de uitvoerige beschouwingen van maar liefst drie biografen,²⁵⁹ in het artikel over Luther moest hij vaststellen dat diens geschiedenis te bekend was om nog herhaald te kunnen worden,²⁶⁰ bij de Franse koningen vond hij het terrein al volledig afgegraasd waar het hun belangrijkste daden in chronologische volgorde betrof.²⁶¹ In de aanhef van het artikel over Babylon constateerde hij dat het onmogelijk in een redelijke vorm kon worden gegoten, omdat anderen al uitputtend over de stad hadden gesproken. Al schrijvend heeft hij de grenzen verkend van het gebied, dat hij bij al deze bekende namen nog het zijne zou mogen noemen. In het voorwoord bij de eerste editie eiste hij, in verband met Moréri, uitdrukkelijk het recht voor zich op elementaire biografische feiten te mogen herhalen: elk verband zou verloren gaan, elke verklaring zou onmogelijk zijn als hij in dit opzicht niet enigszins in herhalingen zou mogen treden. Bij dezelfde gelegenheid schetste hij de voorwaarden waaronder hij had gemeend Moréri aan te mogen vullen: als er bij Moréri slechts weinig te vinden was; als hij over een levensbeschrijving beschikte die hem in staat stelde nauwkeurig het hele verhaal te vertellen, nauwkeuriger en beter dan Moréri het had gedaan; of als hij losse aanvullende gegevens in acceptabele vorm kon rangschik-

²⁵⁹ Lipsius *in corpore*: 'Je pourrais rapporter beaucoup de choses curieuses sur son chapitre; mais comme d'autres (a) les ont déjà ramassées, & n'ont pas même oublié ce qui concerne son éducation, & la prématurité de sa Science (b), je me vois réduit à ne parler de ce qu'ils ont négligé.' In de marginale noten (a) en (b) wordt verwezen naar Teissier, Bullart (*Académie des sciences*) en Baillet (*Enfans célèbres*). Men mag bij voorbeeld ook aannemen dat de uitgebreide *Vie de Mr. Descartes* van Adrien Baillet (1691; 1693) een artikel Descartes heeft voorkomen.

²⁶⁰ Luther *in corpore*.

²⁶¹ Cfr Louis VII (*in corpore, in fine*) en Louis XI na marginale noot n. Cfr e.g. de tekst van het artikel over paus Eugenius IV.

ken.²⁶² In het artikel over de Franse historicus Du Haillan uit de tweede editie (remarque e) rekte hij zijn rechten nog wat verder op. Daar betoogde hij dat een historicus - versta: hijzelf - in drie gevallen het volste recht had het werk van zijn voorgangers over te doen: als hij veel nieuws of veel aanvullingen en verbeteringen te bieden had; als hij een tot dan toe in verschillende boeken versnipperde geschiedenis kon bundelen; en als er behoefte was aan een ander, moderner taalgebruik en een andere, modernere presentatie.²⁶³ Complementariteit wordt in dit artikel niet enkel een uiterst rekbaar begrip, even verdwijnt het er zelfs achter de noodzaak de lezers tegemoet te komen in hun geestelijke luiheid. Bayle heeft geworsteld met zijn scrupules: in theorie was het simpel het smalle pad te volgen, in de praktijk bleek feitelijk per keer hoe goed of hoe ver het begaanbaar was.

4. De verhouding tot de *Dictionnaire* van Louis Moréri

De complementariteit van de *Dictionnaire* kan ook worden verstaan als een complementariteit van de *Dictionnaire* als geheel ten opzichte van één ander werk als geheel, de dictionaire van Moréri. Bij al zijn werk aan de *Dictionnaire* heeft Bayle in negatief het voorbeeld van Moréri voor ogen gehad. 'Moréri' fungeerde als soortnaam voor alles wat op lexicografisch terrein aan misstappen kon worden begaan, en dit blijkt te meer uit het feit dat, ofschoon Louis Moréri zelf de zwaarste klappen kreeg toebedeeld, de na zijn dood door anderen bezorgde edities en het door anderen geschreven supplement uit 1689 zonder plichtplegingen meedeelden in de kritiek. Waar Moréri's bewerkers zijn fouten niet herstelden, waren zij schuldig in commissie.²⁶⁴ Via zijn kritiek smeedde Bayle het ideaal dat hij zelf heeft nagestreefd tot in bijzonderheden in de juiste vorm: telkens wanneer hij zijn lezers toesprak over de tekortkomingen bij Moréri, reeg hij een nieuwe schakel aan de keten. Bij al wat hem stoorde bij Moréri hoorde het besluit de *Dictionnaire* op hetzelfde punt anders,

²⁶² DHC, I, p. VIII.

²⁶³ 'I, lors qu'on a quantité de nouvelles choses à dire, ou quand on peut éclaircir & rectifier en plusieurs endroits les Histoires précédentes. II. Lors qu'il s'agit de réunir en un Corps tous les faits qui appartiennent à une Histoire, & dont les uns se rencontrent dans quelques Livres, & les autres dans quelques autres. III. Lors que le goût des Lecteurs demande un nouveau langage & un nouveau tour.'

²⁶⁴ Bayle had zich ingedekt tegen Jean Le Clerc, bewerkster van de Noordnederlandse edities, door vleiende opmerkingen in het voorwoord bij de eerste editie (cfr *supra*, hoofdstuk I, p. 27) en een al even vleiende brief in antwoord op een brief van Le Clerc (aan Le Clerc, 12 januari [1697], nr 1149). Gelukkigerwijs had ook Le Clerc zelf geen al te hoge dunk van zijn Moréri-edities (van Le Clerc, 10 januari 1697, nr. 1148; cfr Le Clerc aan John Locke, 17 november 1697, De Beer VI, p. 254, nr 2348). Bayle heeft voor de *Dictionnaire* gebruik gemaakt van de Noordnederlandse edities tot en met de editie 1698 (cfr Patrice (F) c; de eerstvolgende zou in 1702 verschijnen) en van de Franse edities tot en met de editie 1699 (e.g. *ibidem*; de eerstvolgende editie in Frankrijk zou in 1704 verschijnen). Conform hetgeen in het voorwoord op de eerste editie wordt betoogd, is de kritiek overigens toegesneden op de editie Lyon 1688.

beter, correcter, eerlijker in te richten. De *Dictionaire* biedt niet alleen kritiek op Moréri, de *Dictionaire* is een kritiek op Moréri.

Moréri komt aan bod in 28% van de artikelen voor de nieuwe tijd, 36% van de artikelen voor de middeleeuwen en de helft van de artikelen uit de oudheid. Er bestaat weinig verschil tussen het gebruik bij de eerste editie en het gebruik (cumulatief) bij de tweede; in de artikelen voor het supplement is het gebruik ongeveer gehalveerd.²⁶⁵ Vijf keer kan er zo waar een wat norsige loftuiting af,²⁶⁶ maar aan de andere kant worden er niet minder dan 1612 fouten (Bayle nummert ze veelal) in 565 artikelen aan de kaak gesteld. Het artikel Cappadoce spant met 27 gesignaleerde fouten de kroon. Het was niet gering wat Moréri had gemeend zich te kunnen permitteren: hij debiteerde zekerheden waar slechts twijfel paste; bij het opsporen en bij de weergave van gegevens was hij lui, slordig en nalatig; hij vermeldde zijn bronnen niet; hij baseerde zich niet op de originele teksten; zijn verwijzingen waren onnauwkeurig; hij schreef klakkeloos anderen over, zonder eigen onderzoek, inclusief fouten; hij had op zoveel terreinen zoveel meer mogelijkheden dan Bayle had gehad (zegslieden, boeken die in de Republiek niet te vinden waren), maar hij had ze niet benut; hij schreef als panegyrist of romancier waar de titel van zijn dictionaire de waarheid van de historicus beloofde; hij bezondigde zich aan falsificaties; als hij ketters en protestanten zwart kon maken, zag hij niet op een invectief of een verdraaiing meer of minder; hij gedroeg zich alsof hij op de preekstoel stond en ook stilistisch en taaltechnisch was er veel op hem aan te merken.²⁶⁷ Zelfs van een artikel, dat hij, kwaadaardig wellicht, als een van de beste kwalificeerde, zei Bayle nog dat het op het eerste gezicht al twaalf uitspraken

²⁶⁵ Het gebruik is 39% voor de artikelen uit de eerste editie, 35% voor de nieuwe artikelen uit de tweede editie, 38% voor de artikelen uit eerste en tweede editie samen; bij de artikelen voor het supplement valt het percentage terug tot 17.

²⁶⁶ *Adraste in corpore*: 'L'Article de cet Adraste est assez bon dans le Dictionaire de Moréri'(in de bijbehorende remarque worden vervolgens vier foutjes opgesomd); Calvin *in corpore*: 'Mr. Moréri n'est pas aussi déréglé dans cet Article, qu'on auroit lieu de croire'; Charron *in corpore*: 'J'admire que Monsr. Moreri ait pris le parti de Charron'; Horace *in corpore*: 'Son article étant fort bon & assez ample dans le Dictionaire de Moreri'; Louis XIII p: (over Nicolas le Fevre): 'Son article est bon dans le Dictionaire de Moreri'.

²⁶⁷ Abelli *in corpore*, Abrabanel h, Abulfeda b, Acco a, Achille (fils de Pelée) i, Achillea f, Adraste f,i, Agathon e, Alcinous b, Alcyonius *in corpore*, Almain b, Anabaptistes m, Anaxagoras k, Andrinople *in corpore*, Antinous c, Aretin (J) c, Arsinoé (femme de Magas) c, Aureolus *in corpore*, Balbus m, Baudouin a, Berenice (fille d'Agrippa) h, Bochart (S) e, Bochius a, Botero b, Busbec b, Carion c, Chatel *in corpore*, Cham *in corpore*, Criton a, Deiotarus *in corpore*, Drusille *in corpore*, Drusus (N) f, Garonne a, Gergenti a, Govea e, Grammont a, Knox *in corpore*, Krantz f, Kuchlin b, Lycophron (fils de Periander) a, Maccius a, Olympias e, Sophronie *in corpore* en a, Spifame c, Tyrannion (grammairien) a, Tullie q, Zeuxis m. Veel van hetgeen in de *Dictionaire* wordt bekritiseerd, komt ook ter sprake in het voorwoord van Bayle bij de *Remarques critiques sur la nouvelle édition du Dictionaire Historique de Moreri*, cfr OD IV, pp. 667-672.

bevatte die zijns inziens niet konden worden bewezen.²⁶⁸ Moréri's lezers waren wel te beklagen.²⁶⁹ De ernst van zijn kwalen vond een echo in de krachtige taal waarin hem de les werd gelezen²⁷⁰ en in het detaillisme, waarmee hem fouten werden nagedragen. Het felst viel Bayle uit in het artikel Elisabeth, waar Moréri in het overeenkomstige artikel had gejammerd over de vervolging van de katholieken in Engeland zonder erbij te vermelden dat de katholieken tevoren tegen de koningin hadden gecomplooteerd: hij vond het misdadig zó te werk te gaan.²⁷¹

Bayles bezwaren tegen Moréri's aanpak kunnen worden samengevat in twee punten: Moréri presenteerde zich als een volwaardige historicus, zonder die pretentie waar te kunnen maken; hij presenteerde zich als historicus *sine ira et studio*, maar was in feite een kampioen van het pausdom.²⁷² Complementariteit betekende hier in de eerste plaats dat de juiste regels pijnlijk nauwkeurig in acht moesten worden genomen, vooral daar, waar een directe vergelijking mogelijk was. Maar moest niet ook het tweede punt op de een of andere wijze worden gecompenseerd?

Er kan geen twijfel over bestaan dat de *Dictionaire* ook voor de export naar Frankrijk, en dus niet enkel voor protestantse of cryptoprotestantse, maar uitdrukkelijk ook voor katholieke lezers bedoeld is geweest. Bayle was zich er zeer wel van bewust dat zijn uitspraken ook katholieke oren zouden bereiken,²⁷³ maar hij

²⁶⁸ Hadrien (P) a.

²⁶⁹ Harpalus (Macedonien) d (over het supplement).

²⁷⁰ Cfr Anaxagoras c ('Quel galimatias! Quelles ténébres!'), Archelaus I h ('Autant de paroles, autant de fautes'), Artavasde I b ('Si l'on tâchoit à faire des fautes, en feroit-on plus que Mr. Moréri? en feroit-on sept ou huit dans seize lignes?') Balzac (J) c, Cassius Viscellinus *passim*, Claude (J) g, Hortensius (famille) d, Lycophon (fils de Periander) a, Reinesius d ('Si l'on corrige son Article de Reinesius, on ne pourra guere y conserver que deux ou trois mots'), Sedulius *in corpore*.

²⁷¹ Elisabeth u: 'Une telle omission n'est pas simplement une faute, c'est un crime, c'est ce que les Latins nommeroient *scelus*, ou pour le moins *flagitium* (...) [c'est] un crime d'Historien.' Ook bij andere auteurs was Bayle overigens niet zelden fel van toon, wanneer hij hen verwijten maakte over hun gedrag jegens hun lezers. Zo maakte hij zich erg boos over Le Laboureur, die zijn publiek zonder nadere details had verwezen naar de *Gesta Dei per Francos*, een compilatie in twee folianten van samen 1567 pagina's, zonder indices: wie via een dergelijke verwijzing moest zoeken, moest zoeken naar een speld in een hooiberg; wie via een dergelijke verwijzing liet zoeken, was zowel hard als wreed. (Brezé (C) d).

²⁷² Cfr Krantz f en het voorwoord op de eerste editie, *DHC*, I, p. IX, waar Bayle verklaarde de laatste in Frankrijk verschenen Moréri-editie te hebben benut, omdat die bij velen de voorkeur genoot boven de Noordnederlandse edities, te weten bij 'des Catholiques passionnez, qui ont ouï dire que les Editions de Hollande ont souvent réprimé le zèle de Mr. Moreri.'

²⁷³ In het artikel Amyraut bij voorbeeld voegde hij een remarque in met uitleg over de term 'table' in verband met een synode (Amyraut s). In het artikel over Anne de Parthenai

verzachtte ze niet. Hij trachtte onvermoeibaar de al te katholiek gekleurde geschiedschrijving van Moréri te pareren met herschikkingen, weerleggingen, aanvullingen en verbeteringen die de waarheid aan de oppervlakte moesten brengen, en in dit opzicht moest de *Dictionaire* niet zozeer complementaire, als wel vervangende versies kunnen bieden van de verhalen die Moréri was begonnen. Dat mét die waarheid tevens het protestantse gelijk werd geëtaleerd, was voor hem vanzelfsprekend; dat katholieken zich daaraan zouden kunnen storen, vond hij onvermijdelijk.²⁷⁴ Moeilijker lag het met die passages waarin Moréri met gelijke munt werd terugbetaald. Het ligt voor de hand dat katholieken niet echt enthousiast konden zijn over artikelen waarin prominente geloofsgenoten op de korrel werden genomen, zomin als ze enthousiast konden zijn over artikelen waarin werd betoogd dat bovennatuurlijke verschijningen aan bedriegerij moesten worden toegeschreven, waarin hun werd meegedeeld dat het op de heiligenkalender wemelde van lorrendraaiers, of waarin ze werden beklaagd om hun slavernij van geest.²⁷⁵ Zelfs als ze zelf hun twijfels hadden, zouden ze het moeilijk kunnen verkroppen dat een protestant - en erger dan dat, een protestant die twee keer zijn jas had gekeerd - hun de waarheid zei. De deken van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, een goede vriend van Du Rondel, gaf als zijn eerste indruk dat de *Dictionaire* uitsluitend voor protestanten bedoeld kon zijn, omdat katholieken er zeer onheus in bejegend werden. Hij had zich met name gestoord aan de tekst van het artikel over Abraham, waarin Bayle had verklaard dat zijn protestantse lezers de geschiedenis van Abraham meer dan voldoende kenden uit de Schrift, terwijl zijn katholieke lezers maar bij de dictionaires van Moréri en Simon te rade moesten gaan.²⁷⁶ Zelfs Mathieu Marais vond bij al zijn loftuitingen dat Bayle zich hier en daar toch wel erg partijdig had getoond en er op verschillende plaatsen de katholieke kerk met de haren bij had gesleept.²⁷⁷ Zij vergaten dat Bayle niet uit was op verzoening, dat de controverse hem in het hart stond gegrift, dat hij er geen enkel belang bij had en er nog minder behoefte aan had katholieken ter wille te zijn ten koste van zijn eigen gelijk, waar

leverde hij speciaal voor katholieke lezers de bewijzen van haar protestantisme.

²⁷⁴ Cfr J. Solé, l.c. en D.B. Perramond, *Histoire et polémique: le tableau du XVIe siècle Français dans le 'Dictionnaire Historique' et critique de Pierre Bayle*, The Ohio State University, Ph.D., 1974.

²⁷⁵ Cfr resp. François, Loyola, Lorraine, Paul II, Hadrien VI bb; Loudun c; Launoi (J) g, cfr q; Agreda d, Bagni b, Bolsec a (een zeer plastische passage!), Methyde *in corpore*, Pergame (ville) d.

²⁷⁶ Bonhomme aan Du Rondel, 30 september 1697, nr 1240A. De gewraakte passage: 'Il seroit inutile de s'étendre sur ces choses. Ceux de la Religion les savent sur le bout du doigt; ils vont les prendre à la source, dès leurs plus tendres années: & pour ce qui est des Catholiques Romains, ils n'ont pas besoin qu'un nouveau Dictionaire les en instruisse: celui de Mr. Simon, & celui de Moréri, le font assez.'

²⁷⁷ Van Marais, 25 mei 1698, nr 1295.

hij dat gelijk eenvoudigweg verstond als het gelijk van de waarheid.²⁷⁸ Zij spraken hem aan op uitlatingen waarvan zij dachten dat hij ze tegen beter weten in had gedaan, terwijl hij in alle oprechtheid meende dat ze waar waren. Hij had ze natuurlijk niet hoeven doen: de waarheid is wat ze is, maar men kan kiezen wat men ervan wil vertellen, zoals men ook kan kiezen hoe men ze wil vertellen. Het zou evenwel niet reëel zijn geweest van Bayle te verwachten dat hij zich in zijn *Dictionaire* nergens als protestant zou manifesteren. De historicus mocht zich niet door zijn geloof het zicht op de waarheid laten ontnemen, zoals dat bij Moréri het geval was geweest,²⁷⁹ maar dat betekende niet dat hij als historicus geen geloof mocht hebben. Een dosis tegengif, met de juiste ingrediënten bereid, niet te kwistig toegemeten, kon zeer heilzaam zijn voor katholieken en een balsem op de ziel voor protestanten, vooral voor Franse protestanten.

Speciaal voor Franse protestanten en dus ook speciaal voor zichzelf tenslotte heeft Bayle zijn *Dictionaire* trachten te larderen met artikelen over personen, die Moréri meestal niet belangrijk genoeg had gevonden: de predikanten, publicisten en professoren uit het Hugenootse kamp. De *Dictionaire* vereeuwigd zo alleen al 24 Hugenootse theologen die het via Moréri niet tot onsterfelijkheid hadden weten te brengen. Bayle zou er ongetwijfeld nog veel meer hebben beschreven, als hij niet in zijn activiteiten zou zijn belemmerd door een gebrek aan gegevens in een voor hem bruikbare vorm: biografieën, lijkredes, biografische inleidingen bij *opera omnia*, mémoires. Bij verschillende correspondenten klaagde hij over de nalatigheid van zijn geloofsgenoten waar het de herinnering aan hun helden betrof.²⁸⁰ In de artikelen Beaulieu en Chamier maakte hij ook de lezers deelgenoot van zijn wrevel over wat hij inmiddels als 'typisch Frans' was gaan beschouwen.²⁸¹ Hij had het uiteraard gemakkelijker als er nog nakomelingen in leven waren, omdat die meestal graag de stof voor een artikel leverden, maar omgekeerd moest hij juist dan zeer voorzichtig

²⁷⁸ Als journalist van de *Nouvelles* had hij overigens heel wat voorzichtiger geopereerd, cfr. H. Bots, 'Le Refuge et les "Nouvelles de la République des Lettres" de Pierre Bayle (1647-1706)', in: H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds, *La révocation de l'édit de Nantes et les Provinces-Unies. 1685. The Revocation of the Edict of Nantes and the Dutch Republic*. Amsterdam & Maarssen 1986, pp. 85-95.

²⁷⁹ Cfr. het beroemde betoog over de plichten van de historicus in Usson f.

²⁸⁰ Aan Constant, 5 januari 1691, nr 734; aan Morin, 3 september 1692, nr 827; aan [Turner], 15 maart 1697, nr 1169.

²⁸¹ Beaulieu *in corpore*: 'On auroit vu à la tête de l'une ou l'autre de ces Editions quelque Préface qui eût traité la Vie de l'Auteur, s'il n'eût pas été François; car je ne vois guère que les François, qui aient la négligence de laisser tomber dans l'oubli l'Histoire ou la Vie d'un parent illustre par son Esprit & par ses Ouvrages.' Chamier *in corpore*: 'On ne peut qu'être surpris que personne n'ait fait sa Vie. Il n'y a au monde que les François qui soient capables d'une telle négligence. Si Chamier étoit d'une autre Nation, son Histoire assez ample pour souffrir la reliure paroîtroit dans toutes les Bibliothèques, vu sur-tout qu'il laissa des fils qui furent de sa profession, & dont la postérité est encore dans le Ministère.'

te werk gaan: een ongelukkig geformuleerde uitlating kon tot woedende reacties leiden.²⁸² Af en toe krijgt de *Dictionaire* hier het karakter van een familiealbum voor de refuge, van een dictionaire speciaal bedoeld voor de Huguenootse geschiedenis, in aanvulling op wat tot dan toe elders van die geschiedenis geboekstaafd was. De geschiedenis die het meest de zijne was, lag Bayle uiteindelijk het meest na aan het hart. Complementariteit werd hier een persoonlijke behoefte: het was zijn geschiedenis waar hij de sporen van zocht.

5. Bayles doelstelling: biografieën naar het leven getekend

Is het een gemeenplaats geworden te beweren dat de *Dictionaire* fundamenteel verschilt van alle andere dictionaires, op ten minste één punt kan de oorsprong van dit inzicht tot de *Dictionaire* zelf worden herleid. In het artikel Priolo verklaarde Bayle dat waar in alle andere historische dictionaires werd volstaan met biografieën in uiterst grove trekken, zijn dictionaire een verzameling trachtte te bieden van het opmerkelijkste en het persoonlijkste dat aan een levensgeschiedenis kon worden ontdekt, van de wijze waarop anderen over die levensgeschiedenis hadden geoordeeld en van alle onjuistheden die over de beschreven personen waren gedebiteerd, dat alles zorgvuldig en met een keur van gegevens beredeneerd en bewezen.²⁸³

De herkomst van dit zo kardinale verschil is niet moeilijk te achterhalen. Anderen waren in hun biografieën op zoek naar grote lijnen, beknoptheid, daden en data; Bayle rustte niet voor hij de te beschrijven persoon kende als zichzelf. Zijn nieuwsgierigheid omvatte niet enkel de buiten- maar vooral ook de binnenkant. Hij was niet op zoek naar het skelet van een leven, maar naar dat leven zelf. Dat betekende overigens niet dat hij minder aandacht zou hebben gehad voor de meer orthodoxe elementen in een biografie of dat hij ook over 'gewone' biografische details niet het naadje van de kous zou hebben willen weten. In de tekst van zijn artikel over de Franse romanière Marie Cathérine Desjardins citeerde hij de levensbeschrijving die Richelet van haar had gegeven, om vervolgens te fulmineren tegen alle manco's die daaraan te ontdekken vielen. Hij somde op wat hij bij Richelet had gemist: wanneer ze zich in Parijs vestigde, met wie ze daar omgang kreeg, van wie ze protectie ondervond, wanneer ze debuteerde en met welk boek dat was, wanneer ze trouwde, wanneer haar man stierf, wanneer ze hertrouwde en wanneer haar tweede man stierf, wat de volgorde is waarin haar boeken verschenen, wanneer ze gestorven is.

²⁸² Charles Ancillon bij voorbeeld had zich buitengewoon geërgerd aan een onvoorzichtige opmerking over zijn vader in het artikel Ferri. Bayle boog diep in het stof (cfr zijn brieven aan Ancillon van 5 december 1698, nr 1327; 2 mei 1699, nr. 1357; 28 december 1701, nr. 1455) en haastte zich in een afzonderlijk artikel Ancillon senior te bewieroken - zekerheidshalve in hoofdzaak via letterlijke citaten uit de biografie door Ancillon junior.

²⁸³ Priolo b: 'Il y a une différence très-notable entre les autres Dictionaires Historiques & celui-ci. Je ne me contente pas, comme l'on a fait dans ces Dictionaires-là, de marquer en gros la Vie des gens; je ramasse, autant que le peu de Livres que j'ai me le peut permettre, les faits les plus singuliers, les plus personnels, les jugemens que l'on a portez de ceux dont je parle, & les fautes que l'on a commises sur leur sujet. J'examine, je discute, je prouve, je réfute selon l'occasion.'

Dat alles meldde Richelet niet, en toch, zo raasde Bayle, droeg elke pagina de trotse titel 'Vie des Auteurs François'. Er was geen enkel excuus: Richelet, zelf Parijzenaar, had al deze zaken gemakkelijk na kunnen vragen. Omdat hij zijn plicht had verzaakt, stond Bayle met lege handen en hadden zijn lezers het nakijken.²⁸⁴

Bij zijn jacht op bijzonderheden werkte Bayle volgens een even helder als simpel stramen: hoe meer, hoe liever. Baillets zeer omvangrijke *Vie de Mr. Descartes*, een boek waarover alom werd geklaagd, had hém geen seconde verveeld.²⁸⁵ Hij kon zich wel voorstellen dat niet iedereen in dezelfde mate behoefte had aan ál zijn gegevens, maar dat deerde hem niet. In het artikel Gournai zei hij 'voor eens en voor al' dat zijn *Dictionaire* niet was geschreven voor lezers die hem in zijn uitgebreide belangstelling op biografisch terrein niet wensten te volgen.²⁸⁶ In het artikel Jardins betoogde hij, wat voorzichtiger, dat de meeste lezers er geen enkel bezwaar tegen hadden te worden onderhouden over zaken die zij zelf misschien als onbelangrijk beschouwden, maar die anderen des te belangrijker vonden.²⁸⁷ Natuurlijk opereerde hij in de veilige zekerheid dat er inderdaad bij zeer velen een levendige belangstelling was voor alles wat er over een ander te melden viel, hoe triviaal dat ook mocht lijken.²⁸⁸ In het artikel Gomarus (remarque b) zei hij, eveneens 'voor eens en voor al', dat hij met zijn vele genealogisch/biografische notities over familierelaties en nagelaten betrekkingen tegemoet wilde komen aan een op grote schaal heersende wens en dat lezers die dat niet beviel zich moesten realiseren dat ze niet alleen op de wereld waren; de toon die hier wordt gebezigd, duidt op het vertrouwen dat de bijzonderheden die hij dank zij de ongeremdheid van zijn eigen nieuwsgierigheid aan het licht had weten te brengen bij het publiek hetzij met geestdrift, hetzij ten minste met toegeeflijkheid zouden worden onthaald. Andere dictionaires hadden hier volop kansen laten liggen. In de tekst van het artikel Basta (N) verdedigde hij zo de stelling dat de belangstelling voor een beroemde telg (er volgde een artikel over de generaal George Basta) heel de familie moest kunnen gelden; in de tekst van het artikel Beme, over de moordenaar van de admiraal de Coligny, zei hij dat hij met dergelijke artikelen over personen die eenmalig optraden in de geschiedenis van een illuster persoon en alleen daaraan hun bekendheid dankten, tegemoet wilde komen aan al die lezers die zonder uitstel wilden weten hoe het zo iemand verder was vergaan. Beide mededelingen vond hij belangrijk genoeg om ze eveneens 'voor eens

²⁸⁴ Jardins *in corpore* en b.

²⁸⁵ Aan Minutoli, 28 augustus 1692, nr 826. Het boek telt meer dan 1000 pagina's in kwarto.

²⁸⁶ Gournai d, na de aankondiging van een lang citaat: 'Ceux qui trouveront qu'il n'auroit falu qu'en copier une partie, seront de ces gens qui ne se soucient pas de connoitre beaucoup de particularitez de la Vie des Hommes illustres. Ce n'est pas pour ceux qui ont ce goût-là que je travaille; j'en fais ma déclaration une fois pour toutes.'

²⁸⁷ Jardins b: '(...) il vaut mieux faire ce qui plaît à beaucoup de gens, & ne déplaît à personne, que de faire ce qui déplaît aux uns, & qui ne déplaît pas aux autres.'

²⁸⁸ Cfr Arnauld (R) c, Perrot *in corpore*, Spanheim h.

en voor al' te doen. We zien hier Bayle aan het werk in het voor hem gebruikelijke syncopische ritme: naarstig op zoek naar alles tegelijk, van het ene naar het andere en van dat andere steeds verder weg van het uitgangspunt, in steeds wijdere kringen, met steeds een ander doel.

Ook een welhaast ongebreidelde nieuwsgierigheid weet echter haar vondsten naar waarde te differentiëren. Bayle etaleerde geen groter enthousiasme dan wanneer hij in staat was de spelers in zijn theater in hart en nieren te doorgronden en met huid en haar te beschrijven. Het interesseerde hem verreweg het meest hoe iemands karakter was, hoe hij in het leven stond, wat zijn manier van denken was, welke zedelijke principes hij erop na hield.²⁹⁰ In de tekst van het artikel Haillan uit de tweede editie nam hij gretig de gelegenheid te baat, opnieuw 'voor eens en voor al', om zijn lezers daarvan te doordringen:

On verra dans les Remarques plusieurs morceaux de ses Epitres Dédicatoires, & de ses Préfaces. Ils déplairont à ceux qui ne cherchent qu'une connoissance superficielle des Hommes illustres, mais non pas à ceux qui souhaitent de les connoître exactement, *intus & in cute*. C'est en faveur de ceux-ci que je travaille; & je suis certain qu'ils me sauront gré de la peine que je prens de faire voir le portrait du coeur selon les linéamens que j'en trouve dans les Livres où les Auteurs se sont peints eux-mêmes. Ceci soit dit une fois pour toutes.

In het voorwoord bij de tweede editie werd deze aanpak uitgewerkt in twee voorbeelden. Het ene betrof de vragen die Bayle over elke willekeurige generaal zou willen stellen, het andere spitste zich vervolgens toe op het leven van de hertog van Luxemburg, maarschalk van Frankrijk.²⁹⁰ Van een generaal zou Bayle willen weten wat zijn karakter was, of hij moedig was als Marcellus of voorzichtig als Fabius Cunctator, of de aanval hem beter lag dan de verdediging of juist omgekeerd, of hij zich liet verblinden door zijn strijdlust of de rust zelf was te midden van het grootste gevaar en, meer in het bijzonder, hoe hij de een of andere slag die bijna verloren was alsnog in zijn voordeel had beslecht, wat de oorzaak was van een eventuele nederlaag of wat de werkelijke afloop was van gevechten die door beide partijen als een overwinning werden geclaimd. Van Luxemburg zou Bayle willen melden wat zijn inborst was; hij zou aan de hand van enige staaltjes van krijgskunst zowel zijn sterke als zijn zwakke kanten laten zien; hij zou de fouten herstellen die Moréri had gemaakt (er volgde een opsomming) en in de lacunes voorzien die Moréri had gelaten.²⁹¹ over zijn langdurige rebellie; over het verlies van Philipsburg; over zijn gevangenschap en zijn proces, en dat vooral omdat niemand er het fijne van wist en er de wildste geruchten over de ronde deden; over de vraag of hij zijn

²⁹⁰ Cfr Aragon (I) c, Beaulieu *in corpore*, Blondel F médecin) c, Boucher h, Bzovius h, Lucilius k.

²⁹⁰ DHC, I, pp. XV-XVI. Cfr *supra*, hoofdstuk I, pp. 44-45.

²⁹¹ Bayle neemt hier duidelijk de editie Parijs 1699 op de korrel.

eigen belangen had laten prevaleren boven het staatsbelang; over de vraag of hij zich te zeer door orders van bovenaf had laten leiden; over zijn ware aard in zedelijk opzicht.

In het voorwoord eindigde Bayle in mineur: iedereen zou gemakkelijk in kunnen zien dat het hem aan de mogelijkheden ontbrak dergelijke artikelen tot een goed einde te brengen, zodat hij zich volledig geëxcuseerd achtte voor het feit dat hij er niet aan was begonnen. Goede verstaanders konden er echter al even gemakkelijk een conclusie in majeur uit trekken: bij alle artikelen die wél in de *Dictionaire* figureerden, mochten zij rekenen op andere kost dan de gortdroge feitenreeksen waarop anderen patent hadden genomen. Bij Bayle vond men invalshoeken die de chronologie overstegen en gezichtspunten die niet enkel het hoe, maar ook het waarom en het misschien belichtten. Als men een biografie bij Bayle had gelezen, had men alle reden te veronderstellen dat men de beschreven persoon werkelijk kende. Het was een bij uitstek psychologisch georiënteerde belangstelling die rijke ertslagen vond op terreinen waar eerdere prospectors slechts dor hout hadden weten te sprokkelen. In Bayles 'Eloge' in de *Histoire des Ouvrages des Savans* wordt de *Dictionaire* in dit opzicht met warmte geroemd.²⁹²

6. Geen bewering zonder bewijs: een bijzondere presentatie

Een al even kardinaal verschil met andere dictionaires betrof de presentatie van de gegevens. In tegenstelling tot de samenstellers van andere dictionaires verwachtte Bayle geenszins dat zijn lezers hem op zijn woord geloofden. Hij liet voortdurend zien waar hij zijn uitspraken op stelde, ten minste door verwijzingen naar zijn bronnen te geven, maar bij voorkeur door de relevantste en interessantste gegevens uit zijn bronnen rechtstreeks, integraal en in de oorspronkelijke taal (veelal met een parafrase in het Frans) te citeren.²⁹³ In de *Réponse aux questions d'un provincial* heette het dat een auteur die zijn bronnen niet noemde zijn lezers noodzaakte tot een wandeling bij nacht, maar dat een auteur die zijn bronnen vermeldde zijn lezers niet op weg zond, zonder ze het licht van de maan of ten minste het licht van een lantaarn te gunnen.²⁹⁴ De lezers van de *Dictionaire* hoefden zich niet van Bayle afhankelijk te voelen; ze kregen de gelegenheid stap voor stap hun gids in zijn bewijsvoering te volgen en zo stap voor stap zijn conclusies overtuigd tot de hunne

²⁹² [J. Basnage], 'Eloge de M^r. Bayle', hier geciteerd naar de herdruk in *OD* IV, p. ***: 'Ce n'est pas un Ouvrage chargé de Généalogies, ou de simples faits. Il y peint au naturel le caractere de ceux dont il parle; il y demêle les circonstances de leur vie, & les motifs de leur conduite, & les accompagne de réflexions pour en donner une plus juste idée, & en porter un jugement avec plus de certitude & d'intelligence.'

²⁹³ Bayle realiseerde zich uiteraard dat niet iedereen Grieks of Latijn kende. In het artikel *Anaxagoras in corpore* verklaarde hij 'voor eens en voor al' dat hij daarom voor parafrasen had gezorgd. In het artikel *Sainte-Aldegonde* m en in het voorwoord op de tweede editie deed hij een overeenkomstige mededeling voor diegenen onder zijn lezers die het Latijn beter beheersten dan het Frans.

²⁹⁴ *OD* III, p. 905.

te maken. Ze werden niet te veld gestuurd met niets dan bezwerende woorden en het kwestieuze gezag van een censor die zijn geloofsbriefven zelf had geschreven, zoals bij Moréri; evenmin werden ze afgescheept met de rudimentaire leeslijstjes waarmee Moréri sommige artikelen de schijn van betrouwbaarheid had trachten te geven. Als Bayle iets beweerde, was het bewijs steeds nabij.

Uiteraard waren er ook hier weer praktische redenen in het geding. Citaten geven, betekende problemen ontlopen: het was immers zo eenvoudig nog niet om teksten deugdelijk te parafraseren of verantwoord samen te vatten, ook als men van goeden wille was en het vaste voornemen had de lezer de waarheid en niets dan de waarheid door te vertellen. Een goede samenvatting, zo vond Bayle zelf, moest zich verhouden als een pygmee tot een mens van normale grootte: alles erop en eraan, maar op kleinere schaal.²⁹⁵ In de praktijk was er echter een bijzonder fijnzinnig onderscheidingsvermogen vereist om vooral bij lijvige boeken steeds adequaat tussen het essentiële en het bijkomstige te kunnen kiezen.²⁹⁶

Nauwkeurige verwijzingen en precieze citaten boden ook het enige werkelijk effectieve wapen tegen de angst te worden misverstaan en beweringen in de schoenen geschoven te krijgen die in werkelijkheid op het conto van anderen moesten worden geschreven. Voor Bayle was die angst kennelijk uiterst reëel, want hij bleef erop hameren dat niet hij, maar de oorspronkelijke auteur de verantwoordelijkheid droeg voor de waarheidswaarde van het verhaalde. In de artikelen Alting (J) en Priolo waarschuwde hij 'voor eens en voor al' dat fouten die hij in commissie had begaan niet aan hem mochten worden toegerekend.²⁹⁷ In het artikel Priolo vernemen we bovendien heel uitdrukkelijk dat de verwijzingen en citaten moesten voorkomen dat hijzelf als nieuwe autoriteit werd begroet voor gegevens die uit het werk van anderen stamden of dat gegevens uit werken van een lagere orde enkel door hun aanwezigheid in zijn *Dictionaire* werden opgewaardeerd naar een status die ze in werkelijkheid niet verdienden.²⁹⁸ Bayle was een trouw gebruiker van het scheermes

²⁹⁵ Arsinoé (femme de Magas) c.

²⁹⁶ Cfr Achille (divers) c, Artaxata a, Guebriant f.

²⁹⁷ Alting (J) *in corpore*: 'Si quelqu'un trouve des faussetez dans cet Article, je le prie de ne s'en prendre pas à moi, qui n'ai fait que rapporter fidèlement ce que m'a fourni l'Ouvrage que j'ai cité. J'avertis une fois pour toutes, que je ne me rends point caution de ces sortes de Récits.' Priolo b: 'C'est à ceux dont je rapporte les paroles, & dont je cite les Ouvrages, à répondre de ce qu'ils ont avancé.' Cfr Abumuslimus *in corpore*, Achillea h, Acosta *in corpore*, Anicius c, Baudius n ('Je ne suis ici, & en cent mille autres endroits, que Copiste'), Bourignon g.

²⁹⁸ Priolo b: 'Mais il faut se souvenir pour le moins quant à mon Ouvrage, que les témoins d'une chose ne se multiplient pas sous prétexte que je rapporte simplement ce qu'un autre a dit. Si je le rapportois sans citer personne je m'érigerois en nouveau témoin; mais citant comme je fais les propres termes des Auteurs dont je mets le nom en marge, tout se réduit à l'autorité de ces gens-là. Une Piece fugitive, un Livret terminé en *ana*, un ramas de plusieurs Recueils indigestes trouvez dans le Cabinet de Sorbiere, & contenant des discours vagues de conversation, ne deviennent point un Ecrit de poids sous prétexte qu'on

van Ockham.²⁹⁹ Hijzelf beschouwde in zijn werk voor de *Dictionaire* maar één weg als de juiste: de kortste, die naar de bron. Alleen daar kon men hopen de ware autoriteit te vinden. Uiteindelijk - maar dit terzijde - ging het misschien nog het meest om de bange vraag of niet ook die bron onwaarheid sprak, terwijl het onmogelijk was dáár weer achter te kijken, en om verantwoordelijkheid waar die eigenlijk niet kon worden genomen. Bleef een leugen in commissie niet een leugen? Was waarheid niet vooral wat voor waar werd gehouden?

Een derde wel zeer pragmatische reden komt voort uit het gemak dat Bayle zelf van zijn citaten heeft gehad. Het moge waar zijn dat citaten voor zijn lezers in allerlei opzicht uiterst nuttig waren, het was voor een auteur, als hij eenmaal besloten had zich van citaten te bedienen, maar al te verleidelijk zijn citaten ook het werk te laten doen, zeker als hij toevallig weinig gedisponeerd was en de tijd drong. De lezer wordt dan ook regelmatig afgescheept met citaten waaruit hijzelf maar de gewenste aanvullende gegevens moet destilleren, met extreem veel of met extreem lange citaten.³⁰⁰ De omvang van de *Dictionaire* was daar wel erg goedkoop verkregen.

In het voorwoord op de eerste editie geeft Bayle zelf uitleg over zijn citaten. Er was heel wat voor te zeggen, vond hij, om een betoog niet te zeer met citaten te bezwaren, vooral als het geciteerde in elke winkel kon worden gekocht of als het woordgebruik niet meer voldeed aan moderne normen. Er was echter nog veel meer voor te zeggen in een dictionaire een surrogaat-bibliotheek te stichten om aldus via een zo uitgebreid mogelijke verslaglegging tegemoet te komen aan de belangen van al die lezers, die het aan de tijd ontbrak om verwijzingen na te trekken, de vele lezers die vonden dat het hun niet te veel moeite mocht kosten (geen luier eeuw dan de zeventiende eeuw, klaagt hij elders³⁰¹) en alle lezers, van wie de letterlievendheid niet in evenwicht was met de inhoud van hun beurs. Zij allen hadden er recht op onmiddellijk volledig tevreden te worden gesteld.³⁰² Het voor de hand liggende argument dat minder omvangrijke boeken minder zouden hoeven te kosten, wordt door Bayle niet erg serieus genomen. Voor lieden die werkelijk slecht bij kas

les cite dans un gros volume. Ils continuent d'être tout ce qu'ils étoient auparavant, & rien davantage.'

²⁹⁹ Sc. de bekende scholastieke formule 'Non sunt multiplicanda entia sine necessitate' (wat met minder kan, moet niet met meer worden gedaan). Aldus *e.g.* in Amboise (F) d, Apelles i, Ephore b, Hierocles (persécuteur) c en letterlijk in het 'Eclaircissement sur les Manichéens', *DHC*, IV, p. 640.

³⁰⁰ Cfr Balthasar b Fratricelli e, Leon X *in corpore*, Lorraine g, Origene a; Leon I, Navarre (M soeur de François I); Osman a, Simonide (g).

³⁰¹ Baudius k *in fine*, cfr Aristandre b.

³⁰² *DHC*, I, p. VI: 'j'ai fait ensorte qu'ils vissent en même tems les Faits Historiques, & les Preuves de ces Faits, avec un assortiment de Discussions & de Circonstances qui ne laissât pas à moitié chemin la curiosité.' Hoofdstuk IV van deze studie behandelt de bibliotheekfunctie van de *Dictionaire*.

waren, was alles te duur. Er waren grenzen, ook voor een compiler in dienst van het publiek. Zonder een zekere mate van welstand was het burgerrecht van de Republiek der Letteren niet te koop.

Doet dit op voorhand gevoerde verweer vermoeden dat Bayles geweten niet helemaal zuiver was, hij was er zeker oprecht van overtuigd dat hij zijn publiek via zijn citaten en verwijzingen een bijzondere dienst bewees. Hij bond zijn lezers te pas en te onpas op het hart dat zijn citaten een zeldzaam of minder courant of bekend boek toegankelijk maakten, hij liet hun graag beseffen dat ze door zijn goede zorgen niet van boek of plaats hoefden te wisselen.³⁰³ Bayle was hier zeer tevreden over zichzelf, even tevreden als hij over andere auteurs zou zijn geweest als die hém kosten, moeite of ergernis zouden hebben bespaard. Hij nam zichzelf en zijn eigen omstandigheden als norm, al ontzegde hij zich daardoor de goedkeuring en het gezelschap van de haute-volée. In remarque b van het artikel Carneade uit de tweede editie - en ook dit is een betoog 'voor eens en voor al' - zette hij zijn criticasters glashard op hun nummer: hij had geen boodschap aan hun 'dédains', 'dégouts', en 'censures magistrales'. In remarque f van het artikel Poquelin definieerde hij hen als zeurderige puristen, 'les plus rigides observateurs des loix de la perfection par rapport au goût du petit nombre, ou de l'élite des Beaux-Esprits', om er vervolgens fijntjes op te wijzen dat een dictionaire naar hun wensen, commercieel gezien, een débâcle zou zijn geweest. Met het volk, voor het volk; als gewone lezers er voordeel bij hadden, moest de elite wijken.

Toch valt dit alles in het niet bij het primaire belang dat Bayle heeft gehecht aan verwijzingen en citaten als even zovele bewijsstukken in de zaken die hij bij zijn lezers bepleitte. Niet hun gemak stond hier voorop, maar het juiste oordeel. Zijn aanpak was uitgesproken juridisch, ofschoon hij geen moment vergat dat hijzelf niet als jurist, maar op zijn merites als historicus zou worden beoordeeld: het publiek, rechtsprekend in naam van de waarheid, trad op als jury, de verhalende tekst van de artikelen leverde de punten van de aanklacht, de remarques vormden het bewijs, de verwijzingen, citaten en parafrases binnen die remarques leverden de getuigenverklaringen, de conclusies die eruit werden getrokken deden dienst als pleidooi; hijzelf mat zich, al naar gelang het thema, de rol aan van aanklager, verdediger of advocaat van de duivel. Het maakte daarbij weinig uit of het ging om chronologische details, de interpretatie van een tekst, de ware toedracht van een historische gebeurtenis, de waarde al dan niet van een boek, het oordeel over iemands gedrag, of de beslissing in een filosofisch of theologisch debat; de procedure bleef gelijk. Bayle zelf maakte met veel genoegen en heel vanzelfsprekend gebruik van vergelijkingen waarbij de Republiek der Letteren als rechtsstaat werd gerepresenteerd en de

³⁰³ Belleforest c, Belley b, Cataldus c, Chastel d, Comenius n, Yse A Louis XIII s, Maimbourg c, Manichéens c *in fine*, Montmaur f,k, Sponde c, Taisnier b, Tillet *passim* en c, Timoleon k; Alabaster a, Alegambe b, Artaban IV a, Aubertin e, Benserade d, Comenius n, Drusus (M L) a, Hipparque f, Hunnius f, Junon t, Louis XIII x, Lucilius k, Macedoine m, Padilla (J) d, Patin c, Periers b, Pinsson (François II) b.

aanwezigheid daarin van een toepasselijk justitieel apparaat werd voorondersteld.³⁰⁴ Voor het hof van de *Dictionnaire* verschenen Epicurus en een platonicus, in de zaak van het epicurisme (Epicure s); Epicurus en een heidens priester, in dezelfde zaak (Epicure t); Melissus en Zoroaster, in de zaak van het manicheïsme (Manichéens d); een manicheïst en een origenist, in dezelfde zaak (Origene e); en twee abbés, in de zaak van het scepticisme (Pyrrhon b). In het artikel Bellarmin (f) werden 'processtukken' overgelegd betreffende de zaak Cordemoy contra Jurieu, in het artikel Marcionites (e) betreffende de zaak Maimbourg/Ferrand contra Jurieu, in het artikel Pygmalion (roi de Tyr) (*in corpore* en c) betreffende de zaak Fénelon contra Faydit. Zelfs toen Bayle 'voor eens en voor al' de functie van zijn remarques relateerde aan historische werken die uit een tekst- en een commentaardeel bestonden, keken de advocaten toe en werd er in een remarque geprocedeerd voor het tribunaal van de Republiek der Letteren.³⁰⁵ De bedoeling was duidelijk. Het publiek was soeverein; Bayle was slechts adviseur.³⁰⁶

Er kan veel worden afgelezen uit deze heldere voorkeur voor een zo volledig mogelijk exposé van alle gegevens voor en tegen, compleet met requisitoir: de herinnering aan de 'dictionnaire critique', waar onverbiddelijk tal van fouten en omissies in volle omvang aan de kaak zouden worden gesteld; Bayles eigen teleurstellende ervaringen met boeken waarin veel werd beweerd, maar weinig bewezen en, parallel daaraan, zijn behoefte in zijn eigen werk te compenseren wat hij bij anderen had gemist; zijn dringende wens *in historicis* zelf te kunnen beslissen en niet afhankelijk te moeten zijn van het oordeel van anderen of van de gefilterde versies van anderen; de zelfverzekerde betweterigheid die zich achter als onpartijdig gepresenteerde adviseurschappen verschool, omdat Bayle er niet aan twijfelde dat het oordeel van de lezer zou overeenkomen met het zijne; en zelfs het bittere inzicht dat bij ruzies onder geleerden lang niet altijd de Republiek der Letteren het laatste woord had. Wat er niet uit kan worden afgelezen, is echter dat Bayle bij zijn adviezen en pleidooien niet altijd de rol van engel der wrake wist te vermijden. Urbain Chevreau maakte zich erg boos, en niet ten onrechte, over de neerbuigendheid waarmee Bayle in het artikel Babylas (remarque f) zijn *Histoire universelle* had bekritiseerd. Van de arme Antoine Varillas werd nauwelijks een spaan heel gelaten; kleine foutjes werden soms al te triomfantelijk geëtaleerd; vele

³⁰⁴ Cfr Arnauld (A docteur) z, Archelaus I f, Charron i Goulou (J) a, Leon X i, Mahomet II q, Taisnier b, Tavernier e.

³⁰⁵ Mahomet II *in corpore*: (...) Il y a donc diverse faces dans cette question, & ainsi l'on ne devra point trouver mauvais que je rapporte avec un peu d'étendue les paroles des Avocats qui ont plaidé cette cause. On doit considérer mon Commentaire, entre autres égards, sous celui du Tome où les Historiographes inserent toutes entieres les Pieces justificatives dont ils ont parlé dans le cours de la Narration. Ceci soit dit une fois pour toutes.' In remarque q van hetzelfde artikel: '(...) si j'avois en main la seconde Piece des Antagonistes de du Plessis, je la produirois ici tout du long, afin qu'il ne manquât rien à l'instruction du Procès & que mes Lecteurs pussent prononcer avec connoissance de cause sur l'Accusation intentée à Pic II.'

³⁰⁶ Cfr Abelard aa, Erasme dd, Fulvie k, Lubienietzki c.

fouten werden welhaast als persoonlijke beledigingen beschouwd. Het belangrijkste in dit opzicht is natuurlijk dat Bayle in de *Dictionaire* alsnog zijn gelijk heeft willen halen ten opzichte van Pierre Jurieu. Voor wie het geduld had zijn even uitgebreide als veelvuldige uitvallen te lezen - het werkelijke belang van de lezer stond hier meestal niet voorop - werd in forse streken een portret geschetst van Jurieu in schakeringen van zwart zonder enige andere kleur. De maker van het portret had daarbij niet slechts zijn eigen generatie, maar ook de belangen van het nageslacht op het oog. De duurzaamheid die van een uitgave als de *Dictionaire* mocht worden verwacht, zo heet het in de geheel aan Jurieu gewijde remarque p van het artikel Zuerius, zou er borg voor kunnen staan dat de afschuwwekkende herinnering aan Jurieu's machinaties niet verloren ging. En bovendien: was het niet aan desinformatie te wijten geweest dat sommigen Jurieu de overwinning hadden toegekend?³⁰⁷ Bayle heeft Jurieu bestreden waar hij maar kon, overal waar hij maar dacht hem te kunnen raken.³⁰⁸ Vaak vertrouwde hij op het vermogen van zijn publiek om, zo nodig met enige hulp, tussen de regels door te lezen ('ceux qui savent la carte de Rotterdam m'entendent bien', heet het in Grotius (H) I), maar al even vaak werd Jurieu met naam en toenaam te kijk gezet. Ook achteraf bleef hij er ten volle van overtuigd dat hij hiertoe het recht had gehad. Er was geen sprake geweest van wraakgevoelens, integendeel: hij had Jurieu gesauveerd waar hem dat maar mogelijk was geweest. Jurieu had zijn schande enkel en alleen aan zichzelf te wijten.³⁰⁹ Het publiek werd hier partij: het ging niet meer om het juiste oordeel, maar om het gewenste oordeel. Bayle was hier geen aanklager meer, hij vonniste zelf en bracht het vonnis daarna ook ten uitvoer. Wie een dictionaire schreef, had ook macht.

7. Het publiek en de auteur: Bayles autonomie

Ook Bayles lezers ontbrak het echter niet aan macht. Zij beslisten uiteindelijk of ze zijn *Dictionaire* al of niet wilden kopen en of ze zijn ontboezemingen wilden lezen en blijven lezen, ook als ze zich hadden geërgerd of, *horribile dictu*, verveeld. Wanneer Bayle zich tot zijn lezers richtte om hen te overtuigen van het nut en het belang van zijn uiteenzettingen, vreesde hij ook hun kritiek, met zijn opmerkingen 'une fois pour toutes' trachtte hij ook zijn eigen onrust weg te nemen. Bij zijn werk aan de eerste editie heeft hij een tijdlang - de verdubbeling van de oplage tussen-tijds was natuurlijk in hoge mate geruststellend - te kampen gehad met onzeker-

³⁰⁷ Cfr Marcionites e in fine en PF, p. [***4]: 'Il est fâcheux que ce genre de filouteries jouisse de l'impunité autant qu'il en jouit, par le peu de soin que se donnent les Lecteurs de comparer ensemble les reponses & les repliques. Mais si quelqu'un prenoit la peine de marquer en peu de mots le progrès d'une dispute, il seroit cause que l'on connoitroit toutes les obliquitez du chicaneur, & qu'on les detesterait.'

³⁰⁸ Cfr Arius, Arnobe, Beaulieu, Bellarmin, Braunbom, Colomies, Comenius, Damascene, Damien, Kotterus, Loyola, Luther, Marcionites, Marie (Egyptienne), Nestorius, Nicolle, Nihusius, Origene, Pascal, Pauliciens, Petau, Pomponace, Rodon, Sixte IV, Socin (F) en Zuerius.

³⁰⁹ *Reflexions sur un imprimé*, OD IV, pp. 745-746.

heid, omdat zijn *Projet* minder enthousiast was ontvangen dan hij zelf had gehoopt en verwacht. Hij trachtte zijn lezers te vleien, maar hij wist niet altijd hoe: de ene keer beweerde hij met veel aplomb dat de tijden zo slecht waren dat niet het goede veel, maar het vele goed was, en dat hij zich er daarom toe had moeten verlagen beschouwingen die eigenlijk bij elkaar hoorden uiteen te halen en over verschillende artikelen op te delen;³¹⁰ de andere keer beweerde hij niet minder stellig dat het zeer in het voordeel was van de lezer, als hij alles op één plaats kon vinden.³¹¹ We zagen al dat hij beseftte dat een dictionaire het moet hebben van een zo breed mogelijk publiek, en dus niet direct van een zo erudiet mogelijk publiek. Er lag een stevig spanningsveld tussen zijn streven zoveel mogelijk van zijn eigen wensen te realiseren en het beeld dat hij van de wensen van zijn lezers heeft gehad.

Reeds in het *Projet* had Bayle een poging gedaan aspirant-kopers van wat toen nog een 'dictionaire critique' zou worden voor zich te winnen met geruststellende mededelingen over de inhoud. Hij had hun beloofd dat de boog niet altijd gespannen zou hoeven te blijven en dat er ook gelegenheid zou zijn tot vermaak:

Pour delasser les Lecteurs on aura soin que de tems en tems ils trouvent des endroits un peu enjouëz; on aura, dis-je, ce soin sans se trop servir du privilege que ces sortes d'Ouvrages donnent de s'exprimer naturellement; rien n'est plus necessaire que ces endroits dans un Dictionaire, car c'est un Ouvrage sec & ennuyant de sa nature.³¹²

De wijze waarop deze belofte werd ingelost, was volgens vriend en vijand wel zeer, zo niet té spectaculair; er kwam felle kritiek op alle 'vuiligheden' in de *Dictionaire*, de vele gewaagde en scabreuze passages waarmee het betoog op smaak was gebracht.

Bayle kan niet erg verrast zijn geweest dat déze gegevens al te bijzonder werden gevonden. In het voorwoord op de eerste editie deed hij bij voorbaat een poging de schuld bij anderen te leggen, bij niet nader genoemde adviseurs, bij Leers, en bij de lezers zelf. Hij schetste er de inhoud van een gesprek waarin enkele mannen van verdienste bekommerd hadden vastgesteld dat een omvangrijk werk vol Grieks, Latijn en saaie discussies de geletterden zou afschrikken en de geleerden zou vervelen. Een werk dat slechts de kooplust van erudieten wekte, zo meenden zij, bracht de uitgever maar hoogst zelden winst. Zij hadden hem geadviseerd zijn *Dictionaire* te larden met zaken, geput uit het werk van auteurs met een wat vrijere pen, en met filosofische en dogmatische beschouwingen. Hij had gemeend die adviezen niet in de wind te moeten slaan.³¹³ Indrukwekkend zijn deze uitspraken natuurlijk niet, en Bayles critici lieten zich er dan ook niet door van de wijs

³¹⁰ Aristandre b, *cfr e.g.* Heloïse p.

³¹¹ Hipponax f, *cfr e.g.* Plotin k.

³¹² PF, p. **.

³¹³ DHC, I, pp. VI-VII.

brengen. Het was vooral zijn *keuze* die de verontwaardiging wekte. Hij was geenszins verplicht geweest alles te zeggen en hij had zich ook voorzichtiger, gepolijster kunnen uitdrukken.³¹⁴ Ook Bayles verdediging van zijn excursen - die overigens veeleer de vruchten waren van zijn schrijfrant waaraan weinig reflectie voorafging - maakte weinig kans tegen alle kritiek op de 'godslasterlijke' wijze waarop tal van heilige zaken aan de orde en ter discussie waren gesteld en op de 'vergoelijkende' woorden waarmee ketters waren bejegend.

In de 'éclaircissements' die Bayle in de tweede editie van zijn *Dictionaire* aan de gewraakte onderwerpen heeft gewijd, waren alle twijfels verdwenen en verschool hij zich niet langer achter anderen. Door alle kritiek was zijn standpunt verhard. Hij voelde zich verkeerd begrepen, gekrenkt in zijn eer.³¹⁵ De verontschuldigende toonzetting uit het voorwoord van de eerste editie had plaats moeten maken voor zelfverzekerdheid, omdat de *Dictionaire* een succes bleek te zijn,³¹⁶ en voor een obstinaatheid die met elke aanvulling en met elk nieuw artikel verder toenam. Heel de nieuwe editie door had hij zijn oude artikelen herlezen, om vast te stellen wat er aan aanvullingen en correcties bij zou moeten; bij iedere gelegenheid raakte hij stilliger overtuigd van zijn eigen onschuld en van zijn goed recht om aan de orde te stellen wat hij aan de orde wilde stellen, of het nu scabreus, heterodox of alleen maar onverstandig werd gevonden. Meestal weerlegde hij de beschuldigingen meteen.³¹⁷ Hij onderzocht en bewees de vrijheid van spreken in geloofszaken voor de leek, de historicus en de filosoof, de namen die hij op zichzelf van toepassing achtte, in vergelijking tot de rechten en plichten van de theoloog. In diverse nieuwe artikelen weidde hij in den brede uit over de rechten en plichten van de historicus.³¹⁸ Hij bestreed met klem dat hij te laken was omdat hij de dingen te zeer bij hun naam had genoemd en hij bestreed eveneens dat hij te laken was omdat hij feiten had vermeld die beter onvermeld hadden kunnen blijven. Hij ontkende met steeds meer vuur dat in de *Dictionaire* het geloof in de waagschaal werd gesteld en dat in de *Dictionaire* de grenzen van de goede smaak en van de eerbaarheid waren

³¹⁴ Cfr het oordeel van Henri Basnage, *supra*, p. 44.

³¹⁵ Cfr *supra*, pp. 36, 39.

³¹⁶ Cfr zijn opmerkingen over filologische details in het artikel over Carneades, *supra*, pp. 97-98.

³¹⁷ Cfr e.g. Adam (tige): '(...) il s'est trouvé des gens si bourrus, qu'ils ont dit que mon Article d'ADAM contenoit des obscénitez insupportables. Il faut leur répondre, qu'ils font trop les délicats & les scrupuleux, & qu'ils ignorent les droits de l'Histoire. (...)'. Een verwijzing naar de 'éclaircissements' in e.g. Babylas f: (over Chevreau: 'Et, pour ce qui est des Mots qu'il assure que les oreilles délicates ne peuvent souffrir, on verra dans un Eclaircissement, à la fin de cet Ouvrage, ce que j'ai à lui répondre.'

³¹⁸ Cfr Haillan, Remond, Timéc, Usson.

overschreden. De 'éclaircissements' zijn het sluitstuk in deze keten.³¹⁹ Hij beëindigt ze met een superioriteit die aan impertinentie grenst.³²⁰ Wie eerder door anderen of door gebrekkige eigen argumenten misleid was, had na de vier 'éclaircissements' die Bayle hem had geschonken geen excuus meer. Zij die hem voordien - geheel ten onrechte! - van kwalijke bedoelingen hadden verdacht, zouden nu beschaamd hun ongelijk moeten bekennen. Zei de Heer niet: 'oordeelt niet naar het aanzien, maar oordeelt een rechtvaardig oordeel' (Joh. VII, 24)?

Ils se sont fiez aux premières impressions des objets, & n'ont pas attendu les raisons des deux parties. Cela est toujours nécessaire, & sur-tout quand il s'agit de juger d'un Ecrivain qui ne suit pas les manieres les plus communes. Il faut d'abord soupçonner qu'il a ses raisons, & qu'il ne feroit pas cette démarche, si par un long examen de sa matiere il n'en eût envisagé tous les côtez avec plus de soin que ne le font ceux qui se contentent de lire. Ce soupçon très-bien fondé devoit inspirer beaucoup de lenteur, & de patience, par rapport à la suspension de son jugement. Mais ce qui est fait, est fait. On peut seulement esperer que les secondes pensées seront meilleures.³²¹

Hier waren de verhoudingen definitief omgekeerd: niet de auteur moest zich schikken naar de lezers, de lezers moesten zich schikken naar de auteur.

8. Ter afronding

De grondpatronen in de *Dictionaire* kunnen, op basis van deze laatste conclusie, simpel worden samengevat. Bayle stelde zich in dienst van het publiek, maar hij deed dat zo ver mogelijk op zijn eigen voorwaarden. Hij cijferde zich nooit helemaal weg. Hij was uiterst zorgzaam, goudeerlijk, genereus, maar het eigenbelang was nooit ver weg. Hij wilde met gulle hand bieden wat anderen hun publiek hadden onthouden, hij zette hun tekorten om in voordelen voor zijn eigen publiek (zelfs de scabreuze passages passen heel goed in een dergelijke strategie), maar vooral daar, waar hijzelf ontevreden was en over goede papieren beschikte. Als hij al streefde naar volmaaktheid - de ideale dictionaire, de precieze feiten - streefde hij ernaar op deelterreinen. Hij nam zijn lezers serieus: zijn werk is transparant, de wortels van zijn betoog worden niet verborgen gehouden onder een dikke modderlaag. Hij wilde met name de wereld niet onthouden wat hij van haar vond. Au fond was hij er heilig van overtuigd dat men interessant zou vinden wat hij beweerde, waar het ook

³¹⁹ Ze zijn geschreven nadat de kopij voor de artikelen was voltooid, *cfr* aan Des Maizeaux, 1 november 1701, nr 1449 en *e.g.* OD IV, p. 634, marginale noot 34: 'On écrit ceci en Novembre 1701'.

³²⁰ Henri Basnage schreef niet toevallig dat hij niet wist of diegenen die zich in eerste instantie hadden geërgerd zich niet evenzeer aan Bayles apologie zouden ergeren, aan [F. Janiçon?], 9 maart 1702, Basnage III, p. 163.

³²¹ DHC, IV, p. 664 (het Bijbelcitaat onmiddellijk voorafgaande aan dit citaat).

over ging. Apelles verborg zich achter zijn schilderijen, Bayle staat ernaast.

I. 'Un livre utile'

Aan het eind van een lange dag, turend op het laatste vel dat nog moest worden gevuld, in de walm van de kaarsepit, streed Bayle met zijn twijfels over de waarde van de *Dictionaire*. Als adoptiefkind van de zestiende eeuw, erfgenaam van de Scaligers, Méziriac en Ménage heeft hij die strijd ongetwijfeld samengevat in een vraag uit de klassieken, een vraag van Horatius: 'Quid dignum tanto feret hic promissor hiatu?'³²² Op dergelijke momenten wist hij zeker dat hij *Dictionaire* niet op de best mogelijke manier had geschreven, en dat terwijl hij al zo goed beseftte dat hij met een dictionaire in elk geval niet het best mogelijke boek zou schrijven. Het ontbrak hem aan gegevens: boeken had hij altijd te weinig.³²³ Hij moest concessies doen aan een publieke smaak die hij verafschuwde. Hij beschikte weliswaar over geduld én inzet, eigenschappen waarvan hij in de tekst van het artikel over zijn collega Alegambe zei dat ze zelden in combinatie werden aangetroffen, maar hij miste de al even onontbeerlijke goede gezondheid die het anderen mogelijk maakte dag en nacht door te werken.³²⁴ Met onverhulde jaloezie schreef hij over Bernardinus Baldus, die om middernacht opstond om te studeren, las terwijl hij at en een Euclides in het Arabisch als een ontspannend boek beschouwde.³²⁵ Vaak bedacht hij ongerust dat de fouten die hij anderen verweet ook bij hem op de loer lagen. Hoe vaak kwam het niet voor dat een passage te vluchtig werd gelezen en dus verkeerd begrepen? Auteurs waren beklagenswaardig: juist wanneer ze zich tot het uiterste dachten te concentreren, maakten ze de domste fouten. Overal lagen voetangels en klemmen, tot bij het proeflezen toe.³²⁶ De gedachte dat ook de grote coryfeeën in de Republiek der Letteren, de Scaligers en de Saumaises regelmatig in de ezelsbank zaten, hield hem op de been³²⁷ - en het plezier dat hij, ondanks zijn geklaag, in zijn werk heeft gehad. Op de achtergrond staat echter steeds de vaste overtuiging dat zijn *Dictionaire*, hoe gebrekkig die ook was in verhouding wat hij zou hebben kunnen zijn, voor velen uiterst bruikbaar zou blijken te zijn. De hoogdravendheid uit het *Projet*, waar bladzij na bladzij was volgeschreven over de nuttigheid van de

³²² Ad Pisonem, 138. In vertaling: 'Schone beloften! maar maakt hij ze ook waar?'

³²³ *Infra*, hoofdstuk IV.

³²⁴ *Cfr supra*, hoofdstuk I, pp. 24, 43.

³²⁵ Baldus g: '(...) Heureux ceux qui peuvent tant travailler sans préjudice de leur santé: Felices quibus ista licent, miramur & illos/Et nostri miseremur'. *Cfr* Hall (J) b, Usserius (H) b.

³²⁶ *Cfr* Berenger g, Chrysippe (phil.) n, Hieron II c, Lemnos h; Lingelsheim b, Lupercales c; Egnatius c, Fernel h.

³²⁷ Bautru (G) b, *cfr* Villegaignon c.

'dictionnaire critique' had hij achter zich gelaten, maar hij bleef van mening dat hij uitstekende diensten kon bewijzen aan iedereen die niet zelf over voldoende middelen en mogelijkheden beschikte zijn kennis in den brede op een beter peil te brengen en die niet zelf de gelegenheid had het gehalte te controleren van wat men hem in andere boeken voor waar wilde slijten. Een boek hoefde niet goed te zijn, om nut te kunnen hebben, zo schreef hij in zijn verweer tegen de door Jurieu verzamelde kritiek. De gewone man in de Republiek der Letteren zou hem prijzen om zijn *Dictionaire*.³²⁸ En was het niet heel goed mogelijk dat men zijn *Dictionaire* vele eeuwen verder als een kostbare schat zou beschouwen, zoals men in Bayles eigen eeuw Athenaeus' *Geleerdenmaal* roemde, niet zozeer omdat het zo'n voortreffelijk boek was, als wel omdat het de herinnering bewaarde aan andere boeken die reddeloos verloren waren gegaan?

(...) C'est ainsi qu'il y a tel Compileur, dont notre siècle ne fait nul cas, qui seroit admiré d'ici à mille ans, s'il arrivoit dans la République des Lettres les mêmes révolutions qui ont fait périr la plupart des Livres des anciens Auteurs Grecs & Romains. Nous ne pouvons pas répondre qu'il n'arrivera jamais rien de semblable. Ne blâmons donc pas ceux qui compilent: ils travaillent peut-être plus utilement pour les siècles à venir, que les Auteurs qui n'empruntent rien de leurs confreres.³²⁹

Te werken voor de eeuwigheid - was dat geen loffelijk streven?

³²⁸ *Suite des Réflexions sur le prétendu Jugement du Public*, OD IV, p. 749: '(On peut faire beaucoup d'observations) sur la différence qui se rencontre entre un bon livre & un livre utile, entre un Auteur qui ne se propose que l'approbation d'un petit nombre de scientifiques, & un Auteur qui préfère l'utilité générale à la gloire de mériter cette approbation, qui n'est pas moins difficile à conquérir qu'une Couronne'.

³²⁹ *Athenée in corpore*.

Hoofdstuk III: Retouches bij het portret van Pierre Bayle als geleerde (1681-1706)

a. Een portret onder vernis

Wie produkten van de geest bestudeert, is vaak geneigd te vergeten dat aan die produkten een wisselwerking tussen geest en stof ten grondslag heeft gelegen. Wanneer René Descartes in het derde deel van zijn *Discours* verklaart dat hij sedert acht jaar vredig, comfortabel en teruggetrokken heeft kunnen leven temidden van een groot en nijver volk dat meer belangstelling heeft voor zijn eigen zaken dan voor die van anderen, dient dit onderdeel uit zijn biografie rechtstreeks ter verklaring van zijn vorderingen op het terrein van de filosofie en moet het in dat licht als relevant worden beschouwd. De kooplustige, die in 1637 bij de boekhandel informeerde of er nog iets interessants was verschenen, kon de vrucht van die vorderingen worden getoond: een fraai verzorgde uitgave van Jan Maire te Leiden, met de intrigerende titel *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, & chercher la vérité dans les sciences. Plus la dioptrique, les météores et la géometrie. Qui sont les essais de cette méthode*. Realiseerde de koper zich dat hij met een momentum van de eerste orde werd geconfronteerd? Het lijkt onwaarschijnlijk. Pas vele jaren later zou Descartes' stelsel de wereld veroveren, de persoon van zijn schepper daarbij ver en voorgoed achter zich latend. De 'goeye Franschman', trouwe buur van de boeren van Egmond-binnen,¹ werd geïncorporeerd in een hardnekkige traditie die beoefenaars van de filosofie retrospectief bij voorkeur met engelen laat verkeren, op de ijle hoogten van de geest. Waar het Descartes betreft culmineert deze traditie in de even fraaie als kwaadaardige anekdote over zijn laatste reis in het rijk van de geest, waarbij hem de terugkeer werd afgesneden, omdat zijn lichaam inmiddels de dood had gevonden.

Ook de herinnering aan Pierre Bayle is in een dergelijke traditie gesmoord. Voltaire zette hier de toon met zijn bestraffende opmerking aan het adres van Pierre Des Maizeaux, die voor zijn *Vie de Mr. Bayle* - per blad betaald - te veel papier zou hebben gebruikt, omdat het leven van Bayle slechts in zijn geschriften bestond.² Anderen hebben zich tot de dag van vandaag met graagte geconformeerd aan de visie die in dit oordeel is vervat. De *communis opinio* wordt treffend samengevat in het beeld, getekend door C.L. Thijssen-Schoute in het eerste van haar twee artikelen over de filosoof van Rotterdam:

¹ Cfr H. Bots, 'Descartes "de goeye Franschman"', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VI (1974), 6, pp. 257-267.

² 'La vie d'un écrivain sédentaire est dans ses écrits', cfr Labrousse I, pp. 2-3. Overigens had reeds Henri Basnage in zijn 'Avis au Lecteur' bij Bayles postuum verschenen *Entretiens de Maxime et de Themiste* (OD IV, p. [A']) opgemerkt: 'D'ailleurs la vie des Philosophes est rarement chargée d'événemens considérables. Leurs disputes sont les batailles & les actions éclatantes de l'histoire de ces Héros.'

(...) het stoffig studeervertrek, met in de hoek een bed, de wanden vol boekenkasten, overal paperassen; en de tengere man, bijna steeds aan zijn werktafel, lezend en schrijvend, zich in de zomer niet latende afleiden wanneer door het geopend raam het gerol van een sleperskar, het gelach of geruzie van ravottende kinderen of de schreeuw van een meeuw naar binnen dringt; in de winter, 's-ochtends vroeg bij de olielamp, overdag een verstrooide blik naar buiten met de dankbare gedachte, dat niets hem verplicht uit te gaan nu het hem verboden is college te geven; en tot laat in de avond of diep in de nacht weer bij de olielamp achter het gesloten gordijn. Bezoek ontvangt Bayle op zijn vrijgezellenkamer met gemengde gevoelens: het levendig discours - meestal is van de bezoeker, balling als Bayle, het Frans de moedertaal, al verraaft soms het accent, de Nederlander of Engelsman - verkwikt wel, maar vermoeit ook de gastheer, die bovendien soms met zorg er aan denkt hoe zijn dagprogramma in de war wordt gestuurd. Want de dagtaak, die hij zich gesteld heeft, is reeds overladen met artikelen en brieven, die nodig geschreven, drukproeven die gecorrigeerd dienen te worden; dit alles ziet hij zich *pêle mêle* voorgeschoteld (...)³

Thijssen-Schoute bevond zich - in het voetspoor van Voltaire - in voortreffelijk gezelschap, want Bayle zelf zou desgevraagd zeker hebben verklaard dat dit portret naar het leven getekend was. Wellicht zou hij er de morele connotatie in hebben gemist die doorschemert in het voorwoord op de *Dictionaire*, wanneer hij zichzelf aan zijn lezers presenteert als een man van studie, een man van ernst, een boekenwurm, wars van werelds vermaak; tevreden, en meer dan dat, met een onschuldig bestaan te midden van de boeken:

'Divertissemens, parties de plaisir, jeux, collations, voyages à la campagne, visites, & telles autres récréations, nécessaires à quantité de gens d'étude, à ce qu'ils disent, ne sont pas mon fait; je n'y perds point de tems. Je n'en perds point aux soins domestiques, ni à briguer quoi que ce soit, ni à des sollicitations, ni à telles autres affaires. J'ai été heureusement délivré de plusieurs occupations qui ne m'étoient guere agréables, & j'ai eu le plus grand & le plus charmant loisir qu'un homme de Lettres puisse souhaiter.'⁴

Voor hem, zo schrijft hij als om strijd aan zijn correspondenten, bestaat het geluk niet in sociale verplichtingen, staats- of stadszaken, slinkse kuiperijen of succesvolle

³ C.L. Thijssen-Schoute, 'Pierre Bayle. De filosoof van Rotterdam', *Rotterdams jaarboekje* (1956), hier geciteerd naar de heruitgave in: *Uit de republiek der letteren. Elf studiën op het gebied van de ideeëngeschiedenis van de gouden eeuw*, 's-Gravenhage 1967, p. 104.

⁴ DHC, I, p. V.

intriges, maar in een teruggetrokken leven in een zelf gewilde eenzaamheid.⁵ Een bestaan zonder wijntje en trijntje, voor een ander een straf, erger dan de galeien, kan in zijn ogen een geleerde slechts tot vreugde strekken.⁶

Bayle, zoveel is uit zijn ontboezemingen duidelijk, zou volstrekt geen bezwaar hebben gehad tegen de stelling dat hij slechts in zijn boeken tot leven kwam en dat zijn ware leven in zijn boeken berustte. Er kan evenwel een grondig verschil zijn tussen het beeld dat iemand (in alle oprechtheid!) van zichzelf heeft en aan anderen van zichzelf geeft, en het beeld dat resulteert uit een meer objectieve waarneming, waarbij ook andere gegevens in het geding worden gebracht. De werkelijkheid kan genuanceerder zijn geweest dan Bayle haar heeft geschilderd. Er zijn in zijn uitspraken zeker elementen aanwijsbaar van een ideaal, dat hij heeft trachten te cultiveren zonder het geheel te kunnen of te willen verwezenlijken en van een zelfbeeld, dat niet volledig spoort met de praktijk. De *Dictionaire* maakt geenszins de indruk te zijn geschreven door een wereldvreemde: de acribie van de filoloog wedijvert er met een levendige belangstelling voor politieke nieuwtjes, schandaaltjes en anekdotes en liedjes van de straat, een belangstelling die zich niet uitsluitend laat verklaren door het streven tegemoet te komen aan een minder gedisciplineerd publiek, dat najoeg waar Bayle zelf boven stond. De nijvere bij laat zich niet zelden verleiden tot passages waaruit men kan concluderen dat hij bij tijd en wijle ook een krekel wist te zijn. Een belangrijke factor is bovendien dat het leven dat Bayle leidt en zegt te leiden hem ten dele door anderen was opgedrongen. Het is geen toeval dat de lofzangen op het saaie, stoffige leven van de kamergeleerde sterk in betekenis toenemen wanneer Jurieu erin is geslaagd zijn oude vijand minstens tijdelijk maatschappelijk te isoleren⁷ en Bayle het werk aan de *Dictionaire* nodig heeft om zich in leven te houden: de nood wordt hier tot deugd verheven en bezorgde vrienden worden getroost met de dooddoener dat het slachtoffer zijn straf niet als straf beschouwt. Al in het *Projet* blijkt overigens dat Bayle zijn eigen, kalme wijze van leven graag met die van Jurieu vergeleek, om vervolgens te concluderen dat hem het beste deel was toegevalen;⁸ hij had er ook in dit opzicht alle belang bij

⁵ Aan Joseph Bayle, 29 januari 1684, nr 224; aan Cuper, 1 december 1692, nr 842; aan Naudis, 10 september 1693, nr 881; aan Du Rondel, 13 november 1693, nr 895 en 4 december 1693, nr 899; aan Minutoli, 8 maart 1694, nr 914; aan Janiçon, 11 maart 1696, nr 1035.

⁶ *DHC*, Junius (François fils de François) c.

⁷ Volgens een brief aan Naudis was het stoken van Jurieu er de oorzaak van dat sommigen niet eens meer met Bayle durfden te spreken; aan Naudis, 10 september 1693, nr 881.

⁸ Nadat hij eerder had gesproken over 'ces brouillons, qui ont abusé de leur loisir & de la credulité des peuples, pour annoncer au nom & en l'autorité de l'Apocalypse toutes sortes de chimeres', een glasheldere verwijzing naar Jurieu, dicht Bayle zichzelf de volgende, heel wat onschuldiger eigenschappen toe: 'la patience naturelle, l'habitude de ne se mêler que de ses livres, de sortir peu de son cabinet, & de fuir comme la peste les manieres de

vriend en vijand in te scherpen dat in hem het spiegelbeeld van het gedrag van Jurieu kon worden bewonderd. Dat het ook bij hem een komen en gaan was van bezoekers van allerlei slag (zijn trouwe vriend Destournelles verklaarde dat hij in de nadagen van zijn leven had gevreesd te worden overlopen door bezorgde refugiés) bewijst naar het deskundig oordeel van Elisabeth Labrousse evenwel al voldoende dat hij niet de kluizenaar is geweest die men van hem heeft willen maken.⁹ In werkelijkheid zou zijn portret onder de zware vernislaag wel eens meer kleur kunnen hebben, dan uit een eerste onderzoek ervan kon blijken.

b. Fransman in de Republiek

Het is een simpel feit dat Bayle de *Dictionaire* nooit gepubliceerd had gekregen, als hij in Frankrijk was gebleven. Het is zelfs uiterst twijfelachtig of de *Dictionaire* dan wel geschreven zou zijn, anders dan in de vorm van een diffuse massa notities voor strikt persoonlijk gebruik. In een brief aan Marais onderstreept Bayle van harte deze cruciale betekenis van de Noordnederlandse Republiek, maar hij voegt er in één adem aan toe dat de stof voor de artikelen, die Marais had gesuggereerd, alleen in Parijs op de juiste wijze kon worden verzameld: het zou mogelijk moeten zijn, meent hij, de bilocatie van de scholastiek te verwerkelijken en zo te zelfder tijd zowel in Parijs als in Holland te zijn.¹⁰

Bayle is uiteraard niet de enige geweest voor wie Parijs, 'le grand théâtre du Roiaume',¹¹ steeds het middelpunt van de wereld is gebleven, ondanks alle zegeningen van het nieuwe vaderland. Niet iedere Hugenoot was in staat ook geestelijk de grens te passeren en zich con amore andermans normen, gewoonten en waarden eigen te maken of genoodzaakt zich met zijn nieuwe medeburgers te assimileren. Wie zich, zoals Bayle, vrijwel uitsluitend in kringen van geleerden en van Noordnederlandse Waalse lidmaten van niveau bewoog, kon zich de moeite besparen zijn tong te moeten breken op het Nederlands; wie, zoals Bayle, op kamers huisde bij verhuurders die het Frans beheersten (als ze al niet zelf van Franse origine waren), kon op eenvoudige wijze zijn dagelijkse besognes regelen zonder een beroep te moeten doen op de bemiddeling van goedwillende derden; wie, zoals Bayle, aan de kost kwam door bezigheden die geen kennis van het Nederlands vereisten, was ook langs die weg niet genoodzaakt zich al te zeer in het Nederlands en de sprekers

ces esprits brouillons dont j'ay parlé, qui cherchent à se fourrer par tout, & jusques dans les affaires d'Etat', *PF*, pp. *2^v.*3^v.

⁹ Destournelles aan Du Bos, 27 januari 1707, nr 1642E en Labrousse I, p. 266n.

¹⁰ Aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

¹¹ Brossier *in corpore*.

daarvan te verdiepen. Iemand als Bayle, veilig opgesloten in zijn kring,¹² kon lang de illusie blijven koesteren dat er eigenlijk fundamenteel niets veranderd was. Hij was Fransman met de Fransen, een vreemde in de Republiek.

Bleef Bayles leefwereld aldus vooral een Franse wereld, hij was te zelfder tijd ook ingezetene van een geleerdenstaat die nationale preoccupaties moest doen vergeten.¹³ In die hoedanigheid had hij feitelijk geen reden zich niet meteen thuis te voelen in de Noordelijke Nederlanden, omdat ook daar de muzen met overtuiging en, meer nog, in vrijheid werden gediend. Hijzelf profiteerde er al spoedig op éclatante wijze van. Toch realiseerde hij zich juist hier maar al te goed dat de omstandigheden waren veranderd. Naar zijn oordeel kon de Republiek hier Frankrijk niet naar de kroon steken, zoals Amsterdam voor hem niet de magie kreeg van Parijs of Rotterdam de vergelijking met Sedan kon doorstaan. Zelfs het pronkstuk van de vrijheid, de boekhandel- en uitgeverswereld, vond geen genade in zijn ogen. Hij mat de kwaliteit van het boekbedrijf in de Republiek af aan een speciale en uiterst strenge maat, waarbij zijn voornaamste grief leek te zijn dat in de Republiek niet eenvoudigweg alle boeken werden verhandeld, die in zijn bijzondere noden als auteur konden voorzien. In een brief aan Constant doet hij verslag van de cynische reactie van enkele uitgevers op zijn voorstel een ethisch traktaat van zijn correspondent ter perse te leggen: zolang het publiek produkten van laag allooi wilde kopen, liet het lot van het goede boek hun volledig koud.¹⁴ Waar het nieuwe uitgaven betrof, was Frankrijk er weliswaar minstens even slecht aan toe,¹⁵ maar die toedracht kon hem niet milder stemmen tegenover de Republiek; enkel een werke-

¹² Het mag daarom weinig verrassend heten dat Bayle niet verder komt dan de gebruikelijke gemeenplaatsen over het Hollandse wonder (*PF*, pp. 255-256) en de traagheid (aan Constant, 29 juni 1693, nr 872; aan Pinsson, 1 oktober 1693, nr 888), nuchterheid (aan Janiçon, 21 maart 1697, nr 1174) de netheid (*DHC*, Albutius (T) f) en het drankgebruik (*cfr* Mahomet I) van de Hollanders.

¹³ *Cfr* Usson f, over het antwoord wat de historicus moet geven als men hem naar zijn herkomst vraagt: 'Je suis ni François, ni Anglois, ni Espagnol, &c: je suis habitant du monde, je ne suis ni au service de l'Empereur, ni au service du Roi de France, mais seulement au service de la Verité'.

¹⁴ Aan Constant, 31 mei 1696, nr 1056: 'peu leur importe, disent-ils, qu'on néglige les bons Livres, pourvu qu'on achete ce qu'ils impriment de mauvais'. *Cfr* Pareus (Daniel) c, waar Bayle een brief aanhaalt van Vossius waarin deze zich beklagt over de boekhandel in de Republiek. Hij parafraseert als volgt: '(...) on ne laisse pas de faire savoir qu'il n'y a point de pais au monde, où il soit plus difficile qu'en Hollande de trouver des Imprimeurs, excepté dans ces deux cas: l'un, si l'Auteur paie tous les frais de l'impression: l'autre, si la Copie est un Ouvrage de querelle, ou de bagatelle; car il n'y a rien qui se vende mieux que les Livres de cette nature'. In een marginale noot voegt hij hieraan toe: 'Si Vossius eût écrit quand j'écris ceci l'an 1696, il eût eu encore plus de raison de dire cela.' Bij dezelfde gelegenheid verwijst hij echter naar Craterus a, waar hij de uitgevers verontschuldigt met de constatering dat zij zich richtten naar de vraag van het publiek. *Cfr supra*, hoofdstuk II, pp. 94-101.

¹⁵ *Supra*, hoofdstuk II, p. 100.

lijk opvallend verschil in het voordeel van het nieuwe vaderland zou hier de nostalgie naar het oude hebben kunnen verdringen. Daarenboven was hij er vast van overtuigd dat de oudere en antiquarische boeken die hij voor zijn werk nodig had in Frankrijk, en vooral in Parijs, vele malen beter voorhanden waren. Boeken, waarvoor hij in de Republiek vergeefs alle boekhandels afstroopte, waren, zo lijkt het, in Parijs op alle hoeken van de straat te koop; de particuliere bibliotheken, in de Republiek meestal op slot,¹⁶ waren in Frankrijk oneindig veel beter geoutilleerd en oneindig veel beter toegankelijk; het wemelde in Parijs van wandelende bibliotheken van het type *Ménage*, een 'Oracle parlant' dat in één uur tijd meer informatie kon geven dan in een week in bibliotheken kon worden bijeengeschrapt.¹⁷ Al te verwonderlijk is dit soort oordelen uiteraard niet, omdat de *Dictionnaire* in aanzet én in uitwerking zo overduidelijk op de intellectuele signatuur van Frankrijk was gericht.¹⁸

Waar het 'Statendom der Letterwijzen' naar Noordnederlandse snit de 'République des Lettres' in het Franse moederland niet kon doen vergeten, is Bayle simpelweg Frankrijk in het algemeen en Parijs in het bijzonder ook intellectueel als referentiepunt blijven beschouwen. De noordelijke variant van de Republiek der Letteren was voor hem niet equivalent aan de Franse. Vermoedelijk werd hij wat al te zeer geplaagd door zijn vrij naïeve idealisering van het onbekommerde bestaan van een erudiet in Parijs, dat hij sterk heeft overschat naar de mogelijkheden die het in werkelijkheid bood, te meer daar idealisering niet gepaard plegen te gaan met indringende afwegingen van financiële of religieuze obstakels; de bitterheid die soms in zijn woorden doorschemert over een leven dat hem onthouden was,¹⁹ gaat voorbij aan de vraag of hij het in Frankrijk wel had kunnen leiden. Van de andere kant lijkt het even aannemelijk dat hij grote moeite heeft gehad met het verschil in cultuur en het verschil in intellectueel temperament tussen de Franse en de Noordnederlandse versie van de Republiek der Letteren. De liefde voor het boek verboederde wel, maar de broederschap had toch ook haar grenzen. Hij miste de gemakkelijke dagelijkse omgang met erudiete land- en taalgenoten die aan een korte allusie genoeg hadden om te begrijpen wat hij bedoelde, omdat ze in dezelfde geest waren opgevoed en zich hadden geschoold aan dezelfde conventies. Met de talloze frases uit de contemporaine Franse letterkunde die hem in het hoofd stonden gegrift, kon hij de Noordnederlandse geleerden, als ze al Frans verstonden, nauwelijks charmeren. De Noordnederlandse landsaard (voor zo ver hij die meende te begrijpen) had voor hem niets aantrekkelijks. Hij had niet voldoende flair om zich op basis van zijn eigen intellectuele bagage te doen gelden en niet voldoende

¹⁶ Aan Nicaise, 27 april 1693, nr 864: 'les Bibliothèques sont ici choses récluses. Les gens n'aiment point à prêter leurs Livres; je ne trouve presque jamais à emprunter ce qui me donneroit le plus de lumieres.'

¹⁷ Aan *Ménage*, 28 januari 1692, nr 798.

¹⁸ *Cfr supra*, hoofdstuk II, pp. 106, 118.

¹⁹ *Cfr* noot 16.

spankracht om zich aan te passen.²⁰ In de wereld van alledag kon hij de confrontatie ontlopen, binnen de geleerde wereld heeft hij zich vaak ontheemd gevoeld.

c. Bayle in Rotterdam

Uiteraard had Bayle het in Rotterdam zo slecht nog niet getroffen. Zijn vriend Du Rondel, die het hart op de tong droeg (maar ook graag overdreef!), wijdde vele brieven aan de grilligheden van het lot, dat Bayle naar Rotterdam en hem, zeer tot zijn spijt, naar Maastricht had gebracht. Hij typeerde zichzelf als een geleerde onder boeren en zijn woonplaats als een negorij. De boekhandelaren te Maastricht werden nu eens betiteld als schurken die er prat op gingen dat ze zich aan de muzen vergrepen, dan weer werden ze beklaagd als ongelukkigen die slechts het hoofd boven water konden houden door hun boeken uit te lenen.²¹ Rotterdam, een drukke, welvarende handelsstad, internationaal qua bevolking, kruispunt van vracht- en reizigersverkeer, had niets van het stoffige dat Du Rondel in Maastricht zo benauwde. Lady Montague sprak bij haar bezoek aan de stad in 1716 haar verbazing uit over de drukte: alles was in beweging, alles leek vervuld van dringende bezigheden, het leek er alle dagen markt.²²

De drukke bezigheden van de inwoners van Rotterdam hielden naar behoren de fondsen gevuld waaruit Bayle zijn levensonderhoud genoot, eerst via de emolumenten van zijn professoraat aan de Illustre School en zijn privatissima, naderhand via zijn werkzaamheden voor Reinier Leers, die zelf model kan staan voor de succesvolle Rotterdamse zakenman. Daarenboven hadden de inwoners van Rotterdam het veelal te druk om al te hinderlijk aandacht te besteden aan een eigenzinnig geleerde met dubieuze ideeën - of misschien liet het hun veeleer onverschillig, zolang zij er zelf geen hinder van ondervonden. Bayles ontslag was in dit licht dan ook niet meer dan een incident, waarbij de magistraat de tanden liet zien, niet eens zozeer naar Bayle zelf, als wel naar diegenen met wie hij werd geïdentificeerd. Hij had zich natuurlijk gecompromitteerd: de magistraatsverzetting van 1692 die Jurieu zijn kans had gegeven, had personen op het kussen gebracht, die hem zijn vriendschap met de tegenpartij, geïnspireerd door Adriaen Paets de oude, in rekening brachten.²³ Zijn

²⁰ Cfr aan Joseph Bayle, 10 april 1684, nr 230: 'En ce pais-ci on ne fait pas des connoissances qui puissent être fort agréables, si on n'est Hollandois d'origine.'

²¹ Van Du Rondel, 8 juli 1684, nr 266 (uitlenen van boeken); 12 september [1685], nr 426; [maart-april 1687], nr 653; [november-december 1691], nr 780; 22 [september] 1694, nr 954 (de Muzen); [juli 1696], nr 1082; 24 april 1700, nr 1404.

²² 'Wat een lady over Rotterdam schreef in 1716', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 1920, p. 117.

²³ Aan Minutoli, 5 november 1693, nr 893; aan Du Rondel, 13 november 1693, nr 895. Cfr voor de verhoudingen te Rotterdam J. Melles, *Ministers aan de Maas. Geschiedenis van de Rotterdamse pensionarissen met een inleiding over het stedelijk pensionariaat 1508-1795*,

ontslag heeft echter een symboolwaarde gehad, die de eigenlijke aanleiding ver oversteeg. De haat en rijd tussen twee Franse professoren zou voor de magistraat weinig interessant zijn geweest, als hij aan Bayle niet had kunnen demonstreren dat waar groten moeilijk grijpbaar bleken, de kleinen des te harder, in hun brood, konden worden geraakt. Het economisch welvaren van Rotterdam bracht hier via Leers evenwel onmiddellijk soelaas.²⁴ Voor het overige bood de stad schuilhoeken genoeg voor wie zich, wanneer dan ook en voor wie dan ook, onzichtbaar wilde maken, om aldus in alle vrede eigen besognes na te streven. Bayle klaagde er wel over dat zijn post werd onderschept in opdracht van giftige spinnen van theologische signatuur,²⁵ maar in feite ondervond hij er, als het al waar was, geen enkel nadeel van.

Rotterdam was niet al te ruim gesorteerd in geleerden van een voor Bayle direct relevante naam en faam: Leiden of Amsterdam zouden hem in dat opzicht van groter nut zijn geweest. Reizigers van buiten, op zoek naar klinkende namen, vonden in Rotterdam veel handel, maar weinig geleerdheid.²⁶ Boekwinkels waren er natuurlijk te kust en te keur, met die van Reinier Leers aan de spits, maar zoals overal elders in de Republiek bedienden zij meer de boekenwijsheid die werd gecultiveerd door gezeten burgers, verzamelaars van geleerdheid, dan de geleerdheid zelf, de eruditie die nieuwe terreinen ontgon en zo de wereld van zich trachtte te doen spreken. In feite was het een stad zonder pretenties, alleszins redelijk toegerust om een geleerde te huisvesten die geen ambities had buiten de wereld van het boek en zelfs daarbinnen meer genoegen beleefde aan zijn eigen oordeel over zijn eigen prestaties - dat nogal eens naar zelfingenomenheid zweemt - dan aan het enthousiasme van anderen. Bayle was er niet ontevreden mee, zeker omdat hij in Leers een even energieke als fortuinlijke uitgever had die als geen ander in de Republiek over mogelijkheden beschikte om de pijn te verzachten van zijn fundamentele tekort aan bruikbare boeken; hij had er bovendien een beproefde vriend in Jacques Basnage

Rotterdam/s-Gravenhage zj., pp. 139-145. Tot diegenen die op 6 oktober 1692 waren ontslagen, behoorden Herman van Zoelen (de oom en stiefvader van Bayles vroegere leerling Johan van Zoelen), Pieter de Mey en tweede secretaris Bastiaen Schepers. Schepers senior werd ontzet uit het burgemeestersambt, maar bleef lid van de vroedschap; ook Jean de Mey, achterneef van Pieter, bleef lid. *Cfr* voor Bayles contacten met de familie de Mey de correspondentie met Van Almelooven, *passim* en voor zijn contacten met de familie Schepers de brieven van Van Almelooven van 17 februari [1694], nr 910 en 22 februari 1694, nr 912.

²⁴ *Cfr supra*, hoofdstuk I, pp. 20-21.

²⁵ Aan Simon de Valhébert, 19 januari 1699, nr 1342; *cfr* aan Ménage, 1 januari 1691, nr 733; aan Bayze, 22 november 1695, nr 1004. Bayle doelt uiteraard op Jurieu; de kwalificatie is met name interessant als men bedenkt dat hij ervan overtuigd was dat Jurieu haar onder ogen zou krijgen.

²⁶ Vergelijk bij voorbeeld de 'agenda' van de geleerdenreis van Johann Burckhard Mencke, A.H. Laeven, *o.c.*, pp. 146 en 229-230.

die, zo lijkt het, precies op tijd uit Rouen naar Rotterdam was gekomen om te kunnen voorzien in de leemte, die door de verwijdering tussen Bayle en Jurieu had dreigen te ontstaan. Leiden heeft hem van meet af aan nauwelijks kunnen bekoren: hij sprak zijn afschuw uit over de sociale eisen die daar en elders aan het hoogleraarschap waren verbonden²⁷ en over de partijgeest, die de universiteitssteden verdeeld hield.²⁸ Hij was er niet de man naar zijn leven te moeten regelen naar de finesses van Hollandse gevoeligheden over Hollandse ruzies die hij inhoudelijk niet eens interessant vond. Wat voor een ander een uitdaging was (Jurieu zou ervan hebben genoten), bracht hem slechts tot een schouderophalen of misschien tot een geamuseerde glimlach. Hier speelt natuurlijk mee dat Leiden geen passende vacature had, noch wellicht de bereidheid die aan Bayle te vergeven en dat Franeker, dat hem in 1684 beriep, voor hem een te ver vooruitgeschoven post was op de weg naar het einde van de beschaafde wereld. Ook uit Amsterdam heeft hij waarschijnlijk geen zinnige aanbiedingen gekregen, en zeker geen aanbiedingen die hem ertoe konden verleiden de simpele zekerheden van voortijdig ingeroeste gewoonten, een weinig inspannende dagelijkse tredmolen en het gezelschap van intimi te ruilen voor de noodzaak elders opnieuw een vaste basis voor zich te moeten verwerven. Naderhand droegen de gouden koorden die hem met Leers verbonden er het hunne toe bij om hem voor Rotterdam te behouden en om hem in Rotterdam tevreden te houden.

d. De bezigheden van een Rotterdams hoogleraar

Tot zijn ontslag heeft Bayle kalmpjes de bescheiden maatschappelijke verplichtingen vervuld die van een hoogleraar aan de Illustre School mochten worden verwacht. De Illustre School, ontstaan in de marge, mocht al snel in de marge zijn teruggedrongen, de vormen dienden in acht te worden genomen, aan de eisen van de functie moest worden voldaan: Bayle gaf zijn colleges, hield zijn *privatissima* voor wie ze wilde betalen, vertoonde zich naar behoren in de Waalse kerk²⁹ en bracht de gebruikelijke beleefdheidsbezoeken aan andere Rotterdamse dignitarissen. Hij had enige toegang tot Rotterdamse magistraatsfamilies, enerzijds doordat hij de bloem van hun jeugd onderwees, anderzijds door de protectie van Adriaen Paets de oude, lid van de vroedschap, peetvader van de Illustre School, en door de vriendschap met Johan van Zoelen, zijn leerling te Sedan, neef en stiefzoon van een lid van de

²⁷ Cfr de opsomming van die eisen in een brief aan Joseph Bayle, 10 april 1684, nr 230: 'se menager entre les factions opposées, (...) se gener pour s'accomoder aux humeurs hollandoises, (...) etre obligé souvent à boire dans des repas Academiques iusqu'à s'enyvrer'; cfr aan Minutoli, 8 maart 1694, nr 914.

²⁸ Aan Constant, 29 juni 1693, nr 872.

²⁹ Hij is aangevallen op een vermeend gebrek aan godsdienstigheid, cfr *La Chimère de la Cabale de Rotterdam*, OD II, pp. 744-745; cfr *Courte Réfutation de la lettre écrite en faveur du S.B.*, OD V-2, pp. 432-432.

vroedschap. Met de families Paets en De Mey waren de contacten zelfs uitgesproken hartelijk, hoewel het sociale verkeer met de toplaag in de Rotterdamse samenleving natuurlijk vrij nauwkeurig omschreven grenzen had: als gelijke, en dat nog niet eens meteen, is Bayle vermoedelijk slechts behandeld door Adriaen Paets de jonge, een van de leden van het zeer selecte gezelschap dat toegang tot hem had in zijn laatste dagen.³⁰

De contacten die Bayle met Jurieu onderhield, vergleden steeds meer tot maatschappelijke verplichtingen, waarbij geestverwantschap werd vervangen door schone schijn. Desondanks was hij de eerste jaren nog regelmatig - en ondanks andersluidende berichten - in het gezelschap van zijn collega te vinden. In *La Cabale chimérique*, een tegen Jurieu gericht pamflet, wordt verslag gedaan van wandelingen met Jurieu;³¹ in *La Chimère de la Cabale de Rotterdam*, een volgend pamflet, vinden we de echo van bezoeken, samen met Jurieu aan anderen gebracht.³² Bayle signaleert evenwel al vroeg dat de min of meer vertrouwelijke omgang uit Sedan niet was voortgezet. Misschien waren er aanvankelijk vooral triviale redenen in het geding: Bayle at laat, terwijl Jurieu vroeg naar bed ging en zich overdag in zijn studeerkamer verschanste.³³ Gaandeweg waren het echter steeds meer doctrinaire tegenstellingen, die steeds sterker hun invloed deden gelden.

De vele naar de Republiek gevluchte predikanten die in de jaren 1684-1685 bij Bayle hun opwachting kwamen maken,³⁴ hadden hun schreden wellicht eerst naar Jurieu gericht, om nadien ook diens collega-hoogleraar in hun plichtplegingen te betrekken. Anderen, de gebroeders Basnage voorop, was het ongetwijfeld vooral om Bayle te doen, hetzij om de kennismaking te vernieuwen, hetzij om oude vriendschapsbanden aan te halen, hetzij om introducties te gelde te maken. Naarmate zijn publicistische activiteiten meer de aandacht trokken, werd de belangstelling voor Bayle uiteraard veel groter en was het minder de herinnering aan vroeger dan de nieuw verworven faam die Bayle bezoekers bracht, in persoon of per brief. Zijn redacteurschap van de *Nouvelles* en zijn rol daardoor als *arbitre elegantiarum* van de Republiek der Letteren boden hem een schitterende introductie bij vele geleerden en geletterden die anders vermoedelijk weinig boodschap aan hem zouden hebben

³⁰ Cfr Destournelles aan Du Bos, 27 januari 1707, nr 1642E.

³¹ OD II, p. 658 (wandeling met Jurieu, Jacques Basnage en Etienne Le Moyne, vermoedelijk te Leiden, begin 1688).

³² OD II, p. 744: bezoek aan Wilhelmus Snabelius, vermoedelijk te Heemstede, niet lang na het verschijnen van Bayles *Lettre sur les comètes*. Snabelius had rond 1680 te Sedan vertoeft, cfr O. Schutte, o.c., p. 51.

³³ Aan Joseph Bayle, 10 april 1684, nr 230.

³⁴ Aldus Bayle in zijn schotschrift *Lettre (...) A.M.V.M.* [aan Vincent Minutoli] van 5 november 1693, nr 894.

gehad.³⁵ Omgekeerd had Bayle zowel door zijn hoogleraarschap als door zijn redacteurschap regelmatig te maken met lieden, aan wie hij onder andere omstandigheden weinig boodschap zou hebben gehad. Vele van de contacten waren in hoofdzaak functioneel, en dus in wezen oppervlakkig; ze kwamen tot stilstand toen Bayle de *Nouvelles* aan anderen overliet om pas te worden hernomen, voor zo ver nodig, toen de *Dictionaire* werd opgezet;³⁶ of ze vervielen, toen Bayle zijn professoraat verloor. Soms kon een verandering van woonplaats of werkkring overigens al voldoende zijn: het contact met Van Almelooven verliep, kennelijk zeer tegen de zin van Bayle, onmiddellijk nadat zijn correspondent naar Harderwijk was verhuisd om er de kwartierlijke academie te gaan dienen.³⁷

Zolang het duurde, heeft Bayle zich op prijszwaardige wijze met zijn rol geïdentificeerd. Studenten, toeristen en refugiés, gewapend met recommandaties van vrienden van Bayle,³⁸ bekenden van vroeger, spraakmakende leden van de Waalse gemeente, collegae in de bibliofilie, geleerden op doorreis; ze waren steeds van harte welkom, tenzij hun gastheer werkelijk geen tijd had of zich wegens ziekte moest verontschuldigen. De migraines die bij te ingespannen werken in hinderlaag lagen, dwongen hem bij het eerste teken van een aanval steeds onmiddellijk het bed op te zoeken, en in die gevallen liet hij aan de deur zeggen dat hij geen bezoek kon ontvangen;³⁹ in andere gevallen boden ze waarschijnlijk, als noodgreep, een begrijpelijke excuus.

Het mes sneed bij deze bezoeken niet slechts aan twee kanten, het sneed meestal het scherpst aan de kant van Bayle. Bezoekers dienden als intermediair voor brieven of pakjes van Bayles correspondenten en ze boden zich aan, al was het maar om zich te verzekeren van een welwillend gehoor, om zijn eigen brieven of pakjes mee

³⁵ Cfr E. Labrousse, 'Les coulisses du journal de Bayle', in: P. Dibon ed., o.c., pp. 102-109.

³⁶ Cfr *ibidem*, p. 103. Het was voor Bayle niet moeilijk toch zeer goed op de hoogte te blijven van het literaire nieuws, omdat Henri Basnage, wiens *Histoire des ouvrages des savans* de eigenlijke voortzetting was van de *Nouvelles*, tot mei 1690 in Rotterdam woonde.

³⁷ Cfr aan Van Almelooven, 13 maart 1697, nr 1167 (Bayle hoopt dat het vertrek geen einde zal maken aan de vriendschap en het geleerde verkeer); aan Van Almelooven, 15 april en 6 mei, nrs 1180 en 1189; van Van Almelooven, 7 mei 1697, nr 1190 (Van Almelooven belooft eeuwige vriendschap); aan Van Almelooven, 23 februari 1698, nr 1282 (Bayle heeft niets meer gehoord; hoe is het toch met Van Almelooven?); van Van Almelooven, 23 februari 1698, nr 1286 (hij heeft het buitengewoon druk). Hierna stopt de correspondentie. In 1700 is het de beurt van Van Almelooven om Bayle aan de oude vriendschapsbanden te herinneren (brief van 13 februari 1700, nr 1392), waarbij het in werkelijkheid vooral gaat om een boek dat hij van Bayle wil lenen. Daarna volgen er in totaal nog zes brieven, drie van Bayle (in 1701, 1702 en 1704) en drie van Van Almelooven (in 1700, 1701 en 1704).

³⁸ Cfr van Larroque, [mei-juni 1686], nr 525; aan Tronchin, 25 maart 1688, nr 662.

³⁹ Van Van Almelooven, 16 september 1692, nr 829; aan Van Almelooven, 17 september 1692, nr 830.

te nemen of zijn groeten over te brengen.⁴⁰ Bayle kon weliswaar in stijgende mate een beroep doen op de handelskanalen van Leers, maar het briefverkeer bleef ook voor Leers een terrein vol voetangels en klemmen waar de baatzucht al te gemakkelijk haar kans kreeg: veelal in de vorm van geldzucht, soms door de honger naar nieuws binnen de wereld van geleerden en geletterden, waardoor brieven tot gemeenschappelijk bezit werden verklaard en de eigenlijke geadresseerde zich zag gedegradeerd tot hekkesluisier.⁴¹ Een toevallige route van persoon tot persoon vormde een mogelijkheid, waarvan niemand het zich kon veroorloven haar te negeren. Dezelfde honger naar nieuws maakte dat bezoekers ook door Bayle met open armen werden ontvangen en reizigers hoopvol werden aangeklampt, zeker als ze door hun herkomst en reisweg konden appelleren aan de felste nieuwsgierigheid, die van de ontheemde, op zoek naar echo's van geleerdheid thuis.

Bayles functioneren in Rotterdam in de jaren vóór zijn ontslag kan worden samengevat in het relaas dat hij heeft gedaan van zijn contacten met de Franse abbé Charlan, toen deze in 1686 met zijn pupil Bontemps op rondreis was in de Republiek. Charlan was geïnteresseerd in Bayle vanwege zijn werk aan de *Nouvelles* (zo vertelt Bayle zelf het althans; Jurieu beschuldigde hen later van politieke contacten). Hij had zich door de numismaat Dalencé de weg laten wijzen naar Bayles pension, maar hem niet thuis getroffen. De kennismaking kwam alsnog tot stand, toen Charlan en Bontemps ten huize van een Rotterdams burger waren genood en Bayle hen daar na het diner zijn complimenten was komen maken. Toen pupil en gouverneur een tweede maal in Rotterdam verbleven, zocht Bayle hen op voor een rondleiding door de stad;⁴² gedrieën wandelden zij daarna terug naar Bayles pension, waar de Franse gasten nog wat na bleven praten, lang genoeg om er de Waalse predikant Le Gendre te ontmoeten, die toevallig op bezoek kwam. De gesprekken met Charlan hadden volgens Bayle betrekking gehad op literaire onderwerpen en op de *Nouvelles*, er waren nog wat zaken zonder enig belang aangeroerd; daarnaast, zo noteerde hij, even malicieus als trouwhartig, was de kwalijke reputatie ter sprake gekomen die Jurieu onder de Franse katholieken genoot.⁴³ De geschiedenis figureert in een pamflettenstrijd, waar leugens onmiddellijk worden afgestraft. Ze is evenwel niet tegengesproken met een beroep op de ongewoonheid van het gebeurde, terwijl Bayle van zijn kant de weergave ervan niet lardeerde met verklarende of verontschuldigende toelichtingen: verre van de heremiet te spelen, leidde hij kennelijk met de nodige verve en op voor vriend en vijand herkenbare wijze het gezelschapsleven van een erudiet met een geleerd beroep.

⁴⁰ Cfr e.g. aan Tronchin, 25 maart 1688, nr 662, aan Silvestre, 19 september 1692, nr 831 en aan Graevius, 26 december 1692, nr 843.

⁴¹ Vooral Claude Nicaise met zijn wijdvertakte en ook kwalitatief voortreffelijke correspondentienet was hiervan het slachtoffer, cfr aan Cuper, 28 oktober 1698, nr 1320.

⁴² '(...) voir la grande Eglise, monter à la Tour, &c'. Bontemps schreef in de kerk enkele grafschriften van zeehelden af.

⁴³ *La Cabale Chimérique*, OD II, p. 644.

e. Bayle in het maatschappelijk verkeer

Bayles mobiliteit was er vooral een binnen de poorten van Rotterdam, veilig binnen het bereik van zijn eigen kamer en zijn eigen bed, zijn aantekeningen en zijn boeken. Voor bezoeken die hem noodzaakten de stad te verlaten, was hij steeds moeilijker enthousiast te maken. Hij had in de eerste jaren na zijn komst in Rotterdam het niveau van de boekhandel elders gepeild, zonder de overtuiging te krijgen dat die te Rotterdam zoveel slechter was.⁴⁴ Het werk aan de *Nouvelles* bracht hem in de jaren 1684-1686 wellicht wat vaker naar Amsterdam, maar zo goed als Henri Basnage bijna twintig jaar in Den Haag een tijdschrift kon redigeren dat in Rotterdam werd gedrukt, kon Bayle in Rotterdam een tijdschrift redigeren dat in Amsterdam werd gedrukt.⁴⁵ Voor iemand die geen Nederlands sprak, was het bovendien niet eenvoudig de weg te vinden in een onbekende stad: bij een (vergeefs) bezoek aan Van Almelooveen, toen deze nog in Amsterdam woonde, had Bayle zich laten leiden door de knecht van de uitgever Wolfgang;⁴⁶ bij een bezoek aan De Witt in Dordrecht moest hij op het kompas van de beide Basnages varen.⁴⁷ Bezoeken per brief, via de post of per vriendelijke gelegenheid, boden een voortreffelijke bescherming tegen taalproblemen, de zo gevreesde kou in de winter, het ongerief van trekschuit of wagenveer of het risico bij cruciale adressen op de lijst niemand thuis te treffen.⁴⁸ Bayle was op zijn gemak gesteld: niet het gemak van een groot vertoon aan comfort, maar het wat hypochondrische gemak van een leven zonder beroering. De Basnages plaagden hem met zijn luiheid.⁴⁹ Daarnaast geldt natuurlijk dat bezoeken buiten de stad het dagelijkse corvee⁵⁰ van het werk aan de *Dictionaire* geenszins ten goede kwamen. De correspondentie met de inmiddels in Gouda woonachtige Van Almelooveen staat bol van uitvluchten van Bayle op steeds dringender wordende smeekbeden van Van Almelooveen en, omgekeerd, van dringende uitnodigingen van Bayle aan Van Almelooveen om maar liever bij hem te willen komen. De kwaliteit van de argumentatie is soms niet onverdacht: Bayle

⁴⁴ Cfr aan Minutoli, 16 juni 1682, nr 185; aan Rou, 14 juli 1682, nr 189; aan Joseph Bayle (10 april 1684, nr 230) schreef hij dat hij pas driemaal in Amsterdam en in geen vier maanden in Den Haag was geweest.

⁴⁵ Cfr aan Joseph Bayle, Lc.

⁴⁶ Aan Van Almelooveen, 13 augustus 1685, nr 417.

⁴⁷ De Witt aan Nicaise, 27 oktober 1689, geciteerd door C.L. Thijssen-Schoute, 'La diffusion européenne des idées de Bayle', in: P. Dibon (ed.) o.c., p. 160.

⁴⁸ Cfr aan Cuper, 31 mei 1685, nr 387: Bayle had in Den Haag Cuper willen bezoeken, maar diens knecht zei dat Cuper naar de kerk was.

⁴⁹ Cfr van H. Basnage, 1 december 1696, nr 1123.

⁵⁰ 'Mon travail de commande et journalier': aan Rou over het werk aan de *Dictionaire*, 10 april 1700, nr 1402.

moge het buitengewoon druk hebben gehad met zijn *Dictionaire*, hij heeft ongetwijfeld ook dankbaar de gelegenheid aangegrepen zich achter zijn werk te verschuilen, wanneer hij in werkelijkheid niet de lust had op reis te gaan.

In 1692, kort na de voltooiing van *Projet & Fragmens*, slaagde Van Almelooveen erin Bayle te verleiden tot een bezoek aan Gouda, waar op vrijdag 18 juli 1692 een keur van gasten voor een feestelijke maaltijd werd verwacht. Misschien was het de verdienste van Jacques Basnage, die eveneens tot de genodigden behoorde, dat hij Bayle mee had weten te tronen. De geschiedenis van dit feestmaal is vastgelegd in een omvangrijk en illustratief, maar overigens niet erg indrukwekkend gedicht van een van de disgenoten, de Duitser Heinrich Muhle, hoogleraar te Kiel. Nog zwaar onder de indruk van het gebodene publiceerde hij begin september bij Wolters (Van Almelooveens neef) in Amsterdam een zwaarwichtig *Convivium eruditum Gaudae apud Batavos, in aedibus Almeloventianis, a.d. XVIII julii 1692, celebratum*.⁵¹ Volgens Muhle straalden de aanwezigen door hun eigen licht, maar bij de glans van de sterren die thuis waren gebleven, stak het in Gouda verzamelde gezelschap toch maar bleekjes af: De Volder, (Jacobus) Gronovius, Vallanus, leermeester van Van Almelooveen in Utrecht, Broukhusius, Francius, Rhenferd, Perizonius, Snabelius en Van Til schitterden, hoewel genood, door afwezigheid.⁵² De Dordtse bibliotheek Johan de Witt (die optrad als tafelpreeses), Graevius, Muhles collega Mayer, de Rotterdamse arts Herman Lufneu, Basnage, Bayle⁵³ en diverse bekenden en verwanten van Van Almelooveen uit Gouda en omgeving hadden de uitnodiging aanvaard. De muren weerklonken van het Frans, Nederlands, Latijn en Duits, er werd stevig gegeten en gedronken, Muhle vereerde Mayer, Graevius en Van Almelooveen met een passend epigram, er werd een pijp gesmoord - de chroniqueur kwam Latijn te kort om de stoffelijke en geestelijke geneugten te beschrijven die Van Almelooveen zijn gasten had weten op te dissen. Pas de volgende dag ging ieder zijns weegs. Bayle roemde de ontvangst nadien in de meest warme bewoordingen.⁵⁴

Heeft hij die woorden ook gemeend? Het lijkt alleszins waarschijnlijk: er zijn geen bewijzen te vinden voor het beeld van een kniezende geleerde, spelend met zijn eetgerei, het hoofd bij hogere bezigheden, gemelijk links of rechts een antwoord gevend op een vraag, in de hoop van verdere pogingen tot conversatie verschoond te blijven. In het postscriptum bij een brief aan Graevius schrijft hij met zichtbaar genoegen over een geanimeerde maaltijd ten huize van zijn vriend Henricius, conrector van de Rotterdamse Latijnse school, waarbij ook Gronovius had aangezeten en waarbij het tot grote vrolijkheid was gekomen, niet in de laatste plaats

⁵¹ Ik raadpleegde de (met andere zaken vermeerderde) derde editie, Kiel 1693.

⁵² Muhle somt ze in zijn gedicht trouwhartig op. Het *Convivium* bevat overigens gedichten van Broukhusius en Francius op het gedicht van Muhle.

⁵³ 'Hic Tu BASNAGI, nomen venerabile BAELI, Par Phaei & Charitum, par Heliconis amor', dicht Muhle.

⁵⁴ Aan Van Almelooveen, 30 juli 1692, nr 824.

doordat het aantal gasten noch te groot, noch te klein was geweest.⁵⁵ Elders is sprake van een vrolijk souper, eveneens te Rotterdam, met Jacques Basnage, de predikant Dautun en de Zwitser Jean-Alphonse Turretini.⁵⁶ De lichte aardschok, die de Republiek trof in de middag van 18 september 1692, verraste Bayle aan het diner bij een Waalse ouderling. Ook Jacques Basnage was van de partij. De disgenoten reageerden stoïcijns.⁵⁷

Voor de animo waarmee Bayle zich in het maatschappelijke leven bewoog, pleit zijn deelname aan de bijeenkomsten van een gezelschap dat wekelijks ten huize van een der leden op ordelijke basis van gedachten wisselde over wetenschap, geloof en politiek. Volgens Charles Le Vier, die de activiteiten ervan aan de vergetelheid heeft ontrukkt, bestond het uit Jacques en Henri Basnage, Reinier Leers, Adriaen Paets de jonge, Herman Lufneu en Bayle zelf.⁵⁸ Bayle kende het fenomeen uit Genève, waar hij vroeger al vol enthousiasme had deelgenomen aan een wekelijkse kring die ook Jacques Basnage - de initiatiefnemer in Rotterdam? - onder haar deelnemers telde.⁵⁹ Helaas is niet duidelijk wanneer de bijeenkomsten zijn begonnen, noch hoe lang ze in de door Le Vier beschreven, blijkbaar vrij strak gereglementeerde vorm zijn voortgezet. Le Vier noemt bij voorbeeld Henri Basnage als geregelde deelnemer, terwijl deze niet voor het najaar van 1687 in de Republiek arriveerde en al in mei 1690 metterwoon naar Den Haag vertrok. Als vriendenkring bleef het gezelschap echter zeker tot Bayles dood toe intact.⁶⁰

Nog minder helder is Bayles rol in de zogenaamde 'Lantern club' rond de quaker Benjamin Furly.⁶¹ Bayle heeft Furly goed gekend, in elk geval voldoende om vóór de Glorieuze Revolutie van 1689 via hem of bij hem in huis kennis te kunnen maken

⁵⁵ Aan Graevius, [augustus 1686], nr 577: 'Transacta res est magna hilaritate selectorum convivarum sex aut septem; qui numerus aptior est majore vel minore hilaritati fovendae et excitandae'. Bayle vermeldt Henricius en diens bibliotheek in de *Dictionaire*, Archilochus i. De precieze betekenis van de functie van conrector wordt, ongetwijfeld op souffleren van Henricius, uit de doeken gedaan in Barleus (L) a.

⁵⁶ Aan Minutoli, 27 augustus 1691, nr 766.

⁵⁷ Aan Silvestre, 19 september 1692, nr 831.

⁵⁸ Charles Le Vier, "Préface du libraire contenant l'éloge historique de M. Basnage, et l'histoire de ses ouvrages", in: Jacques Basnage, *Annales des Provinces Unies*, La Haye 1726, II, p. IV.

⁵⁹ Cfr aan Minutoli, 31 januari 1673, nr 25.

⁶⁰ Cfr Destournelles aan Du Bos, 27 januari 1707, nr 1642E.

⁶¹ Cfr W. Hull, *Benjamin Furly and Quakerism in Rotterdam*, [Swarthmore, Pa.] 1941, pp. 87-88. De Beer (III, p. 316) wijst erop dat de naam slechts in de correspondentie tussen Furly en Locke ter sprake komt. Reeds Hull (*l.c.*, noot 95) vroeg zich af of de 'Lantern' de naam was van Furly's huis.

met Locke en diens vrienden,⁶² zoals hij naderhand via Furly ook Anthony Ashley Cooper, de toekomstige derde graaf van Shaftesbury, heeft ontmoet. De contacten tussen Shaftesbury en Bayle overstegen op tamelijk spectaculaire wijze het niveau van de gewone neerbuigende vriendelijkheden tussen een vooraanstaand edelman en een enigszins omstreden geleerde, maar met Bayles deelname al dan niet aan de 'Lantern club' heeft dat weinig te maken: Shaftesbury had niet alleen Bayles fijne neus voor antiquarische boeken ontdekt en hem vervolgens ingelijfd als veilingadviseur,⁶³ hij had bovendien onvergetelijke indrukken overgehouden aan zijn omgang met Bayle tijdens een periode te Rotterdam waarin hij met hem onder één dak had gewoond.⁶⁴ Met Locke waren de contacten veel afstandelijker: er werden via Furly groeten gewisseld, Locke werd met enige regelmaat van Bayles wel en wee op de hoogte gehouden en in 1704 wist Bayle in de bibliotheek van een vriend voor Locke een exemplaar te achterhalen van de inmiddels schaars geworden *Epistola de tolerantia*.⁶⁵ Over de 'Lantern club' wordt in dit verband echter niet gerept en het is dan ook zeer de vraag of Bayle juist via dit gezelschap met Locke in contact is gekomen.

Bayle was, zoveel is zeker, goed thuis in de wereld van de Engelse en Schotse kolonies te Rotterdam. De Engelse predikanten te Rotterdam worden geroemd om hun 'humanitas' en hun ijver geleerden met raad en daad ten dienste te staan.⁶⁶ Joseph Hill, predikant bij de Engelse gemeente, eigenaar van een fraaie bibliotheek, figureert als informant in de Dictionaire.⁶⁷ John Spademan, predikant bij de presbyterianen, een vriend van Furly,⁶⁸ fungeert als intermediair voor een pakje van Van Almelooven dat veilig naar Engeland moest worden getransporteerd.⁶⁹ Ook reizigers van overzee wisten, geleid door Bayles vrienden en bekenden, de weg naar hem te vinden. Zo meldde de Schot Alexander Cunningham zich in 1686 bij Bayle met een stuk fosfor, dat hij namens Robert Boyle aan Bayle cadeau moest doen; hij

⁶² Cfr aan Minutoli, 24 september 1693, nr 887. Ook Leers en Locke kenden elkaar, cfr Locke aan N. Toinard, 5 november 1694, De Beer V, p. 181.

⁶³ Cfr B. Furly aan Locke, 11 april 1704, De Beer VIII, nr 3503, en aan Shaftesbury, 19 mei 1699 nr. 1359.

⁶⁴ Shaftesbury aan Darby, 2 februari 1708, in: B. Rand, *The Life, unpublished Letters, and philosophical Regimen of Anthony, Earl of Shaftesbury. Author of the 'Characteristics'*, London/New York 1900, p. 386. Shaftesbury verbleef te Rotterdam in 1698-1699 en 1703-1704; helaas is niet duidelijk op welke periode hij doelt.

⁶⁵ A. Furly aan Locke, 11 april 1704, De Beer VIII, nr 3503.

⁶⁶ Aan Van Almelooven, 30 juli 1692, nr 824.

⁶⁷ Camden n, Illyricus h, Dissertation Junius Brutus marginale noten uu en xx.

⁶⁸ Cfr Furly aan Locke, 5 januari 1691, De Beer IV, nr 1348 en 1 oktober 1694, De Beer V, nr 1789.

⁶⁹ Aan Van Almelooven, 6 augustus 1695, nr 992.

had zich verder gewapend met recommandaties van Daniel Larroque, die toen te Oxford verbleef, en Pierre Allix, predikant te Londen. Bayle zelf recommandeerde Cunningham bij Graevius.⁷⁰ Bij latere reizen van Cunningham in de Republiek werd de kennismaking met veel genoegen hernieuwd.⁷¹

Ook hier wordt het beeld bevestigd van een geleerde die de omgangsvormen binnen de Republiek der Letteren zeer behoorlijk in acht nam, ten dele uiteraard omdat het hem in zijn bezigheden tot voordeel strekte, maar kennelijk toch ook omdat hij er plezier in had. Het is niet moeilijk zich voor te stellen hoe hij zich in alle hoofsheid buigt over een *album amicorum*, haastig maar enthousiast een brief zegelt die bestemd is voor een correspondent in een per post moeilijk bereikbare plaats, hoe hij zich monter over straat spoedt om bij het wagenveer een vriend op doorreis te gaan omhelzen,⁷² of op weg gaat, een stapel ruilboeken tegen zich aangeklemd, naar vrienden met een goede bibliotheek en een leerrijke conversatie. Hij blijft ook onderweg steeds de geleerde, en wanneer hij om zich heen kijkt, ziet hij de wereld altijd met het waarnemingsvermogen van de geleerde: de colporteurs met hun blauwboekjes, de kruidenierswinkels waar boeken en manuscripten als puntzak een nieuw leven kregen, de uitdragerijen waar de edities van de Instituten van Calvijn zo talrijk voorhanden waren dat ze maar een paar stuivers kostten, de boekhandels waar de pamfletten aan de luifel wapperden.⁷³

Misschien is het typisch Nederlands te veronderstellen dat Bayle bij zijn Rotterdamse vrienden, de Britse, de Nederlandse en vooral de Franse, naast de kans op bruikbare gegevens voor de *Nouvelles* of de *Dictionnaire* ook de een of andere vorm van gezelligheid heeft gezocht. Wanneer we hem op weg zien gaan naar een adres waar hem een hartelijke ontvangst wacht aan een goed verzorgde dis of bij een behaaglijk vuur, zouden we hem daarna dan eenzaam moeten zien terugkeren in een kale kamer in een pension zonder aanspraak. Als het ene waar is, hoeft het andere evenwel nog niet waar te zijn. Bayle hield van het gezelschap van vrienden, de ontspanning van een goed glas wijn, een geanimeerde, niet noodzakelijk altijd even finzinnige conversatie, een spelletje kaart;⁷⁴ hier en daar in de *Dictionnaire* speculeert hij zelfs, met de typische gefascineerdheid van de vogel voor de kat, over

⁷⁰ Aan Graevius, 29 mei 1686, nr 523; van Larroque, [mei-juni 1686], nr 525; aan Boyle, 6 juni 1686, nr 529.

⁷¹ Van Le Vassor, 4 december 1696, nr ; van Du Bos, 26 februari 1699, nr 1351; van Crenius, nr 1545.

⁷² Cfr aan Van Almeloveen, 9 juni 1694, nr 932 en van Van Almeloveen, 16 juni 1694, nr 933.

⁷³ DHC, Alexis *in corpore*, Mahomet h (blauwboekjes), Ulefeld (Jaques) *in corpore*, Zanchius (Jerôme) *in corpore* (kruideniers), Schultingius b (uitdragerijen) en aan NN, 6 april 1702, nr. 1479 (pamfletten).

⁷⁴ Cfr Timoleon k.

de mogelijkheid voor een geleerde van een gezinsleven met vrouw en kinderen.⁷⁵ Hij hield echter bovenal van een sociaal leven op afstand, hij bleef toeschouwer. Hij nam deel aan het bestaan van anderen wanneer hij dat wilde en zolang hij dat wilde, maar in wezen had hij steeds aan zichzelf genoeg. Zijn kamer was zijn thuishaven; op zee waagde hij zich niet.

f. In de winkel van Leers

Wie Bayle niet thuis trof, deed er goed aan hem in een boekwinkel te zoeken. Boekwinkels waren fourageerplaatsen waar de voorraad thuis kon worden aangevuld, nieuwe zendingen van buiten de stad met ongeduld werden afgewacht⁷⁶ of onvermoed allerlei vondsten konden worden gedaan.⁷⁷ Ze deden dienst als begin- en eindpunt van betrouwbare en goedkope routes voor brieven en pakjes met boeken, via de zendingen tussen de boekhandelaren onderling. In het bijzonder echter deden ze, in het verlengde van hun andere functies, dienst als centra van informeel intellectueel verkeer. Op straat voor de winkel, bij de toonbank en voor de kasten kon contact worden gelegd met geleerden en geletterden die op andere wijze veel moeilijker of in elk geval veel minder informeel konden worden aangesproken. Voor Bayle lag het zenit uiteraard bij de boekwinkel van zijn uitgever Leers, maar hij vertoonde zich ook regelmatig elders in de stad. Leers' collega Pieter van der Slaart, uitgever van de Boekzaal van Europe, ontfermde zich zo over boeken van Bayle voor Van Almelooveen, wanneer hij afleveringen van zijn tijdschrift naar Gouda zond.⁷⁸ Ook bij Abraham Acher, de uit Dieppe afkomstige huisdrukker van Jurieu, was Bayle geen onbekende. Hij was naar eigen zeggen in de winkel van Acher, toen deze hem om advies vroeg over een manuscript - het 'Projet de paix' van Goudet - dat Jurieu en Bayle tot een hevige pamflettenstrijd met nevenvorderingen bracht.⁷⁹

⁷⁵ Cfr Aventin g, Kirchman b, Lambecius a, Lipse f, Melanchthon h, Stilpon g en met name Tirageau a en Usseus (H) b (waar men de stellige indruk krijgt dat volgens Bayle alleen robuuste naturen - waartoe hij zichzelf uitdrukkelijk niet rekende - in staat waren zowel de echtelijke plichten als de verplichtingen aan de muzen te vervullen).

⁷⁶ Zo doet Bayle in een brief aan Lenfant van 25 mei 1690 (nr 701) heet van de naald verslag van een zending boeken, waaronder de brieven van Vossius, die Leers na lang wachten uit Londen had ontvangen; de Vossius had hij zo goed en zo kwaad als het ging (het boek was nog niet gebonden) in trachten te zien.

⁷⁷ Cfr aan Rou, 1 november 1690, nr 717, over een passage in een boek van Simon die van nut was voor Rou: 'Le hazard a fait, que cherchant à m'amuser en attendant le Libraire, j'ai pris ce Livre.'

⁷⁸ Cfr aan Van Almelooveen, 14 januari 1696, nr 1016, 11 april 1696, nr 1045, 30 april 1696, nr 1049.

⁷⁹ *La Cabale chimérique*, OD II, p. 639.

Hoe het er in de winkel van Leers aan toe kon gaan, wordt op sprekende wijze geïllustreerd in een van Bayles vele notities over het hachelijke lot van met Frankrijk gewisselde brieven. Een voor Bayle bestemde brief van Pinsson was verzonden via een tussenpersoon, die er ruim de tijd voor had genomen. Daarna was de brief bij Leers blijven liggen, omdat de tussenpersoon Leers niet had geschreven voor wie de brief bestemd was en omdat Leers zelf het handschrift van Pinsson niet had kunnen lezen. Bayle had de brief bij toeval zien slingeren, meende het handschrift te herkennen, informeerde nader, en kon aldus na meer dan een maand eindelijk Pinssons epistel in ontvangst nemen. Maar daar bleef het niet bij: gretig naar nieuws maakte hij onmiddellijk de brief open, liever dan eerst met zijn buit naar huis te snellen, en als vanzelfsprekend deelde hij zijn nieuws met een aantal - al even vanzelfsprekend - in de winkel aanwezige Noordnederlandse boekenliefhebbers, die hem complimenteerden met zijn correspondent en tevens, meer praktisch, noteerden wat er in de brief aan nieuws van hun gading was.⁸⁰

Gaandeweg werd de winkel van Leers tevens een soort literaire salon, waar Bayle en zijn vrienden na gedane arbeid hof hielden om er hun letternieuws naar believen met anderen te delen. Toen Johann Burckhard Mencke, zoon van Otto Mencke, de hoofdredacteur van de *Acta Eruditorum*, in augustus/september 1698 in het kader van zijn 'grand tour' ook Rotterdam aandeed, werd hem uitdrukkelijk meegedeeld dat Bayle meestal bij Leers in de winkel te vinden was, daar hij liever geen bezoek aan huis ontving. Om dezelfde reden zouden slechts weinigen op de hoogte zijn van zijn adres.⁸¹ Het laatste bevat zeker een kern van waarheid, al was het alleen al om de banale reden dat de gemiddelde Rotterdammer, ook bij Bayle in de buurt, hem niet te plaatsen wist: de naam Bayle, zo beweerde de drager zelf niet ten onrechte, zei op straat niemand iets.⁸² Er kunnen juist in de zomer van 1698 echter ook bijzondere redenen in het geding zijn geweest. Medio juli had Bayle dermate te kampen gehad met gezondheids- en concentratieproblemen, dat hij genoodzaakt was

⁸⁰ Aan Pinsson, 8 februari 1694, nr 909: 'Comme je puis beaucoup mieux me tirer de votre écriture que Mr. Leers, je lus sur le champ votre dernière lettre à quelques curieux de ce pays et qui dressent des bibliothèques, et ils apprirent avec tant de joie ce qui s'y trouve touchant les livres nouveaux d'Italie, que non seulement ils me remercièrent et me félicitèrent d'un commerce avec un homme aussi bien informé que vous des nouvelles de littérature, mais qu'ils voulurent aussi que je leur laissasse bien des endroits de votre lettre.'

⁸¹ Johann Burckhard Mencke, *Das Holländische Journal*, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlijn, Ms. germ. oct. 82, f. 72'; het (op zich niet zeer interessante) verslag van de gesprekken met Bayle op de ff. 72'-78'. Ik dank deze gegevens aan dr A.H. Laeven.

⁸² Aan Van Almelooven, 4 juli 1692, nr 820, naar aanleiding van een vergeefse poging van de voerlui van het wagenveer tussen Gouda en Rotterdam om bij Bayle een brief te bezorgen. Bayle was verhuisd, maar had zijn nieuwe adres niet meteen aan Van Almelooven doorgegeven. De Mey (vermoedelijk de Goudse predikant Joris de Mey), die zich daarna over de brief had ontfemd, trof het niet veel beter: hij werd bij Bayles oude adres afgescheept met de mededeling dat Bayle er niet meer woonde. Men was niet zo vriendelijk geweest hem het nieuwe adres te geven ('non ea fuere comitate inquilini ut monerent quas in aedes me contulisse').

geweest tijdelijk zijn kamer te verlaten. Hij vertelde Le Duchat dat hij dringend behoefte had gehad aan een rustiger omgeving en dat hij, om de herziening van de *Dictionaire* met de vereiste spoed uit te kunnen voeren, de lokroep van zijn boeken had moeten ontvluchten.⁸³ In deze tijd informeerde ook Janiçon junior vergeefs naar het adres van Bayle en schreef Henricius aan Jacobus Gronovius dat alleen Leers wist waar Bayle te bereiken was.⁸⁴ Ofschoon er gerede aanleiding is te veronderstellen dat Bayle reeds medio augustus weer terug was uit dit tijdelijk isolement, voldoende althans om zijn correspondenten op de oude voet te kunnen schrijven,⁸⁵ heeft Mencke er misschien nog de gevolgen van ondervonden. Het lijkt bovendien ook zonder speciale omstandigheden alleszins waarschijnlijk dat Leers en Bayles vrienden hem enigszins trachtten af te schermen van al te enthousiaste bezoekers, die hem lastig dreigden te vallen op tijdstippen die voor het werk aan de *Dictionaire* of voor rust waren gereserveerd. Anderzijds rijst uit de beschrijving die Mencke geeft van zijn ontmoetingen met Bayle toch ook zeer helder het beeld op van een vriendenkring, met Leers als gastheer, die zich op gezette tijden in de winkel verzamelde, misschien bij wijze van informele voortzetting van de bijeenkomsten van het door Le Vier beschreven dispuut. Mencke, zo blijkt, schuift aan bij die kring; hij wordt slechts in beperkte mate uitdrukkelijk toegesproken en wanneer hij, in afwachting van zijn vertrek naar Engeland, Bayle enkele keren opnieuw ontmoet, fungeert hij vooral als toehoorder. De met Bayle bevriende abbé Du Bos, op reis in de Republiek, was eveneens vaak present.⁸⁶ Dat Leers' winkel als ontmoetingspunt fungeerde, behoeft op zich weinig uitleg: er was geen ander adres dat Bayle zó als een magneet heeft aangetrokken.⁸⁷ Dat het Leers was die als gastheer fungeerde, tekent de verstandhouding tussen auteur en uitgever. Leers had uiteraard alle reden voorkomend te zijn: de *Dictionaire* was een kassucces, de baten waren vooral hem ten goede gekomen en de voortzetting beloofde nog lucratiever te worden. Bayles berichten over Leers wijzen evenwel eenstemmig op een verhouding die ten minste

⁸³ Aan Le Duchat, 1 augustus 1698, nr 1305. Cfr aan [Naudis], 8 september 1698, nr 1309 (vele aanvallen van hoofdpijn; de lasten van de ouderdom). Wanneer Bayle van een herziening spreekt, doelt hij op het plan de eerste editie slechts zeer bescheiden te corrigeren en aan te vullen, cfr *supra*, hoofdstuk I, p. 40.

⁸⁴ Van Jacques-Gaspard Janiçon du Marsin, 30 juli 1698, nr 1304; N. van der Blom, 'Jacobus Henricius (... - 1710)', in: *Programma. Boekenlijst Gymnasium Erasmianum 1967*, s.l.s.d., p. 16.

⁸⁵ Cfr aan La Monnoye, 18 augustus 1698, nr 1307.

⁸⁶ Johann Burckhard Mencke, *Das Holländische Journal*, ff. 77-78.

⁸⁷ Cfr aan Minutoli, 22 januari 1691, nr 736 (ontmoeting met de Geneefse boekhandelaar De Tournes bij Leers); van Vaillant, 20 november 1696, nr 1117 (herinneringen aan een ontmoeting met Bayle bij Leers); aan Pierre Régis, 6 oktober 1697, nr 1246 (gesprek tussen Bayle en Régis bij Leers); aan Simon de Valhébert, 22 oktober 1705, nr 1591 (Bayle schrijft de brief in de winkel van Leers); aan Des Maizeaux, 23 juli 1706, nr 1622 (gesprek tussen Bayle en Silvestre bij Leers).

evenzeer door vriendschap, als door een wederzijds jagen op voordeel - voor Bayle misschien meer immaterieel, in de vorm van rust en zekerheid, voor Leers misschien meer materieel, in de vorm van winst - getekend werd.

g. Een leven in vrijheid voor de Muzen

Bayle deed er naderhand wel vrij luchtig over, maar zijn ontslag aan de Illustre School en het verbod nog langer privatissima te geven hebben hem ontegenzeggelijk met grote zorg vervuld. De ijver waarmee hij het tij had trachten te keren, werd gevoed door de vrees dat de bodem onder zijn lexicografische activiteiten zou worden weggeslagen.⁸⁸ In feite werd hem door zijn ontslag echter precies die vrijheid in de schoot geworpen, welke hij gedacht had te zullen verliezen. Toen de kruiddampen optrokken, bleken slechts de angsthazen binnen de Rotterdamse refuge uit zijn kennissenkring te zijn verdwenen. Met diegenen die al eerder voor het kamp van Jurieu hadden gekozen, kon het contact worden voortgezet op het niveau zoals Bayle het beschreef voor La Grange, een van Jurieu's partijgangers: ostentatieve vriendelijkheid, zonder inhoud, zonder schandaal, met een brede zwaai van de hoed.⁸⁹ Voor het overige vervielen met het hoogleraarschap ook de maatschappelijke plichtplegingen die aan de functie verbonden waren geweest, de onontkoombare pluimstrijkerijen, de gratuite vriendelijkheden. Dank zij de financiële zekerheden die Leers had geboden, kon het werk aan de *Dictionaire* nu geheel in de plaats treden van de colleges en de privatissima. De plichten van staat van de hoogleraar verdwenen om nooit meer terug te keren, die van de geleerde resteerden. De maatschappelijke lasten van de eruditie werden gecultiveerd op de oude voet, zeker niet minder zorgvuldig, maar wellicht met wat meer reserve of een voorzichtiger aftasten van de waarde van het contact. In de correspondentie vinden we tal van bewijzen voor recommandaties over en weer, bij voorbeeld van Bayle voor een zoon van Josua van Belle, lid van de vroedschap (een van diegenen die hem trouw waren gebleven in de verwickelingen rond zijn ontslag), of van Minutoli voor de Geneefse boekhandelaar Fabri, die zich elders wilde vestigen.⁹⁰ Bayle bleef deelnemen aan huiselijke diners, bij voorbeeld bij De Mey, waar ook Burman aanzat, of met Hulft,

⁸⁸ Cfr aan Cuper, 1 december 1692, nr 842 en aan Constant, 29 juni 1693, nr 872.

⁸⁹ Aan Constant, 29 juni 1693, nr 872: 'Comme Mr. de la Grange prêche ici pour le Prophete, & qu'il est à ses gages, nous n'avons pas grand commerce ensemble. Cela se réduit à de grands coups de chapeau, quand on se rencontre.'

⁹⁰ Aan [Minutoli], 2 februari 1696, nr 1022, van Leger, 7 februari 1696, nr 1027 en aan Tronchin [voor 17 maart 1696], nr 1039 (Van Belle junior); aan Minutoli, 22 november 1699, nr 1381 (Fabri).

resident voor de Republiek te Brussel;⁹¹ hij onderhield onverminderd contacten met tussenpersonen die zich beschikbaar stelden om porti, douaniers of piraten te ontlopen; hij bleef beschikbaar voor ontmoetingen met geleerde reizigers die het om een persoonlijke confrontatie met de geleerdheid van hun gastheer te doen was, onder wie Du Bos, de Zwitserse numismaat Morell en de Engelse arts Richard Mead, op de thuisreis na een lange *peregrinatio* in het gezelschap van David Polhill en diens gouverneur.⁹² Hij toonde zich vaderlijk bezorgd over een zoon van Minutoli, toen die de Republiek kwam bezoeken;⁹³ hij ging naar Den Haag voor een ontmoeting met de gravin van Friesen, die hij van vroeger kende.⁹⁴ Daarnaast bleven er de bezoeken aan de winkel van Leers, aan aucties,⁹⁵ aan bevriende bibliotheken, de bezoeken aan goede vrienden en de tegenbezoeken van die vrienden en de dagelijkse wandelingen door de drukke straten van Rotterdam.⁹⁶

De zorgeloosheid van het nieuwe ambteloze bestaan - versterkt door het feit dat ook Jurieu kort na Bayles ontslag zwaar onder vuur was komen te liggen en dus geen gelegenheid meer kreeg voor de genadeklap - was een afgeleide van het succes van de *Dictionaire*. Als het publiek slechts koel zou hebben gereageerd, zou Bayles positie veel wankeler zijn geweest. De verdubbeling van de oplage van de eerste editie, op de solide basis van bestellingen vooraf, moet in dit opzicht in hoge mate geruststellend zijn geweest. Op hetzelfde vlak bewees de *Dictionaire* nog voor het verschijnen zijn auteur reeds voortreffelijke diensten. De nu meer dan ooit noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden aan het correspondentienet leverden hem nieuwe correspondenten op als Du Bos, die zijn brieven naar Rotterdam verlevendigde met Parijse nieuwtjes en een Parijse luchtigheid, toegang had tot geleerden van naam en faam en tot de beau monde en vol ijver overal naar gegevens snuffelde. Van de andere kant zorgde het succes dat de *Dictionaire* heeft gehad ervoor dat zijn auteur definitief tot een soort bezienswaardigheid werd. Reeds in 1697, bij de vredehandel te Rijswijk, mocht hij zich verheugen in een grote belangstelling bij de Franse afvaardiging. Vele Fransen, en niet de minsten, maakten de reis naar Rotterdam, de

⁹¹ Aan Burman, 8 februari 1697, nr 1155 (Burman); aan Minutoli, 9 juli 1696, nr 1067 (Hulft; deze was klaarblijkelijk een oude kennis van Minutoli; hij stond op Minutoli's lijst van diegenen die een afschrift zouden moeten krijgen van het 'Projet de Paix' van Goudet).

⁹² Aan Nicaise, 11 juni 1696, nr 1061 (Morell); van Chouet, 12 mei 1696, nr 1054 en 23 maart 1697, nr 1175 (Mead e.a.).

⁹³ Aan Minutoli, 22 november 1699, nr 1381; wanneer Bayle in die brief schrijft dat hij Minutoli junior op zijn rondreis had willen begeleiden, maar dat het werk aan de *Dictionaire* hem dat verhinderd had, mag het excuus wel, maar het plan niet serieus worden genomen.

⁹⁴ Aan Constant, 4 juli 1697, nr 1207. De gravin was een zuster van de Dohna's die Bayle te Coppet als gouverneur had gediend.

⁹⁵ Cfr e.g. aan Crenius, 11 november 1695, nr 1001.

⁹⁶ Cfr aan Veyssière de la Croze, 24 september 1706, nr 1630.

meesten zwaar beladen met boeken en brieven die Bayles correspondenten voor hun vriend hadden meegegeven: François de Caillières, buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur bij de vredehandels; de jezuïet Louis Doucin uit het gevolg van Verjus de Crécy, collega van Caillières; Burlet, de lijfarts van Harlay, de andere collega van Caillières; de litterator Jacques de Tourreil; de jeugdige staatsman Michel-Robert Le Pelletier des Forts; een familielid van de historicus en diplomaat Jean de La Barde.⁹⁷ Het moet Bayle een bijzonder genoegen hebben gedaan dat hij, de infame spion voor Frankrijk uit de complottheorieën van Jurieu, nu openlijk omgang had met Fransen, zoals het hem nadien veel genoegen moet hebben gedaan zich te kunnen vertonen in het gezelschap van François d'Usson de Bonrepaux, de nieuwe ambassadeur van Frankrijk, een ver familielid, en diens neef Jean-Louis d'Usson de Bonnac,⁹⁸ of zich te laten fêteren door Sophia van de Palts en haar dochter Sophia Charlotte van Hannover.⁹⁹

h. Bayle getypeerd

Bezienswaardigheden hebben hun eigen lot niet meer geheel zelf in de hand: men verwacht iets te zien naar de lijnen van zijn eigen verwachtingspatroon, en vervolgens ziet men het ook. Bayles latere bezoekers hebben, vooral als zij niet het voorrecht kregen van een gedachtenwisseling in alle intimiteit, in toenemende mate niet zozeer de mens, als wel de mythe ontmoet. Wanneer Jacques Basnage, zijn trouwste vriend, en Shaftesbury, die zijn huisgenoot was geweest, ieder voor zich de balans opmaken van Bayles leven, moeten zij hun eigen herinneringen aan de persoon reeds bevechten op de kwalijke reputatie van heterodoxie, die Bayle door zijn werk nagedragen had gekregen. Wie weet of zij niet ook hun eigen knagende twijfel moesten bestrijden? Shaftesbury haast zich te verklaren dat hij Bayle steeds als een voorbeeldig christen heeft beschouwd; Basnage legt uit wat de achtergrond en de diepere zin van Bayles denkbeelden was. Hun beschrijving van de persoon ademt evenwel een kalme zekerheid, wanneer zij met vaste hand de beeltenis ciselieren van een man die wist te charmeren, een filosoof in doen en laten, zonder ambitie, zonder vooroordeel, sober, integer, toegerust met een voorbeeldige

⁹⁷ H. Basnage aan Janiçon, 11 maart 1697, Basnage III, p. 128 (Caillières); van Du Bos, 1 maart 1697, nr 1164 (Doucins); aan Cuper, 14 november 1697, nr 1258 (Burlet); aan [Janiçon du Marsin], 10 juni 1697, nr 1203 (Tourreil); aan [Du Bos], 2 mei 1697, nr 1186 en aan Cuper, 14 november 1697, nr 1258 (Le Pelletier); aan [Janiçon du Marsin], 8 april 1697, nr 1179 (La Barde; Bayle noemt in deze brief weliswaar La Barde zelf, maar die was reeds in 1692 overleden; waarschijnlijk betreft het diens kleinzoon, de abbé de Brion, die als informant wordt vermeld in het artikel Barde uit de *Dictionnaire*).

⁹⁸ Cfr aan [Naudis], 8 september 1698, nr 1309; aan [Bruguère], 4 december 1698, nr 1326; aan [Naudis], 15 januari 1699, nr 1340.

⁹⁹ In het najaar van 1700, P. Des Maizeaux, *l.c.*, pp. LXXXII-LXXXIII.

onschuld, deugd, gematigdheid en verachting voor wereldse zaken¹⁰⁰, een aangenaam, geestig causeur, scherp maar eerlijk in het debat, een trouw en dienstbaar vriend.¹⁰¹

Het behoort tot de mythe dat al deze deugden slechts in het verborgene, binnen de vier muren van Bayles kamer werden beoefend, schoorvoetend geëtaleerd voor wie tot de veste door wist te dringen. Eigenschappen van dit slag komen niet zonder een zeker publiek en zonder de confrontatie met de werkelijkheid van alledag tot ontplooiing. Pas zijn wankele gezondheid dwong Bayle op het allerlaatst tot het kluizenaarschap. Zijn leven was weliswaar niet groots en meeslepend, maar het was toch ook niet louter boekenwijsheid; het had weinig van de zo naar buiten toe gerichte jachtigheid van Rotterdam, maar het was evenmin slechts verstilde innerlijkheid; het had niet de schittering van een ster, maar wel het patina van een kostbaar stuk antiek. Hij slaagde erin zijn dagen te slijten volgens het door hem zo bewonderde stramien van Rudolf Agricola: 'Il préféroit le repos & l'indépendance à toutes choses: c'étoit avoir le goût bon.'¹⁰² In die geest was hij een kamergeleerde, en in die geest kan zijn kamer als het werkelijke centrum van zijn leven worden beschouwd.

i. De geleerde in zijn werkkamer

Bayles kamer was een kamer in een reeks pensions, bij een hospes of hospita, binnen het havenkwartier: eerst op de Gelderse kade, daarna op de Leuvehaven, de Scheepmakershaven, de Wijnhaven en tenslotte op het Westnieuwland, in de berg Etna, bij de weduwe Van der Meersch.¹⁰³ Als hij uit zijn raam keek, bij zijn wandelingen zag hij de schepen die het geld in Rotterdam brachten. Soms dringt de omgeving door in de *Dictionnaire* en volgt er een voorbeeld dat past bij een land dat

¹⁰⁰ 'with that innocence, virtue, temperance, humility, and contempt of the world and interest which might be called exemplary'.

¹⁰¹ [J. Basnage], 'Eloge de M^r. Bayle', *OD* IV, p. **2 (eerder afgedrukt in de *Histoire des Ouvrages des Savans* van december 1706) en Shaftesbury aan Darby, 2 februari 1708, in: B. Rand, o.c., p. 386. Zie voor het auteurschap van de 'Eloge' de brief van J. Basnage aan Des Maizeaux van 19 augustus 1707, in: G. Masson, 'Desmaizeaux et ses correspondants. III. Les Basnage', *BSHPP*, XXV (1876), p. 326.

¹⁰² Agricola (R) *in corpore*.

¹⁰³ De eerste vier adressen bij Hazewinkel, pp. 26-27; *cfr* aan Naudis, 20 mei 1688, nr 664 (Scheepmakershaven); van Van Almeloveen, 4 juli 1692, nr 820, van Desmarets, 20 april 1697, nr 1182 en van Naudis, 8 augustus 1697 (Wijnhaven); aan Crenius, 6 september 1700, nr 1417, van Comperat, 18 oktober 1701, nr 1447 en aan Bougy, 17 april 1704, nr 1537 en 31 mei 1704, nr 1541 (Westnieuwland).

op zeemansbenen gaat.¹⁰⁴

De kamer was een zit-slaapkamer,¹⁰⁵ met als voornaamste meubelstuk de schrijftafel (geen lessenaar!), met zorg geplaatst om zoveel mogelijk daglicht te kunnen vangen. Er stond een stoel naast voor een bezoeker.¹⁰⁶ Het werkvlak was bezaaid met papier, pennen, een inktstel, een pennemes, een naamstempel, lak, was en ouwel om te zegelen, een kaars, brieven, manuscripten, drukproeven. De tafel moet groot zijn geweest, want Bayle hield er niet van op te moeten staan of zich om te moeten draaien om de boeken in te kunnen zien die hij bij het schrijven nodig had.¹⁰⁷ De belangrijkste werken en de cahiers met aantekeningen (de 'recueils') stonden altijd voor het grijpen, op de tafel of tegen de wand erboven. De overige boeken stonden idealiter in kasten, gesorteerd op formaat en onderwerp,¹⁰⁸ maar in de praktijk zwierven ze veelal op de tafel, op de planken, of in stapels op de vloer, zonder enig ander onderling verband dan hun gezamenlijk optreden in een artikel dat geschreven werd, net geschreven was, of kort daarna geschreven zou worden. Brieven met gegevens voor de *Dictionaire* wachtte een onzeker lot, als ze niet onmiddellijk waren verwerkt of in het manuscript, bij de aantekeningen of in Bayles werkexemplaar waren gelegd. Brochures, pamfletten, drukkers-, boekhandels- en auctiecatalogi werden dermate onordelijk bewaard dat ze spoorloos zoek konden raken, met als bijzondere - maar logische - complicatie dat de vermissing pas werd toegegeven na urenlang zoeken, in stijgende wanhoop, juist als het werk het dringendst was. Bayle weet het gebrek aan orde graag aan zijn verhuizingen, maar wanneer hij erover klaagt dat hij zijn boeken nog steeds niet gesorteerd heeft weten te krijgen, is er toch eerder sprake van de wens die de vader is van de gedachte en vergeet hij de wanorde in zijn vroegere kamer.¹⁰⁹ Maar misschien is dit wat onvriendelijk geformuleerd, en is het beter te zeggen dat zijn kamer een orde uitdrukte die voor ieder ander dan hemzelf vermoedelijk in het geheel niet, en voor hemzelf slechts gedeeltelijk inzichtelijk was. En hier blijkt de kamer een metafoor te kunnen worden voor de *Dictionaire*: want wat is de *Dictionaire* anders dan een georganiseerde chaos van over elkaar heen buitende feiten, opinies, associaties, beheerst

¹⁰⁴ Spinoza cc: 'Servons-nous d'un exemple qui soit bien propre à un país où l'on a le pied marin.'

¹⁰⁵ Cfr aan Le Duchat, 1 augustus 1698, nr 1305 en de verslagen over de precieze omstandigheden van de dood van Bayle, met name de brief van Leers aan Des Maizeaux van 18 januari 1707, O.S. Lankhorst, o.c., p. 254.

¹⁰⁶ Cfr aan Graevius, 9 augustus 1697, nr 1220.

¹⁰⁷ Cfr PF, pp. *** en v.

¹⁰⁸ Cfr aan Jacob Bayle, 12 april 1683, nr 200.

¹⁰⁹ Cfr aan Joseph Bayle, 8 mei 1684, nr 238; aan Naudis, 20 mei 1688, nr 664; aan dezelfde, 22 mei 1692 (in al deze gevallen was Bayle per 1 mei verhuisd); aan Des Maizeaux, 7 maart 1702, nr 1475 (in dit geval was er al minstens anderhalf jaar verstreken, maar waren de brochures nog steeds niet op orde).

door een serie van bijzondere wetten die de wetgever speciaal voor zijn werk heeft gecreëerd, soms doelbewust en doelgericht, soms onbewust, intuïtief, zonder ze te formuleren? En tekent de *Dictionaire* zelf niet weer bij uitstek en in alle scherppte een beeld van Bayle zelf: van zijn plezier in het jagen op fouten, zijn belangstellingssfeer, zijn denktrant, zijn wijze van werken, zijn interpretatie van de werkelijkheid? De *Dictionaire* was het boek dat Bayle het liefst had willen lezen, en omdat het er niet was, schreef hij het zelf. Het mooiste én het betrouwbaarste portret van Bayle is dan ook het portret dat hij in de *Dictionaire* heeft geschilderd van die ene lezer die in zijn persoon de grilligheid van de inhoud volstrekt consistent wist te maken.

Hoofdstuk IV: De bibliotheek van een erudiet, een bibliotheek voor geletterd Europa

a. De bewijsplaatsen in de *Dictionaire* als bouwstenen voor een bibliotheek

De lezer van de *Dictionaire* mag er niet op hopen dat zijn ogen worden ontzien. Op elke bladzijde, bij corpus en remarques wordt de blik op de tekst verstoord door guirlandes van noten, meestal in de marge, soms met uitlopers om het tekstblok heen. Bayle laat zorgvuldig zien wie voor het waarheidsgehalte van zijn uitspraken verantwoordelijk zijn, hij geeft bewijsplaatsen, al dan niet met citaten geïllustreerd en vermeldt van wie en waaruit de citaten stammen die hij in zijn tekst heeft verwerkt. Soms doen de noten dienst als medium voor een verwijzing binnen de *Dictionaire*,¹ voor een datering, voor een verklaring of toelichting of een losse gedachte die zich moeilijk in de tekst zelf laat inpassen. Soms wordt het marginale wit dankbaar aangegrepen als laatste mogelijkheid om bij de auteurscorrectie nog iets aan de tekst te kunnen verbeteren. In verreweg de meeste gevallen evenwel wordt in de noot de herkomst gegeven van wat in de tekst wordt beweerd, en vrijwel altijd betreft het dan een boek. In totaal telt de *Dictionaire* 10350 marginale noten bij het verhalend corpus en 44100 marginale noten bij de remarques. Het artikel Anaxagoras telt de meeste noten (43) bij het corpus, voor het artikel Mahomet is dat het geval bij de remarques (281). De helft van de artikelen heeft meer dan tien noten bij de remarques, 238 artikelen hebben er meer dan 50, 57 meer dan 100, 21 meer dan 150, vijf meer dan 200. Uiteraard zijn de noten secundair ten opzichte van de tekst, zowel van het verhalend corpus als van de remarques. Als de tekst zelf reeds voldoende informatie bevat waaruit de herkomst van het beweerde kan worden afgeleid, of als de verwijzing naar de bron kan

¹ In totaal wordt zowel binnen als buiten de tekst 3000 maal naar elders binnen de *Dictionaire* verwezen. Verwijzingen naar (niet uit) de beide voorwoorden, het *Projet*, de 'Dissertations' en de vier 'éclaircissements' zijn hierbij meegerekend; verwijzingen binnen één artikel (bij voorbeeld van de ene naar de andere remarque) en herhaalde verwijzingen naar precies dezelfde vindplaats binnen één verhalend corpus of één en dezelfde remarque zijn niet meegerekend. Het betreft beloften om elders uitgebreider over bepaalde zaken te spreken, hetzij door middel van een artikel, hetzij binnen een artikel, verwijzingen naar eerdere artikelen waarin reeds op bepaalde zaken was ingegaan, verwijzingen naar artikelen met een soortgelijk thema of een verwante argumentatie of verwijzingen naar elders gegeven of nog te geven citaten. Deze verwijzingen zijn uiteraard van groot belang om verwantschapsrelaties tussen artikelen te kunnen vaststellen, en in het voorgaande zijn ze daartoe dan ook regelmatig - zij het stilzwijgend - benut. Het ligt in bedoeling de ten behoeve van dit onderzoek aangelegde alfabetische lijst van verwijzingen te zijner tijd te publiceren in de gewone én in de omgekeerde volgorde (conform de verwijzingen zoals Bayle die geeft én terug, van het artikel waarnaar is verwezen naar het artikel waarin wordt verwezen).

worden geïncorporeerd in het betoog, blijft een marginale noot achterwege.²

De nauwkeurigheid waarmee Bayle annoteert, kan naar moderne normen niet altijd even onberispelijk worden genoemd. Werkelijk volledig (auteur, titel, plaats en jaar van uitgave, deelnummer indien van toepassing, pagina) is de verwijzing maar zelden: plaats en jaar van uitgave worden maar al te vaak niet genoemd en ook de pagina ontbreekt nogal eens. Het eerste vond Bayle naar alle waarschijnlijkheid niet steeds nodig, in het bijzonder wanneer het aangehaalde boek nooit was herdrukt of herzien en verwarring daarom uitgesloten mocht worden geacht. Het laatste was vermoedelijk niet altijd mogelijk, ook als het eigenlijk nodig was: in tal van gevallen documenteert de noot in feite dat Bayle zijn geheugen te hulp had moeten roepen om de inhoud te kunnen reconstrueren van boeken die hij vroeger gelezen had, boeken die hij zelf niet bezat en die hij niet of niet volledig genoeg had geëxcerpeerd;³ in tal van andere gevallen betaalde hij de prijs, en zijn lezers met hem, voor een te weinig gespecificeerde notitie in een van zijn 'recueils' betreffende gegevens waarover hij niet langer direct kon beschikken;⁴ in sommige gevallen had hij het werk wel in zijn bezit, maar wist hij de precieze bewijsplaats niet snel genoeg te vinden en gaf hij daarom slechts een globale, voorlopige aanduiding, in afwachting

² Cfr DHC, Capisucchi (famille) *in corpore*, met drie bronnen, maar geen noot 'Famille de Rome, qui a produit en ces derniers siecles plusieurs personnes de mérite; comme on verra dans les Articles suivans, & comme il paroît avec encore plus d'étendue par l'Histoire que Vincent Armannus a publiée de cette Famille, & par la Généalogie qu'Ughelli en a composée. Voiez aussi le Pere Tarquin Gallucci au I Livre de *Bello Belgico*.' Cfr e.g. Carthagena c, Eve f, Fulvie f en *passim*.

³ Cfr Rorarius f, marginale noot 61: 'Je n'ai pas présentement sous ma main ce Livre d'Ochin [sc. diens *Labyrinthe*], je cite de mémoire ce qu'il dit; & peut-être que je ne rapporte pas précisément la version de ses paroles; mais je suis sûr que je rapporte sa pensée.' Uit remarque p van het artikel Ochin blijkt dat Bayle het boek wel direct bij de hand had toen hij dat artikel schreef. Vergelijk ook het artikel Pays: in de marginale noot h *in corpore* spreekt Bayle als volgt over een satire tegen Le Pays: 'Imprimée, si je ne me trompe, ou à Grenoble ou à Lion. Il étoit fort mal traité dans ce petit Imprimé'; remarque c: 'Je ne saurois dire si cet Auteur étoit noble; car il y a si long tems que je n'ai lu ses Ouvrages, que je ne saurois me souvenir des endroits où il pourroit avoir dit, soit en propres termes, soit en mots équivalens, je suis *Gentilhomme*. Je me souviens de l'endroit où il fait mention d'une querelle (...); f: 'Si je m'en souviens bien il dédia sa Zelotide à ce Duc (...)'.

⁴ Met betrekking tot deze 'recueils' *supra*, hoofdstuk II, pp. 89-94. Cfr Heraclius c, waar geciteerd wordt (zonder paginavermelding!) uit de *Histoire de la Conquête du Roiaume de Jérusalem, par Saladin*, Paris 1679, met in *margin*e de waarschuwing: 'Je rapporte ceci selon la Copie que j'en fis il y a longtems. Je crains de n'avoir pas toujours observé l'Orthographe du Livre imprimé, & je ne l'ai plus pour m'y conformer entierement.' Cfr Ovide g, waar Bayle vrij uitvoerig spreekt over de opvattingen van de atomist Guillaume Lamy in *De Principiis Rerum*, een boek waarvan hij in een marginale noot zegt dat hij het in 1678 gelezen heeft. Hoewel in dezelfde noot wordt verwezen naar een (korte) bespreking in de *Acta Eruditorum*, blijkt uit de context dat Bayle hier toch een beroep moet hebben gedaan op een van zijn 'recueils'.

van een gelegenheid om het boek nauwkeuriger door te zien. Ook hier deed zijn geheugen dienst als catalogus. In de eerste versie van het artikel Sixte bij voorbeeld diepte hij een bijzonderheid uit de *Menagiana* uit het geheugen op; naderhand was hij in staat de precieze vindplaats te geven, compleet met citaat.⁵ In het artikel Demetrius gaf hij zelfs een uitgebreide uiteenzetting over de gang van zaken bij citeren uit het geheugen.⁶ In de Republiek der Letteren, zo constateerde hij in remarque b van het artikel over de medicus Gratarolus (auteur van *De Memoria reparanda, augenda, conservanda, ac de Reminiscencia*), was een goed functionerend geheugen bijna even noodzakelijk als het leven zelf: wie het geheim ervan in handen zou hebben, zou er als een god worden vereerd.

Ofschoon Bayle er niet altijd toe is gekomen voorlopig bedoelde verwijzingen completeren, was hij er zeker niet tevreden mee. Waar hij wenste dat zijn publiek zijn conclusies zou delen, niet omdat hij het zei, maar omdat de gegevens hem gelijk gaven, had hij er alle belang bij die gegevens zo overtuigend en dus zo precies mogelijk te presenteren. Als kritische lezer, die zelf veel te vaak had moeten ervaren hoe slordige of zelfs luie auteurs hun lezers bij verwijzingen feitelijk in het ongewisse lieten,⁷ identificeerde hij zich met zijn eigen lezers in zijn streven zelf zo volledig mogelijk te zijn.⁸ Anderen zouden geen gebrek hoeven te hebben aan de klare taal, die hij zelf had moeten ontberen. Zijn lezers kregen via zijn verwijzingen als regel daarom voldoende aanknopingspunten om de bewijspplaatsen bij zijn beweringen snel te kunnen vinden of om zijn citaten onverwijld te kunnen thuisbrengen. Bij klassieke en vroegchristelijke auteurs beperkte hij zich in het algemeen het meest, maar ook daar gaf hij minstens titel, boek en hoofdstuk, zoals bij Cicero of

⁵ Sixte d. Cfr Balbus e, Botero b, Grandier e, Luther l, Naples (Jeanne II) i, Senegbere b.

⁶ Demetrius b: 'Une exactitude achevée demanderoit qu'en citant un Livre on emploiat les propres paroles qui en font le Titre dans les Editions, & qu'on ne se contentât pas d'en employer d'équivalentes; mais la plupart des Auteurs ne sauroient s'assujettir à cela. Quelques-uns retiennent mieux les choses que les paroles, ils se souviennent, par exemple, que David Blondel a composé un Ouvrage sur l'Eucharistie, & ne se souviennent pas que cet Ouvrage est intitulé *Eclaircissemens familiers de la controverse de l'Eucharistie*. Ils croient même qu'au-lieu du mot *Eucharistie*, l'Auteur s'est servi du mot de *Cene*; ils citeront donc sans scrupule *Blondel au Traité de la Cene*, tout aussi-tôt que *Blondel au Traité de l'Eucharistie*, ou que *Blondel dans ses Eclaircissemens sur la controverse de l'Eucharistie*. Quelques-uns doutent s'il y a dans le titre *Cene*, ou *Eucharistie*; mais comme ils craindroient de perdre des momens précieux, s'ils quittoient la plume afin d'aller s'éclaircir par l'ouverture du Livre, ils se contentent d'un terme équivalent.' Het moge duidelijk zijn dat ook Bayle zich veelvuldig aan deze praktijken schuldig heeft gemaakt. Wanneer hij het boek van Blondel ter sprake brengt (Blondel (D) *in corpore*), heet het 'les Eclaircissemens sur l'Eucharistie'!

⁷ Cfr Brezé (C) d (over Le Laboureur; het citaat in hoofdstuk II, p. 116) en Govea h, over een te vage verwijzing van Allard in diens *Bibliothèque du Dauphiné* ('Calvin...en l'un de ses ouvrages'), door Bayle na een bestraffende inleiding aangevuld met een zeer precieze verwijzing.

⁸ Cfr ook hoofdstuk II, pp. 125-126.

Augustinus, titel, akte en scène, zoals bij Terentius, boek en ode, zoals bij Horatius, of boek en nummer, zoals bij Diogenes Laërtius.

Al deze gegevens samen, in de tekst en in de noten, kunnen worden beschouwd als de catalogus van een bibliotheek: de bibliotheek, die Bayle met en in zijn *Dictionnaire* toegankelijk heeft gemaakt, de bibliotheek, waaruit hij zelf al zijn gegevens heeft geput.

b. Naar een reconstructie van Bayles bibliotheek

Het notenapparaat in de *Dictionnaire* is des te belangrijker, omdat er nooit een echte catalogus is gemaakt van de boeken, die Bayle in zijn bezit heeft gehad. Hij had bij testament bepaald dat zijn collectie moest worden verdeeld tussen Jacques Basnage en Adriaen Paets junior, waarbij Basnage de theologische en kerkhistorische boeken en Paets alle andere kreeg; de voor het boekenbezit van vele andere geleerden zo verhelderende auctiecatalogus ontbreekt daardoor. Een afgeleide reconstructie via een onderzoek naar de collecties van Basnage en Paets bleek enkel mogelijk voor het aandeel van Basnage. De auctiecatalogus van diens bibliotheek telt onder een apart hoofd 42 veilingnummers waarin ruim 130 kwarto's uit het bezit van Bayle zijn bijeengebracht, helaas veelal niet meer dan rudimentair omschreven, en vier nummers waarin 34 nauwelijks nader omschreven bundels traktaatjes en pamfletten in kleiner formaat uit het bezit van Bayle werden aangeboden. Een blik op de *Dictionnaire* volstaat eigenlijk al voor de conclusie dat dit onmogelijk heel het legaat kan zijn geweest. Basnage heeft Bayles legaat niet intact gelaten; via de auctiecatalogus van zijn bibliotheek kan enkel het schamele restant van het legaat worden gedocumenteerd.⁹ Er zijn dus andere instrumenten nodig voor wie wil nagaan hoe Bayles collectie samengesteld is geweest.¹⁰

Idealiter dienen in een dergelijk reconstructie-onderzoek minstens al het gedrukte werk van Bayle en al zijn manuscripten, voor zo ver bewaard gebleven, te worden betrokken: brieven, 'recueils', dictaten, werk dat wel voor publikatie was bedoeld, maar nooit is verschenen, werk dat achteraf niet voor publikatie geschikt werd geacht. Aanvullend zouden secundaire bronnen moeten worden geraadpleegd: parallelcorrespondenties, getuigenissen in de *-ana*-literatuur, boekhandelsarchivalia, provenance-gegevens. Maar zou dit voldoende zijn voor een reconstructie? Met name in de brieven worden van vele boeken slechts de titels vermeld, zonder dat op

⁹ Cfr voor een uiteenzetting over hetgeen tot deze conclusie heeft geleid en een lijst van de in de auctiecatalogus van de bibliotheek van Jacques Basnage opgesomde Bayliana H.H.M. van Lieshout, 'Traces...', *l.c.*

¹⁰ Cfr over Bayles bibliotheek ook H.H.M. van Lieshout, 'The Library of Pierre Bayle', te verschijnen in de bundel *Libri, fonti e biblioteca ideale tra scienza, filosofia ed erudizione. Da Cusano al Settecento*, in de serie *Lessico Intellettuale Europeo*.

enigerlei wijze duidelijk wordt of Bayle de boeken zelf wel heeft gezien of gelezen; in andere gevallen worden inhoudelijke gegevens verstrekt, maar is niet voldoende duidelijk of en in hoeverre ze op autopsie berusten.¹¹ Daarenboven kan Bayle vele boeken hebben bezeten die hij nooit in een brief heeft genoemd, die geen spoor hebben achtergelaten in heel zijn werk, simpelweg omdat er geen aanleiding toe was. De lijst van Bayliana in de catalogus van de bibliotheek van Jacques Basnage is hier uiterst illustratief: in de *Dictionaire*, met zijn tienduizenden noten en verwijzingen in meer dan 2000 artikelen over de meest uiteenlopende themata, is slechts 30% van de identificeerbare Bayliana uit de catalogus benut!

Zelfs een auctiecatalogus zou, zelfs in combinatie met al het zojuist genoemde materiaal, niet werkelijk tot volledigheid kunnen leiden. Een auctiecatalogus heeft, als hij althans zorgvuldig en op betrouwbare wijze is samengesteld en van vreemde smetten vrij is gehouden, slechts de verdienste dat hij de inhoud van de boekerij op het moment van catalogisering vastlegt; de mutaties in de loop der jaren blijven daarbij een onbekende factor. Bayle heeft, vooral tegen het einde van zijn leven verschillende vrienden boeken uit zijn eigen collectie ten geschenke gegeven, vaak in ruil voor boeken die aan hem waren geschonken; hij had er weinig moeite mee afstand te doen van boeken die anderen van nut konden zijn. Ongetwijfeld heeft ook hij bovendien te maken gehad met boeken die nooit zijn teruggekeerd van een slechts tijdelijk bedoeld verblijf bij een ander.¹² Het gaat hier natuurlijk niet om duizenden, zelfs niet om honderden boeken; het zijn er echter zeker tientallen geweest, en omdat Bayle in de laatste jaren van zijn leven weinig heil meer zag in het werk aan de *Dictionaire* kunnen er boeken bij zijn geweest die juist voor dat werk zeer belangrijk waren. Dit alles zou enkel opgehelderd kunnen worden als Bayle een catalogus van zijn boeken inclusief mutaties zou hebben bijgehouden, en dan nog alleen als die catalogus bewaard zou zijn gebleven. Er is niets dat erop wijst dat Bayle de discipline heeft opgebracht of er de tijd voor heeft gehad zo'n catalogus aan te leggen en vervolgens up to date te houden. Hij had er geen behoefte aan zijn bezit op papier te zien, omdat hij niet hechtte aan bezit. Zijn enige als 'catalogi' te typeren werkinstrumenten van eigen maaksel waren zijn 'recueils', waarin hij niet zijn werkelijke, maar eerder zijn geestelijke boekenbezit heeft gecatalogiseerd.

¹¹ Een voorbeeld dat tot voorzichtigheid maant, betreft de pamfletten die zijn gewisseld in een dispuut tussen Petrus Francius en Jacobus Perizonius. In een brief aan [Janifon] van 2 april 1696, nr 1042, wekt Bayle de stellige indruk dat hij alle tot dan toe gewisselde stukken heeft gelezen; in een brief aan Du Bos van 19 april 1696, nr 1046 blijkt echter dat zijn informatie over de inhoud ervan niet aan de stukken zelf kan zijn ontleend: '(...) les pieces qu'ils ont publiées l'un contre l'autre n'ont point paru chez les libraires de cette ville, et je n'ai trouvé personne qui pût me les preter.' Naderhand haalde hij overigens de schade in, cfr aan [Du Bos], [9 juni 1696], nr 1059, en het eerste kavel van de Bayliana in de auctiecatalogus van de bibliotheek van Jacques Basnage: 'P. Francii Epistolae &c. ad J. Perizonium.'

¹² Cfr aan Shaftesbury, 19 mei 1699, nr 1359 en 5 juni 1699, nr 1361; aan Crenius, 24 september 1702, nr 1496, 28 oktober 1705, nr 1592, en 28 juni 1706, nr 1617; aan Des Maizeaux, 29 juni 1706, nr 1618.

Uit het voorgaande volgt, dat een overzicht van de bronnen die in de *Dictionaire* zijn gebruikt niet meer kan opleveren dan een *deel* van een op zich nooit te vervollledigen catalogus. Maar het is zeker niet het minst interessante deel: in de eerste plaats, omdat de *Dictionaire* het enige werk is uit het oeuvre van Bayle waarin de bronnen *systematisch* en als onderdeel van de opzet in kaart zijn gebracht, in een noot of door een beschrijving in de tekst; vervolgens, omdat zowel de omvang van de *Dictionaire* (in de definitieve editie meer dan 3000 dicht bedrukte pagina's in folio) als de opzet en de uitwerking een oogst garanderen die in geen ander werk van Bayle kan worden gehaald; maar bovendien, omdat in de *Dictionaire* een sleutel verborgen ligt die op talloze andere bibliotheken past. Bayles verwijzingen bieden immers een opening naar twee kanten: ze leveren de elementen voor een belangrijk deel van zijn eigen bibliotheek, maar ze kunnen tevens worden gelezen als een catalogus van al die boeken, over een veelvoud aan onderwerpen, die door zijn precieze notities en parafrases en zijn lijvige citaten voor een grote schare lezers in heel geletterd Europa direct bereikbaar waren, juist als ze die boeken zelf niet in de kast hadden staan. Boeken die te duur of te zeldzaam waren kwamen door de *Dictionaire* zo toch binnen veler bereik.¹³ Eén aankoop maakte hier tal van andere veel minder dringend en tal van beperkingen veel minder schrijnend. Bayle was de eerste om dit nut voor zijn *Dictionaire* te claimen,¹⁴ maar anderen hebben er meteen al niet minder belang aan gehecht. In zijn bedankbrief voor het exemplaar dat hij van Bayle geschonken had gekregen, sprak William Trumbull over de *Dictionaire* als een boek dat eerder een bibliotheek dan een boek was.¹⁵ Henri Basnage uitte zich tegenover Leibniz op overeenkomstige wijze.¹⁶ Voor lezers in gebieden met een strakke censuur gold daarenboven dat zij dank zij de (clandestiene) aanschaf van de *Dictionaire* indirect vele boeken tegelijk beschikbaar kregen, die officieel voor hun niet te koop waren. Zo wordt in de *Dictionaire* frank en vrij gebruik gemaakt van bijna een kwart van de titels, die tussen 1678 en 1701 in Parijs in beslag zijn genomen.¹⁷ Wie een *Dictionaire* verwierf, kreeg tevens een ruime keuze uit allerlei jansenistica, het gedachtengoed van het protestantisme in het algemeen

¹³ Cfr e.g. Chocquet a (uittreksels uit een boek van Chocquet dat hoogst zeldzaam wordt genoemd; Bayle leende het van Hans Sloane, de secretaris van de Royal Society, door tussenkomst van Pierre Silvestre).

¹⁴ Cfr het voorwoord bij de eerste editie, p. V en *supra*, hoofdstuk II, pp. 124-125.

¹⁵ Van Trumbull, 5 januari 1697, nr 1144.

¹⁶ H. Basnage aan Leibniz, 14 januari 1697, C.I. Gerhardt, o.c., III, p. 131: 'c'est le precis d'une bibliotheque entiere'.

¹⁷ De titels in A. Sauvy, *Livres saisis à Paris entre 1678 et 1701*, La Haye 1972 (ontleend aan de processen-verbaal en vervolgens in een beredeneerd overzicht geïdentificeerd en ontdubbeld) werden vergeleken met de titels van de in de *Dictionaire* als bron gebruikte boeken.

en dat van Hugenootse theologen in het bijzonder;¹⁸ op een lager échelon, buiten de sfeer van het doctrinale, bood de *Dictionaire* een ruime keuze uit verboden boeken vol historische details en sappige zaken die op gespannen voet stonden met de officiële geschiedschrijving of niet geschikt waren geacht voor oren die kuis moesten blijven.¹⁹

c. Bayles bibliotheek als een geestelijk en materieel boekenbestand

De 'bibliotheek' die op grond van de verwijzingen in de *Dictionaire* bij de lezers kan worden gepostuleerd, is natuurlijk strikt virtueel. Ook Bayles bibliotheek, de bron van al die verwijzingen, is echter in zeer grote mate virtueel geweest, en datzelfde geldt voor het deel van die bibliotheek dat - bij gebrek aan catalogi in de gebruikelijke zin - dank zij de *Dictionaire* kan worden ontsloten. Zoals zijn publiek kon beschikken over de inhoud van zijn bronnen zonder ze materieel te hoeven bezitten, zo had ook Bayle het vruchtgebruik van tal van bronnen die hij niet zelf bezat. In hoofdstuk II is reeds uiteengezet hoe hij in zijn 'recueils' geordend en wel had genoteerd wat hij aan interessants gelezen had. Uiteraard dienden deze cahiers met notities er met name toe gegevens te *sorteren*, los van en anders dan in de context waarin ze oorspronkelijk hadden gefigureerd; maar daarnaast dienden ze er toch vooral ook toe gegevens te *bewaren* en aldus het geestelijk eigendomsrecht te registreren op de inhoud van boeken die slechts kort en tijdelijk konden worden geraadpleegd, omdat ze van een ander waren. Het waren vanzelfsprekend niet louter boeken, waarvan de inhoud aldus was vastgelegd. Bayle had niet minder enthousiast aantekening gehouden van de inhoud van zaken die alleen in manuscript circuleerden, of het nu pamfletten waren, 'éloges', lijkredes, excerpten uit verboden boeken of geleerden- of politieke brieven die aan anderen waren geadresseerd en waarvan de inhoud daarom alleen in afschrift kon worden bewaard;²⁰ en tenslotte had hij in zijn cahiers ook geboekstaafd wat hij in gesprekken aan opmerkelijke of interessante uitspraken, geleerdennieuws, diepzinnigheden, bon-mots en roddelpraat

¹⁸ Cfr het bronnenbestand *sub voce* Arnauld, Calvin, Daillé, Drelincourt, Du Moulin, Du Plessis-Mornay, Jurieu, Nicole, Rivet.

¹⁹ E.g. de geschiedenis van het Tridentijns concilie door Paolo Sarpi (*passim*); het *Recueil de diverses pièces, servans à l'Histoire de Henry III, roy de France et de Pologne* (*passim*); de *Galanteries des rois de France/Intrigues galantes de la cour de France* (in 17 artikelen); de *Mémoires* van Brantôme (*passim*).

²⁰ Cfr *Ipres in corpore* en a, waar een gefingeerde brief van Lodewijk XIV aan Antoine Arnauld wordt besproken en geciteerd. In de tekst van het artikel zegt Bayle dat deze brief bij zijn weten nooit gedrukt is; de weergave ervan wordt geïntroduceerd met de woorden: 'La voici, selon la Copie que j'en fis au tems qu'on la débitoit comme une Piece toute nouvelle.'

had verzameld.²¹ Al deze gegevens konden naar believen voor de *Dictionaire* worden benut, omdat ze dank zij de 'recueils' voorgoed aan Bayles werkelijke bibliotheek waren toegevoegd.

De 'recueils' waren aangelegd omdat het een wijd verbreide gewoonte was ze te maken en omdat het ook buitengewoon voor de hand lag ze te maken. Toen Bayle ermee begon, heeft hij ongetwijfeld nauwelijks aandacht besteed aan de vraag wat hij uiteindelijk met deze leenbibliotheek zou willen doen. Men mag aannemen dat hij zijn materiaal zeker de eerste jaren vrijwel ongericht verzameld heeft, in een bij voorbaat vergeefse poging zijn werkelijke bibliotheek uit de tweede hand te completeren. De bibliotheek die hij materieel de zijne mocht noemen, werd zorgvuldig, berekend opgezet, omdat met de meeste aankopen, zeker in verhouding tot het bescheiden inkomen van Bayle, veel geld was gemoeid. De virtuele bibliotheek moest ambities realiseren, die door financiële krapte on vervuld moesten blijven, maar tevens een meer generiek gebrek aan boeken zonder meer compenseren. Zo matig als Bayle in zijn aankopen moest zijn, zo gretig was hij in zijn notities: wie honger heeft, heeft meestal weinig boodschap aan het soort voedsel dat hem wordt aangeboden. Gaandeweg is er in zijn verzamelwoede natuurlijk wat meer structuur gekomen. Zijn belangstelling kristalliseerde zich uit, mede in verband met de functies die hij vervulde, zijn financiële armslag verbeterde, het kaf werd wat meer van het koren gescheiden en ongetwijfeld werd zijn belangstelling ook steeds meer gericht geleid door de accenten die, al dan niet toevallig, in het reeds verzamelde materiaal aanwezig bleken te zijn. Eenmaal begonnen, vroeg een onderzoek, een verzameling, een serie uiteraard om een afronding. De leemten in de opzet en de inhoud van de reële bibliotheek werden herkenbaarder en dringender naarmate de opbouw vorderde. De reële en de virtuele bibliotheek werden niet alleen steeds meer complementair, ze groeiden ook steeds dichter naar elkaar toe.

Als Bayle structureel in zijn tekorten had willen voorzien, had hij een nagenoeg onbeperkt budget moeten hebben, en zelfs dan zou hij regelmatig hebben moeten constateren dat geld noch goede woorden een boek te voorschijn konden brengen waar niemand afstand van wilde doen of dat door brand of anderszins voorgoed verloren was gegaan. In werkelijkheid is zijn budget cumulatief gezien groot genoeg geweest om er uiteindelijk een aanzienlijk quantum boeken op na te kunnen houden; veel minder natuurlijk dan het minimale aantal dat volgens hém noodzakelijk was om op elk willekeurig gebied werkelijk goed beslagen ten ijs te kunnen komen, een onmogelijke eis die hij desondanks heeft nagestreefd, maar veel meer

²¹ Cfr de uiteenzettingen van Pierre Des Maizeaux over Bayles 'recueils', geciteerd in hoofdstuk II, pp 90-91. Cfr over het gebruik van 'recueils' voor de verslaglegging van mondelinge mededelingen Boccace e (over Boccaccio, die Leontius Pylatus citeerde op basis van aantekeningen over diens uitspraken, vastgelegd in zijn 'recueils'), Gentilis (A) d (wat voor de vuist weg in een gesprek wordt gezegd, kan een kritische beschouwing vaak niet doorstaan; wie die gegevens opschrijft, is een gevaar voor zijn gespreksgenoten) en Priolo b (over de *Sorberiana* als 'un amas de plusieurs Recueils indigestes trouvez dans le Cabinet de Sorbiere, & contenant des discours vagues de conversation').

dan het armoedige stapeltje waarin hij zijn lezers wilde doen geloven.²² Jurieu beweerde al in 1691 dat Bayle een volledige collectie had van alle (taal)woordenboeken die ooit waren gedrukt.²³ Volledig was een boekerij echter nooit, en zoals alle andere geleerden van zijn tijd heeft ook Bayle onverkort gebruik gemaakt van alle sluiptwegen die krachtens erkende usances in de Republiek der Letteren aan alle geleerden waren toegestaan. Hij deed een beroep op het boekenbezit van vrienden en via hen op het boekenbezit van hún vrienden; hij zag boeken uit de handelsvoorraad van de boekverkopers; hij trachtte de inhoud van voor hem niet toegankelijke boeken te achterhalen via citaten en parafrases in andere boeken, en voor hetzelfde doel maakte hij volop gebruik van geleerdentijdschriften in hun zo belangrijke functie als gedrukte en gestandaardiseerde 'recueils'. Via *mémoires* van geleerden, bibliotheek-, boekhandels-, uitgevers- en auctiecatalogi, -*ana*, dank zij een omvangrijke correspondentie en dank zij een uiterst gevoelig oor voor al wat in zijn gezelschap tussen neus en lippen werd verteld, verzamelde hij de rest van de intellectuele bagage die hij onontbeerlijk achtte voor een respectabel geleerdenbestaan. In zijn hoofd, in zijn cahiers en in zijn boeken legde hij zo een collectie aan die onvergelijkelijk veel groter was dan de werkelijke collectie in zijn kamer. Voor hem stond die andere collectie eigenlijk ook duidelijk voorop. Als zijn blik niet werd verduisterd door zelfbeklag, ontstaan uit erudiete hebzucht, of door ergernis, omdat de aantekeningen toch niet volledig genoeg waren geweest en het boek al weer terug was naar de eigenaar, verheugde hij zich eerst en vooral over zijn geestelijk bezit aan geleerdheid en had hij weinig boodschap aan de vraag of hij die geleerdheid ook tastbaar in eigendom had.

d. Bijzondere categorieën in de bibliotheek: minder betrouwbaar bronnenmateriaal

1. Tussen werkelijkheid en fictie

Bayle was uiteraard niet zo naïef te denken dat al wat hem werd voorgeschoteld ook inderdaad conform de waarheid was. Hij had weinig op met de mengelingen van feit en fictie die door auteurs als Marie-Cathérine Desjardins en Marie-Cathérine d'Aulnoy populair waren gemaakt, omdat men daardoor niet meer wist wat men moest geloven, ook als het waar was.²⁴ Hij dacht daarbij uitdrukkelijk aan de

²² Cfr mijn conclusies in 'The Library of Pierre Bayle', *l.c.* en *infra*.

²³ P. Jurieu, *Nouvelles Convictions contre l'Autheur de l'Avis aux Réfugiez*, [Rotterdam 1691], p. 31.

²⁴ Jardins a, Nidhard c. Wanneer Bayle in het artikel Louis VII c uit de *Annales galantes* van Desjardins citeert, waarschuwt hij dan ook dat hij niet kan instaan voor het waarheidsgehalte van het beweerde. In het artikel Fratricelli (*in corpore* en a) citeert hij overigens met smaak wat zij in diezelfde *Annales galantes* aan psychologische wijsheden over die sekte debiteert. Cfr Padilla c, over de *Histoire des favorites* van Anne de la Roche-Guilhem (merkwaardigerwijs dient in dezelfde remarque een citaat uit de *Histoire chronologique d'Espagne* van dezelfde auteur als bewijs voor wat uit de *Histoire des favorites* was

toekomst: een niet als zodanig gepresenteerd romanesk geschrift uit de achttiende eeuw zou in de achttwintigste eeuw, als vele werkelijk goede boeken wellicht verloren waren gegaan, gemakkelijk voor waar worden versleten.²⁵ Maar uiteraard dacht hij allereerst aan zichzelf. Auteurs van dit slag deden een grens vervagen die wat hem betrof niet scherp genoeg getrokken kon zijn. Hij ging zelfs zo ver te veronderstellen dat de autoriteiten de schrijvers van romaneske geschiedenissen er uiteindelijk toe zouden moeten verplichten óf voor de geschiedschrijving te kiezen, óf voor de roman, of anders tenminste tussen haakjes te vermelden wat waar was en wat niet.²⁶ Waar mogelijk trachtte hij zijn publiek te waarschuwen. In het artikel Schomberg (C) ontmaskerde hij de veelschrijver Sandras de Courtitz als een volslagen onbetrouwbaar, want romanesk auteur;²⁷ in het artikel Touchet deed hij hoofdschuddend verslag van een gesprek met de uitgever van de *Galanteries des rois de France*, waarin deze had verklaard dat uit de verkoopcijfers was gebleken dat de eerste editie nog te veel echte geschiedenis had bevat en dat de auteur zich in de tweede editie zou revancheren.²⁸ Dat neemt evenwel niet weg dat hij niet ook dit type boeken op andere plaatsen, soms nog in hetzelfde artikel, uitgebreid als bron heeft benut,²⁹ zoals hij ook romans die zich niet als kinderen van Clio afficheerden, als het in zijn kraam te pas kwam, desondanks wel als bron gebruikte.³⁰ Aan een pakkend verhaal kon hij kennelijk moeilijk weerstand bieden.

2. De politieke en galante periodieke pers

Ook gazetten en andere geregelde nieuwsbladen hadden bij Bayle weinig krediet. Hij vertrouwde ze maar matig; ze leden te zeer onder de waan van de dag en het

geciteerd). Cfr over de *Histoire des favorites* ook aan [Du Bos], 7 maart 1697, nr 1165.

²⁵ Gregoire VII t, naar aanleiding van de *Histoire des Amours de Gregoire VII, du Cardinal de Richelieu, de la Princesse de Condé, & de la Marquise d'Urfé*, Cologne 1700. Cfr aan [Du Bos], 2 mei 1697, nr 1186.

²⁶ Nidhard c. Groter miskenning van het genre is niet denkbaar!

²⁷ Schomberg (C) a: 'on ne vit jamais un tel embauteur de toutes sortes de contes, ni un tel compilateur de toutes les rapsodies satiriques qu'on peut apprendre dans les auberges, & dans les armées.' Cfr e.g. over de *Mémoires de Mr. d'Artagnan* van Sandras de Courtitz Loudun a ('supposez depuis le commencement jusqu'à la fin').

²⁸ Touchet g. Het werk is nadien gepubliceerd onder de titel *Intrigues galantes de la cour de France*; de uitgever was Pieter Mortier. Cfr I.H. van Eeghen, o.c., III, p. 262.

²⁹ E.g. de *Mémoires de Mr. d'Artagnan* in het artikel over Lodewijk XIII; de *Galanteries des rois de France* in de artikelen Guise (H * 1614) en Poitiers.

³⁰ E.g. *L'illustre Bassa* in Mahomet II m, Naples (Jeanne II) e.

verlangen de successen van de eigen partij zo gunstig mogelijk voor te stellen.³¹ Desalniettemin las hij ze ijverig en gebruikte hij ze veel.³² Een enkele keer presenteert hij zelfs gegevens uit een Nederlandstalige krant, ongetwijfeld op basis van informatie van derden: de *Utrechtse Courant* van 9 september 1695, de *Opregte Haerlemse Courant* uit circa 1698 en de *Leidse Courant* van 9 januari 1705.³³ In drie gevallen verwijst hij naar niet nader gedefinieerde 'Gazettes de Hollande', waarmee hij ongetwijfeld doelt op de Franstalige kranten die in de Republiek verschenen.³⁴ Eén keer gebruikt hij de *Gazette de Rotterdam*.³⁵ De Parijse *Gazette de France* wordt gebruikt in acht artikelen, vooral in oudere jaargangen.³⁶ Vijfmaal wordt verwezen naar 'gazettes' zonder enige aanduiding van de herkomst.³⁷ De politieke pers uit de Republiek is breed vertegenwoordigd met de *Mercure Historique et Politique*, gebruikt in 17 artikelen, de *Lettres Historiques*, in 15 artikelen, de *Esprit/Nouvelles des Cours de l'Europe*, in vijf artikelen,³⁸ de *Histoire abrégée de l'Europe*, de *Entretiens Politiques*, *La Clef du Cabinet des Princes de L'Europe* en de *Mercure volant* in elk een artikel.³⁹ Viermaal laat de verwijzing geen precisering toe.⁴⁰ Van nagenoeg al deze nieuwsbladen vond Bayle dat ze nauwelijks enige meerwaarde toevoegden aan

³¹ Cfr Agesilaus II *in corpore*, Cataldus b, Cerinthus d, Kotterus g, Landau c, Lotichius (P neveu) g, Mahomet II d, Micraelius d, Papesse g *in fine*, Pellisson d, Virgile (évêque) a en H. Bots, 'Un journaliste sur les journaux de son temps: le cas de Pierre Bayle', in: H. Bots ed., *La diffusion et la lecture des journaux de langue française sous l'ancien régime. Actes du colloque international Nimègue 3-5 juin 1987*, Amsterdam & Maarssen 1988. Bots behandelt het aantal verwijzingen per tijdschrift (waarbij in één artikel uiteraard verschillende keren naar hetzelfde tijdschrift kan worden verwezen); voor deze studie is per tijdschrift het aantal artikelen geteld waarin naar dat tijdschrift wordt verwezen.

³² Cfr de bronnen voor de serie *Réponse aux questions d'un provincial, passim*. In een brief aan Du Bos van 27 januari 1707, nr 1642 E, schrijft Destournelles dat Bayle medio 1706 om gezondheidsredenen van deze lectuur had afgezien.

³³ Borri *in corpore*; Patin e; Traerbach a.

³⁴ Barde *in corpore*, François I bb, Pellisson f.

³⁵ Pellisson f. Uit zijn correspondentie blijkt dat hij de *Gazette* geregeld heeft gelezen.

³⁶ Bayle had een bescheiden collectie van die jaargangen, cfr aan Joseph, 29 januari 1684, nr 224 en 8 mei 1684, nr 238 en aan Jacob, 12 mei/5 juni 1685, nr 391. Hij schreef Naudis (5 maart 1693, nr 854) de *Gazette* niet bij te (kunnen) houden.

³⁷ Anchise a, Autriche i, Conecte e, Des-Barreaux a, Radziwil f.

³⁸ Met in Conecte e een algemene mededeling over de maand en het jaar waarin dit blad van start is gegaan en de veronderstelling dat een zekere kwestie over dameskapsels er naar behoren aandacht in zal krijgen.

³⁹ De laatste vier in Bellarmin e; Landau c; Pythagoras *in corpore* en r; Cesar l.

⁴⁰ Innocent XI a,h,l; Soubise (B) *in corpore*.

hun berichten, omdat ze klakkeloos herhaalden wat al in de gazetten te lezen was geweest.⁴¹ De *Esprit/Nouvelles des Cours de l'Europe* levert de uitzondering op zijn oordeel; hij had een hoge dunk van de verfijnde commentaren in dat blad.⁴² Dat hij frequent gebruik maakte van de Parijse *Mercure Galant*⁴³ had vooral te maken met de uitvoerige biografisch-genealogische gegevens die erin werden verstrekt (geboorte, rouwen en trouwen, familierelaties, functies en titels) en veel minder met het geboden politieke of literaire nieuws. In tweederde van de 76 artikelen waarin de *Mercure Galant* wordt aangehaald, betreft het dit type gegevens.⁴⁴ In zijn *Réponse aux questions d'un provincial* verdedigt hij zich - kennelijk was er kritiek gekomen - met het argument dat 'Mercures' voor een serieus auteur hun nut onder andere ontleenden aan dergelijke onbetwiste, maar desondanks vaak moeilijk elders achterhaalbare feiten.⁴⁵ Uit het gebruik van de *Mercure Galant* kan zelfs worden afgeleid dat hij alle afleveringen van na 1700 (de laatste aflevering die ter sprake komt, is die van april 1706) systematisch heeft doorgenomen met het oog op de bruikbaarheid voor zijn supplement van juist dergelijke biografisch-genealogische details. Naar aanleiding misschien van zijn uitspraken in de *Réponse*? Voor zijn lezers in de Republiek waren deze activiteiten zeker niet van belang ontbloeit; in 1706 verzekerde hij zijn neef Naudis althans dat de *Mercure Galant* er weinig werd gelezen.⁴⁶ De Amsterdamse *Courier Galant*, die hij in een brief omschrijft als een slechte imitatie van de *Mercure Galant*,⁴⁷ komt slechts tweemaal aan de orde, in een marginale noot bij een citaat uit een brief van Du Bos in het artikel Henault en in een verwijzing naar een aflevering waarin een brief van Bayle zelf over het artikel Seymour uit het *Projet* was afgedrukt.⁴⁸ Het bij Adriaan Moetjens in Den Haag

⁴¹ Aan Constant, 5 januari 1691, nr 734, cfr *Réponse aux questions d'un provincial*, OD III, p. 591.

⁴² Capriata c, Landau d en cfr aan Marais, 6 maart 1702, nr 1474 (bijzonderheden over de auteur, Nicolas Gueudeville, die door Bayle als een goede bekende wordt omschreven).

⁴³ Veelal in een ongespecificeerde editie; over 1672, 1678 en 1679 wordt mede verwezen naar een 'édition de Hollande'.

⁴⁴ Enkele keren is de *Mercure Galant* zelfs de enige bron, e.g. Boi, Montfleuri.

⁴⁵ L.c.

⁴⁶ Aan Naudis, 5 september 1706, nr 1627. Het is niet onmogelijk dat Bayle de *Mercure* heeft verwaarloosd in de periode tussen het verschijnen van de eerste en de tweede editie (cfr het hiaat over 1697-1700 in het gebruik van de *Mercure*) en hij dat naderhand heeft betreurd.

⁴⁷ Aan Minutoli, 5 maart 1693, nr 853.

⁴⁸ Henault d, betreffende de *Courier Galant* van mei 1693 (de noot is van Bayle zelf) en Seymour in *corpore*, waar wordt verwezen naar een brief van 23 maart 1693, opgenomen in de *Courier Galant* van april 1693. Dit is ongetwijfeld de brief, die door Labrousse in haar

verschijnende *Recueil de pièces curieuses*, dat zwaar leunt op de *Mercure Galant*, komt eveneens slechts tweemaal aan de orde.⁴⁹ In 38 artikelen maakt Bayle gebruik van in de *Mercure François* verzamelde authentieke politieke teksten uit de eerste helft van de eeuw; de *Mercure Hollandois* en de *Mercure Jésuite* worden in telkens drie artikelen gebruikt, de *Mercure Suisse* in twee. In de *Réponse aux questions d'un provincial* verdedigt hij ook deze handelwijze met een beroep op het nut van 'Mercures'. De *Mercure François* wordt daar ook voor het navertelde politieke nieuws vrij betrouwbaar geacht, omdat de auteur zich tot het maken van jaarboeken had beperkt en dus de tijd had gehad af te wegen wat hem ter ore was gekomen. Al in 1684 had Bayle overigens een nagenoeg complete serie van de *Mercure François* in zijn bezit.⁵⁰

3. Lofzangen en smaadschriften

Auteurs van satires en libellen en hun tegenpolen, auteurs van geschriften vol pluimstrijkerijen, stonden bij Bayle het laagst in de hiërarchie. Hier stond niet de waarheid hoog in het vaandel, maar was het de gelegenheid die de inhoud bepaalde. Aan geschriften van dit soort kon slechts worden gedemonstreerd hoezeer de ware historicus op zijn hoede diende te zijn tegen verdraaiingen en vervalsingen van de werkelijkheid⁵¹ - tenzij de ware historicus zélf zijn hoge troon verliet om via lange citaten de lezers van zijn *Dictionaire* te amuseren met libellen waarvan hij reden had te vermoeden dat ze in de smaak zouden vallen...⁵²

4. Miscellanea

Bayle was niet overdreven kieskeurig in de keuze van zijn bronnen: alles wat hem onder ogen kwam, zeefde hij op de gegevens die erin verscholen konden zijn. In 15 artikelen ontleent hij zijn bewijsmateriaal aan het rand- of onderschrift bij een portret van de besproken persoon,⁵³ in 15 artikelen baseert hij zich op manu-

Inventaire onder nr 969 voor het jaar 1695 wordt vermeld.

⁴⁹ Andromaque (femme d'Hector) h en Valerius a. *Cfr* over de correlatie tussen het *Recueil* en de *Mercure* aan Pinsson, 8 februari 1694, nr 909.

⁵⁰ Aan Joseph, 8 mei 1684, nr 238. In de *Dictionaire* worden de delen I-VIII, X-XII, XIV, XX-XXIII gebruikt.

⁵¹ E.g. Annat b, Barclai (J) o, Beze y, Criton (George) c, Gregoire VII o, Guise (F) k,l, Herlicius g, Louis XIII f, Marie (Egyptienne) b, Marillac (L) a, Ottoboni a, Patin *in corpore*, Scultet d, Vergerius (de tweede Pierre Paul) k en *cfr* de *Dissertation sur les libelles diffamatoires*.

⁵² *Cfr* e.g. het artikel François (d'Assise).

⁵³ *Accords in corpore*, Barclai (J) *in corpore* en a (waar de gegevens overigens onbetrouwbaar worden bevonden; vergelijk hiervoor ook Botero c), Berigardus *in corpore*,

scripten,⁵⁴ in vier artikelen ontleent hij gegevens aan kaarten,⁵⁵ in minstens twee artikelen put hij uit oude correspondentie,⁵⁶ eenmaal stamt het gegeven uit een fondscatalogus,⁵⁷ viermaal uit een auctiecatalogus.⁵⁸ In het artikel Wert haalt hij herinneringen op aan de vele liederen die in 1690 en later alom over deze militair werden gezongen.⁵⁹ In het artikel Sainte-Aldegonde denkt hij terug aan het Geneefse 'chanson de l'Escalade', gezongen bij de jaarlijkse herdenking van het succesvolle

Chesne b, Erasme a, Farel d, Ferri *in corpore* en g, Gorlaeus (A) a, Joubert *in corpore*, Mayerne *in corpore* en b, Milton a, Patrice (F) *in corpore*, Reinesius a, Tavernier *in corpore*, Velsers a.

⁵⁴ Aretin (P) g (een onuitgegeven verhandeling van La Monnoye); Arnauld (A docteur) *in corpore* en Ipres *in corpore* en a (een - gefingeerde - brief van Lodewijk XIV aan Arnauld); Blondel (D) *in corpore* en q (een brief van Marie Du Moulin); Bore *in corpore* en l (een brief van Erasmus); Colomiès c (een brief van Justel over Colomiès); Faucheur *in corpore* (een brief van Le Faucheur aan Du Moulin); Guiscard *passim* (een genealogie van de familie Guiscard door Hosier); Leon X *in corpore* en t (twee brieven van Leo X); Marets a (de lijkrede voor Samuel Maresius); Origene *in corpore* (een brief van Pierre-Daniel Huet); Ottoboni e (een brief van een Fransman te Genève aan zijn vrienden in de Republiek); Spinoza bb,dd (het manuscript van de Franse vertaling van een geschrift in het Nederlands); Vulcanius c (een brief van Cunaeus); Wilhem e (een brief van Rivet). Mémoires en brieven van en via Bayles correspondenten die voor opname in de *Dictionnaire* waren bedoeld, zijn hier buiten beschouwing gelaten.

⁵⁵ Auriege a (een kaart van de Pyreneeën uit 1675 door Sanson), Brun (A) *in corpore* en i en Lisola *in corpore* (de atlas van Blaeu), Villena a (een kaart van Castilië uit 1663 door Sanson).

⁵⁶ Benserade *in corpore*, op basis van een brief van Benserade van 18 mei 1685, nr 382; Lyserus (J) *in corpore* (cfr van Roccolles, 17 mei 1685, nr 381).

⁵⁷ En wel die van Sebastien Mabre-Cramoisy uit 1678, Jansenius f.

⁵⁸ Bandel c, Bembus d, Euripide hh uit de auctiecatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius, Peyrere a uit de catalogus van een auctie te Leiden op 1 oktober 1696. De naam van de eigenaar wordt niet genoemd. Blijkens het databestand Nederlandse Boekhandelscatalogi tot 1800 (Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage) betreft het de auctie bij J. Du Vivié en J. Luchtmans van de bibliotheek van de predikant Marcus van Peenen. Uit Bayles correspondentie met Van Almelveen blijkt dat Leers voor Bayle zou laten bieden op onder andere *De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres* van Sanderus; hij vergat echter zijn tussenpersoon tijdig opdracht te geven (van Bayle, 2 oktober 1696, nr 1103 en 26 oktober 1696, nr 1107). Verder in dit hoofdstuk zal worden ingegaan op Bayles gebruik van bibliotheekcatalogi die in feite de functie van naslagwerk vervulden (e.g. de catalogus van de bibliotheek van J.A. de Thou).

⁵⁹ Wert *in corpore* en b. Helaas wordt slechts vermeld dat deze liederen alle de wijs volgden van 'Faut-il se lever si matin' en dat een ervan te vinden is in de *Portefeuille de Mr.L.D.F.*, een boek uit 1695.

verzet tegen de hertog van Savoye.⁶⁰ Elders omlijst hij zijn beschouwingen met toepasselijke teksten van liederen of operateksten die 'iedereen kende'.⁶¹ Een enkele keer geeft hij zelfs informatie die wellicht ter plaatse is genoteerd: over de sterfdatum van Louis Aleman, ontleend aan de inscriptie op diens graf te Arles, over de inscriptie op het graf van Isabella Andreini te Lyon, over Erasmus' tombe te Basel en over het grafschrift op de tombe van Margaretha van Valois te Pau.⁶² Wanneer hij zijn lezers vertelt over de inscripties op het standbeeld van Erasmus te Rotterdam, aan de gevel van diens geboortehuis en van het Erasmiaans gymnasium, spreekt hij uiteraard heel zeker uit eigen waarneming.⁶³

5. Informatie van 'horen zeggen' (les 'oui dire')

Een verhoudingsgewijs vrij omvangrijk aantal gegevens (circa 200 in ruim 150 artikelen) kan niet tot een duidelijke bron worden herleid. Het gaat daarbij ten dele om gerichte, uitdrukkelijk voor de *Dictionaire* bedoelde gegevens die Bayle kennelijk per brief of mondeling via zijn netwerk van vrienden en correspondenten hadden bereikt, maar waarbij de zegsman het niet nodig vond of het zelfs niet op prijs stelde te worden bedankt of genoemd; het gaat echter vooral om informatie zoals die meer algemeen en overal in geleerd gezelschap de ronde deed over personen, zaken en gebeurtenissen in de Republiek der Letteren en over al het politieke en religieuze nieuws van de dag. Om dergelijke gegevens - doorgebriefd en doorverteld - hoefde niet speciaal te worden gevraagd, eenvoudigweg omdat ze het dagelijks voedsel vormden van iedereen die behoorde tot die Republiek. Men sloeg ze op voor later gebruik, in het geheugen of in 'recueils', om ze bij de hand te kunnen hebben als ze nodig zouden blijken te zijn. In de *Dictionaire* zijn ze even gevarieerd als ze in gesprekken en brieven moeten zijn geweest: het kunnen serieuze biographica en andere familiegegevens zijn, het kunnen bibliographica zijn en karakteristieken van de opvattingen van deze of gene; vaak zijn het anekdotes of 'bon mots'

⁶⁰ Sainte-Aldegonde h.

⁶¹ Arnauld (A docteur) aa ('Et ce n'est pas assez de paier en la vie/Il faut encor paier au delà du trépas'; in de bijbehorende marginale noot zegt Bayle dat hij hier uit het geheugen citeert en het de opera *Le Triomphe d'Alceste* uit 1674 betreft); Fratricelli a ('Bourgeois de Sodome/Voyant Dom Côme/Dit en courroux'); Gleichen c ('Bacchus revient vainqueur des climats de l'Aurore', uit een niet nader aangeduide opera); Jupiter i ('Jupiter vient sur la terre/Pour la combler de bienfaits:', uit een niet nader aangeduide Franse opera); Launoi (M) e ('de nécessité necessitante, il faut que je baise ma servante'); Launoi (J) g ('Depuis long-tems on ne voit que Noblesse'); Mahomet oo ('Une infidélite cruelle N'efface point les traits d'une infidèle'); Sulpicia a ('Mon coeur auroit gardé sa premiere innocence'; de tekst is gelezen in het libretto van een opera, volgens een 'remarque critique' bij deze remarque van de hand van Quinault); Xenophanes f ('Quelle humeur sombre/Fais-tu voir à contretems'), uit een opera van Quinault).

⁶² Alamandus *in corpore*, Andreini *in corpore* en b, Erasme a, Navarre (M soeur) k,m.

⁶³ Erasme a, Rotterdam b.

of betreft het zelfs niet meer dan de neerslag van geruchten en achterklap. Soms vernemen we in het geheel niets over de herkomst van het betoogde;⁴⁴ meestal wordt het ingeleid met een 'j'ai oui dire' (in een gesprek) of een 'on m'a dit' of een 'on m'a assuré' (in een gesprek of een brief); vaak wordt de een of andere bepaling van tijd gegeven ('l'autre jour', 'il n'y a pas long-tems') of wordt de zegsman getypeerd op een wijze die vertrouwen moet wekken (e.g. 'un homme de merite', 'des Personnes dignes de foi', 'des gens qui passoient pour sages', 'un docte Théologien parfaitement honnête homme', 'un homme d'esprit', 'de fort savans Jurisconsultes').⁴⁵ Uiteraard kunnen dergelijke zinsneden niet zonder meer voor waar worden versleten. Het beroemde gesprek tussen de twee abbés in het artikel Pyrrhon bij voorbeeld wordt geïntroduceerd met de woorden 'Il y a environ deux mois qu'un habile homme me parla fort amplement d'une Conférence où il avoit assisté', terwijl algemeen wordt aangenomen dat Bayle het van a tot z zelf heeft bedacht. Aan de andere kant maken de meeste verhalen een authentieke indruk, zeker wanneer Bayle tijd, plaats en persoon preciseert. Er is geen reden te twifelen aan zijn oprechtheid, wanneer hij zich uitspraken herinnert van Ménage, gedaan op een van diens 'Mercuriales', of van Conrart, in 1675; wanneer hij beschrijft wat hij hoorde ten huize van Justel te Parijs, eveneens in 1675; wanneer hij refereert aan gesprekken met de Rouaanse geleerde Bigot; met een Parijse kanunnik die zich in 1672 te Genève tot het protestantisme kwam bekeren (Rocolles); met een bekeerde benedictijn (Gueudeville); met de pastoor van 'R' (gelet op de context ongetwijfeld Rieux in Frankrijk); met een oude apotheker aan wie hij een boek had geleend, in 1678; met een bekeerde oratoriaan (Le Vassor); met de uitgever van de *Galanteries des rois de France* (Mortier); met de theoloog Fauré, zowel bij een niet nader aangeduide gelegenheid als bij een gelegenheid waarbij Fauré hem een boek toonde, kort nadat hij het in 1679 op een veiling had gekocht. Evenzo lijkt hij geheel te goeder trouw wanneer hij navertelt wat hij een raadsheer bij het parlement te Metz, Graevius, de literator Frémont d'Ablancourt of de wiskundige Fatio de Duillier had horen zeggen.⁴⁶ En waarom zou hij dan niet werkelijk hebben horen vertellen over - bij voorbeeld - de wanen van Barlaeus, het handschrift van Blondel, de kinderen van La Milletière of de hoed van Boxhornius, of hebben aanhoord hoe jonge Hollanders zich vrolijk maakten over een monnik die zij in Spa hadden horen preken, of hebben gesproken met mensen die weer anderen hadden

⁴⁴ E.g. Benserade a (een anekdote), Meziriac c (een plan van Nicaise), Patin d (een anekdote over een missionaris), Spinoza m (een sterfdatum).

⁴⁵ Agesilaus II h, Basnage h, Castalion *in corpore*, Chrysippe (philosophe) g, Launoi (J) g.

⁴⁶ Bagni b, Epicure a (Ménage); Amyot l (Conrart); Gregoire VII s (Justel); Ancillon d (Bigot); Apulée i (de ex-kanunnik); François n (de ex-benedictijn); Morus o (de pastoor); Patin f (de apotheker); Socin (F) m (de ex-oratoriaan); Touchet g (de uitgever); Pereira b, Tacite d (Fauré); Duaren f (de raadsheer); Gifanius f (Graevius); Hirpins c (Frémont); Leucippe g (Fatio), Zenon (d'Elée) i (Bayle noemt geen naam, maar uit de context blijkt dat hij op Fatio doelt).

gesproken die zich de vrouw van Lipsius nog herinnerden?⁶⁷ Als hij naam en toenaam van de zegslieden weglaat, als hij de omstandigheden niet noemt waaronder hij het verhaal heeft gehoord, speelt zijn geheugen hem kennelijk parten en heeft hij slechts de kern geregistreerd, zonder het omhulsel.

Op vele plaatsen toont Bayle dat hij niet bang is een eigen visie ten beste te geven, ook als die controversieel lijkt te zijn. Wanneer het om die visie gaat, verschuilt hij zich slechts hoogst zelden achter een verontschuldiging 'on dit'. Bij beweringen die uit andermans koker stammen, ligt dat natuurlijk anders: het 'on dit' bepaalt in dat geval, in Bayles ogen althans, dat hem geen blaam treft als het beweerde niet juist zou blijken.⁶⁸ Het risico ongewild onwaarheden te verbreiden was zijns inziens verreweg het grootst als de zegsman, hoe betrouwbaar ook, zijn gegevens zelf enkel van horen zeggen had. In het artikel over de theoloog Franciscus Junius toonde hij zich daarom oprecht verheugd toen hij een fraaie anekdote kon staven met een passage uit Junius' autobiografie.⁶⁹ Voor het artikel over Samuel Bochart stelde hij een onderzoek in naar het waarheidsgehalte van allerlei praatjes over diens verblijf in Zweden, om te concluderen dat ze elke geloofwaardigheid misten. Uit de lucht geplukte geruchten pasten niet in een boek, tenzij de auteur het doel had een verdere verspreiding te stoppen.⁷⁰ Wie gesprekken versloeg, bewees de sprekers meestal geen dienst: er werd daarin van alles beweerd dat geen nader onderzoek verdroeg, niet eens zozeer uit boze opzet, als wel omdat de spreker zich bediende van retorische kunstgrepen om het gezelschap te vermaken of omdat zijn geheugen hem parten speelde.⁷¹ Het mag merkwaardig heten dat Bayle zelf zo weinig lering heeft getrokken uit deze vrome bespiegelingen, daar men moeilijk kan volhouden dat al zijn uiteenzettingen op basis van 'oui dices' de toets der kritiek konden doorstaan. Het is in dit licht al even merkwaardig dat hij voor zijn *Dictionnaire* zeer ruimhartig heeft geput uit de *-analiteratuur*, die weinig anders omvat dan de inhoud van gesprekken.⁷² Hij citeert met name te pas en te onpas uit de *Menagiana*, ook al

⁶⁷ Barleus (G) e; Blondel (D) a; Milletiere *in corpore*; Zuerius p; Lycoris g; Lipse f.

⁶⁸ Cfr hetgeen *supra*, hoofdstuk II, is betoogd over Bayles gebruik van citaten.

⁶⁹ Junius (F théol). k: 'J'avois ouï faire cent fois de semblables Contes, mais je ne les avois jamais vus appuyez sur un témoignage imprimé & si authentique.' Cfr Guarin (B) g bij noot 27: 'Quelques personnes qui disoient le tenir de bonne part m'ont assuré, & je l'ai lu depuis quelques jours dans un Ouvrage public (...)'.
 70 Bochart (S) d, Balde c, cfr de waarschuwingen in Alting (J) c, Barlaeus *in corpore* en e, Buchanan d, Guebriant b, Lisola *in corpore*, Origene l.

⁷¹ Barthius n, Gentilis (A) d.

⁷² *Anonymiana* (2 artikelen), *Chevreana* (16), *Furetieriana* (8), *Menagiana* (in maar liefst 84 artikelen) *Naudeana & Patiniana* (6), *Perroniana & Thuana* (15), *Saint-Evremondiana* (2), *Scaligerana* (59), *Sorberiana* (16), *Valesiana* (7). Cfr *Arliquiniana* (1), *Coryciana* (1), *Parrhasiana* (4).

leverden Ménages 'Mercuriales' in het artikel Spinoza het voorbeeld voor bijeenkomsten waarin veel wordt gelogen en kon hij in het artikel Menage niet nalaten te vermelden dat de *Menagiana* ook over hem een onwaarheid bevatte. Ménages optreden in geletterd gezelschap moet hem hebben gebiologeerd.⁷³ Bayle zelf was ongetwijfeld van mening dat hij de *-ana* wel moest gebruiken, omdat ze vele interessante gegevens bundelden die elders niet te vinden waren; bovendien was het publiek gewaarschuwd, door de uitgang *-ana* in de titel, zijn citaten en bronvermeldingen en zijn opmerkingen over het gebrek aan meerwaarde van een gegeven dat in de *Dictionaire* op gezag van een ander was vermeld, zoals het via de mededeling 'j'ai oui dire' kon weten wat de status was van de uitspraak die erop volgde. Maar anderzijds demonstreert hij met het gebruik van 'oui dices' en *-ana* ook steeds weer de spanning tussen de noodzaak de lezers te verstrooien en de strenge eisen van een auteurschap van onberispelijke snit. Een cascade van streng bewezen feiten alleen was niet voldoende om een met romans verwend publiek te kunnen blijven boeien. Door 'bon mots', anekdotes en beeldend verwoorde passages uit qua waarheidswaarde misschien niet onverdachte bronnen heeft hij de *Dictionaire* een zekere amusementswaarde willen geven. En tenslotte is er dan nog een andere factor, die kan worden uitgedrukt in de vraag of er in *historicis* wel zoiets als waarheid bestaat. Ook een boek van onverdacht niveau - een biografie bij voorbeeld - stoelt in belangrijke mate op gegevens die alleen op het mondeling getuigenis van derden berusten; het vastleggen van die gegevens voegt aan de inhoud ervan geen meerwaarde toe. Meer nog: elk oorspronkelijk schriftelijk of gedrukt bewijsstuk heeft op zich geen grotere waarde dan elk ander gegeven: ook de vorm voegt geen meerwaarde toe. Bayle blijkt hevig te hebben geworsteld met deze problematiek, zonder positief tot een oplossing te komen. De vuistregels die hij in de *Dictionaire* formuleert om de betrouwbaarheid van zijn bronnen te kunnen meten, zijn weinig spectaculair.⁷⁴ Hier en daar is zijn conclusie van de weeromstuit een negatieve en betwijfelt hij openlijk of de waarheid ooit te achterhalen valt. Wanneer Jacques-Auguste de Thou, een van zijn grootste helden in *historicis*, de oorzaak blijkt te zijn van een dwaling bij Saint-Réal in diens biografie van don Carlos, verzucht hij dat niemand te vertrouwen is.⁷⁵ Waarom zou alleen een gegeven van horen zeggen dan wegens onbetrouwbaarheid ter zijde moeten worden geschoven?

e. Een tweede reeks bijzondere categorieën: gegevens met een speciale herkomst

⁷³ Spinoza z, Menage a en *passim* in dat artikel.

⁷⁴ E.g. Budé k, Chatel c, Gomarus e.

⁷⁵ Charles-Quint s: 'Mr. de Thou a trompé l'Auteur du Dom Carlos (Bayle geeft een citaat); ce qui doit servir d'avis à tous les Auteurs, qu'il ne faut se fier aveuglement à personne. Si l'on s'égare à la suite de Mr. de Thou, que ne doit-on pas craindre à la suite des Historiens à la douzaine?' Cfr e.g. Abulfeda a (over Pocock); Calvin b (naar aanleiding van Varillas).

1. Inleiding

Filosofische twijfels laten zich gelukkig vrij gemakkelijk combineren - zoals Descartes reeds bewees - met een praktische opstelling in het leven van alledag. In de praktijk kost het Bayle weinig moeite gegevens te aanvaarden die niet door hemzelf zijn geverifieerd, als die gegevens maar figureren in een context die voldoende vertrouwen wekt. Het heeft vanzelfsprekend niet zijn voorkeur: het 'ad fontes' is hem voor op de tong, zowel waar het de klassieken betreft als waar het gaat om moderne auteurs die door derden ter staving van hun uiteenzettingen worden opgevoerd. In het artikel Carneade beschrijft hij in een treffende vergelijking het droeve lot van uitspraken die niet uit de bron zelf zijn geput: ze zijn als vluchtelingen, die men alles afhandig heeft gemaakt, beroofd van hun status en onherkenbaar verminkt.⁷⁶ Vaak geldt echter het pragmatisme van het adagium dat iets beter is dan niets en neemt hij om die reden genoeg met bronnen uit de tweede hand, in de hoop ooit nog eens beslag te kunnen leggen op de eigenlijke tekst.

Bayle wordt niet moe te verklaren dat hem op tal van punten het materiaal ontbreekt om de artikelen in zijn *Dictionaire* het gewenste niveau te geven. In een lange litanie betreurt hij opstandig of berustend, al naargelang het moment, zijn schrijnend gemis aan relevante boeken en de ontoereikendheid van zijn karige bibliotheek.⁷⁷ In zijn brieven is het al niet anders.⁷⁸ Men zou hem bijna geloven - als er geen goede gronden waren om aan te nemen dat eerder het tegendeel het geval is geweest. Hierboven werd reeds betoogd dat Bayle vooral te kampen heeft gehad met een leeshonger die per definitie onverzadigbaar was, omdat het menselijkerwijs niet mogelijk was haar te stillen. Naar aanleiding van een *mémoire* van een van zijn correspondenten geeft hij een even verbluffende als voor de hand liggende specificatie van de items op zijn wensenlijst voor de *Dictionaire*: alle voorwoorden, alle opdrachten, alle apologieën, alle zogeheten eristische werken (polemistische of

⁷⁶ Carneade o: 'Je n'accuse pas le bon Saldenus de n'avoir point entendu les paroles de Ciceron, qui nous aprennent ce qui concerne Clitomachus: je ne doute point qu'il ne les eût entendues, s'il les eût prises à la source; mais il les trouva dans un lieu d'exil, où elles avoient perdu leur figure naturelle. Excusons-le donc de les avoir méconnues. Il les vit dans quelque Livre moderne, où elles n'étoient parvenues qu'après avoir couru toutes sortes de pais. Elles avoient été si mal traitées des voleurs, qu'il ne leur restoit plus rien de leur patrimoine. Elles avoient passé par tant de mains que quand même on ne leur auroit donné qu'un petit coup à chaque transport, cela eût été plus que suffisant à leur faire perdre la vie. Raisonnons ainsi à l'égard d'une infinité de Passages, que l'on copie dans le premier Ecrivain moderne que l'on rencontre. Ce sont de pauvres fugitifs dévalisez, estropiez, stigmatisez, &c; faut-il s'étonner qu'on se méprenne sur leur condition, & que l'on ne puisse pas découvrir les qualitez de leur naissance?'

⁷⁷ Cfr Andrelinus g, Arnobe e, Calvin bb, Damien c, Gentillet b, Govea e, Marillac (L) k, Monantheuil c, Morin (J B) h, Ochin u, Quintilien *in corpore* en het voorwoord bij de eerste editie, p. IV.

⁷⁸ Cfr e.g. aan Naudis, 29 oktober 1696, nr 1109 en aan Le Duchat, 7 september 1693, nr 879 en 5 januari 1697, nr 1142.

controverse-literatuur) en alle annotaties van schrijvers - en, zo mag men wel lezen, van álle schrijvers.⁷⁹ Hij zou op zijn minst in de positie hebben willen verkeren van een La Mothe le Vayer, die prat ging op het feit dat hij zijn *Jugement sur les principaux historiens* had gebaseerd op de boeken in de koninklijke bibliotheek en de bibliotheken van De Thou, de gebroeders Du Puy en kardinaal Mazarin.⁸⁰ In een brief aan Jean Rou droomt hij van zorgeloze middagen in dienst van de wetenschap in bibliotheken als die van de aartsbisschop van Reims, de Mazarine of de bibliotheek van de jezuïeten van het Collège de Clermont.⁸¹

2. Boeken 'geciteerd naar'

Gelukkig waren er voor een oplettend auteur verschillende mogelijkheden om langs een omweg op onderdelen toch het doel te bereiken. In het artikel Andrada licht Bayle het deksel van een van zijn kookpotten: als een boek dat op zich heel zeldzaam was maar vaak genoeg elders werd geciteerd, kwam het aldus toch gemakkelijk binnen ieders bereik. Een werk van Andrada, waarvoor Paul Pellisson vergeefs heel de rue Saint Jacques en alle grote bibliotheken van Parijs had afgezocht (en dat uiteindelijk alleen aanwezig bleek in de bibliotheek van de Sorbonne), was naar hartelust geciteerd in het *Examen concilii Tridentini* van zijn tegenstander Chemnitz, en dát werk kon iedereen wel vinden:

Il est étonnant qu'un Livre si peu connu aux plus grands Libraires, & aux plus nombreuses Bibliothèques, ait été cité par cent Auteurs qui n'avoient gueres de Livres: cela, dis-je, est étonnant pour ceux qui ne savent pas que l'Examen du Concile de Trente par Chemnitius est un Livre fort commun, & qu'on y trouve dequoi citer à perte de vue le Docteur Andradius.⁸²

De mogelijkheid langs deze weg de eigen bibliotheek of de eigen belezeneid een valse glans te geven, is bij Bayle natuurlijk niet aan de orde. Pedanterie is hem vreemd. Voor hem staat voorop dat door een citaat of een voldoende nauwkeurige bronvermelding de verantwoordelijkheid bij de geciteerde blijft, en datzelfde is uiteraard van toepassing op de geciteerde die zelf citeert. Wanneer hij een omweg neemt, zegt hij het meestal dan ook, in een noot of in de tekst. De annotaties en

⁷⁹ Bigot (G) g: '(...) il n'y auroit rien de plus nécessaire à l'Auteur d'un Livre semblable à celui-ci, que de pouvoir consulter toutes les Préfaces, toutes les Epitres dédicatoires, les Apologies, & tous les Ecrits qu'on nomme *éristiques*, & toutes les Notes des Ecrivains. C'est là qu'on trouve une infinité de particularitez de leur Vie.'

⁸⁰ Suetone f. En dan nog, zo constateerde Bayle wat zuur, had hij betreffende Suetonius vier fouten gemaakt... Cfr Tacite i.

⁸¹ Aan Rou, 8 mei 1700, nr 1402

⁸² Andrada *in corpore* en c (alwaar de geciteerde passage). Cfr Duaren c, waar lezers die niet kunnen beschikken over een boek van Baudouin tegen Duarenus het advies krijgen te rade te gaan bij de excerpten bij Théodore de Bèze.

opmerkingen van dit soort zijn vooral noodzakelijk wanneer het betoog wordt opgebouwd uit gegevens van derden die door de als intermediair optredende auteur even zorgvuldig zijn benut - auteursnaam, titel, citaat, pagina - als Bayle zelf het zou hebben gedaan. Zonder waarschuwing zouden deze gegevens heel gemakkelijk voor resultaten van onderzoek uit eigen koker door kunnen gaan.⁶⁵ De verslaglegging is in dit opzicht echter niet steeds volledig doorzichtig: soms wordt aan een duidelijk indirect gebruikte bron geen aparte noot of mededeling gependend, uit plaatsgebrek of slordigheid, of omdat de context kennelijk duidelijk genoeg wordt geacht.⁶⁶ Soms is de context uiterst verdacht, maar kan het bewijs niet worden geleverd.⁶⁵ Zoals het bij vele van Bayles verwijzingen de vraag blijft *wanneer* hij de geraadpleegde bron heeft gezien, zo blijft het bij sommige van zijn verwijzingen daarom de vraag *hoe* hij de geraadpleegde bron heeft gezien: via autopsie, of via een vermelding bij een ander. Voor een klein aantal verwijzingen kon hierover niet voldoende helderheid worden verkregen. Zij hebben in dit onderzoek het voordeel van de twijfel gekregen en zijn derhalve opgevat als directe bron. Al die gevallen waarin Bayle de verwijzingen natrekt die zijn auteurs hem geven, konden uiteraard eveneens buiten beschouwing blijven.⁶⁶ Rekening houdend met deze restricties kan het aantal verwijzingen naar boeken via andere boeken - de tijdschriften komen hieronder nog apart aan de orde - worden gecijferd op circa 660. Circa 320 verschillende boeken worden benut voor dit doel, de meeste niet meer dan één keer (70%) dan wel in één artikel (80%).⁶⁷

De uiteenzettingen met behulp van boeken die Bayle niet had gezien, maar die via een ander boek worden geciteerd (waarbij het hem allereerst ging om het indirect geciteerde boek en niet zozeer om het boek waarin dat gebeurde) zijn ver in de minderheid bij uiteenzettingen met behulp van boeken waarin andere boeken worden geciteerd (waarbij het hem allereerst ging om het direct geciteerde boek en

⁶⁵ E.g. Arnould (A avocat) d; Bachovius b; Bacon (R) d.

⁶⁶ Cfr e.g. Julie g (tussen noot 62 en 63, over een passage bij Oppianus) en k (waar blijkt dat het gegeven is ontleend aan Tristan de Saint Amant).

⁶⁵ Cfr Loyola remarque f, waar wordt geciteerd uit het leven van Ignatius door Maffei, en remarque m, waar diezelfde levensbeschrijving wordt geciteerd naar Von Seckendorf.

⁶⁶ Cfr e.g. Alcinous d, Allatius g, Averroes e, Barnes (J) a, Basine d, Baudouin d, Bellai (J) c, Bodin a,n, Brezé (C) d (om de lezers moeizaam zoeken te besparen), Campanus h, Corbinelli b, Dati a, Dempster f, Ermite f, Esope b, Gentillet b, Gifanius e, Harpalus (astr.) b, Hercule g, Hyperius *in corpore* en f, Kepler e, Mahomet z.

⁶⁷ Een dergelijk eenmalig gebruik hoeft uiteraard geenszins te betekenen dat de bron waaraan het gegeven wordt ontleend niet ook elders in de *Dictionaire* of zelfs elders in het artikel wordt benut.

pas op de tweede plaats om de bronnen die in dat boek werden aangehaald).⁸⁸ Meestal volgt Bayle het betoog van de geraadpleegde auteur waar deze bronnen benut en neemt hij ze over in zijn eigen betoog, zodat de lezer over zijn schouder kan meelesen in het boek dat hem tot bron heeft gediend. De 16 bronnen in het artikel Ales moeten zo alle tot één bron worden herleid, een oratie van Jacobus Thomasius.⁸⁹ Het bewijsmateriaal van Pocock in diens *Specimen historiae Arabum* of van Heidegger in diens *Historia patriarcharum* wordt gretig benut om via andermans belezenheid indirect toch de schatkamers van het Oosten te kunnen openen.⁹⁰ De *Censura celebriorum authorum* van Pope Blount, het *Eponymologium criticum* van Magirus, de *Addizioni alla Bibliotheca Napoletana* van Nicodemo, de *Bibliotheca* van Gesner, de *Historia Lutheranismi* van Von Seckendorf doen niet slechts dienst als bron, maar ook als bronnenboek.⁹¹

In vele gevallen is het volstrekt helder dat Bayle het geciteerde boek inderdaad niet heeft gezien. Zijn beschouwingen over een boek van de jezuïet Cristoforo d'Acuna over de Amazonerivier stoelen noodgedwongen op het *Journal des Savans*, de *Acta Eruditorum* en de *Histoire du monde* van Chevreau.⁹² Hij kent Boccaccio's *De genealogia deorum* wel in het Italiaans, maar niet in het Latijn.⁹³ Hij bespreekt en citeert een boek vol profetieën van Braunbom, maar enkel uit de weerlegging door Contzen.⁹⁴ Dolabella's *Apologia pro puritanis* is hem slechts bekend uit de *Doctrine*

⁸⁸ Een voorbeeld van het eerste in het artikel Charles-Quint q en u (Zenocarus bij Castritius), een voorbeeld van het laatste in dezelfde remarque (wat Imhof ontleent aan een boek van Justiniani). Strikt genomen staat vanzelfsprekend altijd het boek waarin wordt geciteerd voorop.

⁸⁹ Ales *in corpore* en *passim* en *cfr e.g.* Drusius k, Fatime a en b, het artikel Justiniani en de voorbeelden in noot 83.

⁹⁰ Abraham f; Abudhaher *in corpore* en a,b,c; Abulfeda *in corpore* en a; Abulpharage *in corpore* en a,b,c; Agar i,k; Mahomet v,dd,ee,ii,ll; Takiddin *in corpore* (Pocock); Abel f,h; Abimelech b; Abraham b,c,d,e; Adam (tige) f,k; Agar *in corpore* en a,g; Cain *in corpore*; Cham a,c; Eve b,d; Lamech (Cain) *in corpore* en c; Russilien a; Sara *in corpore* en a,b,e,g (Heidegger).

⁹¹ De *Censura* in 13 artikelen, de *Addizioni* in 10, het *Eponymologium* in 9, de *Bibliotheca* in 15, de *Historia Lutheranismi* in 11. Het betreft hier uiteraard slechts het gebruik als bronnenboek en niet het totale gebruik.

⁹² Acuna *in corpore* en a.

⁹³ De Latijnse versie wordt in het artikel Boccace geciteerd uit de *Elogia* van Masso (c,d,e) en Vossius' *De historicis Latinis* (k), in Dante k uit Masso en in Stilpon g weer uit Vossius.

⁹⁴ Braunbom *in corpore* en a,b. In een brief aan La Croze van 1 maart 1704, nr 1533, vroeg Bayle zijn correspondent gegevens over de orthografie van de naam Braunbom; La Croze antwoordde op 21 april 1704, nr 1539, na autopsie van het boek, dat het 'Braunbaum' moest zijn. La Crozes gegevens zijn echter niet meer verwerkt.

curieuse van Garasse.⁹⁵ Hij kon niet beschikken over de *Gallia Christiana* van Robert, noch in de oorspronkelijke versie, noch in die van de gebroeders Sainte Marthe.⁹⁶ In andere gevallen heeft hij het eigenlijke boek kennelijk nog niet, of niet meer in zijn bezit. Zo wordt het voorwoord van Etienne de Courcelles bij *De Joanna Papissa* van David Blondel in het artikel Blondel (D) *remarque c* geciteerd naar Pope Blount en in *remarque i* naar twee verschillende boeken van Samuel Maresius waarin passages uit dat voorwoord zijn verwerkt (*cfr* *remarques l* en *o*), terwijl het boek van Blondel daarentegen wel als bron wordt gebruikt, wanneer Bayle in een serie later geschreven artikelen de geschiedenis van paus Johannes belicht.⁹⁷ Voor de inhoud van een boek van Conrad Schlussemburg moet hij in het artikel Beze een beroep doen op de *Calvino-Turcismus* van Rainolds en Gifford, maar in het artikel Bolsec heeft hij het kennelijk zelf.⁹⁸ In het artikel Luther moet hij volstaan met informatie uit de tweede hand over een te Genève gevoerd proces wegens ketterij, waarover hij eerder uit de eerste hand verslag heeft gedaan.⁹⁹ Anderzijds wordt ruim honderd keer volstaan met een indirecte verwijzing, hoewel het duidelijk is dat het geciteerde wel degelijk voorhanden was. Zo worden de zeer geregeld benutte *Mémoires* van Brantôme desondanks ook vijfmaal geciteerd naar Le Laboureur in diens versie van de *Mémoires* van Castelnau.¹⁰⁰ Wanneer Rivet Gretser contra Du Plessis Mornay citeert of Nicodemo het boek van Gyraldi over de dichters van zijn tijd, blijft een controle achterwege.¹⁰¹ De werken van Luther

⁹⁵ Dolabella (H) *in corpore* en a.

⁹⁶ Indirect in Cattho a,d,e; *cfr* Martellius *in corpore*. In een brief aan La Monnoye van 8 juli 1697, nr 1209 zegt Bayle dat niet alleen hij het boek niet heeft, maar dat niemand in Rotterdam het bezit. *Cfr* echter de vermelding van een exemplaar van het boek (*ex hypothesi* pas later verworven, inz. na de dood van Bayle) in de catalogus van de bibliotheek van Jacques Basnage (p. 16, nr 401). De directe vermelding in Castellan u berust ongetwijfeld op oude aantekeningen (sc. in een 'recueil'), *cfr* aan [Jacob], 21 juli 1675, nr 99, waar Bayle zegt een gegeven over Castellan te ontleen aan Sainte Marthe.

⁹⁷ In de artikelen Lucidus, Marcel, Papesse, Polonus, Radulphe, Remond. Het gebruik in het artikel Krantz (*remarque a*) kan als voorbeeld gelden van een context die als zeer verdacht mag worden beschouwd. De Franse versie van het boek wordt gebruikt in de artikelen Marcel, Papesse en Polonus.

⁹⁸ Beze f,bb,ff; Bolsec l. Ook in de *Réponse aux questions d'un provincial* wordt Schlussemburg zelf geciteerd, OD III, pp. 858-859.

⁹⁹ Luther e; Alciat (J) *in corpore* en a; Gentilis (J) *in corpore* en b tot en met g. Het boek in kwestie figureert in de catalogus van de bibliotheek van Benjamin Furly, p. 60, nr 637; men mag aannemen dat Bayle het van Furly had geleend.

¹⁰⁰ Brosse *in corpore* en d, Cipierre a, Henri II g, Longvic g, Pienne g.

¹⁰¹ François l; Capycius *in corpore* en c, Panormita i.

worden vrijwel overal indirect geciteerd, meestal naar Von Seckendorf.¹⁰² Het betreft hier ongetwijfeld steeds een combinatie van vertrouwen in de citerende auteur en gemakzucht of vermoeidheid of, meer positief, een streven naar tijdwinst. Een boek waarin veel en uitgebreid werd geciteerd, betekende een kortere weg naar het doel, een afgerond artikel, zeker als er vanuit de drukkerij al snel weer om nieuwe kopij werd gevraagd.¹⁰³

3. Geleerdentijdschriften als bron

Het bieden van een kortere - en goedkopere - weg tot meer kennis was tot systeem verheven in de geleerdentijdschriften, die onder aanvoering en in navolging van het Parijse *Journal des Savans* de produkten van de Westeuropese boekenmarkt vertaalden in handzame en begrijpelijke excerpten en signalementen. In de Republiek had Bayle zelf er via zijn redacteurschap van de *Nouvelles de la République des Lettres* de beslissende stoot toe gegeven. Voor gegevens uit recensies in geleerdentijdschriften golden in principe uiteraard dezelfde reserves, die Bayle bij andere indirecte gegevens etaleerde: voor de volle, onverkorte waarheid moest men bij het boek zelf te rade gaan. Toch leent hij vrijwel overal in de *Dictionaire* een uiterst willig oor aan zijn collegae uit de geleerdenjournalistiek. Hij bejegt hen met sympathie, omdat de problemen die zij ondervonden de zijne waren geweest en - mutatis mutandis - in belangrijke mate nog steeds de zijne waren, bij voorbeeld waar het de vereisten voor een goede, verantwoorde samenvatting betrof.¹⁰⁴ Ook qua betrouwbaarheid acht hij hen echter dermate hoog dat hij de geboden informatie zonder veel aarzeling durft te gebruiken. Vanzelfsprekend wordt deze houding mede veroorzaakt door de omstandigheid dat hij vaak geen andere keus had. Geleerdentijdschriften boden de enige strohalm waaraan hij zich nog vast kon klampen, als de boeken zelf niet of niet spoedig genoeg beschikbaar waren en niemand inmiddels de moeite had genomen de inhoud ervan in een ander, gemakkelijker bereikbaar boek te verwerken.¹⁰⁵ Aan een laatste redmiddel wordt zelden getwijfeld: het volstaat dat

¹⁰² Aleandre (J arch.) g, Barnes (R) a,b,d,e,f, Bore *in corpore* en b,c,d,e,g,h,i, Lambert (F) b, Leon X i, Melanchthon f, Regius b, Savonarola (J) l,m (Von Seckendorf); *cfr* Abel h (naar Heidegger), Bore k (naar Mayer), Hofman a (naar Moller), Luther v (naar Hospinianus), Regius b (naar M. Adam), Sixte c (naar Gesner); rechtstreeks in Hutten *in corpore* en l en Luther v (werken, editie Wittenberg; naar alle waarschijnlijkheid naar het exemplaar van Jacques Basnage, *cfr* de catalogus van diens bibliotheek, p. 6, nr 132). De vermelding in Hochstrat k (werken, editie Jena) is gezien de context duidelijk ontleend aan de *Acta Eruditorum*. In de tekst van het artikel Luther ontvangt Von Seckendorf zijn beloning, als Bayle constateert: 'C'est en son espece un des bons Livres qui aient paru depuis long-tems.'

¹⁰³ Marillac (L) k: 'Il faut avouer que dans les matieres historiques ceux qui citent bien, & beaucoup, abregent extrêmement le chemin de l'instruction.'

¹⁰⁴ *Cfr supra*, hoofdstuk II, p. 123.

¹⁰⁵ Zo klaagt hij in het artikel Athenagoras *in corpore* dat hij het tweede deel van de *Apparatus ad Bibliothecam maximam veterum Patrum* van Le Nourry uit 1697 slechts kent

het er is. Toch had Bayle er weinig moeite mee deze informanten zonder meer als gezaghebbend te erkennen. De geleerdenjournalistiek was een specialisme geworden, door specialisten beoefend; de resultaten van hun werk konden glansrijk ijveren met die van officiële historici.¹⁰⁶

In niet minder dan 20% van de artikelen uit de *Dictionaire* worden geleerden-tijdschriften opgevoerd. De vanzelfsprekendheid waarmee ze worden geraadpleegd is even groot als de diversiteit waarmee ze worden benut: de lezers wordt verteld waar ze een excerpt van het gesignaleerde boek kunnen vinden, waar ze een necrologie kunnen lezen van een beroemdheid die in de *Dictionaire* niet nader zal worden besproken, ze worden onthaald op het oordeel van de redactie,¹⁰⁷ ze krijgen tal van bio- en/of bibliografische details opgedist die aan geleerentijdschriften zijn ontleend;¹⁰⁸ een enkele keer wordt zelfs het hele verhaal uit een tijdschrift geput.¹⁰⁹ Maar natuurlijk zijn het vooral de besprekingen die als soelaas voor Bayle het boek zelf moesten vervangen, zoals bij het excerpt van *The Enthousiasm of the Church of Rome*, een boek dat door de taal voor hem niet bereikbaar was,¹¹⁰ of bij het mischien vroeger in Genève al afgeschreven excerpt van een *Viaggio all'Indie Orientale*;¹¹¹ gemakshalve werden ze bovendien ook gebruikt voor een afgeleide, tijdsbespa-

uit de recensies in het *Journal des Savans* en de *Acta Eruditorum*. In een marginale noot dateert hij zijn klacht op april 1699. In remarque k van het artikel Portugal signaleert hij een boek van d'Orléans, waarvan hij in de tweede editie van de *Dictionaire* moet vaststellen dat hij het nog altijd niet heeft gezien, ondanks het feit dat er in Amsterdam (sc. bij Andries van Hoogenhusen, cfr I. H. van Eeghen, o.c., III, p. 159) een nadruk is verschenen. Op 8 februari 1699 (aldus de desbetreffende marginale noot) schrijft hij in remarque d van het artikel Antonio dat hij ernstig betwijfelt of diens *Bibliotheca Hispana vetus* wel bij iemand in de Republiek te vinden is en zegt hij ook zelf het boek niet te kennen; in remarque c looft hij de uitstekende excerpten in het *Journal des Savans* en de *Acta*. Dezelfde excerpten worden noodgedwongen benut in het artikel Averroes uit de tweede editie (in *corpore* en l) en in het artikel Castille (A) k.

¹⁰⁶ Het meest éclatante voorbeeld van dit vertrouwen in *Réponse aux questions d'un provincial*, waar de recensie door Jacques Bernard als basis dient voor een zeer uitvoerige discussie over *De origine mali* van William King, een boek dat Bayle niet zelf had gezien. OD III, pp. 650-683, met name p. 650, en cfr pp. 631, 1060-1061.

¹⁰⁷ E.g. (de voorbeelden zijn alle ontleend aan de letter B: Bigot (E) c, Bion (poète) d, Blondel (F math.) d; Bouhours; Baron (V) b, Boccace m.

¹⁰⁸ E.g. (wederom uit de B) Babylas f, Bacon (F(in *corpore*, Billi *passim*, Boucher in *corpore*.

¹⁰⁹ E.g. de *Acta* in Barberin (F) en Brenzius; de *Mémoires de Trevoux* in Marascia en Mascaron; de *Nova Litteraria Maris Balthici et Septentrionis* in Cochlée.

¹¹⁰ Alypius (F) d (uit de *Bibliothèque Universelle et Historique*).

¹¹¹ Manichéens c; Marets i, Mariana c (uit het *Giornale de'Letterati*).

rende blik op een boek dat wel degelijk in zijn bezit was.¹¹²

Het zal weinig verbazing wekken dat de *Nouvelles de la République des Lettres* in de *Dictionnaire* het meest worden aangehaald. In 182 artikelen komen ze ter sprake; het *Journal des Savans*, tweede in de rij, volgt met 147 artikelen pas op eerbiedige afstand. Bij dit intensieve gebruik van de *Nouvelles* past evenwel een tweetal kanttekeningen. Allereerst gaat het bij de *Nouvelles de la République des Lettres*, zoals bekend, om drie verschillende series, elk met een eigen signatuur: de eerste, van maart 1684 tot en met februari 1687, verscheen onder auspiciën van Bayle; de tweede, van maart 1687 tot en met april 1689 verscheen onder auspiciën van een aantal epigonen, de derde, van januari 1699 tot na de dood van Bayle, verscheen onder auspiciën van Jacques Bernard. Als het aantal artikelen voor de *Nouvelles* naar deze series wordt uitgesplitst, blijkt de eerste goed voor 137 artikelen, de tweede voor slechts drie, en de derde voor 45 (met als laatste aflevering waarnaar wordt verwezen die van oktober 1704).¹¹³ Het gebruik van de *Nouvelles* betreft dus in hoofdzaak de periode, waarin Bayle zelf aan het roer stond. Elke aflevering over deze periode, inclusief het voorwoord, is vertegenwoordigd. En dit leidt tot de tweede kanttekening: de *Nouvelles* zijn vooral zo intensief gebruikt omdat ze de neerslag van Bayles lectuur over de jaren 1684-1686 bevatten. Na hun optreden voor het publiek bleven ze dienst doen als 'recueil' voor hun auteur, met dit verschil, dat naar dít 'recueil' in tegenstelling tot de andere in de *Dictionnaire* naar hartelust als bron kon worden verwezen, hetzij ter staving van het betoog, hetzij om een exposé in de *Dictionnaire* zelf te kunnen vermijden. Dat de hier benutte autoriteit geen nieuwe autoriteit was, wordt nu eens ontkend, dan weer bevestigd.¹¹⁴

Gerekend naar artikelen gaat het *Journal des Savans* bij de andere tijdschriften ruim aan kop (met verwijzingen in 147 artikelen, naar recensies en signalementen uit de jaren 1665-1669, 1675-1703, 1705). De *Acta Eruditorum* (81 artikelen, 1682-1693, 1695-1700, 1702 en drie supplementdelen) en de *Histoire des Ouvrages des Savans* (71, 1687-1703) komen ruwweg tot de helft van het aandeel van het *Journal des Savans*. De *Nouvelles* van Bernard (45, 1699-1704), de *Bibliothèque Universelle et Historique* (43, de delen I-VIII, X-XV, XVII-XX, XXII-XXIII) en de *Mémoires de Trevoux* (34, 1701-1705) komen tot ruwweg de helft van het aandeel van de *Acta* en de *Histoire*. Het *Giornale de'Letterati* (1668-1669, 1672-1678) komt aan bod in 16 artikelen, de Utrechtse *Bibliotheca Librorum novorum* (1697-1699) in 9, de *Observationes selectae ad Rem Litterariam spectantes* uit Halle (1700-1702) in 7. Alle andere

¹¹² Cfr David a, Democrite q (Bartolucci); Mahomet p, x, dd (Chardin, Ittig, Mabillon). Al deze boeken worden elders rechtstreeks geciteerd, het boek van Mabillon zelfs regelmatig.

¹¹³ Het totaal overstijgt de eerder genoemde 182 artikelen omdat in enkele artikelen naar gegevens uit meer dan een serie wordt verwezen.

¹¹⁴ E.g. Barlow c (kritiek op 'L'Auteur des Nouvelles de la République des Lettres'); Vespasien a ('J'ai allégué autrefois cela', met een verwijzing naar de *Nouvelles* van juni 1685).

door Bayle gebruikte geleerdentijdschriften halen de vijf artikelen niet: eenmaal wordt gerefereerd aan het *Journal d'Amsterdam* van Gabriel d'Artis, viermaal aan het *Journal de Hambourg* van dezelfde auteur;¹¹⁵ eenmaal aan het *Nouveau Journal des Savans* van Etienne Chauvin in de Rotterdamse editie, viermaal aan hetzelfde tijdschrift nadat dit te Berlijn was gaan verschijnen;¹¹⁶ viermaal aan de *Essais de Litterature* van de abbé Faydit;¹¹⁷ eenmaal aan de *Bibliothèque Choisie* van Jean Le Clerc en aan de *Monatliche Unterredungen* van Tentzel; driemaal aan de *Historia Sapientiae et Stultitiae* van Thomasius;¹¹⁸ tweemaal aan *Mémoires des Arts et des Sciences* van Denys uit 1672, de *Nova Literaria Maris Balthici et Septentrionis* en Rabus' *Boekzaal van Europe*.¹¹⁹ Eenmaal kon de titel van het tijdschrift niet worden gedetermineerd.¹²⁰

De verhoudingen worden belangrijk anders, als het gebruik wordt gerelateerd aan de periode van verschijnen: het *Journal des Savans* dateert immers van 1665 en kon dus over een zeer lange periode worden geraadpleegd, het *Journal d'Amsterdam* is in totaal waarschijnlijk maar twee keer verschenen,¹²¹ de *Mémoires de Trévoux* dateren pas van 1701. De *Nouvelles* van Bayle winnen het ook hier uiteraard van alle andere tijdschriften. Bij de andere tijdschriften is voor zes tijdvakken een zinvolle vergelijking mogelijk: de periode van september 1687 tot en met december 1693, toen zowel de *Bibliothèque* en de *Histoire* als het *Journal des Savans* en de *Acta* op de markt waren; de periode 1694-1696, toen de *Histoire*, het *Journal des Savans* en de *Acta* het nieuws belichtten; de periode april 1697-1698, toen de *Bibliotheca Librorum novorum* zich bij *Histoire*, *Journal* en *Acta* voegde; het jaar 1699, toen de *Nouvelles* van Bernard de nieuwsvoorziening kwamen versterken; het jaar 1700, toen de *Bibliotheca* wegviel; en de periode vanaf 1701, vanaf het verschijnen van de eerste aflevering van de *Mémoires de Trévoux*.¹²² Over het eerste tijdvak

¹¹⁵ Akakia (M I) d; Ezechiel f, Gleichen *in corpore* en f, Luther s, Spinoza l.

¹¹⁶ Briseis g; Catius i, Grotius (H) o, Spanheim d. De verwijzing in Catius i betreft een *mémoire* over *Projet et Fragmens* met antwoord van Bayle zelf, *cfr supra*, hoofdstuk I, p. 17.

¹¹⁷ Languet *in corpore*, Pygmalion (de Tyr) c,d, Ruysbroeck *in corpore* en f, Schultingius b.

¹¹⁸ Abelard a,d,e,aa, Berenger k, Puteanus f.

¹¹⁹ Forbes (G) *in corpore*; Typot c; Grotius (H) p, Macedoine *in corpore*; Cochlée *in corpore* en a, Leon X t; Briseis g, Joubert c.

¹²⁰ Maignan *in corpore*.

¹²¹ *Cfr* aan Minutoli, 5 november 1693, nr 893 en H. Basnage aan F. Janiçon, 3 december 1693, Basnage III, p. 38. Kort daarop wijzigde d'Artis de titel in *Journal de Hambourg*.

¹²² Ook hier geldt dat de totalen samen hoger kunnen zijn dan het eerder genoemde totaal, omdat in een en hetzelfde artikel naar gegevens uit meer dan een jaargang kan worden verwezen. Bij de datering is niet de feitelijke datum van verschijnen, maar de datum

blijken de *Histoire*, het *Journal des Savans* en de *Acta* alle even intensief te zijn benut (in 37, 38 en 38 artikelen), de *Bibliothèque* blijft daar niet ver achter (in 30 artikelen). De geboden informatie werd hier kennelijk in gelijke mate van belang geacht. Over het tweede tijdvak wint de *Histoire* (20) het van het *Journal des Savans* (15) en blijven de *Acta* wat achter (9). Over het derde tijdvak ontlopen *Acta*, *Journal* en *Histoire* elkaar weinig (11, 8 en 6), terwijl de *Bibliotheca* met gepast enthousiasme wordt ontvangen (9). De *Bibliotheca* en het *Journal* vallen vrijwel weg over 1699 (1 resp. 2), maar ook de *Histoire* en de *Acta* (6 en 4) verliezen het over dat jaar zeer duidelijk van de nieuwe *Nouvelles* van Bernard (11). Over 1700 zetten de *Nouvelles* sterk door (17) waar *Histoire*, *Journal* en *Acta* nauwelijks nog worden benut (3, 3 en 1). Gaf Bayle misschien met enige opluchting de voorkeur aan de even gedegen als consciëntieuze recensies van Bernard en diens keurig gesorteerde geleerdennieuws boven de altijd wat rommelige *Histoire* en het in de bedoelde periode nu juist niet zeer degelijke *Journal*?¹²³ Als dat het geval was, was de liefde niet van lange duur. De *Nouvelles* van na 1700 komen nog slechts in 18 artikelen ter sprake; met verwijzingen in 34 artikelen krijgen nu de *Mémoires de Trévoux* (nu eens in de Franse, dan weer in de Nederlandse editie) veruit de voorkeur. Het - vernieuwde - *Journal* (9) komt nog tot de helft van het aandeel van de *Nouvelles*, de *Histoire* (4) en de *Acta* (2) verbeteren hun positie niet. Ook in de vanaf 1703 verschijnende serie *Réponse aux questions d'un provincial* blijken de *Mémoires de Trévoux* het meest te worden benut. De *Nouvelles* en het *Journal des Savans* volgen daar samen op enige afstand. De *Mémoires* voorzagen in de jaren na 1700 blijkbaar het best in bruikbaar geleerdennieuws, zoals Bernards *Nouvelles* dat over 1699-1700 hadden gedaan; daarvoor hadden *Journal*, *Histoire* en *Acta* in vrijwel gelijke mate het nieuws geleverd.

Tijdschriften die niet altijd even frequent of minder frequent zijn benut, hoeven daarom nog niet minder intensief te zijn bijgehouden. Juist voor een auteur als Bayle hadden ze een uiterst belangrijke negatieve functie, die in de *Dictionnaire* moeilijk tot uitdrukking kon komen: ze stelden hem in staat in kort bestek te beoordelen of een veelbelovende titel voor zijn onderneming al of niet relevant was en of een veel minder tot nieuwsgierigheid nodende titel misschien niet toch allerlei bruikbare gegevens zou kunnen bevatten. Door hun opzet boden ze hem een eenvoudige mogelijkheid de *Dictionnaire* bij de tijd te houden op al die fronten waar hij dat wenste, zowel waar het boeken betrof als waar het om geleerdennieuws ging. Zij Zij brachten het materiaal bijeen, hij maakte de keuzes. Ook waar ze niet worden vermeld, kunnen ze daarom heel goed toch geraadpleegd zijn. Bij het type nieuwsgierigheid dat Bayle heeft gecultiveerd, hoort bovendien geen zuinig afgebakend onderzoeksveld of een te krap bemeten serie autoriteiten. Hoe meer materiaal, hoe liever Bayle het had; hij werd onrustig bij de gedachte dat hij iets interessants over

van de aflevering van het tijdschrift aangehouden.

¹²³ Cfr voor het *Journal des Savans* de noot bij Bayles brief aan Marais van 16 januari 1702, nr 1461, OD IV, p. 809. Aan het ruime gebruik van de *Bibliothèque Universelle et Historique* kan een soortgelijke overweging ten grondslag liggen: de *Bibliothèque* was, zeker de eerste jaren, een toonbeeld van saai degelijkheid. Cfr H. Bots, *l.c.*, p. 209.

het hoofd zou hebben kunnen zien. De vruchten van de verschillen in de redactionele formules, een tweede of derde opinie, andere feiten of nog weer een andere weergave van de feiten maakte het gemakkelijker vergelijkenderwijze de knoop te ontwarren, zeker als er geen directe toegang te krijgen was tot de feiten zelf (het boek, de gebeurtenis). Het lijdt dan ook geen twijfel dat Bayle verreweg de meeste van de aan de *Dictionnaire* contemporaine tijdschriften integraal en structureel heeft geraadpleegd en dat het gedocumenteerde gebruik - zulks in tegenstelling tot het gedocumenteerde nut - slechts ten dele evenredig is met het feitelijke gebruik. Dit geldt in het bijzonder voor Le Clercs *Bibliothèque Choisie*, die elders ijverig blijkt te zijn uitgekamd.¹²⁴ Met de beschikbaarheid van de tijdschriften heeft Bayle weinig problemen gehad. Als Leers hem al niet elk tijdschrift kon leveren, waren er altijd wel vrienden die er een eer in stelden hem te hulp te komen. Du Bos zond hem geregeld de *Mémoires de Trévoux* in de Franse editie.¹²⁵ Voor het *Journal des Savans* kon hij teruggrijpen op de Noordnederlandse nadruk.¹²⁶ Alleen het *Giornale de'Letterati* heeft hij blijkbaar niet tot zijn beschikking gehad. Het lijkt aannemelijk dat hij zich hier baseerde op aantekeningen in zijn 'recueils', gemaakt in een periode waarin hij het *Giornale* wel regelmatig onder ogen kreeg. Gelet op zijn gebrek aan taalvaardigheid in het Nederlands, Duits en Engels mag worden aangenomen dat hij voor materiaal uit tijdschriften in die talen (met name de *Philosophical Transactions*¹²⁷) heeft vertrouwd op de fijne neus van vrienden met een ruimere talenkennis. De verwijzing naar de *Monatliche Unterredungen* van Tentzel in het artikel Typot was te danken aan een niet nader genoemde tussenpersoon die er voor hem enkele bladzijden uit had vertaald; de context doet vermoeden dat Bayle toevallig in het tijdschrift had gebladerd en daarbij op de naam Typot was gestuit. De twee verwijzingen naar de *Boekzaal van Europe* hebben waarschijnlijk een soortgelijke achtergrond.

Tijdschriften boden de aandachtige lezer weliswaar een schat aan gegevens, maar als ze nadien werden benut als naslagwerk gaven ze die schat maar moeizaam prijs. Door de grote diversiteit van het gebodene - groter dan in welk boek dan ook - en de presentatie ervan in vele delen en jaargangen met vaak niet meer dan een index per deel kon een gegeven waarvan de vindplaats niet meteen te bestemder plaatse of in een eigen systeem was aangetekend voorgoed verborgen blijven, ook al was het, diffuus, in het geheugen blijven hangen. De redactie van de *Acta Eruditorum* liet in 1693 dan ook een index over de eerste tien jaargangen verschijnen, die in

¹²⁴ E.g. in de *Continuation des pensées diverses*, OD III, pp. 216, 243, 285, 379.

¹²⁵ Cfr e.g. van Du Bos, 25 juli [1705], nr 1582.

¹²⁶ Cfr aan Van Almelooveen, 31 augustus 1696, nr 1094. Desondanks wordt drie keer naar de Franse editie verwezen: in de artikelen Fakreddin *in corpore* en Viviani b naar de aflevering van 12 maart 1703; in het artikel Aguirre *in corpore* en c naar de aflevering van 13 januari 1687 (naar alle waarschijnlijkheid overigens dank zij een verwijzing bij Van Beughem, cfr *infra*).

¹²⁷ Basnage ontving dit tijdschrift regelmatig van Hans Sloane en ook Benjamin Furly had een aantal delen in zijn bibliotheek.

1704 een vervolg kreeg voor het tweede decennium. Dank zij de Emmerichse boekhandelaar Cornelis van Beughem - een goede bekende van Bayle - was er evenwel een serie sleutels te koop, die toegang bood tot een comfortabele verbindingsgang naar de meeste tijdschriften tegelijk. In 1683 had Van Beughem bij zijn vroegere werkgever Van Waesberge te Amsterdam *La France sçavante, id est Gallia erudita* gepubliceerd, een index op het *Journal des Savans* over 1665-1681. In 1689 volgde, eveneens bij Van Waesberge, het eerste deel van de *Apparatus ad historiam litterariam novissimam*, waarin ook de voornaamste andere geleerdentijdschriften werden ontsloten. Tijdens het leven van Bayle verschenen er daarna nog drie andere delen, in 1694, 1699 en 1701.

Bayle verwijst twee keer naar de *Apparatus*: bij een overzicht van werken van zijn oude studievriend Duncan in het artikel Cerisantes, waar de delen I en II moeten bewijzen dat er in tijdschriften met lof over die werken is gesproken, en in het artikel Machiavel, waar een door Van Beughem foutief vermelde auteursnaam wordt gecorrigeerd. Van de indices op de *Acta* komt enkel de eerste ter sprake, in twee artikelen; het is de vraag of hij de tweede nog heeft gezien.¹²⁸ In elk van deze artikelen zijn er goede redenen voor de vermelding. De verwijzingen naar de index en de tweede verwijzing naar de *Apparatus* hebben steeds betrekking op al dan niet juiste auteursnamen van anonieme werken, bij de eerste verwijzing naar de *Apparatus* staat het gemak en misschien ook een gebrek aan plaats voor de gegevens zelf voorop. Het moge duidelijk zijn dat het eigenlijke gebruik van deze werkinstrumenten slechts impliciet kan worden bewezen. Bayle had in zijn 'recueils' een rijk geschakeerde verzameling voorhanden van details over onderwerpen die hem bij zijn lectuur waren opgevallen, maar de *Dictionaire* viel niet samen met de inhoud van die 'recueils'. Bij een onderwerp voor de *Dictionaire* dat nooit eerder zijn aandacht had gehad, moest hij met terugwerkende kracht de manco's in zijn kennis compenseren; wat hij vroeger natuurlijkerwijs en ontspannen had kunnen optekenen, moest nu moeizaam en onder tijdsdwang worden bijeengezocht. Alleen daarom al is het zonneklaar dat hij tijdens het werk aan de *Dictionaire* nauwkeurig heeft bijgehouden wat er aan interessants in de tijdschriften verscheen. Desondanks liet hij zich keer op keer verrassen door de kronkelingen in zijn eigen beslissingen. *La France sçavante*, de *Apparatus* en de index op de *Acta* boden een welkome, betrouwbare hulp, die des te kostbaarder was omdat Bayle, voortgejaagd door de drukkers, geplaagd door migraines, er de tijd mee won die het mogelijk maakte andere ten onrechte verwaarloosde gegevens op het spoor te komen. Bij de 69 artikelen waarin afleveringen van het *Journal des Savans* uit de jaren 1665-1681 zijn benut, heeft *La France sçavante* zo ongetwijfeld goede diensten bewezen.¹²⁹

4. Bayles geleerde informanten

¹²⁸ De *Apparatus* in Cerisantes i en Machiavel h; de index op de *Acta* in Arnauld (A docteur) o (tweemaal) en Luther v.

¹²⁹ Cfr aan Des Maizeaux, 17 oktober 1702, nr 1499, waar deze het advies krijgt via de uitgaven van Van Beughem na te zoeken wat er in de verschillende geleerdentijdschriften over Saint-Evremond is geschreven.

4.1: In de Republiek der Letteren

Een derde en laatste spoor waarlangs Bayle gegevens betrok die hij niet zelf in zijn macht had, voert naar de mores in de zeventiende-eeuwse geleerde wereld, naar de goede diensten die de burgers van de Republiek der Letteren elkaar moesten bewijzen. Bayle schreef zijn *Dictionaire* alleen, onder eigen vlag, maar te zelfder tijd beschouwden al zijn vrienden de *Dictionaire* ook als een gezamenlijke onderneming waarvoor zij ieder voor zich mede de verantwoordelijkheid moesten nemen. Geleerden en zij die daarvoor door wilden gaan, waren krachtens stilzwijgende onderlinge afspraken verplicht tot hulp en bijstand over en weer, en de *Dictionaire* bewijst op overtuigende wijze dat die plicht geen dode letter was. Men zou zelfs mogen overwegen of het realiseren van de plicht tot hulp niet samenvalt met het presenteren van zijn geloofsbrieven als volwaardig lid van de geleerde stand. Wie anderen van dienst was, toonde dat hij wist hoe het er in een geleerd gezelschap aan toe hoorde te gaan.

Degenen die Bayle te hulp schoten, deden dat met een vanzelfsprekendheid die te direct is om geposeerd te kunnen zijn. De Berlijnse bibliothecaris Veyssière de la Croze drukte ongetwijfeld het algemene gevoel uit, toen hij de dankbaarheid van Bayle pareerde met de constatering dat het nauwelijks een verdienste mocht heten, wanneer iemand de moeite nam een boek aandachtig op foutjes en tekorten door te lezen, zeker als zo iemand toegang had tot een welvoorziene bibliotheek. De vervolmaking van de *Dictionaire* ging hem zeer ter harte, en dat alleen had zijn ijver bepaald.¹³⁰ La Roque, gerefugeerd predikant te Londen, vertolkte al evenzeer de algemene stemming toen hij schreef dat wie Bayle diende, het publiek en dus zichzelf diende.¹³¹ Iedereen die daarvan niet voldoende doordrongen was, deed uiteindelijk zichzelf te kort; wie hulpmiddelen had maar ze niet voor anderen wenste te gebruiken, mocht immers niet verwachten dat anderen hún vonden met hem zouden willen delen.

De hulpvaardigheid die Bayle heeft weten op te roepen, berust zeker niet het minst op de trefzekerheid van zijn inzicht in de psychologie van zijn informanten. Maar weinigen konden de verleiding weerstaan een beroemd familielid in de *Dictionaire* met nageslacht en al - dus inclusief de informant - behandeld te zien, zodat een gericht verzoek vrijwel altijd op een welwillende ontvangst kon rekenen. Daar, waar de beloning niet in de vorm van afgeleide roem kon worden gegeven, bood Bayle steevast aan zijn informanten te lauweren door hun bijdragen van naam en toenaam te voorzien of, zoals Jacques Alpée de Saint-Maurice het uitdrukte,

¹³⁰ Van La Croze, 21 april 1704, nr 1539: 'Je n'ai point eu, Monsieur, d'autre intention, quand je me suis donné l'honneur de vous adresser mes remarques, que de contribuer autant que je le pourrais à la perfection d'un Ouvrage que j'estime infiniment (...) Je ne vois pas d'ailleurs qu'il faille un grand effort d'esprit, pour lire un livre avec attention, & tâcher d'y suppléer par quelque chose, sur tout lors qu'on est aidé d'une bonne Bibliothèque.'

¹³¹ Van La Roque [zomer 1698, na 22 juli], nr 1314: 'Vous servir c'est servir le public, et c'est travailler pour soi même'.

door hun een nis te bereiden in zijn tempel.¹³² Ook voor deze verlokking waren maar weinigen ongevoelig. Dat La Roque Bayles schildknaap wilde zijn, had heel direct - en hij was daar volstrekt eerlijk in - te maken met de roem die hij zich door een vermelding in de *Dictionnaire* zou kunnen verwerven. Du Rondel, een toonbeeld van hulpvaardigheid, kon het niet laten themata aan te prijzen waarbij de vruchten van zijn eruditie ter sprake zouden kunnen komen.¹³³ Marais schreef dat hij bij een gevaarlijke ziekte troost had gevonden in de gedachte dat hij na zijn dood voort zou kunnen blijven leven in een onsterfelijk werk.¹³⁴

Daarnaast is de hulpvaardigheid van Bayles vrienden sterk beïnvloed door zijn vermogen hen slechts naar de mate van het haalbare bij zijn werk te betrekken. Ondanks de veelomvattendheid van zijn wensen overvroeg hij hen nooit. Als hij hun vragen stelde, waren zij in het algemeen in staat eraan te voldoen, sommigen vooral door de kracht van hun enthousiasme, de meesten op grond van hun deskundigheid of de inhoud van hun bibliotheek. Omdat hij terughoudend wist te zijn waar overvragen de informant zou hebben ontmoedigd, kon hij ook een tweede en een derde keer op diens bereidwilligheid rekenen; tastenderwijs achterhaalde hij zo vooral bij minder vertrouwde contribuanten tot waar hun kennis reikte en tot hoe ver zij zouden willen gaan in hun streven hem van dienst te zijn.

Daar komt bij, dat Bayle het slag vrienden heeft gehad dat in staat was onderscheid te maken tussen de ideële wereld van wetenschap en letteren en de reële van godsdienst en politiek, dat zijn merites als geleerde los kon zien van wat hij in andere opzichten vertegenwoordigde. In tegenstelling tot een Jurieu, die zijn geleerdheid als een afgeleide beschouwde van zijn kerkelijk ambt, waren zij in al hun contacten met Bayle eerst en vooral geleerden, in een eigen wereld van gelijkgestemde zielen. Deze habitus kan voortreffelijk worden gedemonstreerd aan de gedragingen van de Franse gedelegeerden bij de vredehandel te Rijswijk: nauwelijks in de Republiek aangekomen, zwermden zij uit om links en rechts de kopstukken van de eruditie binnen de refuge te begroeten en met name om de beroemde Bayle te zien.¹³⁵

4.2: Correspondenten in Frankrijk

Van meet af aan heeft Bayle een beroep kunnen doen op een trouwe keurbende van helpers in Parijs, het zenit van zijn horizon. Daniel Larroque, François Pinsson en de ten tijde van het werk aan de *Nouvelles* reeds zo belangrijk gebleken François Janiçon droegen zowel op verzoek als uit eigen beweging gegevens aan, ze traden blijmoedig op als tussenadres voor post en nieuwtjes en als besteladres voor boeken,

¹³² Van Saint-Maurice, 2 december 1696, nr 1124. Saint-Maurice, collega van Bayle te Sedan, na de revocatie hoogleraar te Maastricht, had gegevens gezonden voor het artikel Adam (J).

¹³³ E.g. van Du Rondel, 28 januari 1696, nr 1021.

¹³⁴ Van Marais, 12 september 1700, nr 1418.

¹³⁵ Cfr *supra*, hoofdstuk III, pp. 154-155.

ze zagen onvermoeibaar de boeken na die Bayle zou hebben willen lezen en ze bestookten een wijde kring van vrienden en kennissen - onder wie Etienne Baluze, de genealoog Charles-René d'Hosier, Eusèbe Renaudot - met al Bayles vragen waarop zij zelf het antwoord schuldig hadden moeten blijven. Dit illustere gezelschap had te Nîmes een corresponderend lid in de persoon van François Graverol en te Dijon in de persoon van de onvermijdelijke Claude Nicaise, een tweede Mersenne, l'Agent Général de la République des lettres et le centre de communication des Auteurs¹³⁶, die zijn stadgenoot Bernard de la Monnoye, Pierre Bourdelot te Parijs en Jean-Baptiste Du Bos, eveneens te Parijs, voor de *Dictionnaire* wist te recruter.¹³⁷ Larroque bracht Bayle in contact met de jezuïet Edouard de Vitry.¹³⁸ In september 1694 overleed Graverol, kort daarop werd Larroque gevangen gezet, de briefwisseling met Vitry werd onderbroken toen deze naar elders verhuisde, maar al even gemakkelijk vulden de anderen de leemten die zij hadden gelaten. Na het verschijnen van de *Dictionnaire* nam het enthousiasme eerder toe dan af en traden ook diegenen naar voren die zich het meest geroepen voelden tot een lectuur met de pen in de hand,¹³⁹ zoals de geograaf Marc-Antoine Baudrand¹⁴⁰ en Antoine Lancelot, functionaris bij de Mazarine.¹⁴¹

Bayle zelf had er veel baat bij dat zijn informanten elkaar kenden. Liever dan elk van hen in een aparte brief in ruil voor de hulp steeds weer hetzelfde geleerden-nieuws te moeten opdissen, verwees hij hun naar elkaars adres voor het volledige verhaal en deelde hij zijn nieuwtjes op. Zijn afkeer van herhalen en herschrijven deed zich ook hier ten volle gelden.¹⁴² Al spoedig na de eerste verkennende contacten met Du Bos informeerde hij of Du Bos Janiçon kende en of Du Bos bereid zou zijn het literaire nieuws uit zijn brieven aan Janiçon te melden; hij was er duidelijk zeer mee ingenomen dat het antwoord positief was.¹⁴³ Omgekeerd had

¹³⁶ Beide kwalificaties in Bayles brief aan Nicaise van 29 september 1692, nr 833.

¹³⁷ Cfr Bayles briefwisseling met de in de tekst genoemde personen, *passim* en de lijst van contribuanten aan de *Dictionnaire* en hun bijdragen, appendix II.

¹³⁸ Van Larroque, [herfst 1693/lente 1694?], nr 906.

¹³⁹ Cfr aan Des Maizeaux, 27 januari 1702, nr 1464.

¹⁴⁰ Zijn notities bereikten Bayle via Pinsson, 8 juli 1697, nr 1211.

¹⁴¹ Cfr voor de bijdragen van Baudrand en Lancelot en de hierna nog te noemen informanten appendix II.

¹⁴² Cfr hoofdstuk II, pp. 51-57 en aan Pinsson, 21 december [1693], nr 901: 'j'ai une répugnance insurmontable à écrire deux fois sur la même matière.' Cfr voor tegelijkertijd ook voor derden bedoelde brieven e.g. aan Pinsson, 15 maart 1696, nr 1038, aan Du Bos, 19 april 1696, nr 1046 en aan Nicaise, 8 juli 1697, nr 1210.

¹⁴³ Aan Du Bos, 23 juli 1696, nr 1077, van dezelfde, 10 augustus 1696, nr 1088, en aan dezelfde, 3 september 1696, nr 1096.

Simon de Valhébert in zijn eerste brief aan Bayle dan ook wel enig recht van spreken, toen hij meldde dat hij Bayle eigenlijk al kende via de brieven, die Janiçon liet rondgaan op de 'Joviales' van de président Bignon.¹⁴⁴ Verzoeken om hulp konden op soortgelijke wijze door één brief direct ook aan anderen worden gericht en zo nodig ook door hen worden beantwoord. Zo ontfermde Janiçon zich over twee vragen die Bayle in een brief aan Du Bos had gesteld en was het Du Bos die, na een toevallige ontmoeting op straat met Janiçon, een voorlopig verslag van diens bevindingen aan Bayle zond.¹⁴⁵ Bij een ander verzoek aan Du Bos was Nicolas Clément van de koninklijke bibliotheek Janiçon te snel af.¹⁴⁶ Maar uiteraard waren er aan een semi-openbare briefwisseling ook nadelen verbonden: een geheim bleef zelden geheim, een ongunstig oordeel over deze of gene was uiterst riskant. Het cahier, waarin Bernard La Monnoye systematisch al zijn opmerkingen bij de letter A had genoteerd, werd tussen Dijon en Rotterdam onderschept en door een afschrift vervangen. Een latere serie notities werd eerst in Parijs besproken en gekopieerd.¹⁴⁷ Pierre Jurieu van zijn kant bleef in Bayles correspondentie de bewijzen zien van contacten met de vijand in oorlogstijd, ook al bleef Bayle riposteren dat hij in zijn brieven slechts zaken van de geest en boektitels verried.¹⁴⁸

In zijn *Suite des Réflexions sur le prétendu Jugement du Public* becijfert Bayle, in antwoord op de beschuldiging dat de inhoud van de *Dictionnaire* zou zijn ontleend aan mémoires uit Frankrijk, dat alles wat hij uit Frankrijk had ontvangen in werkelijkheid samen nog geen tien pagina's bedroeg.¹⁴⁹ Strikt kwantitatief beschouwd is dat ongetwijfeld correct; kwalitatief gezien is het echter al even duidelijk dat Bayle de waarde van wat hem uit Frankrijk aan gegevens bereikte veel hoger heeft gewaardeerd. Zijn correspondenten en hun vrienden maakten het hem mogelijk in de geest nog in Frankrijk te zijn en er in de geest de bibliotheken en boekwinkels te blijven bezoeken.¹⁵⁰ Het spreekt vanzelf dat hij in zijn brieven hoog opgaf over hun hulp, zoals het ook zeer voor de hand ligt dat hij te zelfder tijd deze hulpvaardigheid gaande hield door zijn omstandigheden in doffere kleuren te schilderen dan

¹⁴⁴ Van Simon de Valhébert, 26 november 1696, nr 1119.

¹⁴⁵ Aan Du Bos, 3 september 1696, nr 1096, van Du Bos, 23 september 1696, nr 1100, van Janiçon, [november 1696], nr 1122.

¹⁴⁶ Aan [Du Bos], [13 mei 1697], nr 1194 en van Janiçon, 23 augustus 1697, nr 1226.

¹⁴⁷ Aan La Monnoye, 10 maart 1698, nr 1284, 18 augustus 1698, nr 1307, 16 december 1698, nr 1330.

¹⁴⁸ 'ce commerce d'esprit & de titres de livres', *La Cabale chimérique*, OD II, p. 643. Uit dit pamflet blijkt dat Jurieu Bayles correspondentie inderdaad volgens deze notie beoordeelde. Cfr Zuerius p, nr XIII.

¹⁴⁹ OD IV, p. 748. Bayle doelt hier vanzelfsprekend slechts op de eerste editie.

¹⁵⁰ Cfr, ook voor wat volgt, *supra*, hoofdstuk III.

strikt genomen gerechtvaardigd was, en dit te meer daar hij in zijn *Dictionaire* voortbouwde op kennis die in Frankrijk en naar Franse normen was opgedaan en daarom ook het beste vanuit Frankrijk kon worden gevoed. De wirwar van feitjes, details, preciseringen en correcties over *Franse* geleerdheid en de *Franse* geschiedenis die hem het meest interesseerden, lagen in de bibliotheken in de Republiek nu juist niet zeer overvloedig opgetast.¹⁵¹

Veel keus had Bayle echter niet: het postverkeer met Frankrijk was vaak onbetrouwbaar en altijd tijdrovend, de mogelijkheden voor transport per vriendelijke gelegenheid waren te schaars; zelfs bij zendingen, meeverpakt in de kisten die Leers naar de Bibliothèque du Roi verzond, was de afloop niet zeker.¹⁵² Hij kreeg langs particuliere weg wel boeken uit Frankrijk (te leen, geschenken of voor hem gekocht),¹⁵³ maar zelden zonder overleg vooraf in de vorm van een aanbod of een verzoek, en dat terwijl hij voor de *Dictionaire* veelal slechts gebaat was bij snelheid en uitstel vrijwel altijd tot afstel leidde, omdat de drukkers het resultaat van de jacht niet konden afwachten. Als hij een verwijzing vond naar een titel die noodzakelijk leek voor zijn betoog, had hij meestal noch het geduld, noch de tijd erover naar Frankrijk te schrijven. Alleen al bij gebrek aan beter moest hij daarom vrijwel steeds zijn heil zoeken bij collectioneurs in de Republiek.

4.3: Hulp uit de Republiek

Er waren uiteraard in de Republiek wel enkele Fransen met een goed voorziene bibliotheek, zoals Charles Drelincourt sr, de 'patron',¹⁵⁴ hoogleraar in de medicijnen

¹⁵¹ Cfr aan Le Duchat, 5 januari 1697, nr 1142: 'Mon plus grand malheur est de n'avoir pas les Livres qui me seroient nécessaires, & de ne trouver ici personne qui aime cette recherche exacte des personalitez, des dates, & des circonstances. Or ceux qui n'ont point l'esprit tourné de ce côté-là, quelque habiles qu'ils puissent être d'ailleurs, ne sont guere en état de secourir un Auteur de *Dictionnaire*. Vous seul, Monsieur, lui rendriez plus de service que tout ce qu'il y a de Gens de Lettres en ce Pais-ci.'

¹⁵² Cfr aan Simon de Valhébert, 1 januari [1703], nr 1507. Het betrof de retournering van de aan Bayle geleende werken van Montmaur, Parijs 1643 en het *Epulum parasiticum*, Neurenberg 1665 (cfr Montmaur b). De boeken waren al twee jaar zoek, cfr aan dezelfde, [begin 1701], nr 1429bis.

¹⁵³ E.g. van Bourdelot: Alcyonius, *Medices legatus*, Venetië 1522 (Alcyonius e), Cornelius' *Exactissima infantium in limbo clausorum Querela*, 1531 (Cornellius b en Wechel b) en *Callipaediae*, Parijs 1656 (Quillet d); van Simon de Valhébert: Méziriac, *Vie d'Esope*, Bourg en Bresse 1632 (Esope o) en de in de vorige noot genoemde boeken; van Pinsson: Coste, *Eloges des Dames illustres* (aan Pinsson, 18 augustus 1695, nr 993); van de auteur, via Pinsson: *La Mainferme, Chypeus nascentis Fontebraldensis Ordinis* (aan Pinsson, 25 juni 1693, nr 870).

¹⁵⁴ Aldus spreken Bayle en Du Rondel over hem in hun brieven.

te Leiden en filoloog van begeerte, en Isaac Claude, predikant in Den Haag.¹⁵⁵ Van Drelincourt wordt in de *Dictionaire* tot vervelens toe verklaard dat hij Bayle steeds zeer ter wille is geweest; Claude was nauw bevriend met de eveneens in Den Haag woonachtige Henri Basnage,¹⁵⁶ en het lijkt alleszins aannemelijk dat Bayle tot de dood van Claude in 1695 voor zijn *Dictionaire* van die vriendschap heeft geprofi-teerd. Henri Basnage zelf kon vrij eenvoudig de helpende hand bieden waar het uitgaven betrof die hij dank zij zijn redacteurschap van de *Histoire des Ouvrages des Savans* in zijn bezit had gekregen, te meer daar hij in dezelfde functie een zeer regelmatig brief- en pakketverkeer onderhield met Leers in Rotterdam. Afwisselend met Van Almelooven - die het boek oorspronkelijk had geleend, maar zo onvoor-zichtig was geweest dat via Bayle te doen - had Bayle zo jarenlang de beschikking over Basnages recensie-exemplaar van *L'origine de l'imprimerie de Paris* van Chevillier.¹⁵⁷ De gelijkmoedigheid waarmee de eigenaar hierin berustte, maakt het zeer waarschijnlijk dat werken van een soortgelijk kaliber, matig interessant voor Basnage, maar uiterst belangrijk voor Bayle, al even gemakkelijk naar Rotterdam werden gezonden. De best toegankelijke op Frankrijk georiënteerde bibliotheek was echter de boekerij van Jacques Basnage, de vaste gesprekspartner met wie hij in de winkel van Leers na gedane arbeid het nieuws van de dag de revue liet passeren. Hoe vaak zal Basnage geen suggesties hebben gedaan die een vervolg kregen in het lenen van een boek? Hoe vaak zal Bayle niet naar het huis van Basnage zijn getogen om er gegevens na te zien in boeken waarvan hij wist dat Basnage ze bezat? Hoe vaak moet men niet de naam van Basnage lezen voor de anoniemi die in de *Dictionaire* als zegslieden of gesprekpartners worden opgevoerd?¹⁵⁸

Een vergelijking tussen de titels van alle boeken in de kategorie 'Libri historici' in de auctiecatalogus van Basnages bibliotheek (exclusief de werken die blijkens het jaar van uitgave na de dood van Bayle zijn verschenen) en de titels van de bronnen voor de *Dictionaire* leert dat Bayle inderdaad regelmatig een beroep moet hebben gedaan op de boekerij van zijn vriend. De inhoud van de catalogus mag natuurlijk niet geheel naar de jaren negentig van de zeventiende en het prille begin van de achttiende eeuw worden teruggerekend;¹⁵⁹ daarnaast mag worden aangenomen dat Bayle een belangrijk aantal boeken ook zelf had (e.g. Baronius, Varillas, Maimbourg, Pasquiers *Recherche de la France*, Sarpi's geschiedenis van het concilie van

¹⁵⁵ Na diens dood omschrijft Bayle zijn bibliotheek in een brief aan Naudis, 7 november 1695, nr 1000, als 'très-belle'.

¹⁵⁶ Cfr diens correspondentie met Janiçon, 16 juni en 1 augustus 1695, Basnage III, pp. 79 en 92.

¹⁵⁷ Cfr de correspondentie tussen Bayle en Van Almelooven, 8 juli 1695, nr 984, 13 juli 1695, nr 985 en *passim*.

¹⁵⁸ E.g. Jove k (Bayle had een vriend alles verteld wat hij zich over Paolo Giovio herinnerde; de vriend antwoordde dat hij het voornaamste vergeten had; de vriend haalde er de bewijsstukken bij, waarop bleek dat hij zich had vergist).

¹⁵⁹ Cfr hetgeen hierboven is opgemerkt over de *Gallia Christiana*.

Trente); en misschien zwerven er bovendien nog enkele door de makers van de catalogus niet als zodanig herkende boeken uit het bezit van Bayle door de hier bestudeerde titels uit Basnages collectie heen; desalniettemin lijkt het tekenend dat bijna 40% van de 'Libri Historici' in de *Dictionaire* werden teruggevonden. Daarbij horen een Paulus Orosius uit 1574 in octavo die hoogstwaarschijnlijk identiek is met de editie waarvan Bayle in het artikel Orose (f) zegt dat hij er een exemplaar van heeft (dat naderhand misschien aan Basnage is geschonken?) en een geschiedenis van Frankrijk door Du Haillan, Parijs 1627 in folio, een geschiedenis van Engeland door Polydorus Virgilius, Basel 1556 in folio en een *Vindiciae secundum libertatem ecclesiae Gallicanae*, 1593 in octavo, boeken waarvan Bayle in de *Dictionaire* zegt dat hij ze 'gebruikt'.¹⁶⁰

Voor al wat hem aan vragen resteerde waarin zijn landgenoten niet konden voorzien, hetzij in Frankrijk, hetzij in den vreemde, zocht Bayle zijn toevlucht stevast tot bibliotheken in particulier bezit. De dichtstbijzijnde universitaire bibliotheek was hem kennelijk te ver, hoewel hij er incidenteel wel een bezoek aan heeft gebracht;¹⁶¹ voor een enkel probleem was de reis te tijdrovend en hij had evenmin het geduld zijn problemen te verzamelen. Het ontbrak hem overigens ook in Leiden geenszins aan vrienden die hem desgevraagd graag van dienst zouden hebben willen zijn: hij kon hij een beroep doen op Charles Drelincourt senior, en toen deze in 1697 overleed had juist Thomas Crenius, een oude bekende uit Rotterdam, zich in die stad gevestigd; hij stond op goede voet met Jacobus Perizonius; Charles Drelincourt junior zocht voor hem in de Leidse begraafregisters naar de sterfdatum van Bonaventura Vulcanius en Pierre de Villemandy, predikant bij de Franse gemeente, stuurde hem gegevens over een boek met een epigram op Plato van Musurus dat rond 1500 te Venetië zou zijn verschenen en dat aanwezig bleek te zijn in de Leidse bibliotheek.¹⁶² Misschien moet de conclusie hier luiden dat hij de boeken in de Noordnederlandse 'openbare' bibliotheken eenvoudigweg niet voldoende van belang heeft geacht. Hij maakt zeer intensief gebruik van de catalogus van de Bodley,¹⁶³ terwijl de Amsterdamse, Utrechtse, Groningse en Leidse catalogi niet eens worden genoemd...

Werd hierboven betoogd dat Bayles klachten over de boekerijen in de Republiek in de context moeten worden gezien van zijn preoccupaties en zijn behoefte aan een ononderbroken aanvoer van gegevens uit Frankrijk, de teneur van die klachten is desalniettemin ernstig genoeg om ze niet meteen naar het rijk der fabelen te

¹⁶⁰ 'Je me sers de (...)'; Haillan f, Virgile (P) h (de werken van deze auteurs worden in de *Dictionaire* in verschillende edities benut), Guise (H, fils de F) a,r.

¹⁶¹ Cfr aan Minutoli, februari 1691, nr 740, over de door de Leidse universiteit verworven collectie van Isaac Vossius: 'Si les Livres étoient rangez, je serois déjà allé à Leyde exprès pour les voir; mais on ne sait quand ils seront mis en ordre.'

¹⁶² Vulcanius a; Musurus g.

¹⁶³ Cfr *infra*, pp. 205-206 over andere door Bayle gebruikte bibliotheekcatalogi.

verwijzen. In een aan Nicaise gerichte brief voor La Monnoye uit 1693 schrijft hij dat bibliotheekbezitters in de Republiek er grote moeite mee hebben hun boeken uit te lenen;¹⁶⁴ in een brief aan zijn neef Naudis heet het twee jaar later opnieuw dat het hem onmogelijk is de gewenste boeken te lenen.¹⁶⁵

Zo deze bewering waar is, lijkt ze in elk geval niet te gelden voor wat ontegenzeggelijk de belangrijkste bibliotheek van Rotterdam is geweest, de bibliotheek van Benjamin Furly. De traditie wil dat Furly Bayle in omvangrijke mate met boeken van dienst is geweest en gezien de goede verstandhouding die tussen hen heeft geheerst (mede gevoed door de vriendschapsbanden tussen Bayle en Shaftesbury), heeft het Furly zeker niet aan de wil ontbroken Bayle vooruit te helpen. Een rondgang in de geest langs de kasten van Furly aan de hand van de catalogus maakt duidelijk dat Furly een uitzonderlijk fraaie collectie heeft gehad, met het zwaartepunt bij de theologie en met name bij de heterodoxie in al haar verschijningsvormen. Bij dit zwaartepunt lag voor Bayle dan ook de betekenis van de bibliotheek. Een vergelijking van de titels van de bronnen voor de *Dictionaire* met de voor Bayle te lezen historica uit de catalogus (exclusief de boeken in talen die Bayle niet beheerste en exclusief boeken van na 1706) leidt wel tot bijna een kwart aan overlappingsen, maar het betreft vrijwel altijd boeken die Bayle ook heel goed zelf kan hebben bezeten of waarvan dat zelfs zeker is dat hij ze inderdaad heeft gehad. Een vergelijking van de inhoud van de catalogus met de titels van Bayles bronnen in het algemeen daarentegen levert een oogst op die te opmerkelijk is om de vrucht van het toeval te kunnen zijn. Het betreft hier boeken als de heruitgave van *De auctoritate S. Scripturae* van Faustus Socinus door Vorstius (Steinfurt 1611), het zeldzame *Nova de universis philosophia* van Francisco Patrizio of *De heerlijkheid Jesu Christi* van Ragstat a Weile (Den Haag 1684). Ondanks de taal weet Bayle van dit laatste boek het aantal pagina's en zelfs zeer in het kort de inhoud te melden, ongetwijfeld met hulp van Furly.¹⁶⁶

In de *Dictionaire* komt nog een tweede 'buitenlandse' Rotterdamse bibliotheek ter sprake: die van de Engelse predikant Joseph Hill. Bibliotheek en eigenaar worden in de meest warme bewoordingen gekarakteriseerd,¹⁶⁷ waarbij er geen enkele reden is te vermoeden dat Bayles publiek geuite dankbaarheid in werkelijkheid juist de schrielheid van Hill demonstreert en zijn loftuitingen in werkelijkheid betrekking

¹⁶⁴ Brief van 27 april 1693, nr 864: 'les Bibliothèques sont ici choses récluses. Les gens n'aiment point à prêter leurs Livres; je ne trouve presque jamais à emprunter ce qui me donneroit le plus de lumieres.'

¹⁶⁵ Aan Naudis, [27] januari 1695, nr 967. Ook Leers krijgt in deze brief een veeg uit de pan, *cfr infra*, p. 202.

¹⁶⁶ Socin (F) p; Patrice (F) b; Weile a (de eveneens Nederlandstalige preek waarover in de tekst en in noot a wordt gesproken wordt in de catalogus niet apart vermeld).

¹⁶⁷ Illyricus h: 'Monsr. Hill, Ministre de l'Eglise Angloise de Rotterdam, qui a une belle Bibliothèque, & qui connoît admirablement les Livres'; *cfr* Camden n en Dissertation sur le livre de Junius Brutus noten uu,xx.

hebben op een enkel boek, met veel omhaal geleend.

Waren het dan de Nederlanders (en diegenen die door Bayle als Nederlander werden beschouwd) die Bayle de toegang tot hun bezittingen ontzegden? Uit Bayles correspondentie blijkt eerder het tegendeel. Johannes Georgius Graevius in Utrecht kreeg vele verzoeken om hulp die hij con amore heeft ingelost. Theodoor Jansson van Almelveen in Gouda werd met verzoeken bestookt, maar vond het vanzelfsprekend ze te beantwoorden; van zijn kant vroeg hij Bayle met dezelfde vrijmoedigheid om hulp bij de ondernemingen die hij in voorbereiding had. Via Van Almelveen had Bayle tevens een voortreffelijke introductie bij de Haarlemse medicus Anthonie van Dale (die als anabaptist misschien tot het artikel Anabaptistes inspireerde¹⁶⁸) en bij de bibliograaf Cornelis van Beughem. Hij vertrouwde Van Almelveen voldoende om zich bij hem te kunnen beklagen over het feit dat hij niet onbeperkt de beschikking kon hebben over de boeken die men hem had geleend.¹⁶⁹ De werkelijke problemen in deze en andere correspondenties betreffen slechts de afstand en de gevolgen daarvan voor het pakketverkeer. De Deventer geleerde Gisbert Cuper had ten tijde van Bayles werk aan de *Nouvelles* regelmatig boeken met hem gewisseld.¹⁷⁰ Na de ontvangst van het *Projet* schreef hij per kerende post dat Bayle natuurlijk volop uit zijn bibliotheek zou mogen lenen. Begin 1694 verlegde hij zijn woonplaats echter van Den Haag naar Deventer, waarmee hij voor Bayle blijkbaar te ver uit het zicht verdween. De benoeming van Van Almelveen tot hoogleraar te Harderwijk had eenzelfde effect.¹⁷¹ Het 'cito, cito' waarmee Bayle soms de post voor Gouda (voor Van Almelveen) of voor Leiden (voor Crenius) siert, was van harte gemeend.

In Rotterdam, dicht bij huis, is Bayle al evenzeer op zijn wenken bediend. De conrector van de Latijnse school, Jacobus Henricius, nauw bevriend met Jacobus Gronovius, had een bibliotheek die in de *Dictionaire* als excellent wordt omschreven. Henricius' welwillendheid wordt bij dezelfde gelegenheid nadrukkelijk geroemd. Hij was de 'geleerde humanist' die voor het artikel Pericles een tekstcorrectie op Quintilianus sanctioneerde en die enige dagen later aan kwam dragen met een editie waarin de correctie al bleek te zijn geschied. Hij bekrachtigde de vriendschap die hij Bayle heeft toegedragen met een legaat in zijn testament.¹⁷² Daarnaast brengt

¹⁶⁸ De *Histoire des Anabaptistes* van Catrou (Amsterdam 1700) verscheen toen het artikel al was gedrukt.

¹⁶⁹ Aan Van Almelveen, 17 juli 1693, nr 876.

¹⁷⁰ Toen Henri Basnage met de *Histoire* begon, werd ook hij onmiddellijk van boeken voorzien.

¹⁷¹ Cfr *supra*, hoofdstuk III, p. 143.

¹⁷² Archilochus i ('Je suis bien aise d'avoir cette occasion de témoigner publiquement à Mr. Henricius ma reconnaissance de la bonté singuliere qu'il a de me prêter les Livres de son excellente Bibliotheque'), Pericles p, aan Van Almelveen, 11 april 1696, nr 1045 en 30 april 1696, nr 1049 (cfr aan dezelfde, 10 december 1696, nr 1132, over een boek uit de

Bayle in zijn brieven nog de bibliotheek van Deynoot ter sprake, en wel op een wijze die sterk doet vermoeden dat hij ook met Deynoot op zeer goede voet heeft gestaan.¹⁷³

De mate waarin Bayle bij Nederlanders te rade heeft kunnen gaan, kan niet beter worden geïllustreerd dan via het artikel Spinoza. Ook in het algemeen wordt hier overigens goed duidelijk waar de grenzen van zijn mogelijkheden lagen en in hoe verre anderen die grenzen verlegden. De in het artikel gebruikte bronnen hebben de volgende herkomst: van Tils *Voorhof der heydenen* wordt benut via de recensie in de *Acta Eruditorum* en in de *Histoire des Ouvrages des Savans* (*in corpore* en p). De *Historia scholastica de speciebus Eucharisticis* van Salier heeft hij niet meer (a). Van de tweede editie van *De tribus impostoribus* van Christian Kortholt (*in corpore*, i en s; de eerste editie in m) heeft hij alleen het voorwoord, maar het was hem wel gezonden door de schrijver, Sebastian Kortholt.¹⁷⁴ Hij had *Le nouvel athéisme renversé* van François Lamy (p) eveneens van de schrijver.¹⁷⁵ In de tekst van het artikel gebruikt hij een *mémoire* die hij naar eigen zeggen via Leers had ontvangen. Des Maizeaux levert hem voor de tweede editie de juiste Franse tekst van een passage uit *La religion des Hollandois* (d), die in de eerste editie nog was gegeven naar een eigen parafrase uit het Italiaans.¹⁷⁶ Zowel in de tekst als in de *remarques* wemelt het van gegevens van horen zeggen en van informatie van naamloze zegslieden die als betrouwbaar worden geprezen (*in corpore*, g, m, r, z, dd). Maar het opmerkelijkst is zijn kennis van ten minste de titels van de geschriften van voor- en tegenstanders van Spinoza in de Republiek: Van Mansveld, Kuyper, Yvon, Van Til, Batelier, van Bleyenbergh, Melchior, Wits, Bredenburg, Orobio, Aubert de Versé, Van Velthuysen, Wittich, Jens senior, Kuffelaer, Jelles. Onder het herschrijven van het artikel voor de tweede editie wordt hem zelfs nog het manuscript aangereikt van de Franse vertaling van een boekje van N.N. Philalethes (sc. een anonieme liefhebber der waarheid), enkele dagen eerder in het Nederlands verschenen bij 'Bernard Visscher' (Barend Visser) in Amsterdam (*in corpore*, p, bb, dd). Het mag uitgesloten worden geacht dat al wat hier aan kennis, geruchten en titels wordt geëtaleerd

bibliotheek van Henricius waarvan Bayle zeker weet dat hij het aan Van Almelooven zal willen lenen) en N. van der Blom, *Lc.*. Bayle overleed overigens vóór Henricius.

¹⁷³ Aan Van Almelooven, 11 april 1696, nr 1045; *cfr* aan dezelfde, 30 april 1696, nr 1049.

¹⁷⁴ Aan Des Maizeaux, 1 november 1701, nr 1449.

¹⁷⁵ Aan Du Bos, 13 december 1696, nr 1133, aan Pinsson, 20 mei 1697, nr 1199 en 8 juli 1697, nr 1211. Het boek was een half jaar onderweg geweest!

¹⁷⁶ In Volkelijs a wordt eveneens een door Des Maizeaux gezonden passage uit dit boek benut, die in de eerste editie was geciteerd naar een - onbetrouwbaar gebleken - weergave in de *Apologie pour les catholiques* van Arnauld.

uitsluitend in een Frans of zelfs een Engels milieu was opgedaan.¹⁷⁷ Bayle moge geen Nederlands hebben gekend, de Nederlanders die hij kende traden als zijn ogen en oren op.

De klachten die Bayle over de hulp in de Republiek zelf heeft geuit, lijken derhalve weinig grond te hebben gehad. Voor zo ver de gegevens reiken, komt maar één persoon in aanmerking voor de rol van de schurk in het stuk: de Dordtenaar Johan de Witt junior. Bayle was, naar in de volgende paragraaf nader zal worden uiteengezet, sterk schatplichtig aan De Witt voor ouder prosopografisch materiaal over Italiaanse en Spaanse geleerden. Toch laat hij zich in zijn brieven opvallend negatief over hem uit. We vernemen dat De Witt er niet toe te brengen is een brief te beantwoorden, dat hij - voor Bayle onbegrijpelijk - de geneugten van het huwelijk boven de verplichtingen van de Republiek der Letteren stelt, dat Bayle te zeer van hem afhankelijk is om hem een verwijt te kunnen maken wanneer hij al te vrij is omgegaan met wat hem voor Bayle was gezonden.¹⁷⁸ De interventie van De Witt in het conflict met Renaudot over diens negatieve rapport inzake de *Dictionnaire* heeft er de verhoudingen vermoedelijk niet hartelijker op gemaakt.¹⁷⁹ Objectief bezien, lijkt Bayle over De Witt echter even weinig reden tot klagen te hebben gehad als over al die anderen die hem binnen de Republiek met boeken of anderszins voor zijn *Dictionnaire* van dienst zijn geweest. Als zij zijn verwachtingen niet konden beantwoorden, eiste hij naar alle waarschijnlijkheid eenvoudigweg te veel. Bij de uitoefening van zijn recht om hulp te vragen, werd hij soms wel erg weinig gehinderd door kennis van zaken betreffende de mate waarin die hulp ook kon worden gegeven. Hij was zo geabsorbeerd door zijn werk dat hij zonder enige schroom parasiteerde op de inhoud van andermans boekenkast, waar en wanneer hij kans daartoe zag; als hij een felbegeerd boek niet kon vinden - en elk boek was felbegeerd dat hij niet had wanneer hij het wilde lezen - was hij hevig teleurgesteld. Op die momenten overheerste de illusie dat hij in Frankrijk met oneindig veel scherpere instrumenten zou hebben kunnen werken.

4.4: Overige informanten

Met deze beschouwingen over Bayles contacten in de Republiek en in Frankrijk zijn de belangrijkste particuliere toevoerlijnen voor de *Dictionnaire* getraceerd. De hulp die hij uit de Duitse landen heeft gehad, van Jacob Le Duchat na diens vlucht naar Berlijn, van Mathurin Veyssière de la Croze, van Ferdinand von Bressler, kwam in feite te laat, toen de tweede editie al was verschenen. Gottfried Wilhelm Leibniz, correspondent van Henri Basnage, is voor Bayle van weinig betekenis geweest. In de

¹⁷⁷ Volledigheidshalve zij vermeld dat de meeste titels niet figureren in de auctiecatalogus van de bibliotheek van Furlly.

¹⁷⁸ Aan Nicaise, 15 maart 1696, nr 1037 (Graevius geldt hier dezelfde klacht), 29 september 1692, nr 833 (cfr Bayles toegeeflijkheid tegenover Leers bij diens huwelijk, aan Perizonius, 13 februari 1696, nr 1030), 17 september 1693, nr 884.

¹⁷⁹ Cfr *supra*, hoofdstuk I, pp. 36-37.

jaren van de *Nouvelles* schreef hij regelmatig naar Jacques Lenfant in Heidelberg, maar nadat deze zich in Berlijn had gevestigd heeft hij met hem weinig contact meer gehad. Zijn voornaamste leveranciers waren hier kennelijk Cornelis van Beughem,¹⁸⁰ met wie hij een gemeenschappelijke liefde deelde voor bibliographica, en Theodoor Jansson van Almelooven, die hem liet profiteren van wat hijzelf uit Duitsland ontving.¹⁸¹ De hulp uit Italië was weinig substantieel; er kwam niets van de veelbelovende afspraken over boekenzendingen tussen Leers en de geograaf Marco Coronelli, gemaakt toen deze onderweg naar Engeland te Rotterdam was opgehouden in afwachting van gunstige wind,¹⁸² en ook al maakte Bayle dankbaar gebruik van enkele curiosa die Pierre Silvestre in 1700 op een reis *ultra montes* had verzameld¹⁸³ en kreeg hij van Antonio Magliabechi - laat - enkele boeken ten geschenke,¹⁸⁴ vaste en rechtstreekse verbindingslijnen had hij er niet. In Genève was vooral Vincent Minutoli uiterst welwillend, maar voor een werkelijk effectieve uitwisseling van vragen en antwoorden was ook die weg te ver. Aan de overkant van het Kanaal kreeg hij pas vanaf medio 1699 in de persoon van Pierre Des Maizeaux een geregelde medewerker; de contacten met Silvestre waren wel hartelijk, maar nauwelijks intensief.¹⁸⁵ Dit alles betekent echter niet dat ook de meest incidentele

¹⁸⁰ Cfr *infra*, pp. 208, 211.

¹⁸¹ Cfr e.g. aan Van Almelooven, 9 juni 1694, nr 932 en 14 januari 1696, nr 1016 en van dezelfde, 16 juli 1694, nr 942 en 1 mei 1696, nr 1051.

¹⁸² Coronelli hoorde tot het gevolg van een legatie van de Republiek Venetië naar Engeland. In Aretin (P) h verstrekt Bayle gegevens die hij dankt aan een brief van Coronelli en maakt hij melding van gesprekken tijdens diens verblijf in de Republiek. Cfr Patin k, waar wordt gerefereerd aan een gesprek tussen Drelincourt en een professor uit Padua in het gevolg van de legatie. Cfr aan Magliabechi, 25 september 1698, nr 1313 en aan Du Bos, 19 april 1696, nr 1046.

¹⁸³ *La Cicceide* van Lazzarelli in de tweede editie, met een handgeschreven kopie van enkele passages uit de eerste editie die in de tweede waren geschrapt (*Lazzarelli passim*) en de kopie van de tekst van de afzwering van een ongeschoeide augustijn die zich schuldig had gemaakt aan bedriegerij (Loudun c). In *Réponse aux questions d'un provincial*, OD III, p. 589, bespreekt Bayle via een brief (maar is dat de waarheid?) *L'apoteosi Melchiorica, fatto curioso auvenuto in Recanati nell'Octobre del 1700*, na een inleiding waaruit moet blijken dat hem het boekje te leen was beloofd door iemand die zojuist uit Italië was teruggekeerd. Aangezien Silvestre al in juli 1700 terug was (cfr Lazzarelli a), moet het hier een ander betreffen.

¹⁸⁴ Aan Magliabechi, 3 maart 1702, nr 1472 (Rilli, *Notizie literarie ed istoriche intorno à gli Uomini illustri dell'Accademia Fiorentina*, benut in vier artikelen) en 19 oktober 1703, nr 1524 (twee pakjes boeken waarvan de inhoud niet wordt vermeld en een in Venetië gedrukt boek met gedichten op de dood van een niet bij name genoemd echtpaar).

¹⁸⁵ Cfr de aanhef van Bayles brief aan Silvestre, 6 juni 1698, nr 1299 (een recomman-datie voor Du Bos): 'Jugeant de vous par moi-même, je suis persuadé, Monsieur, que notre amitié n'a pas besoin pour se conserver dans toute sa force, du secours ou d'aliment d'un

hulp niet meer dan welkom was. Iedereen die een bijdrage zou kunnen leveren, werd daartoe van harte uitgenodigd. Men krijgt de indruk dat Bayle bij de duivel te biecht zou zijn gegaan, als deze maar een goede bibliotheek had gehad - ofschoon niets erop wijst dat hij de bibliotheek van Jurieu heeft benut. Zelfs via de *Dictionnaire* wordt, zowel uit principe als uit verlegenheid, nog gepoogd tot dan toe onbereikbare boeken alsnog te verwerven. In diverse gevallen meldt Bayle nadrukkelijk welk boek hij zou hebben willen consulteren, kennelijk in de hoop door welwillende lezers op het juiste spoor te worden gezet; soms wordt het hun zelfs expliciet gevraagd.¹⁸⁶ De *Dictionnaire* was zo uiteindelijk een onderneming van iedereen, waar dan ook.

f. De bevoorrading van de bibliotheek: de rol van Reinier Leers

Het staat buiten kijf dat Bayle reeds vroeg zeer geïnteresseerd is geweest in de prosopografie van de geleerde wereld.¹⁸⁷ Desalniettemin kon hij, toen hij aan de *Dictionnaire* in zijn uiteindelijke opzet begon, zeker in geografisch opzicht niet bogen op het bezit van de bijbehorende handbibliotheek.¹⁸⁸ Zijn budget was nooit hoog genoeg geweest, mede omdat er een belangstelling mee moest worden bevredigd die veel diverser was dan de bio- en de bibliografie alleen; wanneer hij in 1683 in een brief aan zijn broer Jacob spreekt over de besteding van een welkom legaat van Elisabeth Paets, betreffen zijn desiderata de Griekse en Latijnse historici, de

Commerce Epistolaire. Sans vous l'avoir dit ni écrit il y a longtems, je trouve que les sentimens d'estime & d'amitié, que j'avois pour vous quand vous étiez en ce Pais, sont aussi vifs qu'en ce tems-là. (...)'

¹⁸⁶ Cfr Drusbicki c (de biografie door Daniel Pavlowski); Mariana a (de biografie door Thomas Thomaius de Vargas); Maldonat (J * 1534) e (Richeome versus Arnauld); Marie (Egypt.) in *corpore* (Th. Raynaud, *S. Maria Aegyptiaca*); Morin (J B) in *corpore* (diens biografie in het Frans, Parijs 1660 in 12); Quintilien in *corpore* (de *Annales Quintiliani*, Oxford 1698, van Dodwell); Polonus c (Bernartius, *De Utilitate legendae Historiae*); Ramus in *corpore* (de biografie door Nancelius; van dit werk meldt Bayle dat hij het vroeger in handen had gehad); Scioppius in *corpore* (de 'Eloges' van Capaccio); Simonius d (*Simonis Religio*, gedrukt te Krakau in 1588) en Musurus g (een boek met een epigram op Plato van Musurus, cfr *supra*, p. 195). Cfr voor verzoeken om hulp van de lezers ook Abelli in *corpore* en a, Acarnanie c, Caniceus in *corpore*, Carion a, Drusius (J) r, Govea e, Melanchthon a, Politien (A) m.

¹⁸⁷ Cfr aan Jacob, 21 juli 1675, nr 99.

¹⁸⁸ Bij de nu volgende uiteenzettingen is mede gebruik gemaakt van het overzicht van de door Bayle in zijn brieven 1670-1684 vermelde boeken bij R.E. Cowdrick, *The early Reading of Pierre Bayle. Its Relation to his Intellectual Development up to the Beginning of Publication of the "Nouvelles de la république des lettres"*, Scottdale 1939, pp. 169-216. Hierbij is uiteraard rekening gehouden met de omstandigheid dat uit een vermelding nog niet tot het bezit kan worden geconcludeerd.

kerkvaders en de filologie.¹⁸⁹ Bij de bio- en bibliografie had hij tot dan toe nauwelijks reden gehad zich anders dan op zijn eigen voorkeuren en daarmee op algemene en op Frankrijk toegespitste werken te richten. Zijn werkzaamheden aan de herziening van de dictionaire van Moréri bestonden uit bijdragen naar eigen inzicht, dwars door het alfabet heen. De 'Dictionaire Critique' bracht in deze richting wel enige, maar nog geen wezenlijke verandering, enerzijds omdat ook daar de eigen keuze voorop stond en Bayle slechts wilde weerleggen wat in zijn macht lag, anderzijds omdat er niets positiefs in hoefde te worden beweerd: strikt genomen zou de 'Dictionaire Critique' niet uit tekst, maar slechts uit noten bij andermans teksten bestaan. Pas toen de 'Dictionaire Historique et Critique' aan de orde kwam, was hij gedwongen zijn bibliotheek op het bijbehorende peil te brengen. Zo bezien, hadden de beperkingen die hij zich bij zijn themata oplegde (geen bijbelse of kerkgeschiedenis, geen annexatie van de terreinen van bewerkers van de dictionaire van Moréri, van Chappuzeau of Teissier) het verheugende praktische gevolg dat ze tal van lacunes aan het oog onttrokken die bij een dictionaire van het type Moréri op pijnlijke wijze aan het licht zouden zijn getreden.

Logischerwijs was er in de bevoorrading van Bayles bibliotheek een duidelijke taak weggelegd voor Reinier Leers als uitgever en financier van de *Dictionaire*. In het 'Avis' bij *Projet et Fragmens* had Leers publiekelijk die taak op zich genomen, toen hij had verklaard te hopen dat het hem niet zou ontbreken aan goede boeken.¹⁹⁰ Toen hij in 1694 voor zaken te Parijs was, vroeg Bayle aan Pinsson Leers van advies te dienen over de boeken die deze voor de *Dictionaire* zou moeten kopen.¹⁹¹ Elders is sprake van aankopen op aucties of aankopen via de boekhandel voor rekening van Leers en van interventies door Leers.¹⁹² Men dient dan ook niet al te veel waarde te hechten aan Bayles bewering, begin 1695 in een brief aan Naudis gedaan, dat Leers niet bereid was kosten te maken voor boeken die Bayle in Rotterdam niet kon vinden.¹⁹³ Waarschijnlijk wist Leers veel beter dan Bayle bij welke titels het zin had derden aan het zoeken te zetten. Waar niet is, verliest immers ook de keizer zijn recht: zelfs met zijn ijzeren positie binnen de boekhandel kon hij geen boeken te voorschijn brengen die bij niemand meer te vinden waren of voor geld noch

¹⁸⁹ Aan Jacob, 12 april 1683, nr 200.

¹⁹⁰ PF, 'Avis': 'J'espere de ne manquer pas de bons livres'.

¹⁹¹ Aan Pinsson, 6 juli 1694, nr 939.

¹⁹² Aan Van Almeloveen, 30 juli 1692, nr 824 en 2 oktober 1696, nr 1103; aan Crenius, 10 en 26 maart 1700, nrs 1396 en 1399; aan Turretini, 1 oktober 1693, nr 890. Cfr aan Du Rondel, 8 juni 1694, nr 929, voor een interventie van Leers ten gunste van Du Rondel op verzoek van Bayle.

¹⁹³ Aan Naudis, [27] januari 1695, nr 967. Het is zeer wel mogelijk dat deze uitlating mede het gevolg is van teleurstelling over wat Leers uit Parijs had meegebracht. Ook Henri Basnage had voor de *Histoire* meer van Leers' reis verwacht, cfr zijn brief aan Graevius van 6 november 1694, Basnage III, p. 66.

goede woorden aan derden konden worden ontlokt. Bayle zelf geeft toe dat Leers bij een boek als *De pictura veterum* van Junius wel degelijk diep in de buidel had getast.¹⁹⁴

Leers' boekhandelsactiviteiten kunnen zeer behoorlijk worden gedocumenteerd, zeker in vergelijking tot hetgeen er over de activiteiten van de meeste van zijn collegae resteert. Er zijn brieven, fondscatalogi, catalogi met aanwinsten van de Frankfurter Messe, een losse assortimentscatalogus en een complete serie van elf genummerde assortimentscatalogi (1692-1709) bewaard gebleven, Leers' leveranties aan de Parijse 'bibliothèque du Roi' zijn op gespecificeerde lijsten vastgelegd en in de *Histoire des Ouvrages des Savans* wordt bij een aantal vermeld of het werk bij Leers te koop was.¹⁹⁵ Desondanks is het verre van eenvoudig preciezer te bepalen hoe Leers' activiteiten bij het werk aan de *Dictionnaire* zijn benut. De assortimentscatalogi bieden een overzicht van boeken die in enkelvoud of in enkele exemplaren in de winkel voorradig waren, maar een vergelijking tussen de 1971 titels op de lijsten voor de 'bibliothèque du roi' en de 4419 titels in de serie van elf catalogi maakt onmiddellijk duidelijk dat er een levendige handel moet zijn geweest in titels op bestelling: slechts de helft van de geleverde boeken is ook in de catalogi vermeld. Daarenboven biedt de verzamelde documentatie nauwelijks inzicht in de handel in gebonden, op veilingen of onderhands van een eerdere eigenaar gekochte boeken. Een voor Bayle ongetwijfeld wel zeer relevante omstandigheid is tenslotte dat boeken in de regel ook 'op zicht' werden gezonden en dat er daarom ook geen enkel bezwaar tegen was hem voor korte tijd inzage te geven in boeken die uiteindelijk door anderen werden gekocht.¹⁹⁶ Voor een diepgaande bestudering van de inhoud was een dergelijke termijn uiteraard niet voldoende, maar ze volstond voor een eerste indruk of voor een vluchtige depouillering van relevante gegevens. Enerzijds is het daarom niet erg interessant dat van heel de lijst die van Bayles handbibliotheek aan bio- en bibliographica kan worden gemaakt slechts een fractie in de assortimentscatalogi kon worden teruggevonden; lang niet alles wat Leers kon verhandelen, passeerde ook de catalogi. Anderzijds illustreert dit gebrek aan overlappingsen echter heel duidelijk dat Leers de titels waarop Bayle de *Dictionnaire* moest bouwen niet simpelweg op afroep in voorraad heeft gehad - als dat het geval zou zijn geweest, zouden ze immers ook in de catalogi veel ruimer aan bod zijn

¹⁹⁴ Aan Minutoli, 21 september 1693, nr 886.

¹⁹⁵ H.H.M. van Lieshout en O.S. Lankhorst, *Catalogi librorum quibus officinam suam auxit ... Regnerus Leers, bibliopola Roterodamensis, I-XI. A facsimile edition of eleven catalogues published by Reinier Leers, Rotterdam (1692-1709)*, ter perse; H.H.M. van Lieshout, 'Verkoopstrategieën in de internationale boekhandel van Reinier Leers', in: *De zeventiende eeuw*, 6-1 (1990), pp. 122-128; O.S. Lankhorst, *Reinier Leers...*, o.c.

¹⁹⁶ Cfr e.g. G. Cuper aan Leers, 13 mei 1689 en F. Spanheim aan Leers, 18 april 1695, O.S. Lankhorst, o.c., pp. 230, 240 en A. Matthaeus aan Leers, 19 augustus 1696, Universiteitsbibliotheek Leiden, Pap. 15. Cfr aan Lenfant, 25 mei 1690, nr 701, waar Bayle het betreurt nog geen tijd te hebben gehad om een zending boeken voor Leers uit Londen door te zien; over de brieven van Vossius meldt hij al iets 'à l'ouverture du Livre non encore relié'.

gekomen.

Heeft het zin te gissen naar de feitelijke omvang van een assistentie die niet anders dan genereus kan zijn geweest? We zien vrijwel nergens de hand van Leers, juist omdat zijn hulp even veelvormig als vanzelfsprekend was. De *Dictionaire* telt alleen al 377 als bron gebruikte boeken (inclusief na- en herdrukken en heruitgaven en tekstuitgaven van klassieke auteurs) die blijkens de bibliografische beschrijving in de *Dictionaire* zelf in 1692 of later zijn verschenen; 30% daarvan komt ook voor in de serie assortimentscatalogi. Een boek als *La divine mélodie du Saint Psalmiste*, Middelburg 1644, benut als bron in tien artikelen, stamt uit het fonds van Leers. Door de jaren heen moet het Leers zijn geweest die de gestage toevoer van boeken, oud en nieuw, klein en groot, algemeen en bijzonder, heeft gegarandeerd die van elke bladzij in de *Dictionaire* kan worden afgelezen.

En toch: genoeg was het niet. De voor de *Dictionaire* noodzakelijke handbibliotheek was niet alleen in de gewenste omvang niet aanwezig bij het begin van het werk, er bleven op diverse onderdelen verontrustende leemten in die slechts ten dele en met de grootste moeite - en meestal niet door Leers - werden gevuld. Bij sommige titels die in de *Dictionaire* blijken te ontbreken is de oplossing natuurlijk simpel: Bayle vond ze overbodig, omdat hij ook op andere wijze aan de gezochte gegevens kon komen, of misschien vond Leers ze overbodig, omdat in zijn ogen Bayle op het bedoelde terrein al voldoende boeken had. Bij de meeste titels is de toedracht echter helder en geldt het even simpelweg boeken die Bayle zeker zou hebben willen raadplegen of die hij eigenlijk zou hebben moeten raadplegen. Zijn preoccupaties met de effectiviteit van de hulp door derden hadden een solide grond in aanwijsbare tekorten.

g. Bayles handbibliotheek

1. Inleiding

Aan de hand van de *Dictionaire*, Bayles correspondentie en zijn overig werk wordt hier een poging gedaan Bayles handbibliotheek en daarmee zijn zorgen en eisen te reconstrueren. Bij deze reconstructie is gebruik gemaakt van zowel een contemporain als een modern ijkpunt: het overzicht van wat er tot dan toe aan bio- en bibliographica betreffende geleerden ter markt was gekomen uit de *Jugemens des Savans* (1685) van Adrien Baillet,¹⁹⁷ en de overzichten van T. Besterman in *The*

¹⁹⁷ 'Jugemens des Critiques Historiques, Contenant les Examineurs ou Censeurs de Livres, les Bibliothécaires, ceux qui ont fait les Recueils des Hommes Illustres par leurs Ecrits, ceux qui ont fait les Catalogues des Livres', hier gebruikt in de editie Amsterdam 1725 (Hildesheim-New York 1971, reprint), Tome second, pp. 1-96 ('table generale' tome premier, pp. 226-237).

Beginnings of Systematic Bibliography.¹⁹⁸ Tegelijkertijd zal worden bepaald hoe intensief Bayle zijn bronnen heeft benut, voor zover dat uit de *Dictionaire* of uit additionele bewijzen in de correspondentie of het overig werk kon worden afgeleid. Uiteraard dient de aldus gereconstrueerde bibliotheek niet zonder voorbehoud te worden gehanteerd, omdat het hier te presenteren resultaat slechts een minimum aantal boeken vertegenwoordigt. De gegevens waaruit de handbibliotheek van Bayle kon worden afgeleid, verwijzen naar hun aard vrijwel altijd naar een *concreet* gebruik (meestal met succes, soms vergeefs) voor een *concreet* artikel: de talloze keren dat Bayle meer algemeen gebruik heeft gemaakt van zijn bibliotheek, om zich te oriënteren op mogelijke artikelen of om het decor te bepalen waartegen hij een artikel moest schetsen, om een jaartal, de schrijfwijze van een naam of de betekenis van een term na te zien, kunnen bij gebrek aan harde bewijzen meestal niet nader per boek worden belicht. Er zijn geen filters beschikbaar om de achtergrondruis van de *Dictionaire* (een voortdurend ritselen van pagina's, boeken die van de plank worden genomen en daarop worden teruggezet) nader te ontleden. Bij het gedocumenteerde gebruik moet men bovendien steeds bedacht zijn op de dubbelfunctie van de *Dictionaire* voor de geleerde wereld; de titel rept zeker niet ten onrechte van een dictionaire 'Historique' die tevens 'Critique' wilde zijn. Bij de meeste bronnen betreft het een combinatie van deze componenten, veelal nog in hetzelfde artikel: de bron levert gegevens, maar niet nadat die gegevens ten overstaan van het publiek tegen het licht zijn gehouden.

2. Algemene bio- en bibliographica

In meer algemene bio- en bibliographica was Bayle zeer behoorlijk geoutilleerd. De basis vormde hier in feite natuurlijk het materiaal uit de zo versmade dictionaire van Moréri, in combinatie met de *Bibliotheca universalis* van Gesner, gebruikt in 212 artikelen, vooral voor bibliografische zaken, (Bayle zegt van 248 titels die hij niet zelf had gezien dat hij ze aan Gesner ontleent),¹⁹⁹ en de in 1678 verschenen *Bibliotheca vetus et nova* van König, gebruikt in 163 artikelen (onder andere voor 32 titels die Bayle niet zelf had gezien), vooral voor biografische gegevens. Andere algemene bibliografische gegevens haalde hij uit de catalogus van de Bodley (in 82 artikelen, 95 titels), de catalogus van de bibliotheek van Jacques-Auguste de Thou (in 19 artikelen, 19 titels), het in boekvorm verschenen overzicht van de boeken die Michel de Marolles geschonken had gekregen (in 18 artikelen, 5 titels), de *Bibliothe-*

¹⁹⁸ New York 1968². Voor de rangschikking en ter controle en aanvulling werd voorts met vrucht gebruik gemaakt van de *Catalogue des livres de la bibliothèque de M. Pierre-Antoine Bolongaro-Crevenna. Quatrieme volume. Histoire*, Amsterdam 1789.

¹⁹⁹ Zowel in de eerste editie (1545) als in de herziene editie (1583) door Frisius van de bewerking door Simler. Het als onderdeel van diens *Bibliothèque Française* gegeven supplement door Du Verdier (1584), wordt gebruikt in 9 artikelen. Bij het aantal titels zijn alle titels buiten beschouwing gelaten die Bayle ook zelf onder ogen had gehad en waarbij hij de bibliographica benutte voor aanvullende gegevens betreffende de auteursnaam of plaats of jaar van uitgave.

ca *bibliothecarum* van Labbé (in 7 artikelen, 4 titels), de *Catalogus autorum* van Teissier (in 17 artikelen, 12 titels), de in 1693 verschenen catalogus van de bibliotheek van Le Tellier (in 8 artikelen, 4 titels), gekocht bij Leers,²⁰⁰ en de *Index librorum prohibitorum* (in 16 artikelen, 16 titels). Baillets overzicht van boeken onder de titel *Anti-* leverde stof voor 44 artikelen (35 titels; acht keer wordt een omissie geconstateerd). Voor anonieme en onder pseudoniem verschenen werken beschikte hij over de compilaties van Placcius (in 34 artikelen, waarvan tweemaal vergeefs), Deckherr (in 16 artikelen), Baillet (in 14 artikelen), Fabricius (in 9 artikelen) en Moller (in 6 artikelen) en over het overzicht door zijn vriend Van Almelooven in diens *Amoenitates* (in 7 artikelen). Van de serie thematische bibliografieën over de periode na 1650 van Cornelis van Beughem (1680-1688) wordt er merkwaardigerwijs niet een genoemd, hoewel Leers in zijn derde assortimentscatalogus alle tot dan toe verschenen delen op de *Bibliographia historica* na te koop aanbiedt.²⁰¹

Ook van aanvullend algemeen biografisch materiaal was Bayle goed voorzien. Hij kon putten uit de *Eloges tirés de Mr. de Thou* van Teissier (gebruikt in 85 artikelen)²⁰²; uit twee recente compilaties, het *Theatrum virorum eruditione clarorum* (1688) van Freher (83) en het *Diarium biographicum* (1688-1691) van Witte (64), gecombineerd met de *Memoriae*, een serie biografieën en lijkredes (1674), eveneens verzameld door Witte (11); hij putte uit de *Mémoires* van Brantôme (79), de *Elogia* van Jovius (69), de *Académie des arts et des sciences* van Bullart (36), het *Teatro d'huomini letterati* van Ghilini (34), de *Pinacotheca* van Erythraeus (32, eenmaal vergeefs), de *litteratorum infelicitate* van Valerianus (26), het *Eponymologium criticum* van Magirus (21), het *Musaeum historicum* van Imperialis (20²⁰³), de *Dialogus de patris illustrium virorum* van Quenstedt (17), *Des Enfants devenus célèbres* van Baillet (17), de *Bibliotheca classica* van Draudius (15), de serie *Felix literatus*, *Infelix literatus* en *Literatus felicissimus* van Spizelius (14) en de *Templum honoris* van dezelfde auteur (10), de *Elogii* van Crasso (14), de *Bibliotheca selecta* van Possevin (11), de *Vitae selectorum aliquot virorum* van Bates (11), de *Elogia* van Masson (10) en Tomasini (8), de *Icones* van Bèze (14); waar hij zeker een eigen exemplaar van

²⁰⁰ Volgens eigen zeggen had Bayle de *Bibliotheca Telleriana* gekocht om haar te kunnen lenen aan Van Beughem, nadat deze hem via Van Almelooven om dit boek en om de *Bibliotheca Cordesiana*, de *Bibliotheca Slusiana* had gevraagd. De laatste twee werken zei Bayle niet te hebben. Van Van Almelooven, 16 juli 1694, nr 942 en aan dezelfde, 17 juli 1694, nr 943.

²⁰¹ Van Almelooven zond hem in 1696 (brief van 12 maart, nr 1036) bovendien de *Syllabus recens exploratorum in re medica* van Van Beughem ter inzage.

²⁰² Bayle had in het voorwoord bij de eerste editie weliswaar beloofd dat hij door Teissier behandelde onderwerpen zou vermijden, maar hij behield zich natuurlijk volledig het recht voor Teissier te bekritisieren, gegevens aan hem te ontleen en naar hem te verwijzen.

²⁰³ Cfr aan Silvestre, 21 juli 1701, nr 1440, waar Bayle spreekt over de retournering van een niet bij name genoemd boek van Imperialis.

had,²⁰⁴ de *Praestantium aliquot theologorum effigies* van Verheiden (14) en de *Histoire des plus illustres & scavans hommes* van Thevet (12). Van Crasso's *Elogii d'huomini letterati* zei hij in het artikel Cremonin c dat ze hem pas na de eerste editie in handen waren gevallen.

3. Naar thema

In kerkelijke en kerkhistorische bio- en bibliographica had Bayle eveneens een goede sortering. Hij gebruikte hier met name de *Dissertatio de scriptoribus ecclesiasticis* van Labbé (43), de *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques/Histoire des controverses* van Du Pin (41),²⁰⁵ de door Leers uit Engeland geïmporteerde *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria* (1688 en 1699) van Cave met de appendix van Wharton (31), de *Bibliotheca ecclesiastica* van Miraeus (22), *De scriptoribus ecclesiasticis* van Bellarminus (16), de *Apparatus sacer* van Possevin (14), *De scriptoribus ecclesiasticis* van Trithemius (9) en het *Supplementum de scriptoribus ecclesiasticis* van Oudin (9) en, meer specifiek, de serie *Histoire critique du vieux Testament/nouveau Testament* van Simon (30), de *Elenchus alphabeticus haereticorum* van Prateolus (26), de *Bibliotheca antitrinitariorum* van Sandius (21), het *Athenaeum Romanum* van Oldoini (12), de *Bibliotheca rabbinica* van Bartolucci (10), de *Nomenclator cardinalium* van La Rochepezai (9), de *Catalogus testium veritatis* van Illyricus (8) en de *Bibliotheca pontificia* van Jacob (7).

Voor algemene gegevens betreffende *historici* kon Bayle kiezen uit *De historicis Graecis* (59) en *De historicis Latinis* (87) van Vossius met Sandius' commentaar op Vossius' Latijnse historici (6), uit de *Histoire des histoires* van La Popelinière (21; volgens Baillet zeldzaam), *Historici, chronologici, et geographi celebres* van Zeiller (15), de *Bibliothèque des auteurs qui ont escript l'histoire et topographie de la France* van Du Chesne (12) en *De scriptoribus rerum Romanarum* (12) van Hancke.

Voor algemene gegevens betreffende *dichters* stonden hem niet minder wegen open. Hij beschikte over Giraldi's dialogen over de dichters uit de oudheid en uit zijn eigen tijd (30), over *De poetis Latinis* (16) en *De poetis Graecis* (21) van Vossius, de *Vie des poètes Grecs* van Le Fèvre (14), de *Istoria de poeti Greci* van Crasso (14), *Acute dicta poetarum veterum Latinorum* van Briet (10), *De poetis* van Borrichius (9) en *De poetis Latinis* van Crinitus (6).

Voor gegevens betreffende *filosofen* putte hij uit *De philosophia* en *De philosophorum sectis* van Vossius (16), maar vooral uit Jonsius' *De scriptoribus historiae philosophicae* (27). Naar zo dadelijk nog ter sprake zal komen, ging bij op dit terrein veel bij een klassieke bron te rade, de filosofenbiografieën door Diogenes Laërtius. Vossius' *De scientiis mathematicis* (65, waarvan tweemaal vergeefs) diende hem tot leidraad bij artikelen over *wiskundigen*, astronomen en andere beoefenaars van de exacte wetenschappen. *De scriptis medicis* van Van der Linden in de herziene versie door Mercklin uit 1686 (59) vervulde dezelfde rol bij artikelen over *medici*. Het materiaal moge hier bescheiden lijken, maar er is geen reden te veronderstellen

²⁰⁴ Cfr Beze gg.

²⁰⁵ Ondanks zijn uitspraken in het voorwoord bij de eerste editie.

dat Bayle het als onvoldoende beoordeelde; voor zijn doeleinden was het ongetwijfeld genoeg. *De claris legibus interpretibus* van Panciroli (17), de *Vitae jurisconsultorum* van Willem de Groot (9) en *De jurisperitis* van Bertrand (7) leverden hem gegevens over *juristen*.²⁰⁶ Junius' *De pictura veterum* (4), Vasari's *Vite de' pittori* (4) en Dati's *Della pittura antica* (3) boden biografisch materiaal over *schilders*.²⁰⁷

Wat leden van religieuze orden betreft, hield Bayle het in feite bij de *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, zowel in de editie door Alegambe uit 1643 als in de vermeerderde editie door Sotuel uit 1676 (67 artikelen in totaal, eenmaal vergeefs). Het *Encomiasticon Augustinianum* van Elssius, zeven keer gebruikt, figureert in de bibliotheek van Jacques Basnage; misschien had Bayle het van hem geleend. Baillet oordeelt zeer negatief over dit boek,²⁰⁸ voor Bayle ongetwijfeld een reden om het in te willen zien, maar te zelfder tijd een reden om het niet werkelijk serieus te nemen. Van de overige drie werken die Baillet de moeite waard vond of als redelijk beoordeelde, kreeg Bayle er twee, de *Bibliotheca scriptorum ordinis Cisterciensis* van De Visch en de *Bibliotheca ordinis Predicatorum* van Altamura,²⁰⁹ van Van Beughem te leen. Ook deze werken boden hem weinig bruikbaar materiaal. Hij benutte het boek van De Visch enkel voor de 'Eloge' van Jean Goulu die erin was opgenomen (in de artikelen over Jean en Jérôme Goulu uit de eerste editie); het boek van Altamura leverde slechts stof voor zes artikelen, uit de eerste editie, verspreid over het alfabet. La Monnoye kreeg naderhand te horen dat Bayle het boek van Altamura niet veel zaaks had gevonden.²¹⁰ Het derde boek, *Scriptores ordinis Minorum* van Wadding, wordt in de *Dictionnaire* enkel genoemd.²¹¹

Voor materiaal betreffende beroemde, al of niet geleerde vrouwen²¹² putte Bayle uit de *Mémoires* van Brantôme (die portretten schetst van 'dames galantes' en

²⁰⁶ Desgevraagd kreeg hij van Van Almelooven de *Notae ad vitae jurisconsultorum* van Leickher te leen, cfr zijn correspondentie met Van Almelooven, nrs 789, 816, 820, 823, 824, 830, 834, december 1691 - oktober 1692. Hij had het te leen gevraagd in verband met zijn voorbereidingen voor de *Dictionnaire*, om te beoordelen of hij het nodig zou hebben. Na de ontvangst van het boek schreef hij Van Almelooven dat hij Leers zou vragen het voor hem te kopen, en het lijkt dan ook niet toevallig dat het in deel III van Leers' assortimentscatalogi te koop wordt aangeboden aan Leers' cliëntèle. Desalniettemin figureert het enkel in het artikel Govea, remarques e en k.

²⁰⁷ Bayle kreeg het boek van Dati onder ogen nadat het artikel Zeuxis uit het *Projet* was gedrukt, tijdig genoeg om er nog uit te kunnen putten voor zijn 'Additions, Corrections, & Eclaircissements.' Cfr Zeuxis I.

²⁰⁸ A. Baillet, o.c., p. 37.

²⁰⁹ Aan Van Almelooven, 22 juni 1693, nr 869.

²¹⁰ Aan La Monnoye, 19 augustus 1697, nr 1223.

²¹¹ François (d'Assise) in *corpore*.

²¹² In feite uiteraard een categorie van een heel andere orde, voor Bayle een categorie als de medici of de dichters.

'dames illustres'), de *Eloges des dames illustres* (in 33 artikelen) van Coste en, incidenteel, uit de *Galerie des femmes fortes* van Le Moyne (2) en de *Historia mulierum philosopharum* van Ménage (3). Het boek van Coste was hem in 1695 door Pinsson gezonden.²¹³ Bayle correspondeerde een tijdlang over geleerde vrouwen met Van Almelooven, die er een boek over voorbereidde. De meeste titels die in dit kader over en weer werden genoemd, waren voor hun evenwel onbereikbaar. In de *Dictionaire* liet de correspondentie weinig sporen achter, vermoedelijk omdat Bayle zijn vriend niet het gras voor de voeten wilde wegmaaien.²¹⁴

4. Naar land

Naar mocht worden verwacht, had Bayle voor artikelen over personen uit *Frankrijk* het nodige beschikbaar. Als basis voor gegevens vóór 1600 gebruikte hij de *Bibliothèque Française* van La Croix du Maine (97 artikelen) en de *Bibliothèque Française* van Du Verdier (104). Ze worden vaak samen gebruikt (61 artikelen). Beide bibliotheken vond hij overigens lastig te raadplegen, omdat de auteurs erin op doopnaam waren geordend; de bibliotheek van Du Verdier had bovendien geen index op achternaam.²¹⁵ De *Elogia* van Sainte Marthe worden gebruikt in 34 artikelen (eerder werd reeds gemeld dat Bayle geen gebruik kon maken van de *Gallia christiana*), de *Prosopographie* van Du Verdier wordt gebruikt in 13 artikelen. Voor genealogica gebruikte Bayle de werken van Père Anselme (58), voor personen na 1600 de *Bibliothèque Française* van Sorel (20), de *Hommes illustres* (10) van Perrault en uiteraard ook de 'éloges', necrologieën en genealogische notities uit de *Mercure Galant* en het *Journal des Savans*. Hij had Colomiès' *Gallia orientalis* (30) voor het werk aan *Projet et Fragmens* geleend van Van Almelooven,²¹⁶ maar aangezien hij naderhand geen pogingen meer doet het van Van Almelooven te lenen, mag worden aangenomen dat hij zich voor het werk aan de *Dictionaire* van een eigen exemplaar had voorzien.²¹⁷ Op specifiek en in het bijzonder op lokaal terrein kon hij beschikken over de *Historia regii Navarrae gymnasii* (19) van Launoy, de *Bibliothèque des auteurs qui ont escript l'histoire de France* (12) van Du Chesne, de *Bibliothèque du Dauphiné* (17) van Allard, de *Histoire de Bresse & Bugey* (6) van Guichenon, De

²¹³ Aan Pinsson, 18 augustus 1695, nr 993.

²¹⁴ Cfr correspondentie met Van Almelooven, nrs 989, 992, 1062, 1064, 1069, 1071, 1072, 1076, 1081, 1083, 1086, 1090, 1093, 1094, 1097, 1103, 1106, 1107, 1112, 1113, 1131, 1132, 1158, 1180, 1189, 1190, juli 1695, juni 1696 - mei 1697. Na de voltooiing van de eerste editie van de *Dictionaire* kreeg Van Almelooven het boek van Coste van Bayle te leen.

²¹⁵ Tissandier a.

²¹⁶ Aan Van Almelooven, 24 december 1691, nr 789, van dezelfde, 13 januari 1692, nr 795, aan dezelfde, 28 mei 1692, nr 813 en cfr PF, p. 368.

²¹⁷ Hij sprak naar alle waarschijnlijkheid dan ook uit eigen ervaring toen hij in Colomiès a opmerkte dat de *Gallia orientalis* getig aftrek had gevonden en moeilijk meer te krijgen was.

claris scriptoribus Cabilonensibus (2) van Jacob en de *Annales typographiques de Bourges* (2) van Cathérinot. De serie *Bibliographia Parisina/Bibliographia Gallica* van Jacob over de periode 1643-1650 en 1643-1653 blijft ongenoemd - en naar alle waarschijnlijkheid onbenut. De enige grote lacune in dit deel van de handbibliotheek betreft het bio- en bibliografisch materiaal, in compilaties verzameld, over Franse gereformeerden, een lacune waarin tot dan toe nog niemand had voorzien en waarbij Bayle zelf pioniersarbeid heeft moeten vervullen.²¹⁸

Over de beschikbaarheid van produkten van de compilatiezucht in de *Duitse landen* en daarmee over bio- en bibliografisch materiaal over personen uit die landen heeft Bayle niet te klagen gehad.²¹⁹ De serie biografieën van Melchior Adam gaven hem stof in 81 artikelen,²²⁰ en uiteraard waren ook de eerder genoemde werken van Freher, Witte en Quenstedt hier van veel nut. De *Bibliotheca Germanica* van Hertz komt in 7 artikelen aan bod, de *Scriptores insignium centuria* van Wimpina in één artikel. We mogen bovendien aannemen dat Bayle via Leers regelmatig inzage heeft gehad in de catalogi van de boekenbeurzen in Frankfurt en Leipzig, die redelijk effectief als regionale bibliografieën dienst hebben gedaan.²²¹

Voor de *Republiek* had Bayle de *Athenae Batavae* van Meursius (34) en de *Effigies & vitae professorum academiae Groningae* (9), voor de *Nederlanden* (de zeventien provinciën) de *Bibliotheca Belgica* van Valerius Andreas (74; te koop bij Leers) en de *Athenae Belgicae* van Swert (34). Hij had niet één van de drie compilaties van Sanderus over Vlaamse schrijvers, schrijvers uit Brugge en schrijvers uit Gent. In 1696 wilde Bayle Leers op een veiling op het boek over de Gentse schrijvers laten bieden, maar door vergeetachtigheid van Leers - onopzettelijk, zo mag worden verondersteld - waren zijn opdrachten niet tijdig bij Leers' tussenpersoon. Het is echter de vraag of dit werk, op de lijst gezet nadat Van Almelooveen had gevraagd of Bayle het hem zou kunnen lenen, voor de *Dictionaire* veel interessants zou hebben opgeleverd.²²²

Gelet op Bayles belangstelling voor de prosopografie lijkt het aannemelijk dat hij zeker de werken van Meursius, Andreas en Swert reeds had verworven, toen hij het plan opvatte voor zijn *Dictionaire*. Daar hij de verantwoordelijkheid voor aanvullend te presenteren biographica betreffende de Republiek kon overlaten aan Jean Le Clerc, heeft hij aan deze werken en aan de *Effigies* als algemene naslagwerken naar

²¹⁸ *Supra*, hoofdstuk II, pp. 118-119.

²¹⁹ *Cfr ibidem*, pp. 107-109.

²²⁰ Waarbij inbegrepen de twintig biografieën, gewijd aan gereformeerde theologen uit andere landen.

²²¹ *Cfr* T. Besterman, o.c., p. 38.

²²² Van Van Almelooveen, 17 september 1696, nr 1099 en aan dezelfde, 2 oktober 1696 nr 1103 en 26 oktober 1696, nr 1107.

alle waarschijnlijkheid wel voldoende gehad. Aangezien hij een soortgelijke verantwoordelijkheid voor *Groot-Brittannië* aan de auteurs van de Engelse Moréri had toebedeeld, kon hij zich ontslagen achten van de plicht om jacht te maken op Britse bio- en bibliographica. Misschien was hij in het bezit van de *Scriptorum illustrium Britanniae catalogus* van Bale, een uitgave die in de auctiecatalogus van de bibliotheek van Basnage te vinden is en waarnaar in de *Dictionaire* driemaal wordt verwezen. De *illustribus Britanniae scriptoribus* van Pits, vermeld in de *Réponse aux questions d'un provincial*, wellicht na inzage bij derden,²²³ wordt in de *Dictionaire* niet rechtstreeks genoemd. Achter de drie verwijzingen naar de (Engelstalige) *Athenae Oxonienses* van Wood, een boek dat bij Leers te koop is geweest, schuilt ongetwijfeld de hand van een behulpzame geest. Bayle moge vol lof zijn geweest over de Britse geleerdheid, hij zag er geen aanleiding in zich in de levens van Britse geleerden te verdiepen.

Bij de gebieden die tot nu toe aan de orde zijn geweest, kon worden aangenomen dat Bayle óf geen interesse (meer) had, óf reeds over voldoende materiaal beschikte, óf zich desgewenst via de handelskanalen van Leers vrij gemakkelijk van het allernoodzakelijkste kon laten voorzien. Voor Frankrijk en de Duitse landen had hij genoeg, voor de Republiek en Groot-Brittannië had hij weinig nodig. Thans komen echter de problemen in zicht. Het *Italiaanse schiereiland* zou artikelen moeten leveren die, in combinatie met de artikelen voor de Duitse landen, de balans binnen de *Dictionaire* niet al te eenzijdig in het voordeel van Frankrijk zouden doen doorslaan.²²⁴ Waar voor de Duitse landen de gegevens echter op simpele wijze konden worden vergaard, gaven de Italiaanse staten de benodigde gegevens heel wat moeilijker prijs; niet omdat er niet genoeg in biographica was vastgelegd, maar wel omdat die boeken in Rotterdam nauwelijks voorhanden waren en het welhaast ondoenlijk was ze uit Italië te laten komen. Met kunst- en vliegwerk wist Bayle de *Dictionaire* desondanks met niet minder dan 21 Italiaanse bio- en bibliographica op te sieren.²²⁵ De lijst wordt aangevoerd door de *Bibliotheca romana* van Mandosio (19). Bayle had er al eind 1691 bij Van Almelooveen naar geïnformeerd, in maart 1693 was Van Beughem hem het eerste deel komen brengen. Onmiddellijk daarna luchtte Bayle, zwaar teleurgesteld, zijn hart bij Minutoli: Mandosio bleek vrijwel niets te bevatten wat niet reeds door anderen was gemeld.²²⁶ Hij zond het boek dan ook al zeer spoedig door aan Van Almelooveen.²²⁷ Ondanks de koele ontvangst had hij het intussen toch goed genoeg gedepouilleerd - vermoedelijk louter uit pragmatische overwegingen - om er voor zijn eerste editie in 16 artikelen gebruik van te

²²³ OD III, p. 599.

²²⁴ Cfr *supra*, pp. 192-193.

²²⁵ Inclusief het eerder genoemde *Athenaeum Romanum* van Oldoini.

²²⁶ Baillet (o.c., p. 43) oordeelde slechts negatief over stijl en vorm, niet over de inhoud.

²²⁷ Aan Van Almelooveen, 24 december 1691, nr 789, aan Minutoli, 5 maart 1693, nr 853, van Van Almelooveen, 22 maart 1693, nr 857.

kunnen maken; in vijf van die artikelen is Mandosio zelfs de enige bron. Van Beughem zond hem ook de *Apes urbanae* van Allatius (4), waarvan Bayle in het gelijknamige artikel zei dat het zeldzaam werd en alleen nog op aucties te krijgen was.²²⁸ Een aantal boeken kreeg hij te leen van De Witt, zowel rechtstreeks als door tussenkomst van Van Almelooveen, waaronder zeker *De scriptis Ligurum* van Soprani (6) en het *Athenaeum Ligusticum* (5) van Oldoini, enkele werken in het Italiaans, en nadien waarschijnlijk ook de *Catalogus scriptorum Florentinorum* van Poccianti (13).²²⁹ Bij de werken in het Italiaans betreft het vermoedelijk onder andere *Gli scrittori Liguri* van Giustiniani (5) en het *Apparato de gli huomini illustri della citta di Ferrara* van Superbi (4). Ughelli's *Italia sacra* (8) is zeker geconsulteerd in het exemplaar van De Witt: vlak voor de veiling van diens bibliotheek in november 1701 heeft de Dordtse predikant Charles Comperat er voor Bayle nog een passage uit gekopieerd.²³⁰ De eerder reeds genoemde *Notizie literarie* van Rilli uit 1700 (4) waren een geschenk van Magliabechi.²³¹ Over het *Lyceum Patavinum, sive Icones & vitae professorum Patavii* van Patin (2) correspondeerde Bayle medio 1689 zonder resultaat met Cuper,²³² maar langs onbekende weg heeft hij het toch in zijn bezit weten te krijgen, lang genoeg althans om er voor twee artikelen zijn voordeel mee te doen. Daarnaast heeft hij de hand weten te leggen, misschien via Leers, misschien via De Witt, op het *Athenaeum Augustum* van Oldoini (6), de *Libraria Bresciana* van Cozzando (6), de *Elogia Siculorum* van Ragusa (6), de *Scena d'huomini illustri* van Priorato, gebruikt voor de vijf artikelen van de serie Serbellon, de *Bibliotheca Aprosiana* van Aproso (2), de *Peplus Italiae* van Toscano (3) en op boeken van Alidosio over juristen uit Bologna (2), van Egnatius over beroemde personen uit Venetië (2), van Calvi over schrijvers uit Bergama (1). De *Biblioteca Napolitana* van Toppi (18) en de *Addizioni* op dit werk van Nicodemo (16; in 12 artikelen in combinatie met Toppi) had hij waarschijnlijk zelf. Het resultaat is alleszins indrukwekkend; hoe moeizaam het is verkregen, valt enkel te raden.

Voor *Spanje* was de keus minder ruim, maar het probleem niet minder groot. Bayle had de *Bibliotheca Hispaniae* van Schott (17) misschien zelf, maar de kwalitatief veel betere *Bibliotheca scriptorum Hispaniae* van Antonio (39) heeft hij moeten lenen, naar alle waarschijnlijkheid van De Witt. Wie de leengever ook was, hij had het boek zelf blijkbaar maar zelden nodig: in de *Réponse aux questions d'un provincial*

²²⁸ Allatius f; aan Van Almelooveen, 22 juni 1693, nr 869 en 14 augustus 1693, nr 876.

²²⁹ Cfr van Van Almelooveen, 13 juni 1693, nr 868 en de in de vorige noot genoemde brieven.

²³⁰ Van Comperat, 18 oktober 1701, nr 1447. Comperat had blijkens deze brief van Bayle een lijstje met desiderata over te consulteren boeken en twee lijsten met koopopdrachten gekregen - Bayles laatste kans om nog van de bibliotheek van De Witt te profiteren...

²³¹ Cfr *supra*, p. 200.

²³² Aan Cuper, 26 juni 1689, nr 685 en van dezelfde, 1 juli 1689, nr 686.

schrijft Bayle dat hij het werk drie of vier jaar in zijn bezit had gehad.²³ Overigens ging het hier enkel om de eerste twee delen, over schrijvers na 1500; de eveneens in twee delen verschenen *Bibliotheca Hispana vetus* uit 1696 heeft Bayle niet onder ogen gehad.²⁴

Met de hierboven genoemde landen en gebieden (inclusief de Zwitserse kantons, die zijn vertegenwoordigd in de Duitse lexica²⁵), zijn de grenzen van Bayles interesse in feite geschetst. Boeken die geleerdheid buiten deze grenzen belichtten, waren weliswaar van harte welkom, maar het is nooit de bedoeling geweest er de *Dictionnaire* al te zeer mee te belasten; het zwaartepunt lag elders, bij Frankrijk, Duitsland en Italië. Eind 1691 en begin 1691 heeft Bayle bij Van Almelooven en bij Cuper zonder succes geïnformeerd naar de later voor artikelen over *Polen* gebruikte *Scriptorum Poloniae illustrium centuria* van Starovolski (10).²⁶ Bij de tweede editie had hij een exemplaar.²⁷ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij het had kunnen lenen via of zelfs van de Pool Samuel Crellius, die ten tijde van Bayles werkzaamheden aan de tweede editie bij Leers in dienst was als corrector.²⁸ *De scriptis Danorum* van Bartholinus wordt in hoofdzaak benut via de heruitgave door Möller, Hamburg 1699 (6); *Suecia literata* van Scheffer wordt uitsluitend benut in de heruitgave door Möller (Hamburg 1698; 5). Men mag aannemen dat het weinig moeite heeft gekost deze werken te verwerven, hetzij via Leers, hetzij via Henri Basnage, die familie in Hamburg had. Möllers *Isagoge ad historiam Chersonesi cimbricae*, Hamburg 1691, gebruikt in 17 artikelen, wordt besproken in de *Histoire des Ouvrages des Savans*.²⁹

²³ Aan Nicaise, 29 september 1692, nr 833; *Réponse aux questions d'un provincial*, OD III, p. 555. Het betreft ongetwijfeld de periode 1692/1693-1696.

²⁴ Cfr *supra*, noot 105. K. R. Scholberg, o.c., p. 31, vergist zich in dit opzicht.

²⁵ Volledigheidshalve zij vermeld dat de *Bibliotheca Tigurina* van Hottinger in drie artikelen ter sprake komt.

²⁶ Aan Van Almelooven, 24 december 1691, nr 789 en van dezelfde, 13 januari 1692, nr 795; aan Cuper, 27 februari 1692, nr 802. Bayles verzoek hield rechtstreeks verband met het artikel over Erasmus uit het *Projet*, cfr PF, pp. 277-278 en het artikel Sawicki in de *Dictionnaire*. Bayle kende de titel blijkbaar uit de *Jugemens* van Baillet.

²⁷ Cfr Sawicki b en Bzovius *in corpore*.

²⁸ O.S. Lankhorst, o.c., p. 30. Crellius figureert (naamloos) in Bayles brief van 28 april 1703, nr 1514, opgenomen in de *Mémoires de Trévoux*, waar de schrijfwijze van een Poolse naam als volgt wordt verdedigd: 'Mr. Bayle a écrit ce nom *Vuarscheiuuiczki* lettre par lettre comme il se trouve dans l'építome de la Bibliothèque de Gesner pag. 320. de l'édition du Zurich 1583. (...) Dans la 2. édition du Dictionnaire Critique on a mis *Warszewiczki* par le conseil du Correcteur d'Imprimerie Polonois de nation.'

²⁹ Cfr H.H.M. van Lieshout, 'De materiaalvoorziening voor de "Histoire des Ouvrages des Savans"', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, XX/2 (1989), p. 116.

5. Dictionaires

Deze lange lijst zou niet volledig zijn zonder een overzicht van de *dictionaires* waaruit Bayle heeft geput. Op het eerste gezicht maakt hij veel gebruik van de drie nauw aan elkaar verwante encyclopedisch/onomastische dictionaires van Hofmann (91), Etienne (80) en Lloyd (90). Een nadere beschouwing leert echter dat juist bij dit gebruik de kritiek zeer sterk de overhand heeft, waarbij duidelijk wordt dat stof is benut die eigenlijk voor de 'Dictionaire Critique' was verzameld. In 61 artikelen worden de dictionaires alle drie gebruikt, meestal om het spoor van een fout bij Etienne tot in de versie van Lloyd en in het lexicon van Hofmann te volgen. Voor andere dictionaires van dit type toont Bayle nauwelijks belangstelling. Als bron of zelfs als naslagwerk heeft hij er vermoedelijk weinig aan gehad, met als gevolg dat hij er ook de pijlen van zijn kritiek niet op heeft gescherpt. De dictionaire van Juigné (op basis van de dictionaire van Etienne) en de dictionaire van Boyer (uit 1649) worden elk in één artikel gebruikt, de dictionaire van Martinus in twee, de dictionaire van Rochefort (die in de *Nouvelles* was aangekondigd²⁴⁰) in vier. De laatste twee zijn zeker bij Leers te koop geweest. Het *Onomasticon historiae Romanae* van Glandorp (40) en het *Lexicon geographicum* van Baudrand (32) worden daarentegen met vrucht gebruikt.

Gelet op Bayles uiteindelijke keuze voor 'articles personnels' lag het niet voor de hand dat hij voor vindplaatsen van concrete gegevens voor zijn artikelen veel nut had van thematische lexica. Een vergelijking van de bronnen voor de *Dictionaire* met de door G. Tonelli opgestelde beredeneerde lijst van dergelijke alfabetisch/thematische lexica²⁴¹ levert op een totaal van 83 titels die Bayle zou hebben kunnen raadplegen slechts voor 9 titels een positief resultaat op, waarbij de meeste niet erg intensief blijken te zijn benut: het betreft de *Dictionaire* van de Académie Française (in 1 artikel); het *Lexicon theologicum* van Altenstaig (1); het *Magnum theatrum vitae humanae* van Beyerlinck (1); het *Lexicon medicum* van Bruno (1); het *Lexicon* van Calepino (13; de *Glossaria* van Du Cange (8); de *Thesaurus eruditionis scholasticae* van Faber (5); de *Dictionnaire universel* van Furetière (21); en de *Dictionnaire français* van Richelet (4). Bayle verwijst bovendien naar de *Encyclopaedia* van Alsted en het Grieks-Latijnse lexicon van Scapula (1) (niet bij Tonelli) en de door Tonelli buiten de orde verklaarde woordenboeken van Nicot (4), Monet (2) en Danet (1). Zo ergens, dan past hier echter de waarschuwing dat schijn kan bedriegen en dat het gebruik in de *Dictionaire* niet altijd het werkelijke gebruik voor de *Dictionaire* hoeft te dekken. In een brief aan Marais schrijft Bayle dat hij Nicot

²⁴⁰ December 1686, artikel VI van de 'catalogue', met de vermelding dat het boek te koop was bij Leers.

²⁴¹ G. Tonelli, *A Short-title List of Subject Dictionaries of the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries as Aids to the History of Ideas*, London 1971. Tonelli sloot uit: lexica als die van Moréri of Bayle; in boekvorm verschenen indices; boeken die slechts in naam dictionaire heten; -ana; lexica van minder belang, 'such as bi-lingual dictionaries and compendious dictionaries and encyclopaedias for practical use only, dictionaries of merely linguistic interest, and purely technical dictionaries' (p. 2).

en Monet dagelijks gebruikt.²⁴² De eerder geciteerde bewering van Jurieu over Bayles collectie woordenboeken was zeker niet uit de lucht gegrepen.²⁴³

6. Overige frequent gebruikte werken uit de (vroeg)moderne tijd

Naast al deze min of meer direct als naslagwerk toegankelijke boeken waren er nog tal van werken, vooral op historisch terrein, waarin de gegevens dermate ordelijk werden aangeboden dat ze gemakkelijk als naslagwerk konden worden benut; en vervolgens waren er ook tal van bronnen in engere zin, in het bijzonder edities van brieven en *opera omnia*, die dermate veel en vaak stof hebben geleverd voor de *Dictionaire* dat ook zij tot Bayles handbibliotheek kunnen worden gerekend. De *Historia sui temporis* van De Thou staat hier eenzaam aan de spits met verwijzingen in maar liefst 196 artikelen. De Franse vertaling van Du Ryer brengt het tot 11 artikelen. Op grote afstand volgen de serie *Jugemens des Savans* van Baillet (113,²⁴⁴) en de *Histoire de France* van Mézeray, zowel in de volledige (39) als in de verkorte versie (75). Daarna volgen de *Menagiana* (inclusief de *Suite*) (84); de *Continuatio Baronii* van Sponde (80); de *Epistolae* van Erasmus (62); de *Scaligerana* (59); de *Chronologia* van Calvisius (58); de *Histoire ecclésiastique des Eglises réformées* van Bèze (55); de *Oeuvres* van La Mothe le Vayer (49); de *Essais* van Montaigne (49); de *Animadversiones in Eusebium* van Scaliger (49); de *Histoire universelle* van Aubigné (48); de *Additions aux mémoires de Castelnau* van Le Laboureur (48); het *Recueil de diverses pièces, servans à l'Histoire de Henry III* (waaronder *La confession de M. de Sancy*, met noten van Le Duchat) (47); de *Lettres* van Patin (46); de *Commentariorum urbanorum libri 38* van Volaterranus (44); de *Anti-Baillet* van Ménage (42); de *Descriptio Italiae* van Alberti in de Latijnse versie van Kyriander (40) (in 14 artikelen komt bovendien de Italiaanse versie aan de orde²⁴⁵); de *Opera* van Rivet (38); de *Censura celebriorum authorum* van Pope Blount (37); de *Disputationes theologicae* van Voetius (37); de *Adagia* van Erasmus (36); de *Tractationes theologicae* van Bèze (35); de *Mélanges d'histoire et de littérature* van Vigneul-Marville (sc. Argonne) (35); de *Histoire de l'Hérésie* van Varillas (34); de *Historia Lutheranismi* van Seckendorf (34); de *Annales ecclesiastici* van Baronius (33); de *Recherche de la France* van Pasquier (32); de *Histoire des Empereurs* van Tillemont (32); de *Vie de Mr. Descartes* van Baillet (31); de *Opera* van Gassendi (31); de *Bibliothèque choisie* van Colomiès (30); het *Syntagma historiae ecclesiasticae* van Micraelius (30); de *Histoire de l'académie françoise* van Pellisson (30); de *Lettres* van Pasquier (29); de *Erotemata de bonis & malis libris* van Raynaud (29); de *Histoire de*

²⁴² Aan Marais, 14 maart 1701, nr 1435.

²⁴³ Cfr *supra*, p. 167.

²⁴⁴ Bayle beschikte minstens voor een deel van de serie over exemplaren *ex dono auctoris*, cfr van Baillet, [augustus 1686], nr 578.

²⁴⁵ Blijkens een brief aan [Du Bos], [13 mei 1697], nr 1194 had Bayle deze (oorspronkelijke) versie medio 1697 nog niet in zijn bezit.

Charles IX van Varillas (28); de *Socrate chrétien* van Balzac (27); het *Commentaire sur les Epitres d'Ovide* van Méziriac (27); *De plagio literario* van Thomasius (27);²⁴⁶ de *Anecdotes de Florence* van Varillas (27); de *Satires* van Boileau-Despréaux (26); het *Mystere d'iniquité, ou l'Histoire de la Papauté* van Du Plessis Mornay (26); de *Doctrine curieuse* van Garasse (26); de *Vita Aerodii/Menagii* van Ménage (26); de *Polyhistor* van Morhof (26); de *Epistolae* van Vossius (26); de *Animadversiones philologicae & historicae* van Crenius (25); de *Apologie des grands hommes accusez de magie* van Naudé (25); de *Exercitationes Plinianaee* van Saumaise (25); de *Mémoires* van Marolles (24); de *Epistolae praestantium ac eruditorum virorum* (de z.g. 'Lettres des Arminiens') (24); de *Réponse au Mystère d'Iniquité du Sieur du Plessis* van Coeffeteau (23); de *Apologie pour la Réformation* van Jurieu (23); de *Histoire du concile de Trente* van Sarpi, in het Frans (23);²⁴⁷ de *Entretiens* van Balzac (22) en de *Lettres choisies* van Balzac (22); de *Opera* van Bochart (22); de *Histoire du Calvinisme* van Maimbourg (22); de *Origine de l'imprimerie de Paris* van Chevallier (geleend van H. Basnage) (22); het *Journal historique et chronologique* van Saint-Romuald (22); de *Opusculs* van Colomiès (21); de *Bibliographia politica* van Naudé (21); de *Histoire de l'Hérésie* van Raemond (21); het *Abrégé chronologique et historique* van Saint-Romuald (21); de *Histoire de François I* van Varillas (21).

Bayles eigen werk is uitstekend vertegenwoordigd met de *Pensées diverses sur les comètes*, in 48 artikelen,²⁴⁸ de *Nouvelles lettres contre l'histoire du Calvinisme de Mr. Maimbourg*, in 47 artikelen, de *Critique générale de l'histoire du Calvinisme de Mr. Maimbourg*, in 27 artikelen, en het *Commentaire philosophique* in 21 artikelen.²⁴⁹ Naar al deze boeken, 69 in totaal, wordt in telkens meer dan 1% (met een ondergrens van 21) van de artikelen uit de *Dictionnaire* verwezen. Indien de hierboven reeds genoemde bio- en bibliographica en de dictionnaires met een aandeel van meer dan 1% worden meegerekend, stijgt dit totaal tot 117.

Toch wordt naar de meeste van deze items in de handbibliotheek niet werkelijk frequent verwezen; alleen de combinatie bibliografieën van Gesner/Simler/Frisius en de *Historia* van De Thou halen de 10%, de *Bibliotheca* van König komt tot 8%, de

²⁴⁶ Over dit boek klaagde hij al in de *Nouvelles* dat het in de Republiek nergens te koop was. In 1689 leende hij het boek van Graevius, in 1693 kreeg hij het van Van Almelooven. Cfr de *Nouvelles* van juni 1684, OD IV, p. 65; aan Graevius, 16 februari 1689, nr 677; van Van Almelooven, 8 mei 1693, nr 866. In 1684 had Bayle vergeefs gepoogd het door een vriend te Hamburg te laten kopen, aan dezelfde, 6 augustus 1684, nr 278.

²⁴⁷ De Italiaanse versie komt aan bod in acht artikelen.

²⁴⁸ Met bovendien tweemaal een verwijzing naar de *Addition aux pensées* en driemaal naar de *Continuation*.

²⁴⁹ Volledigheidshalve: *Janua coelorum reserata* en de *Cabale chimérique* in 10, de *Entretiens sur la cabale chimérique* in 6, de *Réponse aux questions d'un provincial* in 5, de *Chimère de la cabale de Rotterdam démontrée* in 5, *Le retour des pièces choisies* en de *Réflexions sur un imprimé* in 3, de *Déclaration de Mr. Bayle* in 2, het *Avis au petit auteur des petits livrets* in 1. Het *Avis important aux réfugiés* komt in 6 artikelen aan bod.

Jugemens des Savans van Baillet tot 6%, de *Bibliothèques* van La Croix du Maine en Du Verdier komen nog tot elk 5%; alle andere uitgaven blijven daar weer onder. Vooral bij de biographica zijn er hele reeksen uitgaven die gezien de signatuur van de *Dictionaire* duidelijk tot de handbibliotheek behoren, maar die desondanks niet meer dan spaarzaam zijn benut. Uiteraard dienen deze cijfers wel in het juiste perspectief te worden gezien. Naar de *Bibliotheca* van Alegambe/Sotuel wordt in 67 artikelen verwezen, maar de *Dictionaire* telt ook niet meer dan 42 artikelen over jezuïeten; in 45 artikelen uit de *Dictionaire* betreft het wiskundigen, astronomen, astrologen, natuurkundigen of chemici, terwijl Vossius' *De scientiis mathematicis* 65 keer wordt benut; in 89 artikelen is de hoofdpersoon medicus, terwijl *De scriptis medicis* van Van der Linden/Mercklin 59 keer aan bod komt; de *Bibliotheca* van Antonio voor Spaanse schrijvers na 1500 wordt voor 39 artikelen benut, terwijl Spanje op 49 artikelen voor de nieuwe tijd mag bogen; de *Dictionaire* telt 214 artikelen over personen uit het zestiende-eeuwse Frankrijk, terwijl in 196 artikelen naar de *Historia* van De Thou wordt verwezen. Aldus beschouwd, kan voor vele boeken het gebruik toch hoog worden genoemd, ook al is het laag als het op het totaal aan artikelen uit heel de *Dictionaire* wordt gedeeld. De thematiek van de artikelen is dermate divers, dat ook niet mocht worden verwacht dat het bronnenbestand een serie *passim* gebruikte boeken zou opleveren. Als Bayle zich uitsluitend of zelfs maar in hoofdzaak op het presenteren van materiaal over publicisten zou hebben toegelegd, zou hij zeker nog veel intensiever gebruik hebben gemaakt van bibliographica; in werkelijkheid was het auteurschap van de hoofdpersoon van een artikel vaak niet meer dan bijzaak. Als Bayle zich omgekeerd vooral had geïnteresseerd voor personen uit de wereld van staatkunde en krijgskunst zou hij ongetwijfeld zijn biographica veel breder hebben geraadpleegd; in werkelijkheid was het hier vaak het detail dat zijn aandacht gevangen hield. Daarbij komt dat Bayle nooit naar volledigheid heeft gestreefd en hij dus niet - in de stijl van Moréri - allerlei uit standaard- en andere werken bijeengeraapte gegevens nodig heeft gehad om zijn artikelen met bio- of bibliographica te completeren. Het was bovendien niet zijn gewoonte blind te varen op autoriteiten, zeker als die hun gezag niet ontleenden aan de kwaliteit van hun werk, maar slechts aan de omstandigheid dat ze monnikenwerk hadden geleverd waar anderen voor waren teruggeschrokken. Als een ander betere gegevens bood, in een overzichtswerk, een monografie of zelfs in een boek met een heel ander thema, kreeg die informatie voorrang en hing het van de omstandigheden af of ook de alom gekende autoriteit nog een vermelding kreeg. Niet de herkomst deed het meest ter zake, maar de kwaliteit. Zelfs de *dictionaire* van Moréri, uitgangspunt voor heel de *Dictionaire*, mikpunt bij uitstek voor een kritiek zonder respijt, brengt het niet verder dan een gebruik in 35% van de artikelen.

7. De klassieken

Van een werkelijk frequent gebruik kan in feite slechts worden gesproken bij een speciale serie bronnen, de teksten van klassieke en vroegchristelijke auteurs. In de verantwoording bij deze studie is reeds uiteengezet dat Bayles verwijzingen naar deze auteurs bij de reconstructie van het bronnenbestand van de *Dictionaire* op de

naam van de auteur werden geordend, omdat het ondoenlijk was op enigerlei andere wijze verantwoord orde te scheppen in de talloze verwijzingen waarin wordt volstaan met de naam van boek en hoofdstuk, zonder aanduiding van de editie. Waar alle andere bronnen in boekvorm op titel werden geordend, dient een kwantitatieve vergelijking van het gebruik in deze twee categorieën dan ook met voorzichtigheid te worden gehanteerd. De cijfers spreken echter een taal, die moeilijk kan worden misverstaan. Van alle boeken uit de (vroeg)moderne tijd die in de *Dictionaire* worden gebruikt, 3756 in getal, brengt slechts 3% het tot een vermelding in meer dan 20 artikelen; daar staat tegenover dat maar liefst 80 van de 267 in de *Dictionaire* opgevoerde klassieke en vroegchristelijke auteurs in meer dan 20 artikelen worden vermeld (30%), waarbij er zelfs 30 in meer dan 50, en tien in meer dan 100 artikelen figureren: Pausanias (108), Juvenalis (109), Tacitus (111), Athenaeus (125), Strabo (132), Virgilius (164), Plinius de oudere (174), Horatius (227), Cicero (229) en Plutarchus (273).

Veel van de hier bedoelde gegevens zijn ongetwijfeld afkomstig geweest uit veel oudere aantekeningen, met name uit het door Bayle in zijn jeugd aangelegde notitieboek met klassieke citaten en zijn samenvatting uit 1672 van een aantal biografieën van Plutarchus naar de vertaling van Amiot (die in de *Dictionaire* dan ook *passim* wordt gebruikt).²⁵⁰ Daarnaast was Bayle uiteraard een ijverig gebruiker van de edities *cum notis variorum*, waarin anderen al voor hem hadden bijeengelezen wat er aan wijsheden over de auteur was gedebiteerd; zo verwijst hij veelal naar Justinus in de editie *cum notis variorum* onder auspiciën van Graevius, Leiden 1683 en naar de Diogenes Laërtius *cum notis variorum* onder auspiciën van Ménage, Amsterdam 1692. Maar heel wat edities had hij ook zelf onder ogen gehad: zo verwijst hij naar Plutarchus in edities uit 1567, 1615, 1620, 1621, 1624 en 1637 en in commentaren en/of vertalingen van Amyot, Boxhornius, Crusenius, Dacier, Le Fèvre, Maussac, Turnebius, Xylander, Wolfius; naar Augustinus' *De Haeresibus* in de editie van Danaeus, Genève 1578, en *De Civitate Dei* in de editie van Coqueus, Frankfurt 1661; naar Plato in edities uit 1534, 1539, 1556, 1559, 1578, 1602, 1626 en 1685 en in commentaren/vertalingen van Ficinus, Grynæus, Hopperus, Le Roi, Maucroix, Serranus, Sozomenes; naar Diodorus Siculus in edities uit 1548, 1559, 1604 en 1611 en in commentaren/vertalingen van Etienne, Rhodomanus en Valois; naar Cicero in edities uit 1498, 1528, 1558, 1582 en 1685 en in commentaren/vertalingen van Abram, Beroaldus, Bosius, Corradus, Graevius, Gronovius, Hegendorphin, Lambinus, Lescalopier, Aldus en Paulus Manutius, Maturantius, Marsus, Parrhasius, Patricius, Popma, Proust, Sturmius, Victorius; naar Tertullianus in een editie uit 1614 en in commentaren/vertalingen van La Barre, Marcellius, Pamelius, Rigault en Saumaise; naar Horatius in edities uit 1582 en 1615 en in commentaren/vertalingen van Crucius, Chabot, Dacier, Fabrinus, Grasserus, Lambinus en de gebroeders Le Chevalier d'Agneaux. Dank zij het bewaard gebleven klad van een blijkbaar nooit verzonden brief aan Minutoli is ook het verhaal over de versie van de gebroeders d'Agneaux bewaard gebleven: Bayle had er in 1674 in een boerenhuis te Lamber-ville (in het Pays de Caux, ten westen van Rouen) een wormstekig en ook overigens niet al te schoon exemplaar van gevonden dat hij kennelijk meteen heeft geëxcer-

²⁵⁰ Cfr *supra*, hoofdstuk II, p. 90.

peerd.²¹ Het verhaal is des te treffender omdat het getuigt van de onverzadigbare leeshonger van Bayle (hij had in Lamberville geheel zonder boeken gezeten) én omdat het bewijst dat het Bayle bij de klassieken, zoals overal elders, om de inhoud ging. Hij was nieuwsgierig naar ieder commentaar, iedere vertaling, maar het bezit van het boek interesseerde hem vooral in relatie tot het gebruik. In 1699 zond hij de toekomstige graaf van Shaftesbury zijn eigen Plato in de vertaling van Serranus uit 1578 in folio en zijn eigen Xenophon in de editie 1581 in folio, nadat hij er niet in was geslaagd op een veiling exemplaren ervan voor Shaftesbury te verwerven. Hij zou zelf wel andere edities kunnen vinden.²²

Bayle heeft klassieke en vroegchristelijke werken als bron benut, zoals hij andere bronnen benutte: als volwaardige bron, indien daartoe aanleiding was; met waarschuwend commentaar, als hij niet kon instaan voor de betrouwbaarheid van het beweerde; als onderwerp van kritische beschouwingen, waar hij dat wenselijk vond. Hij had weinig op met auteurs als Pausanias (die desondanks in 108 artikelen aan bod komt), omdat die te veel oog had gehad voor beelden en schilderijen en te weinig voor de juistheid van zijn verhalen, met Justinus (53 artikelen), aan wie hij een gebrek aan oordeelsvermogen verweet, of de auteur van het zogenaamde *Suidae lexicon* (100), wiens dictionaire hij chaotisch vond.²³ Waar hij ze als informanten benutte, deed hij dat bij gebrek aan beter. Auteurs als Ammianus Marcellinus (43), Tacitus (111) of Diogenes Laërtius (92) daarentegen nam hij volstrekt serieus. Hij gebruikte ze even gretig als vanzelfsprekend om er zijn artikelen over de klassieke oudheid - bij voorbeeld de 54 artikelen over filosofen - gestalte mee te geven.

Juist bij de klassieken - in veel mindere mate bij de vroegchristelijke auteurs - was er bovendien nog een bijzonder en kenmerkend gebruik aan de orde, dat van grote invloed is geweest op het totaal aan verwijzingen en dus voor het gedocumenteerde gebruik, zowel voor het totaal per auteur als het totaal voor de klassieken samen. Het ging Bayle bij klassieke auteurs lang niet altijd om een gegeven dat overgenomen of een fout die bekritiseerd moest worden. Vaak ging het hem vooral om de trefzekerheid van een psychologische observatie, de diepzinnigheid van een gezegde, het prachtige taalgebruik, de fraaie vergelijking. De klassieken spelen een zeer voorname rol in de 'digressions' of 'réflexions', de bespiegelingen naar aanleiding van het eigenlijke betoog, waarmee de *Dictionaire* zo kwistig is gelardeerd.²⁴ Natuurlijk gaan deze bespiegelingen ook vergezeld van passende uitspraken van moderne auteurs, onder aanvoering van Ménage (in 22 artikelen), Boileau-Despréaux (18), Montaigne (13) en Erasmus (11), en met Bayles eigen werk in een glansrol (de *Nouvelles lettres contre Maimbourg* in 16 artikelen, de *Pensées diverses* in 11, de *Nouvelles* in 23 artikelen). Er wordt vanzelfsprekend ook druk verwezen naar

²¹ Aan Minutoli, 27 september-13 november 1674, nr 59.

²² Aan Shaftesbury, 19 mei en 5 juni 1699, nrs 1359 en 1361.

²³ Tenes e; Arsinoé (femme de Magas) c, Conon i; Dejotarus o.

²⁴ Cfr *supra*, hoofdstuk II, pp. 60-61.

de Schrift, in 75 artikelen;²⁵ daarenboven worden er ruim 300 spreekwoorden en zegswijzen aangehaald zonder aanduiding van de herkomst, in het Frans, Italiaans en bij uitzondering in het Spaans of Grieks, maar hoofdzakelijk in het Latijn; bij filosofische beschouwingen wordt het bewijs vaak geleverd via een formule uit de scholastiek.²⁶ De meeste bespiegelingen worden echter geïllustreerd met een klassiek citaat op naam: Horatius alleen al wordt in 130 artikelen te hulp geroepen, Virgilius in 91, Ovidius in 42, Tacitus in 26. We mogen aannemen dat in dit deel van de handbibliotheek bij uitstek sprake is van een 'boekenbezit' in het hoofd. Bayle had zijn klassieken steeds direct bij de hand, omdat hij ze eerder met honderden verzen en frasen tegelijk in zijn geest had gegrift.

h. De contouren van Bayles bibliotheek

Zonder de boeken in zijn handbibliotheek - of hij ze nu bezat of niet - zou Bayle geen dictionaire hebben kunnen schrijven. Toch zou hij met die boeken alléén evenmin de *Dictionaire* hebben kunnen schrijven. Zijn bio- en bibliographica en andere handboeken leverden de structuur voor zijn artikelen, maar het bijzondere van zijn *Dictionaire* haalde hij uit de ruim 3500 andere werken die in die artikelen ter sprake worden gebracht - en uit zijn eigen speciale gebruik van al die werken. Hij putte uit ruim 120 boeken met brieven, waaronder die van Goldast, Languet, Patin, Simon, Balzac, Erasmus, Vossius, Bembus, Sarrau, Casaubon en Scaliger, uit bijna 250 'vies', 'vitae', en 'vite', uit ruim 500 'histoires', 'historiae' en 'istorie'. We mogen hem met het nodige wantrouwen bejegenen wanneer hij in het artikel Aristarque (grammairien, remarque b) beweert dat hij een 'oneindig' aantal auteurs heeft doorgenomen op uitspraken over deze Aristarchus, maar omgekeerd klinkt het heel aannemelijk wanneer hij in het artikel over Aemilius (*in corpore*) verklaart dat hij meer dan 20 auteurs op biografische bijzonderheden over Aemilius had nagelezen.²⁷ In het artikel over de familie Chigi (remarque a) blijkt hij drie verschillende edities van *De piscibus Romanis* van Jovius te hebben geraadpleegd om de juiste lezing van één woord - het ging om een aperte drukfout, zo zegt hij achteraf - te

²⁵ In totaal wordt in 155 artikelen naar de Bijbel verwezen.

²⁶ E.g. 'a dictum simpliciter ad dictum secundum quid'; 'quodlibet ex quolibet quia quidlibet in quolibet'; 'quae sunt idem uno tertio sunt idem inter se'; 'ab actu ad potentiam valet consequentia'; 'ex nihilo nihil fit'; 'totum in toto et totum in singulis partibus'.

²⁷ Zonder succes, want hij had geen antwoord gekregen op een viertal brandende vragen over deze Aemilius, een Italiaan die in opdracht van Lodewijk XII naar Parijs was gehaald om er een geschiedenis van de koningen van Frankrijk te schrijven: wanneer hij naar Parijs was gekomen, wat zijn bezigheden voordien waren geweest, wat de eerste editie was van zijn geschiedwerk en of die editie al dan niet pas na zijn dood was verschenen.

kunnen achterhalen.²⁵⁸ In een marginale noot bij het artikel Castalion (remarque 1) zegt hij een bewering van Varillas in vijf verschillende edities van de Bijbel van Castalion te hebben nagezocht. Voor de artikelen Calvin en Schultingius raadpleegde hij niet minder dan 15 verschillende edities van Calvijns Instituties. Hij was heel dankbaar voor compilaties van *raria* zoals met name Crenius die publiceerde,²⁵⁹ ook al moest hij zich verbijten als een heel zeldzaam geworden uitgave, moeizaam achterhaald en uitvoerig geëxcerpeerd, via een heruitgave plotseling weer voor iedereen beschikbaar kwam;²⁶⁰ hij was opgetogen over het gemak van boeken met een 'ziel', een onberispelijke index,²⁶¹ en hij verborg zijn wrevel niet wanneer een boek, dat zonder index nauwelijks toegankelijk was, zonder die 'ziel' de wereld in werd gestuurd.²⁶² Waar kortere wegen ontbraken, aarzelde hij echter nooit zichzelf een weg te banen, tot voordeel van zijn lezers. Hij las zijn boeken van plat tot plat, altijd alert op gegevens, onvermoeibaar bedacht op wat er in een voorwoord, een voetnoot, een bericht van de uitgever, een approbatie of een opdracht aan wetenswaardigs zou kunnen staan. Hij had zijn twijfels over het nut van 'opera omnia', omdat ze er vaak toe leidden dat losse edities, waaruit zoveel gegevens over de geschiedenis van het werk kon worden gepuurd, al te voorbarig werden afgedankt.²⁶³ Elk boek *ex dono auctoris* werd dankbaar aanvaard, in de hoop dat het van enig nut zou kunnen blijken,²⁶⁴ elke aanwinst in de winkel van Leers werd gretig nagezien, elke auctiecatalogus werd scrupuleus geïnspecteerd op desiderata, koopjes of zelfs alleen maar op een goede beschrijving;²⁶⁵ hij aarzelde geen moment toen Le Duchat hem inzage wilde verlenen in het manuscript van zijn noten bij de *Satyre Ménippée*

²⁵⁸ Blijkens een brief aan La Monnoye van 18 augustus 1698, nr 1307, had hij dit boek zelf alleen in de editie Bazel (bij Froben) 1533.

²⁵⁹ Cfr e.g. *Judex in corpore*.

²⁶⁰ Aan Minutoli, 21 september 1693, nr 886 en Puteanus f, over Scioppius' *Corona regia*, een boek dat Bayle had geleend van Van Almelooven maar dat vrijwel onmiddellijk daarna integraal was afgedrukt in de *Historia sapientiae et stultitiae* van Christian Thomasius.

²⁶¹ Antonio a: 'Il y a cent bons conseils à donner sur la composition de ces Tables: on a raison de croire qu'elles sont l'ame des Livres.'

²⁶² Patin b.

²⁶³ Luther gg.

²⁶⁴ E.g. Crenius' *Animadversiones* (correspondentie met Crenius, *passim*); Graverols editie van Bunel, *Epistolae* (aan Pinsson, 17 september 1693, nr 885); Mayers *De fide Baronii et Bellarmini* (aan Nicaise, 18 maart 1697, nr 1173); Perizonius' *Specimen errorum Ulrici Huberi* (aan Perizonius, 9 maart 1693, nr 856) en *Dissertatio philologica de originis Babylonicis* (aan dezelfde, 12 juli 1694, nr 941).

²⁶⁵ Cfr e.g. aan Crenius, 11 november 1695.

de la vertu du Catholicon d'Espagne.²⁶⁶ Geen vriend was veilig voor verzoeken om hulp die, afhankelijk van de aard van de vriendschap, hun vertaling vonden in nederige smeekbeden of juist in zonder enige omhaal gepresenteerde lijstjes met titels. Hij verzamelde met de smaak van een fijnproever, maar met de eetlust van een veelvraat. Hij legde zichzelf geen beperkingen op, tenzij door tijdgebrek²⁶⁷ of omdat hij het boek simpelweg niet in handen kon krijgen. Heel zijn *Dictionaire* getuigt ervan dat hij de diepte in de breedte heeft gezocht, niet in een uitgelezen collectie standaardwerken, maar in zoveel mogelijk verschillende werken. Men kon niet weten wat er in een boek verborgen lag, als men het niet las.

Deze jacht op het detail waar dat detail maar te vinden was, vindt zijn weerslag in het imposante aantal bronnen van en in de *Dictionaire*: 267 klassieke en vroeg-christelijke auteurs, naar alle waarschijnlijkheid in minstens het drievoudige aantal edities; 41 gazetten en tijdschriften, 3756 boeken (afzonderlijk benoemde vertalingen wel meegerekend, afzonderlijk benoemde heruitgaven niet meegerekend) uit de moderne tijd.

De liefde voor het detail weerspiegelt zich ook in de enorme variatie in het type boeken dat in de *Dictionaire* figureert, van toneelstukken als de *Précieuses ridicules* tot werken uit de hogeschool van theologie en filosofie en van boeken uit Rotterdam tot boeken uit Niort, Gratz, Salamanca of Pozzoli; ze vertakt zich in de vele bijzondere uitgaven die Bayle aan zijn publiek presenteert, zoals een foliant met een werk van Raymundus Sebundus in gothische letters, in 1496 in Straatsburg gedrukt, kennelijk uit eigen bezit; de Franse vertaling van een werk van Columna, gedrukt door Jehan Du Pré te Lyon in hetzelfde jaar, in een exemplaar dat had toebehoord aan een kanunnik uit Antwerpen; een boek van John Dury waarin het origineel van een brief van de auteur was geplakt; een uitgave in het Frans van Grotius' boek over de waarheid van het christelijk geloof in civilité.²⁶⁸ Slechts in zijn talen heeft Bayle zijn lezers niet optimaal weten te bedienen. Zijn muze was niet polyglot: ze was uitermate bedreven in het Latijn, uitstekend thuis in het Grieks, deskundig in het Italiaans (in de *Dictionaire* met 158 boeken vertegenwoordigd), goed op de hoogte van het Spaans²⁶⁹ (dat met 16 boeken overigens slechts bescheiden is vertegenwoordigd), maar het Nederlands, Duits en Engels werd niet beheerst. Bayle kon putten uit het verzameld werk van Coornhert en uit de geschiedenis van de reformatie van Gerard Brandt, maar slechts dank zij de hulp van een informant die een aantal passages voor hem in het Latijn had vertaald. Ook bij de andere louter Nederlandstalige werken die hij ter sprake brengt: twee boeken van Ragstat a Weile, drie van Graswinkel, de *Belijdenisse* van Jelles, de *Katwykse oudheden* van

²⁶⁶ Aan Le Duchat, 12 februari en 16 maart 1695, nrs 968 en 970.

²⁶⁷ Cfr Barbarus (H) n, Baudius i.

²⁶⁸ Sebonde e; Columna a; Ferri f; Grotius (H) g.

²⁶⁹ Cfr K.R. Scholberg, o.c., pp 2-4. Hier zij overigens opgemerkt dat Scholberg zich vergist, wanneer hij verklaart (p. 17) dat Quevedo niet in de *Dictionaire* is vertegenwoordigd; cfr Brutus n, Graswinckel a, Louis XIII k.

Pars en de *Kerkelijke Historien* van Wtenbogaert,²⁷⁰ heeft hij zeker van dergelijke diensten gebruik gemaakt. Het lijkt geenszins toevallig dat een aantal van deze werken (Coornhert, Brandt, Ragstat a Weile, Wtenbogaert) voorkomt in de bibliotheek van Benjamin Furly, en vermoedelijk doelt Bayle dan ook op deze Engelse stadgenoot wanneer hij in het artikel over Coornhert zegt dat zijn informant het Nederlands zo goed beheerst.²⁷¹ Bij de werken in het Engels waaraan in de *Dictionnaire* wordt gerefereerd: de (Engelse) *Athenae Oxonienses*, de *Historical Collections* van Rushworth, de *Worthies of England* en de *Church History of Britain* van Fuller, *Camden's Britannia* van Gibson, de verzamelde werken van Milton en een vertaling van *De usu patrum* van Daillé,²⁷² is het al even duidelijk dat anderen (onder wie Pierre Des Maizeaux voor de *Church History* van Fuller) Bayle te hulp zijn geschoten. Het Duits moet het stellen met de eerder gememoreerde verwijzing naar de *Monatliche Unterredungen* (in vertaling) van Tentzel en met een mededeling in het artikel Fugger (remarque a) over een boek in het Duits met de portretten van de familie Fugger waarvan Bayle zegt dat hij het heeft gezien.

Bayles zorg voor het detail, voor elk gegeven op zijn juiste plaats kan voortreffelijk worden gedemonstreerd aan het feit dat niet minder dan 2086 van de 3756 bronnen uit de moderne tijd slechts voor één enkel artikel zijn benut en dat er niet minder dan 2656 (70%) slechts in een of twee artikelen aan de orde komen. Dat betekent uiteraard niet dat hij de boeken in kwestie niet integraal zou hebben geraadpleegd; het betekent veeleer dat hij er slechts op één plaats emplooi voor had en hij ze toch niet terzijde heeft laten liggen. De keerzijde hiervan is dat de inhoud van een artikel meestal op meer dan één bron berust.²⁷³ Natuurlijk is het bronnengebruik sterk afhankelijk van de omvang van een artikel: een zeer kort artikel kan geen overmaat bieden aan gegevens van verschillende herkomst, een louter verhalende tekst over een persoon wiens leven deugdelijk in een afzonderlijke biografie is gedocumenteerd leent zich evenmin voor veel andere grepen uit de boekenkast. Maar ook de inhoud van het artikel doet ter zake: het artikel met de meeste marginale noten (43) bij het corpus, Anaxagoras, heeft ondanks die vele noten en niet minder dan 19 remarques toch niet meer dan 56 bronnen, het artikel met de meeste remarques (39) én met de meeste marginale noten bij de remarques (281), Mahomet, heeft maar 34 bronnen; het fameuze artikel Manichéens heeft 22 bronnen, het artikel Calvin (een van de grootste) heeft er 56.²⁷⁴

²⁷⁰ Respectievelijk in de artikelen Koornhert; Hortensius (L), Koornhert, Lipse, Tapper; Weile; Graswinckel; Spinoza; Sixte; Aconce.

²⁷¹ *Cfr supra*, hoofdstuk II, p. 55.

²⁷² Respectievelijk in Abbot (G), Abbot (R) Junius (F II); Abbot (G); Abbot (G), Abbot (R), Alabaster; Baron (P); Camden; Milton, Periers; Daillé.

²⁷³ Bij het artikel Oecolampade ontbreekt een bronvermelding.

²⁷⁴ Onder bronnen is hier verstaan: een rechtstreeks geraadpleegd boek, een krant of tijdschrift, een klassiek of vroegchristelijk auteur of een bijbelplaats.

Het lijkt geen twijfel dat een aantal van 3756 bronnen (moderne auteurs) c.q. 4023 bronnen (moderne en klassieke auteurs) hoog, en zelfs zeer hoog mag heten, ook als de respectabele omvang van de *Dictionaire* (3131 bladzijden in de voor deze studie gebruikte editie) en het al even respectabele aantal artikelen (2035) in de beschouwingen worden betrokken. Het is echter niet onwaarschijnlijk hoog. In de drie jaar dat hij redacteur was van de *Nouvelles* heeft Bayle ruim 750 boeken doorgenomen voor recensies, annonces of signalementen; in de *Continuation des pensées diverses* worden 145 boeken geciteerd²⁷⁵ waarvan er 51 in het geheel niet in de *Dictionaire* figureren, hoewel het schrijven van de *Continuation* een tijdlang is gecombineerd met de herziening van de *Dictionaire* en het werk aan het supplement.²⁷⁶ Het aantal is evenmin onwaarschijnlijk, als we ons realiseren dat de bibliotheek van Furlly, die door vriend en vijand als imposant werd omschreven, in 4176 nummers is geveild en dat catalogi van de bibliotheken van Jacques Basnage en Jean Le Clerc 2843 en 2754 nummers telden.

Het bronnenbestand van de *Dictionaire* is een catalogus van Bayles lectuur, van boeken die door zijn handen waren gegaan, het is geen catalogus van de boeken in zijn studeervertrek. Het documenteert het boekenbestand van een leesbibliotheek, een deel van zijn geestelijk boekenbezit, samengesteld uit boeken die in een bonte rij waren geleend, gekocht of gekregen of waaraan enkel de herinnering bewaard was gebleven. Dat het een zeer aanzienlijk deel is geweest, staat buiten kijf. Juist omdat hij een *Dictionaire* schreef, had Bayle volop mogelijkheden er zijn eigen kennis tot dan toe in te inventariseren; en daarna leverde de *Dictionaire* het volmaakte alibi om gegevens van nagenoeg elk soort te blijven verzamelen, maar nu rechtstreeks, in de vorm van copij. Van 1689, toen hij zijn kritiek op Moréri ging bundelen, tot 1703, toen hij aan de serie *Réponse aux questions d'un provincial* begon, heeft Bayle zijn kennis vrijwel uitsluitend in de *Dictionaire* geordend.

De vraag in hoeverre de *Dictionaire* een betrouwbaar beeld geeft van de inhoud van Bayles bibliotheek (in de combinatie van een geestelijk en werkelijk boekenbezit) is hiermee reeds beantwoord. Uiteraard spreekt het voor zich dat de bibliotheek in zeer belangrijke mate door de *Dictionaire* is gevormd - en dus logischerwijs een inhoud vertoont die even divers is als de *Dictionaire* zelf. Door zijn werk als lexicograaf is Bayle binnen ruime grenzen een verzamelaar van rijp en groen kunnen blijven, hoe gericht hij ook - in verband met fouten en tekorten bij Moréri, in het verlengde van zijn eigen voorkeuren of om te kunnen voldoen aan de wensen van het publiek - naar materiaal heeft gezocht. De diversiteit in de *Dictionaire* en de diversiteit in de bibliotheek zijn echter niet eerst en vooral aan elkaar gerelateerd, ze verwijzen het eerst en het best naar de schrijver van de *Dictionaire*, de eigenaar van het boekenbestand. Bayle specialiseerde zich in de historisch/biografische lexicografie, omdat hij zich al veel eerder had toegelegd op het type geleerdheid waarop dat specialisme het beste gedijde. Via de habitus van de lexicograaf heeft hij in feite

²⁷⁵ Exclusief tijdschriften, de klassieken en bijbelplaatsen en exclusief die boeken waarnaar slechts wordt verwezen.

²⁷⁶ Cfr *supra*, hoofdstuk I, p. 46.

de habitus van een polyhistor kunnen blijven cultiveren. Men kan het ook zo formuleren dat hij niet heeft kunnen kiezen in zijn jacht op gegevens en dat hij die besluiteloosheid de vorm van een boek heeft gegeven; en evenzo kan men poneren dat hij zo veel mogelijk van wat hij verzameld had, heeft willen redden van het karig lot slechts één persoon van nut te kunnen zijn. Hij schoonde zijn materiaal niet op door het af te danken, maar door het uit te geven.

i. Epiloog

In zijn voorwoord bij het laatste deel van *Réponse aux questions d'un provincial* houdt Henri Basnage een autopsie op Bayles schrijversleven, die in hoge mate recht doet aan Bayles schrijverschap in de *Dictionaire*. 'De meeste lezers houden de uiteenzettingen die men hun voorschotelt voetstoots voor waar', zo meent Basnage; 'ze herhalen ze bovendien op het gezag van anderen alleen, zonder erbij na te denken of dat gezag wel terecht wordt uitgeoefend. Vaak is dit een gevolg van luiheid of desinteresse, vaak heeft men niet de middelen bij de hand om de gegevens te verifiëren, vaak is men zelf niet in staat tot het taaie handwerk waarbij de feiten in hun oorspronkelijke volgorde worden hersteld. Bij Bayle was dat alles heel anders: hij leek als geboren voor het najagen van fouten, hij liet zich door geen enkele grote naam imponeren, hij stelde gebeurtenissen ter discussie waarvan de toedracht tot dan toe volstrekt helder had geleken, hij had zorg en belangstelling voor het kleinste detail; hij had zijn planken gevuld met de boeken van alle partijen, om hun tegenstrijdigheden in een rechtstreekse confrontatie op te lossen in de ware lezing. Niemand maakte beter gebruik van dat soort geschriften dan hij: hij haalde ze van onder het stof vandaan en gebruikte ze om zaken op te helderen die niemand in twijfel trok en die desondanks een nadere studie verdienden.'²⁷⁷

Voor de goede verstaander klinkt hier de echo door van de woorden die Bayle zelf in de *Nouvelles* van juli 1684 aan de *Acta Sanctorum* heeft gewijd: men moest wel van ijzer zijn en met een eindeloos geduld zijn gezegend om zijn levenswerk te willen maken van het verzamelen van heiligenlevens - de meeste geleerden zouden liever naar de mijnen worden gestuurd.²⁷⁸ Basnage, een 'bel-esprit' die zelf de brede blik en de grote lijnen prefereerde, heeft er zeker verbaasd over gestaan dat iemand zich zó vast kon bijten in wat anderen - terecht, vond hij - in het stof hadden laten liggen.

Elk boek vol details heeft zijn nut; er was een ruime markt voor compilaties waarin het de lezers naar Duitse snit gemakkelijk werd gemaakt de tekorten in hun kennis en de leemtes in hun eigen boekenbestand te compenseren, met name als de compilerator de autoriteit die hem door zijn publiek werd toebedeeld niet op zich nam zonder een gedegen onderzoek naar de waarde van wat hij in zijn boek verwerkte. Door de zo zorgvuldige presentatie van het bewijsmateriaal en de rijkdom

²⁷⁷ OD III, p. 1010.

²⁷⁸ OD I, p. 85.

aan gegevens zou de *Dictionaire* een begerenswaardig bezit voor vrijwel iedereen zijn geweest, ook als een ander, mits toegerust met dezelfde acribie, de pen had gevoerd.

Het typerende van de *Dictionaire* is echter gegeven met de schrijver. Door de *Dictionaire* te schrijven, gaf Bayle voor het front van heel geletterd Europa de constituerende elementen van zijn geleerdheid bloot: dag in dag uit bouwde hij aan zijn eigen eruditie, en dag in dag uit heeft hij, vele jaren lang, de lezers van zijn *Dictionaire* in die eruditie laten delen. De keuzes in zijn *Dictionaire*, de boeken die hij verwerkt, de themata die hij behandelt, de vragen die hij stelt zijn niet die van een willekeurige erudiet met veel tijd, weinig afleiding, een stevige dosis doorzettingsvermogen en goede connecties in de wereld van het boek. Het zijn even zo vele verbijzonderingen van een geest vol originaliteit, vertolkt op de manier van de polyhistor, met de voor een polyhistor zo kenmerkende liefde voor het vele en het kleine, maar met de durf van de volgende eeuw. De *Dictionaire* biedt zelfs de meest argeloze lezer met elk feit en elke titel ook de catalogus van die geest.

Slotbeschouwing

Wie, aangelokt door de reputatie van Bayle, in de *Dictionaire* het spoor van de filosoof van Rotterdam wil traceren, dient zich voor te bereiden op een moeizame tocht langs onafzienbare vlakten van bio- en bibliografische, historische, chronologische en filologische details, tot vervelens toe bediscussieerd en uitgelicht, en langs steile klippen van trivialiteit en betweterij. Om met de schrijver zelf te spreken: 'een tocht als die van een karavaan, waar men vele mijlen reist zonder een fruitboom of een bron te vinden'.¹ De *Dictionaire* is noch een *Lexicon rationale* in de stijl van het filosofisch lexicon van Etienne Chauvin, noch een *Encyclopédie* avant la lettre, maar werkelijk en vooral wat de titel belooft: een historisch-betogend woordenboek waarin tevens kritisch wordt verklaard waarom de feiten zó en niet anders zijn.

Wie, aangelokt door de uiterlijke verschijning van de *Dictionaire* en verleid door de titel, zou denken een dictionaire zonder meer in bezit te krijgen, zou op zijn beurt echter in zijn verwachtingen worden bedrogen. De *Dictionaire* is wel een dictionaire in de gebruikelijke zin, maar slechts voor die trefwoorden welke de auteur in zijn eigenzinnigheid de moeite van het vermelden waard heeft gevonden, en dan nog enkel voor zo ver hij het noodzakelijk vond die trefwoorden te behandelen op een wijze zoals die elders gebruikelijk was. Maar dat is zelden het geval. Naar volledigheid wordt niet gestreefd, noch in de keuze van de trefwoorden, noch bij de behandeling ervan. Bayles waarschuwing dat zijn *Dictionaire* slechts complementair wilde zijn ten opzichte van andere werken kan hier wel als verontschuldiging, maar niet als verklaring dienen. De orde die in de complementariteit kan worden onderscheiden, is de unieke orde die enkel tot Bayles eigen preoccupaties kan worden herleid.

Wie Bayle zoekt, is in de *Dictionaire* evenwel aan het enig juiste adres. De *Dictionaire* typeert hem veel meer en veel beter dan zijn denkbeelden alleen dat zouden kunnen doen. Als filosoof kan hij via andere werken wellicht beter worden doorgrond, maar de kwintessens van zijn geleerdheid kan niet beter worden begrepen dan via het boek waarin hij die geleerdheid in al haar rijkdom over het voetlicht heeft gebracht. De inhoud van de *Dictionaire* typeert vooral zijn auteur, en niet het verhaalde.

Bayle zelf zei naderhand dat hij nooit aan een eigen dictionaire zou zijn begonnen, als Leers' Parijse handelsvriend Denis Thierry voldoende vaart had gezet achter het plan voor een heruitgave in Frankrijk van de dictionaire van Moréri; voor deze heruitgave had hij correcties en aanvullingen zullen leveren. Er is weinig reden aan de juistheid van deze bewering te twijfelen: als Bayle zijn kritiek op Moréri rechtstreeks had kunnen exploiteren, had hij niet op zoek hoeven gaan naar andere mogelijkheden om de wereld kond te doen van de vele tekorten die hij inmiddels aan diens dictionaire had ontdekt. Hij zou zijn aanvullingen en correcties hebben ingediend en zich vervolgens op uitgaven van een ander kaliber hebben geconcentreerd. Nu hadden zijn werkzaamheden voor Leers en Thierry tot resultaat, dat

¹ Cfr aan Marais, 2 oktober 1698, nr 1316.

hij zich in alle scherpte rekenschap kon geven van het onthutsende aantal onbetrouwbaarheden in boeken die door hun statuut of op grond van de ronkende beloften van hun auteur door het publiek als gezaghebbend werden aanvaard, terwijl hij bovendien volledig vrij bleef zijn bevindingen op eigen kracht in die scherpte aan het publiek te presenteren. En wat lag er meer voor de hand dan dat hij voor zijn eigen uitgave de vorm koos van het voornaamste object van zijn kritiek, de dictionaire van Moréri, zoals het voor zijn uitgever Leers voor de hand lag hem steun te geven voor een werk in die vorm, toen hij zijn fonds niet via Thierry met een historisch woordenboek bleek te kunnen verrijken?

Als er iets beslissend is geweest, was het wel deze keuze. Bayle was gezegend met een even messcherpe als oorspronkelijke geest, maar hij blonk niet uit door orde of doelgerichtheid en zijn talenten kwamen niet zozeer spontaan uit de verf als wel na impulsen van buitenaf - bij uitstek dus in het debat. Zijpaden waren voor Bayle niet minder belangrijk dan hoofdwegen - hij had moeite ze te onderscheiden. Als hij zich een doel koos, was het altijd zo breed dat allerlei zeer vergaande vertakkingen mogelijk waren, en omgekeerd had hij steeds concrete aanknopingspunten nodig om zijn doel voldoende helder voor zich te kunnen zien. Hij was uiterst veelzijdig in zijn belangstelling, maar had niet de discipline de brandpunten van zijn interesse ordelijk te rangschikken en ze daarna één voor één in de afgesproken volgorde af te werken. Het was bij hem steeds een vlinderen van thema naar thema, een 'hier en nu', en een 'hier en overal'.

Door zijn keuze voor een dictionaire heeft Bayle deze tekorten niet alleen kunnen verbloemen, hij heeft ze in voordelen om kunnen buigen. De veelvormigheid waarmee eruditie in een dictionaire gestalte kon worden gegeven, paste voortreffelijk bij het fundamentele gebrek aan discipline dat hem voortdreef naar steeds weer nieuwe vergezichten. Hij vond houvast in de dictionaire van Moréri en in alle andere werken die hij op fouten had doorgenomen, hij benutte ze gretig als fundament voor de constructies waarvoor ze hem het idee hadden gegeven, hij gebruikte ze als aanhechtingspunten om er kriskras zijn eigen spinsels aan vast te knopen.

Daar de oorsprong van de *Dictionaire* ligt in Bayles correcties en aanvullingen op de dictionaire van Moréri, is het weinig verwonderlijk dat hij volgens de eerste opzet slechts een 'Dictionaire Critique' had bedoelen te schrijven. In feite ging Bayle echter veel verder: met de 'Dictionaire Critique' heeft hij de gronden en grenzen van zijn eruditie willen afbakenen op de wijze die hem het meest zinnig leek, omdat ze het beste paste bij zijn bijzondere signatuur als geleerde, voor zo ver hij die signatuur bij zichzelf herkende. Voor het leeuwedeel van zijn lezers in spe kwam dit voornemen evenwel veel te vroeg. Ondanks de staat van dienst die hij met zijn *Nouvelles* had opgebouwd, waren zij vooralsnog niet bereid hem het krediet te geven dat hij hun met zijn *Projet et Fragmens* had gevraagd: te mogen schrijven zoals hij zou willen schrijven, over themata die hij interessant achtte, met de accenten die hij het belangwekkendst vond. De 'Dictionaire Historique et Critique' was een ingrijpende concessie aan de smaak van het publiek, om praktische redenen, maar geenszins van harte gedaan. Maar binnen de voorwaarden van die concessie heeft Bayle getracht, bewust en onbewust, te redden wat er te redden viel, heeft hij nu eens aarzelend, dan weer strijdlustig verdedigd wat hem het meest na aan het hart lag: het recht op eruditie van een filologisch kaliber met de klassieke wereld in het

middelpunt, de zin voor het detail, het gelijk van een kritische houding tegenover elk soort gezag dat zich met argumenten alleen niet wist staande te houden, de vrijheid alles te onderzoeken wat er te onderzoeken viel op welk terrein dan ook. Zijn historische beschouwingen, met wisselende zorg in het betoog geplaatst, betekenden veelal slechts een stap terug om vervolgens des te sterker uit te kunnen halen, een adempauze voor lezers die hem op al zijn kronkelwegen niet bij hadden weten te houden. Het publiek had een '*Dictionaire Historique et Critique*' gewild, en aan die wens had Bayle voldaan. Maar Bayles lezers zouden een ander als schrijver hebben moeten engageren, als zij een inhoud als die van de dictionaire van Moréri hadden geëist.

Omdat Bayle zich bij het schrijven van zijn *Dictionaire* zo'n bijzondere vrijheid heeft gegund, is dit *magnum opus* kunnen uitgroeien tot een egodocument van indrukwekkende omvang, een intellectuele autobiografie. In de *Dictionaire* laat hij zien hoe hij schrijft: direct, spontaan, zonder aarzeling. En tegelijkertijd toont hij daarmee hoe hij denkt: glashelder, maar zonder veel coördinatie; gretig, associatief, met een reflexiviteit die een omweg nodig heeft via pen en papier. Maar zelfs die openheid - die zowel een keuze is geweest als een noodzakelijk kwaad, omdat hij au fond niet anders kon - is hem niet genoeg. Waar hij anderen niet op hun woord gelooft, eist hij van zijn eigen lezers evenmin dat ze hém op zijn woord geloven. Hij biedt ze het resultaat aan van zijn bevindingen, maar geeft ze tevens de gelegenheid het onderzoek geleid aan zijn hand te herhalen en zo zijn conclusies volledig tot de hunne te maken. Zoals de boeken die hij zelf consulteerde, ingericht hadden moeten zijn, zo heeft hij zijn *Dictionaire* georganiseerd. Voor de onderwerpen die hij behandelde voor zo ver dat tenminste gebeurde - zouden zijn lezers niet opnieuw bij een derde te rade hoeven gaan: in de *Dictionaire* vonden ze alles wat ze nodig hadden. Bayle heeft zijn *Dictionaire* zo getransformeerd van boek tot bibliotheek, veel meer dan anderen dat tot dan toe hadden gedaan: bij een auteur als Moréri kreeg men hooguit de gebruikte titels te lezen, via de *Dictionaire* was men in staat - indirect weliswaar, maar was de vreugde daar minder om, als de honger voldoende groot was geweest? - in de boeken zelf te lezen. In de ruim 3000 bladzijden van zijn *Dictionaire* heeft hij controleerbaar samengevat wat hijzelf aan kennis had vergaard, als resultaat van een leven van geleerdheid. De *Dictionaire* is daarmee veel meer dan een autobiografie: het is een beredeneerde bibliografie.

Appendix I: De chronologie van de *Dictionaire*¹

- 901100 In november 1690 vatte Bayle het plan op voor een 'Dictionaire critique' en besloot hij tot een 'projet' met enkele proeven; kort daarop werd het eerste blad gedrukt; door de problemen met Jurieu moest het werk worden onderbroken (920522(811)).
- 911213(784) Vraagt informatie over Seymour.
- 920100 In januari 1692 werd het derde blad gedrukt (920522(811)).
- 920313(804) Door de koude is de drukkerij drie weken gesloten geweest.
- 920505 Datum van Leers' 'Avis du libraire' bij het *Projet*.
- 920522(811) Het *Projet*, in 28 bladen in octavo, was op 14 mei af.
- 920522(812) Het *Projet* is sedert 7 of 8 dagen af. Het telt 25 bladen minus het voorwoord.
- 920727(A) Bayle werkt aan zijn *Dictionaire*, een deel in folio (H. Basnage aan G.W. Leibniz, C.I. Gerhardt, o.c., III, pp. 82-83).
- 920828(826) Vraagt informatie over Balzac.
- 920903(827) Werkte twee dagen geleden aan het artikel Morus.
- 920929(833) Vraagt informatie over Brunus.
- 921006(835) Vraagt informatie over Balzac.
- 921013(837) Spreekt over een deel in folio.
- 920000 Aragon (J) b.
- 930226(849) Het drukken zal pas komende zomer beginnen.
- 930305(853) Vraagt informatie over Aretin (P).
- 930305(854) Het drukken is nog niet begonnen; de *Dictionaire* zal meer dan 1000 pagina's in folio omvatten.
- 930324(858) Heeft het artikel Seymour (uit het *Projet*) reeds herzien.
- 930625(870) Het drukken begint over een maand.
- 930629(871) Werkte verleden week aan het artikel over Adrianus VI. Men gaat beginnen met het drukken van de *Dictionaire*. Vraagt informatie over Balzac en Priolo.
- 930629(872) Het drukken begint pas over een maand. Vreest dat er twee delen in folio nodig zullen zijn.
- 930709(A) Men zal deze week beginnen met het drukken (J. Basnage aan J.A. Turretini, De Budé I, pp. 163-164).
- 930717/
- 930814(876) Leers heeft eindelijk zetsel voor de *Dictionaire* en wil zo spoedig mogelijk een eerste proef (930717); het eerste blad is nog niet gecorrigeerd (930814).
- 930820(877) Het artikel Akakia is nog niet gedrukt.
- 930910(881) Men is eindelijk met het drukken begonnen.
- 930914(882) Er zijn pas 2 bladen gedrukt; het moeten er minstens 300 worden.

¹ Deze chronologische lijst biedt op jaar, maand en dag geordende gegevens uit de *Dictionaire*, Bayles correspondentie en zijn overig werk en enkele parallelcorrespondenties. Gegevens uit brieven zijn in het algemeen gedateerd op de datum van de brief. Bij deze data is het nummer van de brief uit de *Inventaire* van Labrousse, dan wel, als het een parallelcorrespondentie betreft, de letter A vermeld; in het laatste geval volgt na het gegeven de juiste vindplaats van de brief. Indien enkel de naam van een artikel wordt vermeld, betreft het een datering, vermeld in dat artikel in de *Dictionaire*.

- 930917(884) Er zijn 2 bladen gedrukt.
 930917(885) Vraagt informatie over Abélard.
 931001(888) Er zijn pas 6 bladen gedrukt.
 931001(890) De drukker is de lettercombinatie Ab nog niet voorbij; pas over enkele weken is Ak aan de orde.
 931113(895) Accius is heden gedrukt. Vraagt informatie over J. Adam.
 931229(904) Men begint aan de lettercombinatie Ag.
 930000 Abaris *in corpore* en b.
 930000 Abdas b.
 930000 Alciat (J P) d.
 940114(A) Er zijn 30 van de 100 bladen in folio gedrukt (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 39).
 940122(908) Het weer is slecht; er worden nog altijd niet meer dan 2 bladen per week gedrukt; het zijn er nog geen 40. Noemt de artikelen Accius, Alcée, Archilochus, Anacreon, Catulle, Perse, Ovide. Vraagt informatie over Alcmene.
 940208(909) Het artikel Alciat (André) is gedrukt.
 940308(915) Er zijn al bijna 60 bladen gedrukt; het moeten er 600 worden.
 940514(925) Vraagt informatie over Badius.
 940520(A) Er zijn meer dan 100 bladen gedrukt (H. Basnage aan J.A. Turretini, De Budé I, p. 181).
 940524(927) Men is nog steeds aan de A; corrigeerde gisteren blad 92, p. 368; het worden twee delen in folio, elk van 1200 pagina's.
 940527(928) Het artikel Amyot reeds lang gedrukt.
 940500 Brezé (A) b.
 940608(929) Men zal over 12 of 15 dagen beginnen met de B; de A zal 104 of 105 bladen tellen.
 940609(932) Vraagt informatie over Badius.
 940709(940) De drukkers kunnen geen 7 of 8 dagen op de proef wachten. Zendt de proef van het artikel Balzac.
 940726(944) De *Dictionaire* is nog aan de B.
 940810(A) De *Dictionaire* zal drie folio's omvatten (B. Furly aan J. Locke, De Beer V, p. 96).
 940813(947) De informatie over Babylas kwam te laat.
 940826(950) Het werk is moeilijk en vordert traag. Er zijn pas 140 bladen gedrukt; het moeten er minstens 600 worden; er worden er slechts 4 per week gedrukt.
 941129(958) Er zijn ongeveer 190 bladen gedrukt, hetgeen minder dan een derde is van het hele werk.
 941129(960) De *Dictionaire* zal twee delen in folio omvatten, elk van meer dan 1200 pagina's. Denkt dat de *Dictionaire* pas over twee jaar te koop zal zijn.
 940000 Apafi f.
 940000 Apulée *in corpore*.
 940000 Aretin (P) g.
 940000 Arnauld (A avocat) d.
 940000 Babylas f.
 940000 Babylone b.
 940000 Bellarmin f.
 940000 Benserade a.
 940000 Blondel (F math.) b.
 940000 Bullinger e.
 940000 Chamier *in corpore*.

- 940000 Longus e.
 950127(967) De drukkers zijn nog trager dan Bayle zelf; de zware winter heeft hun al meer dan drie weken gekost; er wordt al 18 maanden gedrukt en er zijn pas 200 bladen af; dat is nog geen derde, want de *Dictionaire* zal 600 à 700 bladen tellen; denkt dat de *Dictionaire* pas in januari 1697 te koop zal kunnen zijn.
- 950212(968) Het artikel Garnache is af. Vraagt informatie over Ferri.
 950316(970) Het artikel Boucher is (al enige tijd) gedrukt.
 950400(A) Er zijn ongeveer 150 bladen gedrukt ([H. Basnage] aan [Du Bos??], *Revue d'histoire littéraire de la France*, XIX (1912), p. 442).
- 950402(971) Het werk vordert gestaag maar langzaam; nauwelijks een derde is af.
 950414(972) Is nog iets verwijderd van de helft; het eerste deel, van ongeveer 330 bladen, zal pas aan het eind van de zomer gedrukt zijn; het tweede deel zal even groot worden en minstens anderhalf jaar vergen. Spreekt over de artikelen Etampes en Poitiers als geschreven.
- 950602(980) De delen van de *Dictionaire* zullen niet apart te koop zijn. Deel I zal pas eind augustus af zijn en ongeveer 330 bladen omvatten, de letters A tot en met G; deel II zal dezelfde grootte hebben; het drukken zal minder lang duren, maar toch een à anderhalf jaar vergen. Spreekt over de artikel Etampes en Poitiers als geschreven.
- 950626(982) Drelincourt had 960 pagina's en ontving gisteren pagina 993; de D blijkt vertraagd.
- 950712(984bis) Het eerste deel is bijna gedrukt; het geheel zal pas begin 1697 af zijn; elk deel zal ongeveer 330 bladen tellen.
- 950718(986) Het eerste deel zal 330 bladen omvatten ofwel meer dan 1300 pagina's, in folio; het zal over 15 dagen af zijn; het tweede deel van gelijke omvang zal onmiddellijk volgen en nog minstens 18 maanden werk kosten.
- 950727(A) Bayle vindt het goed dat H. Basnage het deel krijgt dat al af is. (H. Basnage aan Leers, Basnage III, p. 89).
- 950818(993) Vraagt informatie over Eysengrein en Heloïse.
 950822(995) Deel I, in 338 bladen, is af. Deel II zal dezelfde omvang krijgen; hopelijk kan het in een jaar worden gedrukt.
- 950820 Judith d.
 950900 Hospinien f.
 950900 Innocent XI h.
- 951020(A) Het eerste deel van de *Dictionaire* is af; het tweede zal over 7 of 8 maanden af zijn (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 103).
- 951000 Keller c.
 951000 Kotterus g.
- 951110(A) Het eerste deel is af, maar het wordt pas te koop aangeboden als ook het tweede af is; men werkt er hard aan (H. Basnage aan H. Sloane, Basnage III, p. 105).
- 951110(A) Bayle schreef dat deel 1 in 338 bladen af is, dat deel 2 is gevorderd tot blad 55 en dat hij hoopt dat het geheel over uiterlijk 8 of 10 maanden te koop zal zijn (F. Janiçon aan J.A. Turretini, De Budé II, p. 104).
- 951111(1001) De *Dictionaire* is af tot de L, en dus tot bijna het derde part van het tweede deel; hopelijk kan het werk binnen een jaar verschijnen.
- 951123 Loyola v.
 951207 Louis XIII i.
 951218 Marca c.
- 951219(1007) De L is nagenoeg af, hetgeen betekent dat ongeveer een derde van deel

- 951222(A) twee af is. Betreurt het dat de informatie over Languet niet eerder kwam. De *Dictionaire* zal in april af zijn; het eerste deel is niet apart te koop (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 107).
- 950000 Epicure *in corpore*.
- 950000 Erasme x.
- 950000 Fontarabie b.
- 950000 Gomarus (aldus gedateerd in Bayles mémoire in *HOS* mei 1704/OD IV, p. 176).
- 950000 Gregoire VII b,o.
- 950000 Gretserus c.
- 950000 Grotius (H) *in corpore*.
- 950000 Guise (F) l.
- 950000 Jansenius f.
- 950000 Labourlote d.
- 950000 Lubienietzki a.
- 950000 Zuerius p.
- 960102(1012) Brodeau vernam van Le Duchat dat de *Dictionaire* uiterlijk over zes maanden zal verschijnen.
- 960109(1014) Het artikel Montgaillard kan over 1 maand worden gedrukt; er zullen nog 9 à 10 maanden nodig zijn.
- 960100 Maimbourg e.
- 960114(1016) De *Dictionaire* is al aan de M en zal voor het einde van dit jaar te koop zijn.
- 960204 Marets f.
- 960210 Nestorius *in corpore*.
- 960220(1031) Leers heeft veel werklieden aan het werk om de voltooiing te kunnen bespoedigen; men drukt ten minste 6 bladen per week; hoopt dat de *Dictionaire* voor het einde van het jaar te koop zal zijn.
- 960223(1034) Het laatste van de M wordt gedrukt, zodat twee derde af is.
- 960315(1038) De N is bijna geheel gedrukt; de *Dictionaire* zal aan het eind van het jaar kunnen verschijnen. Vraagt informatie over Gournai.
- 960319(1040) De *Dictionaire* zal eind dit jaar af zijn; men gaat beginnen aan de O, meer dan twee derde is dus af.
- 960400 Pauliciens f.
- 960426(1047) Bayle had Brodeau geschreven dat de *Dictionaire* voor het eind van het jaar af zal zijn.
- 960503(1052) Leers zet veel vaart achter de *Dictionaire* zolang de dagen lang zijn, zodat het werk voor het einde van het jaar af kan zijn.
- 960508(1053) Zendt zijn correspondent bladen met een artikel [Pereira].
- 960512(1054) Vernam met plezier dat Bayle toe is aan de P.
- 960531(1056) Leers wil kost wat kost dit jaar de *Dictionaire* af hebben.
- 960611(1060) De P zal deze week af zijn.
- 960621(1064) De *Dictionaire* zal over 3 à 4 maanden af zijn.
- 960709(1067) De drukkers vragen dringend om een artikel.
- 960700 Socin (F II) m.
- 960820(A) Er moeten nog slechts 90 bladen worden gedrukt à 6 bladen per week; de *Dictionaire* zal in oktober te koop zijn (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 116).
- 960900 Beaumont k ('Addition' DHC' deel 1).
- 961002(1103) Heeft het druk met index, errata, voorwoord.

- 961023 Datum van het voorwoord van de *Dictionaire*.
- 961026(1107) De *Dictionaire* is af; begint pas over 2 maanden aan het vervolg.
- 961029(1108) Afgelopen woensdag was alles af. Spreekt over vervolg.
- 961029(1109) Verleden week was de *Dictionaire* af, in twee delen, elk van meer dan 1300 pagina's; men kan ze in vier 'tomes' binden; spreekt over een vervolg.
- 961029(A) De *Dictionaire* zal deze week verschijnen; er is enig oponthoud geweest in verband met het privilege (H. Basnage aan J-G. Janiçon, Basnage III, p. 119).
- 961031(A) De index wordt gedrukt (H. Basnage aan J. Dufai, Basnage III, p. 121).
- 961108(1113) De *Dictionaire* zal eerstdaags naar de boekhandel in andere steden worden gezonden.
- 961108(1114) De *Dictionaire* af op 24 oktober.
- 961210(1132) Er is geen nieuwe editie van de *Dictionaire*; de eerste editie is nog volop te koop; de oplage is tussentijds sterk verhoogd, zodat een gedeelte moest worden bijgedrukt.
- 961213(1133) Spreekt over vervolg.
- 960000 Pareus ((DI) c.
- 960000 Pylade c.
- 960000 Puccius b.
- 960000 Rodon *in corpore*.
- 960000 Roy b.
- 960000 Tilli *in corpore*.
- 960000 Vander-Linden b.
- 960000 Wilhem a.d.
- 960000 Zenon (d'Elée) c.
- 970105(1142) Vraagt informatie over Boissard.
- 970105(1143) Van maart tot oktober 1696 is er met grote snelheid aan de *Dictionaire* gewerkt.
- 970106(1145) Vraagt informatie over Cayet.
- 970114(A) De eerste editie was nog voor ze af was geheel onder de boekhandel verdeeld (H. Basnage aan G.W. Leibniz, C.I. Gerhardt, o.c., III, p. 131).
- 970208(1155) Vraagt informatie over Valla.
- 970215(1159) Werkt aan een vervolg.
- 970311(A) Bayle werkt aan twee volgende delen (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 130).
- 970315(1169) Het artikel Cerisantes is af.
- 970318(1172) Is meteen begonnen aan het vervolg, dat evenveel bladen zal kunnen tellen als de *Dictionaire*; werkt ook al aan de herziening van de eerste editie ten behoeve van een eventuele tweede editie.
- 970300 Zabarella (J) g.
- 970415(1180) Is weer hard aan het werk. Vraagt informatie over Gonzague (L).
- 970513(1194) Vraagt informatie over Marius.
- 970526(A) Bayle heeft materiaal gereed voor twee nieuwe delen (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 136).
- 970600 Cataldus b.
- 970704(1207) Heeft het erg druk gehad met de herdruk van het eerste deel. Werkt aan revisie van de eerste editie. Het eerste deel is tweemaal gedrukt; in verband met de grote vraag had Leers de oplage tussentijds met 1000 exemplaren verhoogd; de wijzigingen zijn zeer beperkt gebleven. Zodra de volledige oplage geheel is verkocht, zal men beginnen aan de tweede

- editie.
- 970704(A) Bayle werkt aan een derde deel (H. Basnage aan F. Janiçon, Basnage III, p. 138).
- 970708(1208) Werkt aan het supplement.
- 970708(1209) Het artikel Gonzague (L.) is af. Vraagt informatie over Soranus.
- 970715(1214) Meer dan de helft van de *Dictionaire* is tweemaal gedrukt; toen men aan het begin van de P was, werd de oplage in verband met de grote vraag met 1000 exemplaren verhoogd; de A tot de P moesten daardoor worden bijgedrukt, maar de wijzigingen zijn zeer beperkt gebleven. Vraagt informatie over Croi.
- 970700 Zanchius (J) f.
- 970808(A) Bayle werkt aan twee supplementdelen (H. Basnage aan J.G. Janiçon, Basnage III, p. 142).
- 970819(1223) Er is nog geen sprake van een tweede editie; de eerste, in meer dan 2000 exemplaren, is nog volop te koop; pas als deze is uitverkocht, komt er een tweede, goed gecorrigeerd maar met weinig aanvullingen; alle nieuwe artikelen zullen worden ondergebracht in een vervolg of supplement; werkt aan dit vervolg. In het vervolg zullen de meeste filosofen uit de oudheid worden behandeld. Het artikel Carneade verleden week geschreven.
- 970829(1230) Spreekt van een supplement.
- 970917(1238) Het artikel Pomponace voor het supplement is al af. De bladen van de A ongeveer tot de P van de eerste editie zijn herdrukt, waarbij vele fouten zijn ingeslopen (*Suite des Réflexions*, OD IV, pp. 748, 752).
- 970900 Perez *in corpore*.
- 970900 Ruffi a.
- 971000 Henri III f.
- 971114(1258) Werkt aan supplement.
- 971100 Guise (J) a.
- 971209(1265) Vraagt informatie over Agreda.
- 970000 Castalion (aldus gedateerd in Bayles mémoire in *HOS* mei 1704/OD IV, p. 176).
- 970000 Mestrezat a.
- 970000 Panormita c.
- 980127(1281) Het werk aan het vervolg is onderbroken geweest door de schermutselingen met de kerkeraad; is erg achterop geraakt.
- 980223(1282) Werkt hard aan het supplement en corrigeert de eerste editie.
- 980310(1284) Zal deze week de letter A corrigeren aan de hand van de kritiek van La Monnoye.
- 980331(1288) Er valt nog niets te zeggen over de nieuwe editie van de *Dictionaire*; Leers begint er pas aan, als de exemplaren van de eerste editie uitverkocht raken.
- 980526 Het drukken begonnen (mededeling aan het slot van *DHC*², p. 3190).
- 980600 Adam (J) *in corpore*.
- 980707(1302) De letters A tot P van de eerste editie zijn bijgedrukt in verband met de tussentijds verhoogde oplage; er zijn veel fouten ingeslopen (*Lettre à Mr le D.E.M.S.*, OD IV, p. 764).
- 980700 Anchise a.
- 980801(1305) Verblijft sedert 15 dagen op een ander adres, onder andere omdat het voor de herziening van de eerste editie beter is dat hij geen boeken om zich heen heeft. Het artikel Jaccetius is af.

- 980818(1307) De herziening van de A op basis van de opmerkingen van La Monnoye is af.
- 980908(1309) Werkt aan een herziening van de *Dictionaire*, maar heeft veel hoofdpijn en begint de last van de ouderdom te voelen.
- 980920(1312) Heeft het erg druk met de *Dictionaire*, de drukkers vragen steeds om kopij, terwijl hij zich zeer moet ontzien.
- 981002(1316) Schreef verleden week het artikel Henault. Men zal pas de komende lente beginnen met het drukken van het supplement; het leek beter ermee te wachten tot de kopij af of grotendeels af zou zijn; de tweede editie, voorzien van de nodige correcties maar verder zonder veel aanvullingen, zal voorafgaan aan het supplement.
- 981024(1319) Vraagt informatie over de theoloog André, over Gelenius en over Sturmius (Jn).
- 981127(1323) Vraagt informatie over Sturmius (Jn) en Apulée.
- 981127(1324) De tweede druk van de eerste editie is niet goed gecorrigeerd; men drukte meer dan 25 bladen per week. B. gaf enkele addenda in deze druk. Vraagt informatie over Apulée.
- 981204(1326) Corrigeert de eerste editie en werkt tegelijkertijd aan het vervolg.
- 981205(1327) Spreekt over vervolg. Het artikel Ferri is al meer dan een jaar af. Leers wilde kost wat kost dat de *Dictionaire* voor de winter van 1696 af zou zijn. Spreekt over het artikel Bochart (M) als geschreven.
- 981205(1329) Vraagt informatie over Chigi (F).
- 980000 Ales d.
- 980000 Alting (H) g.
- 980000 Bellarmin x.
- 980000 Brutus (M J) d.
- 990101(1338) Vraagt informatie over Aretin (F).
- 990115(1340) De drukkers werken voortdurend aan de tweede editie. Heeft het erg druk met correcties en aanvullingen.
- 990119(1342) Het drukken van het supplement is nog niet begonnen; het ziet er naar uit dat eerst de tweede editie zal worden gedrukt; wanneer de tweede editie af zal zijn, is nog niet duidelijk, maar het lijkt waarschijnlijk dat het lang zal duren.
- 990208 Antonio d.
- 990226(1349) Vraagt informatie over Aretin (F).
- 990226(1350) Vraagt informatie over Begat.
- 990200 Apafi *in corpore*.
- 990402 Arnauld (A docteur) z.
- 990400 Athenagoras *in corpore*.
- 990502(1357) Het artikel Ancillon is al af.
- 990502(1358) Herziet zo nauwkeurig mogelijk de eerste editie.
- 990500 Beze s.
- 990611(1364) Het vervolg zal worden voorafgegaan door de tweede editie, waaraan hard wordt gewerkt. Leers heeft nog voldoende exemplaren van de eerste editie. Heeft het artikel Beaulieu aangevuld.
- 990614 Bosc (P) g.h.
- 990709(1367) Het artikel Serroni is al lang af, maar kan worden aangevuld.
- 990728 Rotterdam b.
- 990803(1371) Spreekt over vervolg. Vraagt informatie over Martellius.
- 990812(A) Men is al aan de C; het lettercorps is kleiner dan in de eerste editie (P. Coste aan J. Locke, De Beer VI, p. 667).

- 990827(1373) De tweede editie zal eind volgend jaar af zijn.
 990907(1374) Werkt hard aan de tweede editie.
 991000 Conecte e wordt gedrukt.
 991000 Dassouci *in corpore*.
 991103(1380) Men werkt vrij snel; sedert het begin van de zomer worden er 25 bladen per maand gedrukt; men zal zo voortgaan tot het einde.
 991203(1383) Is bezig met de E en moet binnen enkele dagen het artikel Ermite aan de drukkers geven.
 991220(1385) Het artikel Ermite is bij de drukkers.
 991229(1387) Wordt al meer dan vijf of zes maanden zo achtereenvolgd door de drukkers dat hij enkel tijd heeft voor de herziening van de eerste editie en de correctie van de proeven. Spreekt over supplement. Zal maatregelen nemen zodat het drukken van het supplement niet zo belastend zal zijn.
 990000 Arnauld (A docteur) bb.
 990000 Arnisaeus a.
 990000 Blondel (D) q.
 990000 Bosc (P) c.
 990000 Charles-Quint cc.
 990000 Dolet f.
 990000 Erasme *in corpore*, p.
 990000 Fontevraud r.
 000203(1391) De *Dictionaire* wordt al meer dan een jaar gedrukt; het werk zal nog minimaal 15 à 16 maanden duren, want in verband met zijn gezondheid werkt hij volgens het adagium 'festina lente'.
 000304(1395) Heeft dringend informatie nodig m.b.t. Guarini, auteur van de *Pastor fido*.
 000310(1396) De tweede editie is gevorderd tot het artikel Grotius; vraagt informatie over Grotius (H).
 000300 Guiscard *in corpore*, c.
 000403(1401) De tweede editie is gevorderd tot het einde van de G; de meeste artikelen Guise zijn al herdrukt. Vraagt informatie over de Guises.
 000423(1403) Het supplement pas nadat de tweede editie gedrukt zal zijn; pas aan de H, iets meer dan de helft. Er worden 6 bladen per week gedrukt. De tweede editie zal nog minstens een jaar vergen.
 000426(1405) De tweede editie zal aanzienlijk uitgebreid zijn; verwacht dat het werk pas tegen de zomer of de herfst van het volgend jaar te koop zal zijn.
 000508(1406) Vraagt informatie over Hospital. De gegevens zijn nodig voor eind volgende week.
 000500 Innocent XI l.
 000600 Kotterus g.
 000802(1412) Pas aan de L, zodat nog meer dan een derde resteert.
 000830(1416) De K is reeds gedrukt, de drukkers zullen weldra aan het begin zijn van de M.
 000906(1417) Spreekt over het artikel Lipse als af.
 000927(1421) Herziet de eerste editie en voegt er veel aan toe. De kopers van de eerste editie zullen hem de toevoegingen wel kwalijk nemen, maar het was niet te vermijden.
 001005(1422) Vraagt informatie over Marets.
 001022(1423) Heeft sedert twee maanden voor niets anders tijd dan voor de *Dictionaire*. De tweede editie zal drie delen omvatten; deel twee loopt tot en met de M en zal eind volgende maand af zijn. Om de grootte gelijk te kunnen houden aan deel I moest er veel worden toegevoegd aan de letters L en

- M, wat de werkdruk zeer vergroot. De index zal bescheiden zijn.
- 001000 Marillac (L) a.
- 001000 Marot p.
- 001000 Mecque h.
- 001101(1424) Zal begin december aan de N zijn.
- 001116(1426) De tweede editie zal drie delen omvatten en slechts in drie delen kunnen worden gebonden, want er zullen maar drie titelbladen zijn. De eerste had er vier. Elk van de drie delen zal kleiner zijn dan elk van de twee van de eerste editie; ook het corps is kleiner; voor de noten is het corps gelijk aan dat van de Hollandse Moréri.
- 001125 Naples (A) a wordt gedrukt.
- 001100 Milton o.
- 001214(1428) Hoopt dat de tweede editie over 8 of 10 maanden af zal zijn.
- 001214(1429) Vraagt informatie over Rez.
- 001200 Meziriac c.
- 001200 Nicolle c.
- 000000 Joly *in corpore*.
- 000000 Kuhlman b.
- 000000 Loyola bb.
- 000000 Loudun c.
- 000000 Macron a.
- 010000(1429bis) Sedert ongeveer 18 maanden worden er 6 bladen per week gedrukt.
- 010100 Pellisson f.
- 010100 Perrot d.
- 010203(1431) Werkt trager dan de drukkers. De tweede, aanzienlijk vermeerderde editie zal niet voor het einde van het jaar te koop zijn.
- 010304(A) De *Dictionaire* wordt vermeerderd met een derde, in een kleiner corps. Bayle schreef dat de *Dictionaire* op zijn vroegst tegen oktober af kan zijn, indien men althans 8 bladen per week kan blijven drukken (J. Bernard aan le père Léonard, BN F.Fr. 19211 f. 140^r).
- 010314(1435) Door de zachte winter hebben de drukkers steeds volop kunnen doorwerken. Bayle ontving de *mémoire* over Nully toen het eerste blad van de O al werd gedrukt. De laatste bladen van de P worden gedrukt; een *mémoire* voor een artikel Rez zal 7 of 8 april beschikbaar moeten zijn, want de Q is erg kort in de *Dictionaire*.
- 010321(1436) Spreekt over Quellenec als af. De *mémoire* voor Rez moet op de afgesproken tijd binnen zijn.
- 010300 Porcius a.
- 010400 Priolo h.
- 010400 Reverend f.
- 010400 Roquetaillade c.
- 010500 Soubise (B) *in corpore*.
- 010526 Spanheim e.
- 010610(1439) Het artikel Spinoza is gedrukt. De S is nog niet af; de tweede editie moet voor de winter af zijn.
- 010600 Tellier *in corpore*.
- 010804(1441) De tweede editie aan de laatste letters, het wordt tijd te denken aan index, errata, voorwoord, aanvullingen.
- 010830(1442) Is steeds niet in staat geweest voor enkele dagen in het vooruit kopij klaar te hebben; het werk zal nog 3 à 4 maanden duren.
- 010830(1443) Deze week markt, zodat de drukkers enkele dagen vrij hebben en Bayle

- dus ook. Het artikel Virgile is gedrukt.
- 010800 Zabarella (J) g.
- 011005(1445) De drukkers werken al aan de index; Leers haast ze, omdat hij problemen met het drogen van de bladen in winterse omstandigheden wil voorkomen.
- 011013(1446) Werkt aan de *addenda et corrigenda*; heel het corps en de 'dissertations' zijn al gedrukt, er zijn zelfs al 5 of 6 bladen van de index gedrukt.
- 011028(1448) De *Dictionaire* zal tegen het einde van het jaar te koop zijn. Spreekt over de *addenda* en het supplement.
- 011101(1449) Het venijn zit in de staart; werkt nog aan het bijwerk van de *Dictionaire*. Heeft op advies van Des Maizeaux het voorwoord van het *Projet* opgenomen in de tweede editie.
- 011100 Schrijft aan het 'Eclaircissement sur les Manichéens' (OD IV, p. 634).
- 011207 Datum van het voorwoord bij de tweede editie.
- 011227 Het drukken voltooid (mededeling aan het slot van *DHC*², p. 3190).
- 011228(1455) Zendt een exemplaar van de *Dictionaire*.
- 011230/(1456)/
- 020103(1459) De *Dictionaire* was af op 27 december 1701.
- 010000 Tronchin *in corpore*.
- 020102(1457) Is de drukkers steeds niet meer dan 2 bladen kopij voor geweest.
- 020102(1458) De tweede editie was af op 27 december. Het supplement zal een volledig alfabet omvatten en apart worden verkocht. Vraagt informatie over Calvin.
- 020103(1459) De *Dictionaire* was af op 27 december.
- 020116(1461) De *Dictionaire* was af op 27 december. Spreekt over supplement. Vraagt informatie over Nully.
- 020127(1464) Heeft Tonson geschreven in verband met een Engelse versie.
- 020220(1469) Was de drukkers steeds slechts 2 à 3 bladen voor.
- 020306(1474) De tweede editie bevat bijna het dubbele van de eerste, maar het aantal nieuwe artikelen is kleiner dan het aantal oude. Zal werken aan een uitgebreid supplement. Wat er aan vervolgen zal komen, zal apart te koop worden aangeboden.
- 020308(1476) Vraagt informatie over Aragon.
- 020309(A) De *Dictionaire* is te koop in drie delen in folio; het corps is veel kleiner dan dat van de eerste editie; het werk is vermeerderd met de helft (H. Basnage aan [F. Janiçon?], Basnage III, p. 163).
- 020312(1477) Tegen het einde van de lente zal Bayle gaan werken aan het supplement.
- 020516(1482) Spreekt over supplement. Er is geen haast bij.
- 020522(1483) Betwijfelt of er ooit een derde editie zal komen. De tweede zal nog lang te koop zijn. Alle nieuwe aanvullingen komen in een alfabetisch supplement dat apart te koop zal zijn.
- 020629(1488bis) Het artikel David is herdrukt zonder Bayles voorkennis en tegen zijn zin. Vanaf de derde of vierde maand van de verkoop heeft Leers het in bijna alle exemplaren laten bijbinden. Pas dezer dagen is Bayle hiervan op de hoogte gekomen.
- 020802(1491) Heeft Cavalcante herzien. Vraagt informatie over Sixte.
- 020903(1495) Heeft Marot herzien. Heeft Tonson geschreven dat hij hem wat correcties zou kunnen geven voor de Engelse versie.
- 021017(1499) Werkt aan het supplement. Zal correcties voor de Engelse versie zenden. Men mag weglaten wat men wil.
- 021112(1500) Vraagt informatie over Savonarola (J).
- 020000 Braunbom c.

- 020000 Savonarola (J) m.
- 031109(1526) Het supplement wordt nog niet gedrukt en Bayle weet nog niet wanneer dit het geval zal zijn; eerst moet er meer materiaal af zijn. Werkt sedert enkele dagen aan de *Continuation des pensées diverses*. De aanvullingen op de *Dictionaire* zullen apart worden gedrukt, men kan dus veilig de tweede editie kopen.
- 031216(1528) Werkt om en om aan de *Continuation* en het supplement. Maakte dezer dagen het artikel Prierias. Vraagt informatie over Simonius.
- 030000 Oginski in corpore.
- 040301(1533) Vraagt informatie over Braunbom en Luther.
- 040617(1543) Zendt enkele correcties voor de Engelse versie.
- 040804(1544) Heeft het artikel Navarre (M, bru) herzien. Het artikel Poquelin is ongewijzigd herdrukt.
- 040812 Datum van het 'Avertissement' van *Continuation des Pensées Diverses*. In dit werk wordt van de artikelen Papesse en Savonarola gemeld dat ze al volledig af zijn (OD III, pp. 195, 375).
- 040911(1548) Heeft het werk aan het supplement bijna een jaar onderbroken in verband met een ander werk.
- 0410017(1552) Zendt enkele correcties en aanvullingen voor de Engelse versie. Zolang de oorlog voortduurt zal er wel niets komen van het supplement.
- 040000 Windeck c.
- 050210(1564) Zond en zendt enkele correcties voor de Engelse versie.
- 050403(1570) Zendt correcties. Leers heeft nog exemplaren van de *Dictionaire* op groot papier.
- 050810(1586) Het artikel David is herdrukt zonder Bayles voorkennis en tegen zijn zin.
- 051201(1596) Als de *Dictionaire* wordt herdrukt, zullen de aanvullingen apart te koop worden aangeboden.
- 060514(1612) Een derde editie weinig waarschijnlijk; heeft daarom nog niet veel gecorrigeerd aan de tweede editie; heeft in de marges aangetekend wat zou moeten worden veranderd.
- 060621(1615) Weet nog niet wanneer men zal beginnen met het drukken van het supplement.
- 060921(1629) Is nog niet ver met het supplement; heeft een afkeer van dat soort werk.
- 061122(1636) Is ziek, maar zelfs als hij gezond was, zou hij niet aan de *Dictionaire* willen werken; heeft er een afkeer van gekregen.

Appendix II: Bijdragen van informanten¹

Jean Jacobé de Frémont d'Ablancourt: Hirpins c, Perrot a

Theodoor Jansson van Almelooven: Badius k, Erasme b,c (via Van Almelooven van een van diens vrienden, *cfr* aan Van Almelooven, 24 december 1691, nr 789), Puteanus f

Moïse Amyraut jr: Amyraut *passim* en Chigi (F) g

Marc-Antoine Baudrand: Abelli a, Abulpharage a, Bagni a, Borri a,e,m, Brezé (P) *in corpore* en i, Brisson b

Etienne Baluze: Ossat *in corpore* en a,b,c, Selve *passim*, Verone a

Henricus Franciscus Bonhomme: Sixte h, Vayer h, Wesselus e (*cfr* voor deze plaatsen van Du Rondel, 13 augustus [1696], nr 1089, 5 januari 1697, nr 1143 en 16 januari [1697], nr 1151)

Pierre Bourdelot: Alcyonius e, Cornélius b, Guise (H, fils de F) i, Quillet d, Reinesius d, Val *in corpore*, Wechel b

Ferdinand von Bressler: Bibliander *in corpore*, Ciolek *passim*, Dalmatin (G II) *passim*, Rauber *passim*

Noël-François de Brion: Barde c

Pierre Buisson: Abaris i

Jean-Antoine de Charnes: Beni a

Jean-Robert Chouet: Sadeur *in corpore* en g

Nicolas Clément: Marius *in corpore* en b,c,d (*cfr* van Du Bos, 14 juni [1697], nr 1204 en aan [Du Bos], 24 juni 1697, nr 1206), Morin (J) h

John Cockburn: Athenagoras b

David Constant: Beze d, Marot n

Marco Vincenzo Coronelli: Aretin (P) h

¹ Deze lijst is een combinatie van gegevens uit de *Dictionaire* en de correspondentie. Te onduidelijke en te weinig specifieke gegevens, kennelijk niet gebruikte gegevens en wel in de *Dictionaire* gebruikte gegevens die aantoonbaar van vóór het werk aan de *Dictionaire* dateren (e.g. opgedaan tijdens de 'Mercuriales' van Ménage) zijn buiten beschouwing gelaten. Er is niet onderscheiden tussen door de zegsman uitdrukkelijk voor de *Dictionaire* bestemde c.q. door Bayle uitdrukkelijk voor de *Dictionaire* gevraagde gegevens enerzijds en gegevens met een meer algemeen karakter anderzijds. Uiteraard maakt de lijst geen enkele aanspraak op volledigheid.

Pierre Coste: Croi a (*cfr* aan Coste, 15 juli 1697, nr 1214)

Anthonius van Dale: Adam (tige) f, Orose f, Wechel a

Joachim Dalencé: Guise (L) c, *cfr* Guise (H, geboren 1614) h

Pierre Des Maizeaux: Baron (P) a, Lando a,b, Marot r, Ramus o, Spinoza d, Virgile a,l, Volkelius a, Vorstius o

Nicolas (?) Bachelier Des Marets: Eppendorf *passim*, via Janiçon, Herwart *in corpore* en a, Pareus (David) k

Henri Desmarets: Marets *passim* (*cfr* van Desmarets, 22 januari 1696, nr 1019)

Charles Drelincourt sr: Akakia (M II) *in corpore* en c, Andromaque (de Crète) a, Briseis g, Chryseis c, Democrite f,h,s, Egialée b, Euripide b,f, Hercule o, Patin *in corpore* en k, Pyrrhus (Epir.) q, Val *in corpore* en Ulysse *in corpore* en a (waar het gebruik van een zeer uitgebreide serie notities van Drelincourt wordt uitgesteld om nooit te worden hernomen)

Charles Drelincourt jr: Vulcanius a

James Drummond: Drummond *passim* en Hay *passim*, beide via Leers (*cfr* hoofdstuk II, pp. 78-79)

Jean-Baptiste Du Bos: Henault *in corpore* en a,d, Hermant *passim*, via Leers (*cfr* van Du Bos, 19 november [1696], nr 1115 en aan Du Bos, 13 december 1696, nr 1133)

N.N. Duncan de Sainte-Hélène: Cerisantes *passim*

Jacques Du Rondel: Artaban IV a, Balzac (J) f, Diogene (de Crète) d, Esope k, Heliodore c, Hipparchia d, Pereira c,e, Sommona-Codom *in corpore* en a, Tecmesse d, Thomas n, Xenophanes f

Nicolas Fatio de Dhuillier: Leucippe g, Zenon (d'Elée) i

N.N. Fevret: Fevret *passim* (*cfr* van Laisné de Montaumont, [1699], nr 1388)

Claude Pierre de Francastel: Sulpitius a

Jean Gallois: een van de artikelen Akakia (*cfr* aan Pinsson, [19 november 1693], nr 897), Meziriac c, Montmaur m, beide keren via Simon de Valhébert

Johannes Georgius Graevius: Ermite *in corpore*, Gifanius f, Marets h

François Graverol: Gramond c

Jean Graverol: Audebert *in corpore* en b

Nicolas Gueudeville: François (d'Assise) n (*cfr* hoofdstuk IV, p. 174)

Jean Hallé: Hallé *in corpore*, via Pinsson (*cfr* aan Pinsson, [19 november 1693], nr 897)

Jacobus Henricus: Archilochus i, Pericles p (*cfr* aan Van Almelooveen, 11 april 1696, nr 1045 en 30 april 1696, nr 1049)

Joseph Hill: Camden n, Illyricus h

Jacob Hop: Souches *passim*, via Leers (*cfr* hoofdstuk II, pp. 80-81)

Charles-René d'Hosier: Arnauld (famille) c (*cfr* van Janiçon, 23 augustus 1697, nr 1226), Beaumont k, via een vriend, *sc.* Janiçon (*cfr* van Janiçon, [juli-augustus 1693], nr 874), Poitiers g,p via Janicon

Gédéon Huet: Critias h

Pierre Isarn: Montauban *in corpore*

François Janiçon: Akakia (M I) *in corpore* (*cfr* van Janiçon, [juli/augustus 1693], nr 874), Brezé P (h) (*cfr* van Janiçon, 23 augustus 1697, nr 1226), Cornellius b (*cfr* van Janiçon, [november 1696], nr 1122 en 23 augustus 1697, nr 1226), Des-Barreaux h (*cfr* van Janicon, 9 augustus 1694, nr 946); *cfr s.v.* Bachelier, Hosier

Sebastian Kortholt: Lotichius (P II) c,g

Ludovicus de la Coste: Badius l

Mathurin Veyssière de la Croze: Abram a, Apulée *in corpore* (*cfr* aan La Croze, 2 augustus 1702, nr 1491), Cavalcante *in corpore*, Cotys *in corpore*, Quinte Curce a

Abel Rotolp de la Devèze: Balthasar *in corpore*

Jean de la Mainferme: Louis VII g, via Pinsson

Bernard de la Monnoye: Abélard aa, Abelli a, Abram a, Absternius c, Acciaioli (D) d, Acciaioli (Z) *in corpore*, Accurse f, Accurse (F) a, Accurse (M A) a,f, Achmet a, Adonis k, Agreda a,d,n, Agrippa v, Ailli m, Albert k, Alchabitius a, Alciat (A) b,d, Alcyonius k, Aleandre (J I) g,h,i, Altilius d, Amaseus b, Anacreon l, André (J canon.) b, Andrelinus g, Andronicus (de Thess.) a,b, Antoniano d, Archilochus c, Aretin (C) a, Aretin (F) c, Aretin (J) b,d,e, Aretin (L) h, Aretin (P) g,h,i,k,l,n, Arsenius (arch.) a, Balbus (J) b, Bandel a (*cfr* aan La Monnoye, 8 juli 1697, nr 1209 en 19 augustus 1697, nr 1223), Carneade n (*cfr* aan La Monnoye, 19 augustus 1697, nr 1223), Epicure d, Erasme c,l,r, Gonzague (L) b, Hadrien VI o, Jules II a,l,s, Lando a, Molsa (F) c, Sixte b,f

Antoine Lancelot: Amboise (F) f, Barde *in corpore* en d, Beloy f, Bigot (G) g, Cornellius b, Morin (S) e, Saint-Cyran *in corpore* en i,k, Sanson *in corpore* en a,c, Turrel a

Paul de la Roque-Boyer: Colomies *in corpore* en g, Dieu e, Drusille a, Drusius r

Daniel Larroque: Alcyonius e, Barbarus (F) a, Camaldoli e, Guise (F) m, Seymour f (*cfr* van Larroque, 9 april [1692], nr 807)

Jacob Le Duchat: Beaulieu *in corpore* (cfr aan Le Duchat, 11 juni 1699, nr 1364), Bellai (G) i, Beloy *in corpore* en e, Cayet e,n, Ferri *in corpore* en a,e,g,h,i, Montgaillard *passim*

Jacques Le Roy: Guise (J) a

Gregorio Leti: Boccalin d (cfr Thott 1205 4o p. 26)

Michel Le Vassor: Socin (F) m,n

Mathieu Marais: Arnauld (A docteur) t, Guise (H, fils de F) q, Henault *in corpore* en b,c,d,e, Henri III q, Innocent XI m (cfr van Marais, 25 mei 1698, nr 1295), Navarre (M, bru) *in corpore* en q, Nevizan a, Perse (A) c,f,g,i, Quellenec *in corpore* en f,h, Rez *in corpore* en a,b, Robert b en het artikel Nully

Gaspard de Masclary: Aubertin *passim* (cfr van Masclary, 8 mei 1694, nr 923), Borri g

Vincent Minutoli: Aragon (J) k, Aretin (P) l, Balzac (J) a, Epicure l,m, Helene z, Lucrece (poète) i, Mayerne c, Prierias a en het artikel Minutoli

Etienne Morin: Morus d,f (cfr aan Morin, 3 september 1692, nr 827, 20 september 1692, nr 832, 15 oktober 1692, nr 838)

Jean-François Morin du Sandat: Peyrere g (cfr van Morin du Sandat, 6 april 1696, nr 1043)

Claude Nicaise: Languet f, Peiresc a

Marc-Antoine Oudinet: Bergier *in corpore* en a

Etienne Pallardy: Gleichen *in corpore* en b, Innocent XI b

Bénédict Pictet: Daillé f, Mestrezat *passim*

François Pinsson: Akakia (M I) d (cfr aan Pinsson, [1 oktober 1693], nr 889), Akakia (M II) *in corpore* en c, Akakia (M III) *in corpore* en a, Baron *in corpore* en c (twee mémoires, via Pinsson, maar kennelijk niet van hemzelf), Beaumont k, Duaren e, de beide artikelen Pinsson, Quetif *in corpore*; cfr aan Pinsson, 20 augustus 1702, nr 1494 (dank voor een mémoire over Du Tillet); cfr s.v. Hallé, La Mainferme

Eusèbe Renaudot: Morin (S) *in corpore* en d, via Leers

Jacques Alpée de Saint-Maurice: Adam (J) *in corpore* (cfr van [Saint-Maurice], [december 1693], nr 905)

N.N. Sanson jr: Pytheas a

Andreas Erasmus Seidel: Leon X t

Pierre Silvestre: Lazzarelli *passim*, Loudun c, Navarre (M, soeur) n, Seymour *in corpore* en a,c,e (cfr aan Silvestre, 24 maart 1693, nr 858); cfr s.v. Sloane

Hans Sloane: Chocquet *passim*, via Silvestre
Christian Thomasius: Thales d

Louis Thomassin de Mazaugues: Martellius b, Peiresc a

Louis Tronchin: Tronchin *passim*

John Turner: Cerisantes i

Jean-Alphonse Turretini: Calvin f

Hervé Simon de Valhébert: Esope o, Meziriac c, Montmaur b,d,g,m; *cfr s.v. Gallois*

Pierre de Villemandy: Musurus g

Edouard de Vitry: Borri (g?) (*cfr* aan [Minutoli], 17 februari 1702, nr 1467), Leovitius c, Rapin (R) (c?) (*cfr* nr 1467), Stofler (*ibidem*)

Maurits Le Leu de Wilhem: Blondel (D) q, Bore *in corpore* en l, Wilhem *passim*, via Leers, Zuylichem *in corpore* en a,b, via Leers (*cfr* van Le Leu de Wilhem, 12 september 1696, nr 1098)

TL.K., medicus Germanus: Rittangelius b (brief van 10 september 1701 aan 'Medicum Hollandicum P.B.', met aanvullende informatie door de auteur van de brief aan Bayle zelf)

onbekende informanten: Acco b, Adam (J) *in corpore*, Adonis d (door een uitstekend filoloog), Agesilaus II h, Agrippa p, Ajax (fils de Telamon) e, Aitzema *in corpore*, Alegambe *in corpore* en d (een gesprek tussen personen in het gevolg van de Franse vertegenwoordiging te Rijswijk, refugiés en Nederlanders, in 1697), Ales d, Anabaptistes i, Ancillon d, Anglus *in corpore*, Apollonius (de Tyane) i, Aquin *in corpore*, Aretin (L) *in corpore*, Arnauld (A avocat) d, Arnauld (R) c, Arnauld (A docteur) *in corpore* (door goede bekenden van Arnauld) en g (door een jonge jansenist), Athenagoras b, Athénée d, Atticus g (door een bereisd man), i, Augustin k, Bacon (F) b, Baius *in corpore* en f, Balzac (J) n, Barbarus (F) a, Barleus (G) e, Basnage (H) *in corpore*, Beverningk *in corpore* en a,c,d, Billaut *in corpore*, Blondel (D) *in corpore* en a,c (c door personen, die Blondel hadden horen spreken), f, Bochart (S) d, Bosc (N) *in corpore* en a, Bourignon *in corpore* en s (mémoire van 2 juli 1699; van Cockburn? *cfr* aan Janiçon, 5 september 1697, nr 1234), Brezé (P) g (door een 'dame de grand merite'), Brun (A) *in corpore* en i,k, Brutus (M) d (in 1698), Buchanan g (door een Schotse heer), Bunel (P) c, Capet b, Castalion *in corpore*, Castellán r, Cataldus b (door een vriend), Chateau-Briand a (Janiçon?), Chigi (F) d (Brodeau?), Chrysippe (phil.) g (door een geleerde theoloog), Claude (J) a,g, Colomies *in corpore*, Comenius e, Croi b, Dante k, Democrite k, Des-Barreaux *passim* (*cfr* van Janiçon, 9 augustus 1694, nr 946), Dicearque *in corpore*, Drelincourt (C ministre) *passim* (door een Frans predikant te Londen; La Roque?), Duaren f, Emile c (uit Parijs, uit de koninklijke bibliotheek; Clément?), Erasme *in corpore* (in 1699) en e,p (in 1699), x (in 1695), Ermite *in corpore* en f,i (i door een bereisd man), Essars a, Estampes *passim*, Faucheur a, Feithius a, Felibien *passim* (uit Parijs), Fontevraud r, Forbes (G) b, Foulques *in corpore* (uit de Mazarine) en k, Françoise b (door een 'homme de lettres'), d, Fulvie l, Garissoles *passim*, Gymnosophistes f, Gleichen d (door een man die 5 of 6 jaar geleden getrouwd was), Gonet *in corpore* en a (uit Parijs), Grotius (H) g,m, Guarin (B) g, Guebriant g, Hegesilochus a, Henault a (door een geleerde

Engelsman), Henri IV u (door een doctor), Heraldus b, Huybert *passim* (via Leers), Jardins a, Jarrige a, Javersac *in corpore*, Jove k (door een vriend), Kuhlman *in corpore*, Landau b, Langle *passim*, Launoï (J) g, Lesseville *passim*, Lycoris g (door jonge Hollanders), Limeuil a, Lipse f, Loges f, Lorme (N) *in corpore*, Lucrece (dame) d, Luther m,dd (door een lutheraans theoloog; vermoedelijk Johann Friedrich Mayer), Mahomet q,gg, Maimbourg d,e, Majus d, Maldonat (J jésuite) l, Malherbe c,h, Mammillaires *in corpore* en c,d, Marets h, Mestrezat a,d, Milletiere, Milton *in corpore* en a, Montmaur g, Morin (S) *in corpore*, Motte-Aigron *in corpore*, Navarre (J) q (door een advocaat; Marais?), Octavie (fil) f, Pays c, Palearius f, Palingenius *in corpore*, Parthenai (C) a, Patrice (F) b, Pellisson *in corpore*,f, Pienne h (door Engelsen), Pyrrhon b, Platine h (uit de Mazarine), Poitiers h, Polonus b, Poquelin *in corpore*, Porcius h,p (door Engelsen), Prideaux b, Priolo *in corpore* en a,c,d,f,g,h,i, Quellenec a (door zeer geleerde juristen), Raoul *passim*, Rapin (R) c, Reckheim *passim* (via Du Rondel ontving Bayle mémoires over de families Reckheim en Tilli, cfr van Du Rondel, 2 oktober 1697, nr 1243), Reverend-de-Bougy *passim* (naar alle waarschijnlijkheid van Jean-Jacques Le Reverend de Bougy, een correspondent van Bayle), Rodon d, Rotterdam b (door een koopman te Rotterdam, gesprek van 26 juli 1699), Rufin c, Sadeur c,g, Samblancai (G) e, Scioppius m (door een geleerde lutheraan; Mayer?), Seymour f (door geleerde Engelsen), Sixte c, Socin (F) g,h, Spinoza *in corpore* (diverse malen; eenmaal via Leers),g,m,r,z,dd, Tachus a, Takiddin a, Tanaquil g, Timoleon k, Tiresias d, Touchet g (door Pieter Mortier, cfr hoofdstuk IV, p. 168), Toulouse a (in 1700), Vander-Linden b (via Leers), Versoris *passim*, Vossius *in corpore*, Vorstius (C) i,o, Vulcanius c, Wechel b, Weidnerus a, Wesselus c (Bonhomme?), Xenophanes f, Zuerius e,p.

Dramatis personae

- AA, Pieter van der (gest. 1738). Boekverkoper, drukker en uitgever te Leiden.
- ACHER, Abraham (1653-1743). Refugié. Vanaf 1686 boekverkoper, drukker en uitgever te Rotterdam. Huisdrukker van Pierre Jurieu.
- ALLIX, Pierre (1641-1717). Gerefugeerd predikant te Londen.
- ALMELOVEEN, Theodoor Jansson van (1657-1712). Medicus te Amsterdam, daarna te Gouda (1687-1697). Vanaf 1697 hoogleraar te Harderwijk.
- AMYRAUT, Moïse jr (1631-na 1709). Refugié. Jurist.
- ANCILLON, Charles (1659-1715). Gerefugeerd jurist te Berlijn. Zoon van de predikant David Ancillon; verdedigde de eer van zijn vader na vermeende aantijgingen in de eerste editie van de *Dictionaire*.
- ANISSON, Jean (1642-1721). Boekhandelaar en uitgever te Lyon en Parijs. Sedert 1691 directeur van de Parijse 'Imprimerie Royale'.
- BACHELIER DES MARETS, Nicolas (?) (?-?). Bibliofoon uit Reims. Beviend met Janiçon.
- BAILLET, Adrien (1649-1706). Theoloog en filoloog. Bibliothecaris van de familie La-moignon te Parijs.
- BALUZE, Etienne (1630-1718). Historicus. Bibliothecaris van Colbert.
- BARICAVE, Mlle de. Rose (1665-1710) of Madeleine (1668-1721). Refugiée te Londen.
- BASNAGE, Henri (1656-1710). Jurist. Reeds in Frankrijk via zijn broer Jacques beviend met Bayle. Als redacteur van de *Histoire des Ouvrages des Savans* de feitelijke beheerder van Bayles journalistieke nalatenschap. In 1687 naar de Republiek gevlucht. Aanvankelijk gevestigd in Rotterdam, in 1690 verhuisd naar Den Haag.
- BASNAGE, Jacques (1653-1723). Broer van Henri. Studievriend van Bayle. Zette zich in voor diens benoeming tot hoogleraar te Sedan. In 1685 naar de Republiek gevlucht. Predikant te Rotterdam, vanaf 1710 te Den Haag. Zwager van Jurieu. Noemt zichzelf in een brief aan Marais Bayles trouwste vriend.
- BASNAGE, Samuel (1638-1721). Gerefugeerd predikant te Zutphen. Neef van Henri en Jacques.
- BAUDRAND, Marc-Antoine (1633-1700). Geograaf.
- BAUX, Gaspard (?-1733). Gerefugeerd predikant te Leeuwarden.
- BAYLE, Jacob (1644-1685). Oudste broer van Pierre. Predikant in zijn geboorteplaats Le Carla als collega van zijn vader. Gearresteerd om den gelove in juni 1685. In gevangenschap gestorven.
- BAYLE, Joseph (1656-1684). Jongste broer van Pierre. Praeceptor. Gestorven te Parijs.
- BAYZE, Jean de (ca 1655-na 1711). Neef van de Bayles, studiegenoot van Joseph. Refugié. Officier in het Engelse leger.
- BELLE, Josua van (1637-1710). Heer van Waddinxveen. Koopman te Rotterdam, lid van de vroedschap.
- BELLE jr, NN van. Niet nader geidentificeerde zoon van Josua van Belle; vertrok naar Genève om er te studeren, maar aldaar nooit als student ingeschreven.
- BENSERADE, Isaac de (1612-1691). Literator, lid van de Académie Française.
- BERNARD, Jacques (1658-1718). Gerefugeerd predikant te Gouda en vanaf 1705 te Leiden. Journalist, redacteur van een nieuwe serie *Nouvelles de la république des lettres*, begonnen in 1699.
- BEUGHEM, Cornelis van (?-?). Boekhandelaar en bibliograaf te Emmerich.
- BIGNON, Jean-Paul (1662-1743). Door zijn oom Pontchartrain belast met het toezicht op de academies, vanaf 1699 directeur van het 'Bureau de la librairie'.
- BIGNON, Jérôme II (1627-1697). Staatsman, woonachtig te Parijs.

- BIGOT, Emery (1626-1689). Erudiet en bibliofiel te Rouen.
- BOILEAU-DESPREAUX, Nicolas (1636-1711). Literator. Beviend met Marais.
- BONHOMME, Henricus Franciscus (1656-1742). Kanunnik, sedert 1695 deken van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht. Beviend met Du Rondel.
- BONNAC, Jean-Louis d'Usson de (1672-1738). Diplomaat en staatsman. Secretaris (1697-1698) van zijn oom Bonrepaux tijdens diens ambassadeurschap in de Republiek.
- BONREPAUX, François d'Usson de (ca 1650-1719). Militair en staatsman, ambassadeur voor Frankrijk in de Republiek 1697-1699.
- BONTEMPS, NN. Louis-Alexandre (1669-1742) of Claude-Nicolas-Alexandre (?-?), beide verbonden aan het hof van Lodewijk XIV.
- BOUCHERAT, Louis (1616-1699). Kanselier van Frankrijk.
- BOUGY, Jean-Jacques Le Reverend de (1655-?). Officier in het Franse leger. Vluchtte naar de Republiek. Vestigde zich in Den Haag.
- BOURDELOT, Pierre (gest. 1708). Medicus, lijfarts van Boucherat en de hertogin van Bourgogne.
- BOYD, J (?-?). Ondertekenaar van de 'Déclaration authentique'. Afkomstig uit Bordeaux. Kennelijk goed bevriend met Bayle.
- BRESSLER, Ferdinand Ludwig von (1681-1722). Historicus en staatsman. Reisde in 1705-1706 in Engeland en de Republiek.
- BRION, Noël-François de (?-?). Kleinzoon van de diplomaat Jean de La Barde (gest. 1692).
- BRODEAU D'OISEVILLE, Julien-Simon (1665-1702). Jurist te Metz, later te Parijs.
- BROEKHUIZEN, Joan van (1649-1707). Filoloog en dichter.
- BRUGUIERE, Gaston de (?-?). Neef van de Bayles. Bekeerde zich tot het katholicisme. Officier in het Franse leger.
- BRUTEL DE LA RIVIERE, Jean (1669-1742). Leerling van Bayle te Rotterdam. Waals predikant aldaar 1702-1720.
- BUCKINGHAM, John Sheffield, hertog van (1648-1721). Militair en staatsman.
- BUISSIERE, Pierre (?-?). Apotheker van Condé, afkomstig uit Orange.
- BURLET, Claude (ca 1664-1731). Medicus.
- BURMAN, Pieter (1668-1741). Hoogleraar te Utrecht, vanaf 1715 te Leiden.
- CAILLIERES, François de (1645-1717). Literator, diplomaat. Ambassadeur voor Frankrijk bij de vredeshandel te Rijswijk.
- CAILLOUE, Jean (?-?). Gerefugeerd boekhandelaar te Londen 1686-1701.
- CHAPPUZEAU, Samuel (1625-1701). Literator en lexicograaf.
- CHARLAN, NN. Praeceptor van Bontemps.
- CHARNES, Jean-Antoine de (?-?). Literator.
- CHAUVIN, Etienne (1640-1725). Gerefugeerd predikant te Rotterdam en Berlijn. Journalist.
- CHEVREAU, Urbain (1613-1701). Literator en historicus.
- CHOUET, Jean-Robert (1642-1731). Hoogleraar en staatsman te Genève. Neef van Nicaise.
- CLAUDE, Isaac (1653-1695). Sedert 1682 in de Republiek, sedert 1685 predikant te Den Haag. Zoon van de beroemde Jean Claude. Zeer bevriend met Henri Basnage.
- CLEMENT, Nicolas (1647-1712). Onderbibliothecaris van de 'Bibliothèque du Roi' te Parijs.
- COMPERAT, Charles (1643-1709). Gerefugeerd predikant te Dordrecht.
- COCKBURN, John (1652-1729). Theoloog. Vestigde zich na de Glorious Revolution te Rotterdam.
- CONRART, Valentin (1603-1675). Literator. Medeoprichter van de Académie Française.
- CONSTANT, David (1638-1733). Hoogleraar te Lausanne.
- CORBINELLI, Jean (voor 1616-1716). Literator.
- CORONELLI, Marco Vincenzo (1650-1718). Geograaf, in 1696 op reis in de Republiek.
- COSTE, Pierre (1668-1747). Vestigde zich in 1697 in Engeland, waar hij praeceptor werd bij

de familie Masham. Vertaler (o a van werk van Locke).

CRECY, Louis Verjus de (1629-1709) Diplomaat en staatsman. Ambassadeur voor Frankrijk bij de vredehandel te Rijswijk.

CRELLIUS, Samuel (1658-1747). Kleinzoon van de sociniaan Johannes Crellius. Vanaf ca 1699 corrector in dienst van Leers.

CRENIUS, Thomas (1648-1728). Eigenlijke naam: Crusius. Corrector te Rotterdam Vestigde zich in 1696 te Leiden Compiler.

CUDWORTH, Ralph (1617-1688). Theoloog en filosoof.

CUNNINGHAM, Alexander (1654-1737). Schots historicus, gouverneur van diverse Schotse edellieden en in die functie herhaaldelijk in de Republiek.

CUPER, Gisbert (1644-1716). Staatsman en filoloog Woonde in Deventer. Bibliofiel. Zijn correspondentie reikte tot Zweden en Italie.

DALE, Anthonius van (1638-1708) Medicus en filosoof te Haarlem.

DALENCE, Joachim (gest 1707) Natuurlkundige. door Bayle benoemd als 'Antiquaire'.

DARBY, John (?-?). Boekhandelaar te Londen 1704-1733, correspondent van Shaftesbury

DAUTUN, Jean-Antoine (1645-1717). Gerefugeerd predikant, aanvankelijk te Genève, sedert 1691 in Duitsland.

DESBORDES, Henri (?-1722) Uit Saumur. Boekverkoper en uitgever te Amsterdam Uitgever van de *Nouvelles de la République des Lettres*.

DES MAIZEAUX, Pierre (1673-1745) Vestigde zich na zijn studie in de theologie te Genève in 1699 in Engeland. Bezoekt tevoren Bayle in Rotterdam. Journalist en correspondent voor verschillende tijdschriften. Biograaf van Bayle Bezorgde de vierde en de vijfde editie in de Republiek van de *Dictionaire*.

DESMARETS, Henri (ca 1625-1725). Zoon van Samuel Desmarets. Predikant te Delft.

DESTOURNELLES, NN. Niet nader geïdentificeerd. woonachtig te Rotterdam. Intermediair voor postverkeer met Parijs. Volgens Labrousse (die zich baseert op P. Denis) Jean-Joseph Destournelles, graaf van Thieux, markies van Fretoy.

DEYNOOT, Pieter (1659-1734?) Koopman en literator te Rotterdam. Eigenaar van een zeer goed geoutilleerde bibliotheek

DOUCIN, Louis (1652-1726) Theoloog Begeleider van Crécy tijdens diens ambassadeurschap bij de vredehandel van Rijswijk.

DRELINCOURT, Charles senior (1633-1697). Medicus en filoloog. Hoogleraar in de medicijnen te Leiden. Hooggeschat vriend van Bayle en Du Rondel.

DRELINCOURT, Charles junior (ca 1670-?). Medicus te Leiden.

DRUMMOND, James, graaf van Perth (1648-1716). Staatsman, kanselier van Schotland In 1693 om den gelove verbannen Ontmoette Bayle te Rotterdam. Vestigde zich nadien in Frankrijk aan het hof van Jacobus II.

DU BOS, Jean-Baptiste (1670-1742). Historicus en diplomaat te Parijs. Verleende Bayle tal van hand- en spandiensten

DUFAY, Charles-Jérôme (1662-1723) Militair, bibliofiel.

DUNCAN, Daniel (1649-1735) Studiegenoot van Bayle te Puylaurens. Gerefugeerd medicus te Bern. Vestigde zich nadien in Londen. Familielid van Duncan de Sainte-Hélène.

DUNCAN DE SAINTE HELENE, NN (gest. 1697) Woonachtig te Londen.

DURAND, François (ca 1650-1733). Gerefugeerd predikant te Nijmegen.

DU RONDEL, Jacques (1636-1715). Collega van Bayle te Sedan, vanaf 1681 hoogleraar te Maastricht. Filoloog.

FABRI, NN. Zwitsers boekhandelaar, familielid van Vincent Minutoli. Ontving recomman-daties van Bayle en Leers in verband met een voorgenomen vestiging te Dublin.

FATIO DE DHUILLIER, Nicolas (1664-1753). Wiskundige en astronoom, afkomstig uit Bazel. In 1686 in de Republiek. Vestigde zich in 1687 in Engeland.

FAURE, NN, theoloog. François (gest. 1686)?

FERRAND, Jean (?-?). Refugié te Rotterdam, gevlucht in 1676.

FEVRET jr, NN. Zoon van de Charles Fevret aan wie in de *Dictionaire* een artikel wordt gewijd; n.a.w. Pierre (1625-1706).

FRANCASTEL, Claude Pierre de (1653-1733). Achtereenvolgens onderbibliothecaris van de Mazarine, bibliothecaris van het collège des Quatre Nations en bibliothecaris van de Mazarine.

FRANCIUS, Petrus (1645-1704). Filoloog en dichter. Hoogleraar te Amsterdam.

FREMONT D'ABLANCOURT, Jean Jacobé de (1621-1696). Literator en diplomaat. Refugié. Vestigde zich te Den Haag.

FRESCARODE, Jérémie (gest. 1749). Waals predikant te Rotterdam 1710-1749.

FRIESEN, Amélie de Dohna, gravin van (1658-1707). Zuster van Alexandre de Dohna, pupil van Bayle te Coppet.

FURLY, Arent (ca 1685-1712). Zoon van Benjamin.

FURLY, Benjamin (1636-1714). Quaker, koopman te Rotterdam, vriend van Locke en Shaftesbury. Had een buitengewoon fraaie bibliotheek waarin met name de heterodoxie uitstekend was vertegenwoordigd.

GALLOIS, Jean (1632-1707). Vroegere redacteur van het *Journal des Savans*. Secretaris van de Académie des Inscriptions.

GAUDIN, Alexis (gest. ca 1707). Trad in het krijt tegen Bayles uiteenzettingen over het manicheïsme.

GRAEVIUS, Johannes Georgius (1632-1703). Filoloog. Hoogleraar te Utrecht. Historiograaf van Willem III. Onderhield goede epistolaire contacten met Italië.

GRAVEROL, François (1636-1694). Numismaat en filoloog te Nîmes. Broer van Jean.

GRAVEROL, Jean (1647-1718). Gerefugeerd predikant te Londen.

GRONOVIVS, Jacobus (1645-1716). Zoon van Johannes Fredericus Gronovius. Hoogleraar te Leiden. Beviend met Henricius.

GUEUDEVILLE, Nicolas (ca 1650-ca 1721). Ex-benedictijn, hugenoot. Journalist, historicus.

HALLE, Jean (?-?). Neef van de Pierre Hallé aan wie in de *Dictionaire* een artikel wordt gewijd.

HARLAY, Nicolas Auguste de (1643/1644-1704). Diplomaat. Ambassadeur voor Frankrijk bij de vredehandel te Rijswijk.

HENRICIUS, Jacobus (ca 1630-1710). Jurist, vanaf 1670 leraar aan de Latijnse school te Rotterdam, vanaf 1680 conrector, emeritaat in 1703. Buurman van Jurieu. Beviend met Graevius en Gronovius.

HILL, Joseph (1625-1707). Sedert 1678 predikant bij de Engelse gemeente te Rotterdam. In 1705 emeritus.

HOP, Jacob (1654-1725). Diplomaat voor de Republiek in o.a. Wenen.

HOSIER, Charles-René d' (1640-1732). Genealoog.

HUET, Gédéon (1654-1728). Gerefugeerd predikant te Dordrecht en vanaf 1693 te Den Haag.

HUET, Pierre-Daniel (1630-1721). Theoloog en filosoof. Bisschop van Avranches.

HUGUETAN, Jean Henry (1664-1749) en Marc (1655-1702). Boekverkopers, drukkers en uitgevers te Amsterdam.

HULFT, Johan (1646-1709). Diplomaat voor de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden.

HUYGENS, Christiaan (1629-1695). Wis- en natuurkundige.

HUYGENS, Constantijn (1628-1697). Secretaris van Willem III. Broer van Christiaan.

ISARN, Pierre (ca 1642-1714). Gerefugeerd predikant te Amsterdam.

JANIÇON, François (1634-1705). Jurist te Parijs. In 1686 overgegaan tot het katholicisme, maar in zijn hart steeds Hugenoot gebleven. Trouw informant van Bayle.

JANIÇON, Jacques-Gaspard (1676-na 1702). Zoon van François. Verbleef 1698-1702 in de

Republiek.

JAQUELOT, Isaac (1647-1708). Gerefugeerd predikant te Den Haag, vanaf 1702 te Berlijn. Tegenstander van Bayle in de polemiek over het manicheïsme.

JOHNSON, Thomas (gest. 1735). Boekverkoper en uitgever te Den Haag en Rotterdam.

JURIEU, Pierre (1637-1713). Theoloog. Predikant en hoogleraar te Sedan, vanaf 1681 predikant te Rotterdam en hoogleraar aan de Illustre School aldaar. Zwager van Jacques Basnage. Goed bevriend met Bayle te Sedan, ontwikkelde hij zich naderhand te Rotterdam tot Bayles felste tegenstander.

JUSTEL, Henri (1620-1693). Erudiet te Parijs, vestigde zich in 1681 in Engeland. Eigenaar van een fraaie bibliotheek.

KING, William (1650-1729). Aartsbisschop van Dublin, schrijver van een boek over het kwaad.

KORTHOLT, Sebastian (?-?). Hoogleraar te Kiel.

LA COSTE, Ludovicus de (1674-1733). Sedert 1695 kandidaat, sedert 1698 Nederduits hervormd predikant te Heer-Simonshaven en Biert (bij Dordrecht). Geboren uit Franse ouders, ongetwijfeld refugiees.

LA CROZE, Mathurin Veyssière de la (1661-1739). Ex-benedictijn. Oriëntalist. Vluchtte in naar Berlijn. Bibliothecaris van de keurvorst.

LA DEVEZE, Abel Rotolp de (?-?). Gerefugeerd predikant te Den Haag.

LA FAYE, NN. Boekhandelaar te Londen.

LA GRANGE. Naar alle waarschijnlijkheid Louis La Grange (*1638), afkomstig uit de Ardèche, in 1655 student te Genève.

LA MAINFERME, Jean (1646-1693). Religieus van Fontevrault.

LA MONNOYE, Bernard de (1641-1728). Literator en filoloog te Dijon, zeer bevriend met Nicaise.

LANCELOT, Antoine (1675-1740). Onderbibliothecaris van de Mazarine.

LA RIVIERE, Paul Falentin de (ca 1635-1725). Gerefugeerd predikant te Londen.

LA ROQUE-BOYER, Paul de (1671-1732). Gerefugeerd predikant te Londen.

LARROQUE, Daniel (1660-1731). Hugenoets predikant, verbleef in de jaren tachtig in de Republiek, Engeland, de Duitse landen en Denemarken. Bekeerde zich in 1690 tot het katholicisme en keerde daarna terug naar Frankrijk. In 1694-1698 in gevangenschap wegens een satirisch geschrift. Bevriend met Vitry.

LARREY sr en jr ,predikanten.

LA TREILLE, Jacques (gest. 1723). Waals predikant te Rotterdam 1710-1723.

LE CLERC, Jean (1657-1736). Theoloog, journalist. Hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam.

LE DUCHAT, Jacob (1658-1735). Jurist te Metz, vanaf 1700 te Berlijn.

LEERS, Arnout (1643-1701) Boekverkoper en uitgever te Den Haag, broer van Reinier.

LEERS, Reinier (1654-1714). Boekverkoper, drukker en uitgever te Rotterdam.

LE GENDRE, Philippe (1636-1725). Gerefugeerd predikant te Rotterdam.

LEGER, Antoine (1652-1719). Predikant en hoogleraar te Genève. Studiegenoot van Bayle.

LE MOYNE, Etienne (1624-1689). Hoogleraar te Leiden.

LENFANT, Jacques (1661-1728). Studiegenoot van Joseph Bayle. Predikant te Heidelberg, sedert 1688 te Berlijn.

LE PAGE, Antoine (gest. 1701). Gerefugeerd predikant te Rotterdam.

LE PELLETIER DES FORTS, Michel-Robert (1675-1740). Diplomaat, staatsman.

LE ROY, Jacques (1633-1719). Historicus.

LETI, Gregorio (1630-1701). Historicus. Schoonvader van Jean Le Clerc.

LE VASSOR, Michel (1648-1718). Theoloog, historicus. Kwam in 1694 naar de Republiek, waar hij overging tot het protestantisme. Vertrok al spoedig naar Engeland, waar hij werd benoemd tot praeceptor van de hertog van Gloucester onder supervisie van Gilbert Burnet.

- LORME, Jean-Louis de (ca 1670-ca 1725). Boekverkoper, drukker en uitgever te Amsterdam.
- LUFNEU, Herman (1657-1744). Medicus te Rotterdam. Zwager van Henri Basnage.
- MAGLIABECHI, Antonio (1623-1714). Bibliothecaris te Florence.
- MARAIS, Mathieu (1665-1737). Jurist te Parijs. Noemt zichzelf een vurig 'Bayliste'.
- MARCHAND, Prosper (1678-1756). Vestigde zich in 1709 als boekhandelaar en uitgever in de Republiek. Bracht een eigen dictionaire op zijn naam. Bezorgde de brieven van Bayle en de derde editie van de *Dictionaire*.
- MASCLARY, Gaspard de (geest. 1710). Jurist. Refugié. Vestigde zich in Den Haag.
- MATTHAEUS, Antonius (1635-1710). Jurist en historicus. Hoogleraar te Leiden.
- MAYER, Johann Friedrich (1650-1712). Hoogleraar te Kiel van 1688-1701. In 1692 in de Republiek.
- MEAD, Richard (1673-1754). Arts. Studeerde in de Republiek. Ondernam in 1695 met zijn oudste broer, Thomas Pellett en David Polhill een reis naar Italië. In 1696 terug in Londen.
- MEERSCH, weduwe van der. Hospita van Bayle.
- MENAGE, Gilles (1613-1692). Filoloog. Middelpunt van de wekelijkse 'Mercuriales' te Parijs. Vereerd door Bayle, die hem de Franse Varro in het kwadraat noemt (Epicure e).
- MENCKE, Johann Burckhard (1674-1732). Drukte de voetsporen van zijn vader Otto. In 1698 en 1699 op reis in de Republiek.
- MENCKE, Otto (1644-1707). Hoogleraar te Leipzig, stichter en redacteur van de *Acta Eruditorum*.
- MEY, Jean de (1633-1721). Koopman te Rotterdam, lid van de vroedschap.
- MEY, Joris de (1628-1712). Zoon van Jan de Mey en Eva Roy. Vanaf 1681 predikant te Gouda.
- MEY, Pieter de (1642-1722). Koopman te Rotterdam, lid van de vroedschap. In 1692 ontslagen, herbenoemd in 1703.
- MINUTOLI, Vincent (1639-1709). Vriend van Bayle sedert diens studietijd te Genève. Hoogleraar aldaar. De zoon van Minutoli kon niet nader worden geïdentificeerd.
- MONTAGUE, lady Mary Wortley (1689-1762). Literator.
- MONTAUMONT, Alexandre Laisné de (1653-1710). Literator, bevriend met Marais.
- MORELL, André (1646-1703). Numismaat.
- MORIN, Etienne (1625-1700). Gerefugieerd predikant en hoogleraar te Amsterdam.
- MORIN DU SANDAT, Jean-François (?-?). Militair in dienst van Condé.
- MORTIER, Pieter (1661-1711). Boekverkoper, drukker en uitgever te Amsterdam.
- MUHLE, Heinrich (1666-1733). Hoogleraar te Kiel, in 1692 in de Republiek.
- NAUDIS, Jean de (?-?). Neef van Bayle. Ging na de Revocatie over tot het katholicisme. Woonde in Bayles geboorteplaats Le Carla.
- NEEL de la Bouillonnière, Michel (?-1697). Refugié. Corrector bij Leers.
- NICAISE, Claude (1623-1701). Filoloog te Dijon. Middelpunt van een correspondentienetwerk dat nagenoeg heel Europa omvatte en als zodanig voor Bayle van onschatbare waarde.
- NOAILLES, Adrien-Maurice duc de (1678-1766).
- ODINET, Marc-Antoine (1643-1712). Numismaat.
- PAETS, Adriaen senior (1631-1686). Vervulde tal van politieke functies te Rotterdam. Republikeinse signatuur.
- PAETS, Adriaen junior (1657-1712). Ontvanger-generaal van de Admiraliteit op de Maze te Rotterdam. Oudste zoon van Adriaen Paets senior.
- PAETS, Elisabeth geboren van Berckel (1638-1682). Tweede vrouw van Adriaen Paets senior.
- PALLARDY, Etienne (ca 1636-na 1706). Gerefugieerd predikant te Delft.
- PECHELS, Jérôme de (?-?). Gerefugieerd predikant te Emmerich.
- PERIZONIUS. Jacobus (1651-1715). Filoloog. Hoogleraar te Franeker, vanaf 1693 te

Leiden.

PICTET, Bénédict (1655-1724). Predikant en hoogleraar te Genève.

PINSSON, François (?-?). Jurist te Parijs. Trouw correspondent van Bayle: 'homme de mérite, & fort connu des Savans, & l'un des plus officieux amis que l'on puisse voir.' (Pinsson (F fils) *in corpore*).

POLHILL, David (?-?). Reizenoot van Mead.

PRIOR, Matthew (1644-1721). Diplomaat. Nauw bevriend met Henri Basnage.

RABUS, Pieter (1660-1702). Notaris te Rotterdam. Literator, filoloog en journalist.

REGIS, Pierre (1656-1726). Gerefugeerd medicus te Amsterdam.

RENAUDOT, Eusèbe (1646-1720). Oriëntalist

RHENFERD, Jacob (1654-1712). Hoogleraar te Franeker.

RIEUX, Antoine-François Bertier, bisschop van (1632-1705).

ROCOLLES, Jean-Baptiste de (?-1695). Ex-benedictijn. Ging in 1672 te Genève over tot het protestantisme.

ROU, Jean (1638-1711). Gerefugeerd historicus te Den Haag. In dienst van de Staten-Generaal.

SAINT-MAURICE, Jacques Alpée de (?-1700). Gerefugeerd predikant en hoogleraar te Maastricht.

SANSON. Informant van Bayle, een van de zonen van de cartograaf Nicolas Sanson.

SCHEPERS, Bastiaen (1650-1704). Tweede secretaris van Rotterdam, ontslagen in 1692.

SCHEPERS, Willem Bastiaensz (1620-1704). Reder te Rotterdam, lid van de vroedschap, in 1692 ontslagen uit het burgemeestersambt.

SECKENDORF, Veit Ludwig von (1626-1692). Historicus.

SEIDEL, Andreas Erasmus (1650-?). Reisde in de Levant.

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, derde graaf van (1671-1713). Filosoof. Verbleef tweemaal voor langere tijd te Rotterdam. Nauw bevriend met Bayle.

SILVESTRE, Pierre (ca 1662-1718). Gerefugeerd medicus te Londen.

SLAART, Pieter van der (?-na 1710). Vanaf 1691 boekverkoper, drukker en uitgever te Rotterdam. Uitgever van Rabus' *Boekzaal van Europe*.

SLOANE, Hans (1660-1753). Plantkundige. Secretaris van de Royal Society.

SMITH, Samuel (gest. 1708). Boekhandelaar te Londen, handelsvriend van Leers.

SNABELIUS, Wilhelmus Hieronimus (1656-1702). Bezocht o.a. Sedan. Vanaf 1698 predikant te Bremen, vanaf 1699 tevens hoogleraar aldaar.

SPADEMAN, John (gest. 1708). Predikant bij de Engelse gemeente te Rotterdam 1681-1698.

SPANHEIM, Frederik (1632-1701). Hoogleraar te Leiden.

SUNDERLAND, Robert Spencer, graaf van (1640-1702). Staatsman.

SUPERVILLE, Daniel de (gest. 1728). Gerefugeerd predikant te Rotterdam.

THIERRY, Denis (gest. 1712). Boekverkoper, drukker en uitgever te Parijs, handelsvriend van Leers.

THOMASIUS, Christian (1655-1728). Jurist, journalist.

THOMASSIN DE MAZAUGUES, Louis (1647-1712). Jurist.

TIL, Salomon van (1643-1713). Theoloog. Predikant en hoogleraar te Dordrecht en te Leiden.

TOINARD, Nicolas (1629-1706). Filoloog. Correspondeerde met Locke.

TOURNES, Samuel de (?-?). Boekhandelaar te Genève, in 1691 in de Republiek.

TOURREIL, Jacques de (1656-1715). Literator. In 1697 in de Republiek.

TRONCHIN, Louis (1629-1705). Predikant en hoogleraar te Genève.

TRUMBULL, William (1639-1716). Diplomaat en staatsman.

TURNER, John (1660-1720). Theoloog.

TURRETTINI, Jean-Alphonse (1671-1737). Predikant en hoogleraar te Genève. Studeerde

in de Republiek.

VAILLANT, François (?-?). Gerefugeerd boekhandelaar te Londen.

VALHEBERT, Hervé Simon de (ca 1661-na 1736). Secretaris van Ménage, nadien bibliothecaris van Jean-Paul Bignon.

VALLANUS, Jacobus (1637-1720). Medicus. Hoogleraar te Utrecht.

VARILLAS, Antoine (1624-1696). Historicus met een zeer dubieuze reputatie.

VILLEMANDY, Pierre de ((1636-1703). Gerefugeerd predikant te Leiden, rector van het collège Wallon.

VILLIERS, Edward, graaf van Jersey (1656-1711). Staatsman.

VITRY, Edouard de (1666-1730). Wiskundige en theoloog.

VOLDER, Burchard de (1643-1709). Hoogleraar te Leiden.

WETSTEIN, Hendrik (1649-1726), Rudolph (1679-1742) en Gerard (1680-1755). Boekverkopers en uitgevers te Amsterdam.

WILHEM, Maurits Le Leu de (?-?). Jurist. Neef van Christiaan en Constantijn Huygens.

WITT, Johan de (1662-1701). Secretaris van Dordrecht. Bibliofiel.

WOLFGANG, Abraham (1634-1694). Boekverkoper, drukker en uitgever te Amsterdam.

WOLTERS, Joannes (1655/6-1715). Boekverkoper en uitgever te Amsterdam. Neef van Van Almeloveen.

WYNNE, John (1667-1743). Theoloog.

ZOELEN, Herman van (1636-1702). Lid van de Rotterdamse vroedschap, ontslagen in 1692.

ZOELEN, Johan van (1658-?). Oudleerling van Bayle te Sedan.

Bibliografie

a) geraadpleegde archivalia

Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz:

Ms. germ. oct. 82, reisjournaal van J. B. Mencke

Genève, Bibliothèque Publique et Universitaire:

Archives Tronchin 42: brieven aan Tronchin

Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek:

Thott 1202 4o: cahier met aantekeningen betreffende Plutarchus

Thott 1205 4o: cahier met aantekeningen betreffende de dictionaire van Moréri

Thott 1208 b-c 4o: brieven aan Pinsson; brieven van Amyraut, d'Artis, Bayze, Bernier, Mme Blondel, Bonrepaux, Charnes, Chouet, Comperat, Constant, Coste, Deslandes, Desmarets, Du Fresne, Du Rondel, Freschot, Arent Furly, Huet, Isarn, Janiçon, Janiçon jr, La Rivière, Daniel en Mathieu Larroque, Le Vassor, Longepierre, Magliabechi, Masclary, Morel, Morin, Naudis, Pallardy, Pictet, Pradals, Prior, Rou, Rousseau, Saint-André, Saint-Maurice, Sebillé, Silvestre, Trumbull, Turner, Vaillant, Valhébert, Villiers, Vitry, Le Leu de Wilhem; Renaudot aan Leers, Bonhomme aan Du Rondel, Martin aan Le Page

Thott 1258 4o: brieven aan Graevius

Leiden, Gemeentearchief:

Gildearchief 113: verweerschrift van Pieter van der Aa tegen de gebroeders Leers

Leiden, Universiteitsbibliotheek:

BPL 127 AH: notitieboek van J. Basnage

BPL 337: brieven aan Perizonius

BPL 1886: brief aan Ménage

BPL 2899: brief aan Jens

Burm. Q 23, 27: brieven aan Burman

March. 4: brieven aan Ancillon, Crenius, Des Maizeaux, Minutoli, Mme de Moncal, Shaftesbury; brieven van Crenius

March. 5: brieven aan Bougy; brieven van Buissière, La Roque

March. 44: brieffragment betreffende de *Dictionaire*; brief van J. Basnage aan M. Böhm

Pap. 2: brief aan de gebroeders Huguetan

Pap. 15: brieven aan de gebroeders Huguetan, Morin; brieven van Du Rondel, Laisné de Montauumont, Le Gobien, Minutoli, Nicaise, Tronchin, Wagner; brief van Graevius aan Leers

Sem.Rem. 64: brief van Crellius

London, British Library:

Add. 4226: brieven aan Abbadie, Cailloué, Coste, Des Maizeaux, La Faye, Régis, Silvestre

Add. 4281: brieven van J. Basnage aan Des Maizeaux

Add. 4284: brieven van Johnson aan Des Maizeaux

Add. 4285: brieven van Marais aan Des Maizeaux

Add. 4286/4287: brieven van La Motte aan Des Maizeaux

Egerton 16: brief aan Valhébert

Oxford, Bodleian Library:

Ms. French d 18: brief aan Valhébert

Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal:

Coll. Lacroix 1504: brief aan Perizonius

Parijs, Bibliothèque de l'Assemblée Nationale:

Ms 1500: brieven aan Valhébert

Parijs, Bibliothèque Nationale:

F.Fr. 9359: brieven aan Nicaise

F.Fr. 12771: brieven aan Joseph en Jacob Bayle, Cunningham, Minutoli, Naudis, Bruguère, Pinsson; brieven van Charnes, Doucin, Du Rondel, Janiçon jr, Larroque, Nicaise, Valhébert, Vitry

F.Fr. 19211: brieven van Bernard aan Léonard de Ste. Cathérine en aan Delaisement

F.Fr. 25669: brieven van Marais; brief van J. Basnage aan Marais

Rothschild A XVII: brief aan Ménage

Parijs, Bibliothèque de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français:

Ms 713/715: brief van Mme Brassard

Autographes Schickler 759: brief aan Nicaise

Parijs, Bibliothèque Victor Cousin:

V (7): brief aan Ménage

Parijs, schaduwcollectie E. Labrousse:

brieven aan Du Rondel, Janiçon, Ménage, Nicaise, Valhébert (nrs 720, 793, 798, 1017, 1037, 1055, 1059, 1060, 1129, 1201, 1230, 1234, 1294, 1344, 1429bis, 1555)

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek:

72 C 27 r-s: brieven van en aan Cuper

Utrecht, Universiteitsbibliotheek:

995 6 K 12-13-14: brieven van Van Almelooven

996 iii: brieven aan Van Almelooven

b) geraadpleegde werken

A. Ages, 'Les rabbins et le rabbinisme dans le Dictionnaire de P. Bayle', in: *Revue de l'Université d'Ottawa* 37 (1967), pp. 70-79

G. Ascoli, 'Quelques pages d'une correspondance inédite de Mathieu Marais', in: *Revue du XVIIIe siècle*, I (1913), pp. 150-174

J. Almagor, *Pierre Des Maizeaux (1673-1745), Journalist and English Correspondent for Franco-Dutch Periodicals, 1700-1720*, Amsterdam & Maarssen 1989

[H. Basnage], *Histoire des Ouvrages des Savans*, Rotterdam 1687-1709

E.S. de Beer ed., *The correspondence of John Locke*, Oxford 1978-1989 (vols III-VIII)

C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Prosper Marchand et l'histoire du livre. Quelques aspects de l'érudition bibliographique dans la première moitié du XVIIIe siècle, particulièrement en Hollande*, Brugge 1978

C. Berkvens-Stevelinck, *Prosper Marchand. La vie et l'oeuvre (1678-1756)*, Leiden-New York-København-Köln 1987

C. Berkvens-Stevelinck m.m.v. A. Nieuweboer, *Catalogue des manuscrits de la collection Prosper Marchand*, Leiden-New York-København-Köln 1988

[J. Bernard], (recensie van het *Projet*), *Bibliothèque Universelle et Historique*, juli 1692, pp. 1-26

J. Bernard, (recensie van de tweede editie van de *Dictionnaire*), *Nouvelles de la république des lettres*, juni 1702, pp. 648-679

T. Besterman, *The Beginnings of systematic Bibliography*, New York 1968²

L. Bianchi, *Progetto di un Dizionario critico*, Napoli 1987

Bibliotheca Furliana, sive Catalogus Librorum Honoratiss. & Doctiss. Viri Benjamin Furly, Veritatis & Libertatis Assertoris acerrimi, Inter quos excellunt Bibliorum Editiones, Mystici, Libri proprii cujuscumque Sectae Christianae, & Manuscripti membranei. Auctio fiet die 22 Octobris 1714. in Aedibus Defuncti in Platea vulgo dicta Haringvliet, Roterodami 1714

N. van der Blom, 'Jacobus Henricus (.... -1710)', in: *Programma. Boekenlijst Gymnasium Erasmianum* 1967, pp. 13-17

V.E. Bowen, 'Unpublished Letters by Pierre Bayle', in: *Studies in Philology*, 66 (1969), pp. 104-117

H. Bots, 'Descartes "de goeye Franschman"', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VI (1974), 6, pp. 257-267

H. Bots ed., *Henri Basnage de Beauval en de Histoire des Ouvrages des Savans, 1687-1709. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren aan de vooravond van de Verlichting*, twee delen, Amsterdam 1976

H. Bots, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid*, Amsterdam 1977

H. Bots, H. Hillenaar, J. Janssen, J. van der Korst en H.H.M. van Lieshout, *De "Bibliothèque Universelle et Historique" (1686-1693). Een periodiek als trefpunt van geletterd Europa*, Amsterdam 1981

H. Bots, 'Reinier Leers, een Europese libraire te Rotterdam (1676-1709)', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 53 (1982), pp. 21-40

H. Bots, 'Pierre Bayle en de Rotterdamse Illustre school 1681-1693', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 8ste reeks, 10 (1982), pp. 177-201

H. Bots, 'Le Refuge et les "Nouvelles de la République des Lettres" de Pierre Bayle (1647-1706)', in: H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds, *La révocation de l'édit de Nantes et les Provinces-Unies. 1685. The Revocation of the Edict of Nantes and the Dutch Republic*, Amsterdam & Maarssen 1686, pp. 85-95

H. Bots, 'Un journaliste sur les journaux de son temps: le cas de Pierre Bayle', in: H. Bots ed., *La diffusion et la lecture des journaux de langue française sous l'ancien régime. Actes du colloque international Nimègue 3-5 juin 1987*, Amsterdam & Maarssen 1988

H. Bots en H. van Lieshout, *Contribution à la connaissance des réseaux d'information au début du XVIIIe siècle. Henri Basnage de Beauval et sa correspondance à propos de l' "Histoire des Ouvrages des Savans" (1687-1709). Lettres & Index*, Amsterdam & Maarssen 1984

H. Brown, 'Pierre Bayle and Natural Science. An Unpublished Letter to Robert Boyle', in: *Romanic Review*, XXV (1934), pp. 361-367

E. de Budé, *Lettres inédites adressées de 1686 à 1737 à J.-A. Turretini, théologien genevois*, Paris/Genève 1887

E. Caillemer, *Lettres de divers savants à l'abbé Claude Nicaise publiées par l'académie des sciences, belles-lettres et arts de Lyon*, Lyon 1885

E. Casati, 'Quelques correspondants français de Shaftesbury', in: *Revue de littérature comparée*, XI (1931), pp. 219-236

Catalogue des livres de la bibliothèque de M. Pierre-Antoine Bolongaro-Crevenna. Quatrieme volume. Histoire, Amsterdam 1789

Catalogus librorum, In vario genere Insignium, Praecipuè vero in theologia & historia ecclesiastica: Quibus utebatur Celeberrimus Vir, D. Jacobus Basnagius, Eques, Ecclesiae Haganae Pastor fidelissimus. Hi libri publice distrahentur, Hagae-Comitum in Aula magna Curiae, Ad diem 26. Junii 1724. & seqq. Per Johannem Swart, Hagae-Comitum 1724

G. Cerny, *Theology, Politics and Letters at the Crossroads of European Civilization. Jacques Basnage and the Baylean Huguenot Refugees in the Dutch Republic*, Dordrecht-Boston-Lancaster 1987

F. Charles-Daubert en P.-F. Moreau, *Pierre Bayle. Ecrits sur Spinoza*, Paris 1983

- R. Clark, *Sir William Trumbull in Paris 1685-1686*, Cambridge 1938
- The Collection of Autograph Letters and Historical Documents formed by Alfred Morrison (Second Series, 1882-1885)*, s.l. 1893
- P.M. Conlon, *Prélude au siècle des lumières en France. Répertoire chronologique de 1680 à 1715*, I-VI, Genève 1970-1975
- L.P. Courtines, 'Bayle and his English Correspondents: Four Unpublished Letters', in: *Romanic Review*, XXVII (1936), pp. 104-109
- L.P. Courtines, *Bayle's Relations with England and the English*, New York 1938
- L.P. Courtines, 'Some Notes on the Dissemination of Bayle's Thought in Europe', in: *Revue de littérature comparée*, XVII (1937), pp. 700-705
- R.E. Cowdrick, *The early Reading of Pierre Bayle. Its Relation to his Intellectual Development up to the Beginning of Publication of the "Nouvelles de la république des lettres"*, Scottdale 1939
- 'Déclaration Authentique touchant les Manuscrits laissés par feu M. Bayle, pour le Supplément de son Dictionnaire Historique & Critique', in: *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, pp. 137-153
- P. Denis, 'Lettres inédites de Pierre Bayle', in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 19 (1912), pp. 422-453, 916-938; 20 (1913), pp. 430-449
- A. Derogibus, 'La filosofia "critica" di Pierre Bayle. Intorno ad alcune recenti pubblicazioni italiane sull'opera di Bayle', in: *Studi Francesi*, 28 (1984), pp. 289-303
- P. Dibon ed., *Pierre Bayle. Le philosophe de Rotterdam. Etudes et documents*, Paris 1959
- P. Dibon, 'Pierre Bayle, témoin du Siècle d'or hollandais', in: *Annuaire- Ecole pratique des hautes études, IVe section* 107 (1974-1975), pp. 729-751
- H. Dieckmann, 'Form and Style in Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique*', in: P.U. Hohendahl, H. Lindenberger, E. Schwarz eds, *Essays on European Literature in Honor of Liselotte Dieckmann*, St. Louis (1972), pp. 179-190
- M.-J. Durry, *Autographes de Mariemont. Première Partie. Avant 1800. Tome I. De Jean Rolin à Madame de Pompadour*, Paris 1955
- M.-J. Durry, 'Trois lettres de P. Bayle, 1689-1696-1699', in: *Mélanges de philologie et d'histoire littéraire offerts à Edmond Huguet*, s.l. 1940, pp. 252-268
- I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, Amsterdam 1960-1978
- I. H. van Eeghen, 'Europese "libraires": de gebroeders Huguetaan in Amsterdam (1686-1705)', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 53 (1982), pp. 1-9
- E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795*, Rotterdam 1973
- M. Francès, 'Un gazetier français en Hollande: Gabriel de Saint Glen. Traducteur de Spinoza', in: *Revue des sciences humaines*, 1955, pp. 407-420
- J.L. Fuchs, 'Borrowed Criticism and Bayle Criticism', in: *Nouvelles de la République des Lettres*, 1985-1, pp. 97-110
- E. Garin, *Dal Rinascimento all'Illuminismo. Studi e ricerche*, Pisa 1970 (VII: 'Per una storia dei rapporti fra Bayle e l'Italia', pp. 175-193)
- R. Geissler, 'Tendenzen und Probleme der neueren Forschung zu Pierre Bayle', in: *Beiträge zur romanischen Philologie*, VII (1968), pp. 229-251
- C.I. Gerhardt, *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*, Vols III, VI, Berlin 1885-1887/Hildesheim 1960-1961 (reprint)
- J.L. Gerig & G.L. van Roosbroeck, 'Unpublished Letters of Pierre Bayle', in: *Romanic Review*, XXII (1931), pp. 210-217; XXIII (1932), pp. 20-23, 117-128, 206-224, 312-320; XXIV (1933), pp. 17-20, 210-222, 303-314; XXV (1934), pp. 15-24, 341-360
- J.L. Gerig & G.L. van Roosbroeck, 'Unpublished Letters of Pierre Bayle to His Mother (1671-1672)', in: *Leuvense Bijdragen*, XXIV, 1/2 (1932), pp. 47-50
- E. Gigas, 'La première ébauche d'un ouvrage célèbre', in: *Bulletin de la Commission de*

l'Histoire des Eglises Wallonnes 7 (1896), pp. 65-74

E. Gigas, *Lettres inédites de divers savants de la fin du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècle. Tome I. Correspondance de Pierre Bayle*, Copenhagen 1890

J.F. Goetinck, *Essai sur le rôle des Allemands dans le 'Dictionnaire Historique et Critique' (1697) de Pierre Bayle*, Tübingen/Paris 1982

S. Golding, *A History of Biographical Collections from the Beginning through the Biographia Britannica*, New York University, Ph.D., 1959

B. de Graaf, 'Theodorus Janssonius ab Almelooveen (1657-1712); life, writings, bibliographical activities', in: T. Croiset van Uchelen, K. van der Horst en G. Schilder eds, *Theatrum orbis librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*, Utrecht 1989, pp. 179-192

A. Gunny, 'Protestant Reactions to Islam in Late Seventeenth-Century French Thought', in: *French Studies. A Quarterly Review*, XL (1986), pp. 129-140

E. Haase, 'Quelques pages inédites de la correspondance de Bayle', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CIII (1957), pp. 267-288

V.E. Hanzeli, 'Pierre Bayle et la Hongrie', in: *French Review*, XXVII (1954), pp. 346-353

R.L. Hawkins, 'Two Unpublished French Letters. Pierre Bayle to Gilles Ménage', in: *Romanic Review*, XXIII (1932), pp. 14-19

W.I. Hull, *Benjamin Furly and Quakerism in Rotterdam, s.l.* 1941

W. Jerdan ed., *Letters from James Earl of Perth, Lord Chancellor of Scotland, &c. to his Sister, the Countess of Erroll, and other members of his Family*, London 1845

Chr. Huygens, *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*, IX-X, La Haye 1905

[P. Jurieu], *Nouvelles convictions contre l'auteur de l'Avis aux Réfugiez. Dernière conviction contre le sieur Bayle, s.l.s.a.*

F.A. Kafker ed., *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, Oxford 1981

J.B. Kan, 'Bayle et Jurieu' en 'Pièces justificatives' in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes*, IV (1890), pp. 139-170 en 171-202

F.R.J. Knetsch, 'Note sur la date d'une lettre de Jacques du Rondel à Pierre Bayle', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXII (1966), pp. 46-47

F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theoloog en politikus der refuge*, Kampen 1967

F.R.J. Knetsch, 'Le jugement de Bayle sur Comenius', in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes*, VIe série, 4 (1971), pp. 83-96

E. Labrousse, 'Bayle et l'établissement de Desmaizeaux en Angleterre', in: *Revue de littérature comparée*, XXIX (1955), pp. 251-257

E. Labrousse, *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle*, Paris 1961

E. Labrousse, *Pierre Bayle. I. Du pays de Foix à la cité d'Erasmus. II. Hétérodoxie et Rigorisme*, La Haye 1963-1964

E. Labrousse, 'Le paradoxe de l'érudit cartésien Pierre Bayle', in: *Religion, érudition et critique à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*, Paris 1968, pp. 53-70

E. Labrousse, 'Pierre Bayle et ses correspondants genevois', in: *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Genève*, XIV (1969), pp. 139-159

E. Labrousse, 'Bayle et Saint François', in: *Revue d'Histoire de l'église de France*, LXX (1984), pp. 149-155

E. Lacoste, *Bayle novelliste & critique littéraire. Suivi d'une nouvelle édition des pamphlets de Bayle contre le maréchal de Luxembourg*, Bruxelles 1929

A.H. Laeven, *De 'Acta Eruditorum' onder redactie van Otto Mencke. De geschiedenis van een internationaal geleerdenperiodiek tussen 1682 en 1707*, Amsterdam & Maarssen 1986

O.S. Lankhorst, Reinier Leers (1654-1714). *Uitgever & boekverkoper te Rotterdam*, Amsterdam & Maarssen 1983

- O.S. Lankhorst, 'Prenten uit het 'Cabinet du Roi' in de Republiek. De ruilhandel tussen de Rotterdamse 'libraire' Reinier Leers en de 'Bibliothèque du Roi' te Parijs (1694-1710)', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 4 (1985), pp. 63-84
- O.S. Lankhorst, 'Reinier Leers Libraire-Imprimeur à Rotterdam (1654-1714), et ses contrefaçons', in: F. Moureau ed., *Les presses grises. La contrefaçon du livre (XVI-XIXe siècles)*, Paris 1988, pp. 49-63
- P.A. Lejay, 'Les manuscrits de l'abbé Nicaise', in: *Revue critique d'histoire et de littérature*, 20 (1885), pp. 333-339
- M. de Lescure, *Journal et mémoires de Mathieu Marais, avocat au parlement de Paris, sur la régence et le règne de Louis XV (1715-1737), publiés pour la première fois d'après le manuscrit de la bibliothèque impériale Par autorisation de S.E. le ministre de l'Instruction publique, avec une introduction et des notes*, Paris 1863-1868 (4 vols)
- H.H.M. van Lieshout, 'Traces of the collection of Pierre Bayle in the auction catalogue of the library of Jacques Basnage', in: *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas*, XV/2 (1988), pp. 287-299
- H.H.M. van Lieshout, 'De materiaalvoorziening voor de "Histoire des Ouvrages des Savans"', in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, XX/2 (1989), pp. 97-137
- H.H.M. van Lieshout, 'Verkoopstrategieën in de internationale boekhandel van Reinier Leers', in: *De zeventiende eeuw*, 6-1 (1990), pp. 122-128
- H.H.M. van Lieshout, 'The Library of Pierre Bayle', in: E. Canone ed., *Libri, fonti e biblioteca ideale tra scienza, filosofia ed erudizione. Da Cusano al Settecento*, ter perse
- H.H.M. van Lieshout en O.S. Lankhorst, *Catalogi librorum quibus officinam suam auxit ... Regnerus Leers, bibliopola Roterodamensis, I-XI. A facsimile edition of eleven catalogues published by Reinier Leers, Rotterdam (1692-1709). With an introduction and indexes*, ter perse
- [J. Locke], 'Methode nouvelle de dresser des Recueils', in: *Bibliothèque universelle et historique*, II, juli 1686, pp. 315-340
- A. Lombard, *L'Abbé Du Bos. Un initiateur de la pensée moderne (1670-1742)*, Paris 1913
- A. Lombard, *La correspondance de l'Abbé Du Bos (1670-1742)*, Paris 1913
- P. Marchand, 'Défense de la Nouvelle Edition du Dictionnaire de M. Bayle qui se fait à Rotterdam, contre ce qu'on en a dit dans le Tom. X de l'Histoire Critique de la République des Lettres', in: *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, pp. 90-115
- P. Marchand, 'Lettre aux Auteurs de ce Journal, avec une nouvelle Pièce sur l'Edition du Dictionnaire de M. Bayle qu'on fait à Rotterdam', in: *Journal littéraire*, VIII-1, 1716, pp. 134-137
- G. Masson, 'Desmaizeaux et ses correspondants. III. Les Basnage', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, XXV (1876), pp. 325-332
- B.H. Mayer, 'The Strategy of Rehabilitation: Pierre Bayle on Machiavelli', in: *Studi Francesi*, 33 (1989), pp. 203-217
- J. Michel, 'Bibliographes et instruments de travail au XVIIe siècle. Aperçus sur l'éveil d'un monde moderne offrant à tous des commodités pour la recherche et l'étude', in: *Mélanges de science religieuse*, XVII (1960), pp. 131-142
- D.C. Miller, *Religious Controversy and Enlightenment: a Study of French Biblical and Ecclesiastical Scholarship in the Age of Louis XIV, c. 1680-1715*, University of Kansas, Ph.D., 1984 (Chapter 7, part one: 'Bayle as moralist: The duties of scholars and subjects')
- R.N.L. Mirandolle en L. Bresson, 'Geschiedenis der Waalsche kerk', in: *Rotterdam in den loop der eeuwen* 2-6, Rotterdam 1907, pp. 1-72
- Y. Mitsui, 'Essai sur l'article "Spinoza" dans le Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle', in: *Etudes de langue et littérature françaises*, 38 (1981), pp. 36-48
- L. Moréri, *Le grand Dictionnaire Historique, ou le Mélange curieux de l'Histoire sacrée et*

profane, Lyon 1687⁴

D. Mornet, 'Les enseignements des bibliothèques privées' (1750-1780)', in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 17 (1910), pp. 449-497

H. Muhle, *Convivium eruditum Gaudae apud Batavos, in aedibus Almeloventianis, a.d. XVIII julii 1692, celebratum*, Kiel 1693

L. Nedergaard, 'La genèse du "Dictionnaire historique et critique" de Pierre Bayle', in: *Orbis Litterarum* XIII, 3-4, 1958, pp. 210-227

L. Nedergaard, 'Manuscripts de Pierre Bayle', in: *Modern Language Notes*, LXXIII (1958), pp. 36-39

S. Neumeister, 'Der Artikel "Loyola" in Pierre Bayles *Dictionnaire historique et critique* (1696)', in: *Iberoromania*, 18, Neue Folge (1983), pp. 114-128

L.-G. Péliissier, 'Quelques lettres de Bayle et de Baluze', in: *Annales du Midi* 9 (1891), pp. 21-59

L.-G. Péliissier, 'Lettres de Pierre Bayle', in: *Bulletin du Bibliophile*, 1906, pp. 121-130

D.B. Perramond, *Histoire et polémique: le tableau du XVIIe siècle Français dans le 'Dictionnaire Historique' et critique de Pierre Bayle*, The Ohio State University, Ph.D., 1974

R.H. Popkin, 'An unpublished Letter of Pierre Bayle', in: *Nouvelles de la République des Lettres*, 1981-1, pp. 193-197

B. Pompili, 'Un articolo di Pétrus Borel su Pierre Bayle e sulla condizione dello scrittore', in: *Studi Francesi*, 74 (1981), pp. 258-266

P. Raabe, 'Gelehrte Nachschlagewerke im 18. Jahrhundert in Deutschland', in: B. Fabian en P. Raabe eds, *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*, s.l.s.a.

P. Rabus, (recensie van het *Projet*), in: *De Boekzaal van Europe*, september-oktober 1692, pp. 300-317

B. Rang, '"Geleerde Vrouwen van alle Eeuwen ende Volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen". De catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw', in: T. van Loosbroek e.a. eds, *Geleerde vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen s.a., pp. 36-64

P. Rétat, *Le Dictionnaire de Bayle et la lutte philosophique au XVIIIe siècle*, Paris 1971

P. Rétat, 'Logique et rhétorique: la Réponse aux Questions d'un Provincial de Bayle', in: *Mélanges offerts à Georges Couton*, Lyon 1981, pp. 455-469

'Het Rotterdamse naturalisatieregister van Franse vluchtelingen 1709-1715' in: *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde*, 1978 (XCV), pp. 159-182

F. Sassen, *De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren (1683-1794)*, Amsterdam-Londen 1972

A. Sauvy, *Livres saisis à Paris entre 1678 et 1701*, La Haye 1972

F. Schalk, 'Die schriftstellerische Selbstdarstellung Bayles und seine Zeit', in: *Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik*, 30 (1956), pp. 201-210

K.R. Scholberg, *Pierre Bayle and Spain*, Chapel Hill s.a.

O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976

[V.L. von Seckendorf], (recensie van het *Projet*), *Acta Eruditorum*, oktober 1692, pp. 474-477

C. Serrurier, *Pierre Bayle en Hollande. Etude historique et critique*, Apeldoorn s.a.

C. Serrurier, 'Pierre Bayle', in: *La Revue de Hollande. Littéraire, artistique, documentaire* 11 (1916), pp. 1316-1342

H.E. Smith, *The Literary Criticism of Pierre Bayle*, Albany 1912

J. Solé, 'Religion et méthode critique dans le "Dictionnaire" de Bayle' in: *Religion, érudition*

- et critique à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe, Paris 1968, pp. 71-117
- J. Solé, 'Religion et vision historiographique dans le "Dictionnaire" de Bayle', in: *Religion, érudition et critique à la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*, Paris 1968, pp. 119-200
- J. Solé, 'Religion et conception du monde dans le dictionnaire de Bayle', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXVII (1971), pp. 545-581; CXVIII (1972), pp. 55-98; 483-510; 650-682
- J.A.G. Tans, *Pasquier Quesnel et les Pays-Bas*, Groningue-Paris 1960 (Bayle en Michel Le Vassor)
- C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de republiek der letteren. Elf studiën op het gebied van de ideeëngeschiedenis van de gouden eeuw*, 's-Gravenhage 1967
- G. Tonelli, *A Short-title List of Subject Dictionaries of the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries as Aids to the History of Ideas*, London 1971
- The Trumbull Papers*, Sotheby's 1989, pp. 50, 142-144 (gedeelten uit brieven van Bayle aan Trumbull, 17 april 1696, nr 1045bis en 8 november 1696, nr 1114bis en aan Le Vassor, 12 juli 1695, nr 984bis)
- J.H.W. Unger, *De regeering van Rotterdam 1328-1892. Naamlijst van personen die in of van wege de regeering ambten hebben bekleed. Voorafgegaan door eene geschiedkundige inleiding over den regeeringsvorm van Rotterdam*, Rotterdam 1892
- J.H.W. Unger, 'Lijst van rectoren, conrectoren, en praeceptoren aan de Latijnsche school te Rotterdam (1500-1884)', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 4 (1894), pp. 212-217
- J. Vercruysse, 'Pierre Bayle et l'article David: une lettre inconnue', in: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXI (1965), pp. 352-355 (brief aan F. Durand, 29 juni 1702, nr 1488bis)
- J.J.V.M. de Vet, *Pieter Rabus (1660-1702). Een wegbereider van de Noordnederlandse verlichting*, Amsterdam 1980
- H. Volney, 'Une lettre inédite de Bayle. Un Poème français à la mémoire de Bayle', in: *Revue d'Ardenne & d'Argonne*, VII (1906), pp. 153-163
- F. Waddington, *Mémoires inédites et opuscules de Jean Rou*, Paris 1857
- 'Wat een lady over Rotterdam schreef in 1716', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 2e reeks, 8 (1920), pp. 116-118
- R. Whelan, *The Anatomy of Superstition: a study of the historical theory and practice of Pierre Bayle*, Oxford 1989
- P.J.S. Whitmore, *The Use made of English Thought and History in the works of Pierre Bayle. With special reference to the "Dictionnaire"*, M.A., The University of London, 1952
- P.J.S. Whitmore, 'English Thought and Learning in the Works of Pierre Bayle', in: *French Studies. A Quarterly Review*, VIII (1954), pp. 141-148
- M. Yardeni, 'Journalisme et histoire contemporaine à l'époque de Bayle', in: *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*, XII (1973), pp. 208-229
- S. Zoli, 'Pierre Bayle e la Cina', in: *Studi Francesi*, 99 (1990), pp. 467-472

Summary

The 'Dictionaire' of Pierre Bayle has generally been viewed and described as if it were a spectacle: the intricate machinery that makes it work has hardly been noticed. It is precisely the aim of this study to analyse this machinery.

On October 27, 1689 Bayle started to make notes of the mistakes and omissions he noticed in Moreri's 'Dictionaire'. He meant these notes to be used for a new edition of Moreri that was planned in France, by Denis Thierry, a business friend of the Dutch publisher and bookseller Reinier Leers. Leers intended to use his association with Thierry to thwart the plans of the publisher Pieter van der Aa, who had received a privilege from the Dutch authorities to publish a Dutch edition of Moreri's work.

However, whereas Thierry was slow in making the proper arrangements, Bayle was soon enthusiastically engaged in his corrections. Therefore he decided, by the end of 1690, to compose his own lexicon, a 'critical dictionary' that would take as its starting point the mistakes and omissions of the existing encyclopedias. Bayle and Leers, who was going to publish the work, planned to make their intentions known to the world of learning by way of a 'projet', an outline that was illustrated with a number of entries.

The execution of this plan took considerable time. The 'Projet et Fragmens d'un Dictionaire Critique' was only finished on May 14, 1692. Though the project was published anonymously, Bayle was widely known to be its author.

Bayle wrote the introductory text of the project only after the entries had been composed; he did not add considerably to the information contained in the entries; moreover, he did not succeed in explaining his ideas fully and clearly, mainly because these ideas had not crystallised, yet. Thus, the entries only showed the public that they could expect a dictionary of great variety, as well as one that reflected to a high degree the idiosyncracies of its author.

However, reactions to the 'Projet et Fragmens' were not such that Bayle could continue working on the dictionary as he had first envisaged it. By the end of 1692, he realised he would have to change his original concept. Instead of a critical dictionary, he would write a 'Dictionaire *Historique* et Critique'. His entries would now take the form of a narrative, to which a commentary would be added by way of notes or 'remarques'.

From September 1694 the Dictionary was in print, and on October 24, 1696, it was finished. According to the terms of the privilege, Bayle had to consent to have his name printed on the title page.

On the basis of a very damning report by E. Renaudot, who suggested that Bayle had expressed controversial political ideas and that he violated public religion and accepted moral norms and values, the Dictionary was banned in France in 1697. As other commentators, too, voiced negative opinions, the undeniable success of the Dictionary clearly was something of a 'succès de scandale'. When the council of the Walloon Church instigated proceedings against him, Bayle was forced to make some minor revisions, though he remained convinced that he was blameless. According to his own views, the only shortcomings of the Dictionary consisted in its lack of real,

solid scholarship.

On December 27, 1701, the second, much augmented edition of the Dictionary was published. Though Bayle continued to work on a third edition, as well as on a supplement that would be published separately, he mainly concentrated on philosophical questions from 1704 onwards. When he faced death, he even wondered whether in writing the Dictionary he had not, in the end, set himself too easy a goal, whether he could not have accomplished much more.

Bayle always wrote his entries without a previous draft, first composing the narrative text, and then the 'remarques' with the commentary. He did not like the idea of revisions, mainly adding to the existing text any new ideas that occurred to him, even though he could easily have incorporated them in the original version. Nor could he easily abandon any data he had gathered; thus, the Dictionary contains a number of entries dealing with topics he had previously declared unsuitable for publication. Obviously, he could not persuade himself to take an orderly, systematic approach. He wrote down his thoughts as they came to him, in a concrete, direct, associative and impulsive way. He needed to see the results of his thinking, to be able to continue thinking and writing the next entries. His creativity was, one might say, segmentary.

Hence, the Dictionary is a gaudy amalgam of topics, presented the way they occurred to Bayle. Though typography helped to create some order in the chaos of each article, this order was extrinsic instead of intrinsic. The narrative text, the historical part of the Dictionary, provided some cohesion, but the interpretative comments were the real substance of the work. Moreover, right from the beginning, the articles were unevenly spread over the alphabet.

Obviously, Bayle did not compose the Dictionary out of nothing. For many years, he had made notes of what had struck him during his extensive reading; these notes, collected in 'recueils' provided him with the material from which he built the Dictionary. New ideas were directly incorporated in the work which thus served as Bayle's notebook as well.

Problems cropped up when Bayle's interests did not converge with public taste. To cite but one example: Bayle was much preoccupied with detailed research about Classical Antiquity, whereas his readers clearly preferred a well-written text about contemporary history. Though he felt forced to accommodate these wishes, he still tried to save as much of his own interests as seemed possible.

The Dictionary's framework, though developed from practice rather than from a pre-conceived idea, does not entirely lack cohesion. Bayle clearly mapped out some grand lines. His Dictionary should complete rather than duplicate other encyclopedias, more specifically Moreri's. He wanted to write articles that would provide an evocation of the personages involved, interpreting their actions and thoughts. He also set himself the task to provide immediate proof of all he wrote, to enable the readers to judge for themselves rather than rely on his authority. Always, Moreri's 'Dictionaire' provided him with an example of the kind of work he emphatically did not want to write. As he did not lack a well-developed ego, he always managed to accept his own ideas as the right ones. Actually, he did not labour under the delusion that his Dictionary would be a master piece; rather, he was content to think of it as a book that, if not perfect, nevertheless would be

eminently useful.

Bayle liked to think of himself as living the secluded life of a scholar, projecting an image of himself as one solely finding pleasure in serving the Muses. Reality was more complex, however. Bayle always remained an outsider, yearning for the life he had wanted to live in Paris, for an erudite French culture; he also liked to cultivate the habit of one watching the world in an amusedly-detached way. On the other hand he did not shirk the social obligations of a solid member of the Republic of Letters. Though he did not actually take a central position, neither was he a recluse who did not understand the ways of the world.

As to the proof offered by Bayle for his contentions in his Dictionary, it has to be noted that his comments are so detailed as to enable the reconstruction of his 'virtual' library, of the books that were his cultural baggage. At the same time, this reconstructed catalogue represents the catalogue of the books to which Bayle's readers had access through the Dictionary.

Bayle was much opposed to the use of novelistic works, of the gazettes that depicted political and fashionable life, and of eulogistic or vitriolic pamphlets. Admittedly, he did incorporate data gathered from hearsay but always took care to inform his readers as to their origin. Also, he liked to use the *ana*-literature as a source for many anecdotes not otherwise recorded. In this case the wish - or even the necessity - to divert the reader sometimes impinged on the severe demands of the historian's craft.

As to books, Bayle was insatiable. Often, however, he could not get hold of a copy and had to make do with quotations taken from other sources, or with reviews in learned journals. In France, he could rely on a well-functioning network of informants who provided him with a steady stream of data. In the Dutch Republic, too, his contacts were extensive but they did not help to make him forget what he missed by not being able to work in Paris. Though his publisher, Leers, did all he could to help him, he could not completely satisfy Bayle's needs either.

The working library that can be reconstructed on the basis of the notes in the Dictionary is composed of an excellent section of bio- and bibliographical reference works, both general and thematic. Still, Bayle had great problems in collecting material for the Italian Peninsula and for Spain. His working library included a fair number of titles he used for reference purposes, first and foremost the *Historia* by De Thou, the *Jugemens des Savans* by Baillet and the *Histoire de France* by Mezeray. However, only the Classics were used with real frequency. Moreover, they served to provide Bayle whenever he wanted to illustrate his musings with a proper quotation. Most titles are referred to a few times, only. Bayle's Dictionary contains references to no less than 3756 titles written and published during the early-modern period, as well as to 267 authors from Antiquity and the early christian period, whose works are quoted or paraphrased. All these names and titles can be considered not only as the catalogue of a library, but also, and more importantly, as a key to Bayle's mind, as the result of a life of learning.

Samenvatting

De *Dictionnaire* wordt meestal beschouwd en beschreven vanuit het gezichtspunt van de toeschouwers bij een spektakelstuk: op de ingewikkelde machinerie die het stuk op gang houdt, wordt geen acht geslagen. Deze studie daarentegen stelt juist die machinerie centraal.

Op 27 oktober 1689 is Bayle begonnen aantekening te houden van fouten en omissies in de dictionaire van Moréri. Zijn notities waren bestemd voor een nieuwe editie van deze dictionaire in Frankrijk, bij Denis Thierry, handelsvriend van Reinier Leers. Via een associatie met Thierry had Leers Pieter van der Aa willen dwarsbomen, die een privilege voor een Noordnederlandse Moréri had gekregen. Thierry maakte echter weinig haast, terwijl Bayle al corrigerend de smaak te pakken kreeg. Eind 1690 besloot hij daarom in overleg met Leers een eigen lexicon te gaan maken van fouten en omissies in andere werken, een 'Dictionaire critique'. Middels de publikatie van een 'projet', geadstrueerd met enkele lemmata, zou de geleerde wereld gelegenheid krijgen zich over de opzet uit te spreken. Bij de uitvoering van dit plan trad een aanzienlijke vertraging op: *Projet et Fragmens d'un Dictionaire Critique* kwam pas gereed op 14 mei 1692. Ofschoon het werk anoniem verscheen, was in brede kring bekend dat Bayle er de auteur van was. Via de artikelen bij het *Projet* heeft Bayle zijn lezers een indruk willen geven van de inhoud van de nog te schrijven dictionaire. In het eigenlijke *Projet*, geredigeerd toen de artikelen al gereed waren, had hij daar slechts weinig aan toe te voegen. Hij slaagde er niet in zijn plannen helder en in hun volle omvang te formuleren -gevolg van het feit dat hijzelf die plannen niet helder voor ogen had. Feitelijk bewezen zijn artikelen vooral dat het publiek een dictionaire kon verwachten die uiterst gevarieerd was maar tegelijkertijd uitdrukkelijk, zo niet uitsluitend op de smaak en de preoccupaties van de auteur was toegesneden.

De reacties op *Projet et Fragmens* waren niet zodanig, dat Bayle verder heeft kunnen werken aan de dictionaire zoals hij die had willen schrijven. Eind 1692 stond voor hem reeds vast dat de opzet gewijzigd zou moeten worden: de voorgenomen 'Dictionaire Critique' zou dienen te worden omgezet in een 'Dictionaire Historique et Critique'. Hij voorzag zijn artikelen nu van een verhalende tekst die in noten of 'remarques' van een gevarieerd commentaar werd voorzien. Vanaf september 1694 werd er aan de *Dictionaire* gedrukt, op 24 oktober 1696 was het werk gereed. Krachtens de voorwaarden van het privilege moest Bayle toestaan dat zijn naam op het titelblad zou verschijnen.

Na een vernietigend rapport van E. Renaudot over de mate waarin politiek, geloof en fatsoen door Bayle geweld waren aangedaan, werd de *Dictionaire* begin 1697 in Frankrijk verboden. Ook anderen hadden zich inmiddels een weinig positief oordeel gevormd en het onmiskenbare succes van de *Dictionaire* kan dan ook mede als een 'succès de scandale' worden getypeerd. Bayle zag zich na een procedure bij de Waalse kerkeraad gedwongen enkele aanpassingen te beloven, maar hij bleef er van overtuigd dat hem au fond niets te verwijten was geweest. Hijzelf was van oordeel dat het enige tekort dat de *Dictionaire* terecht kon worden aangewreven een tekort aan echte, onversneden geleerdheid was.

Op 27 december 1701 verscheen de tweede, aanzienlijk vermeerderde editie van de *Dictionaire*. Nadien werkte Bayle door aan een derde editie en een afzonderlijk te verschijnen supplement, maar sedert 1704 concentreerde hij zich vrijwel uitsluitend nog op filosofische kwesties. Tegen het eind van zijn leven, in het aangezicht van de dood, heeft hij zich afgevraagd of hij het zich met de *Dictionaire* niet te gemakkelijk had gemaakt en of hij niet tot meer in staat was geweest.

Bayle schreef zijn artikelen in één keer, zonder ontwerp vooraf; eerst het verhalend corpus, dan de 'remarques' van het commentaar. Voor herschrijven voelde hij niets. Hij herzag zijn artikelen door ze aan te vullen, ook als er nog ruimschoots gelegenheid was ze in manuscript te herzien. Hij kon het nauwelijks over zijn hart verkrijgen afstand te doen van materiaal dat hij al in portefeuille had en de *Dictionaire* bevat dan ook nog diverse artikelen over themata die hij bij nader inzien buiten de orde had verklaard. Hij liet zichzelf niet dwingen in het nauwe keurslijf van een ordelijke, systematische, afstandelijke aanpak. Hij schreef zoals hij dacht, concreet, direct, associatief, impulsief. Hij moest zijn aanpak voor zich zien om er gedragslijnen aan te kunnen ontleen voor andere artikelen. Zijn creativiteit is er een in segmenten. De *Dictionaire* is een kakelbont geheel van de meest uiteenlopende zaken, opgedist in de volgorde waarin Bayle ze tegen was gekomen. De typografische presentatie bracht hierin de nodige orde, maar het bleef een extrinsieke orde, van buitenaf en niet van binnenuit. Het verhalend betoog - de historische component - leverde de samenhang, maar het verklarend commentaar vormde het hart van de *Dictionaire*. De verdeling van de artikelen over de letters van het alfabet is van meet af aan onevenwichtig geweest.

Bayle is zijn *Dictionaire* niet vanuit het niets gaan schrijven. Hij had reeds vele jaren boek gehouden van wat hem bij zijn lectuur was opgevallen, en hij heeft deze in 'recueils' verzamelde aantekeningen als bouwstenen voor de *Dictionaire* benut. Nieuwe gegevens werden rechtstreeks ingepast in de *Dictionaire*, die daarmee dienst deed als notitieboek. De problemen ontstonden daar, waar Bayles interesse niet convergeerde met de smaak van het publiek. Bayle had een uitgesproken voorkeur voor onderzoek in detail betreffende de oudheid, terwijl zijn lezers de voorkeur gaven aan vlot geschreven materiaal over de moderne geschiedenis. Hij heeft noodgedwongen toegegeven aan die voorkeur, maar niet zonder zoveel mogelijk van zijn eigen interesse te redden.

De opzet van de *Dictionaire* is in de praktijk ontwikkeld, maar dat betekent niet dat er geen consistentie aan te ontdekken zou zijn. Bayle tekent enkele duidelijke grondlijnen. Zijn werk moest andere lexica en in het bijzonder het lexicon van Moréri completeren en niet dupliceren; hij streefde artikelen na waarin de beschreven personen op papier tot leven werden gewekt en in al hun doen en laten doorgrond; hij verplichtte zichzelf zijn publiek bij elke bewering meteen ook het bewijs te leveren, zodat zij zelf konden oordelen en niet slechts op zijn gezag hoefden te vertrouwen. Bij dit alles had hij steeds in negatief het voorbeeld van Moréri voor ogen. Hij had bovendien voldoende zelfvertrouwen om waar nodig voorrang te geven aan zijn eigen gelijk. Hij had niet de illusie dat men zijn *Dictionaire* een meesterwerk zou vinden, maar hij troostte zich met de gedachte dat een boek niet goed hoefde te zijn, om nut te kunnen hebben.

Bayle typeerde zichzelf graag als een teruggetrokken levend geleerde die slechts

vreugde vond in werk ten dienste van de Muzen. De werkelijkheid is evenwel genuanceerder geweest. Bayle is altijd een buitenstaander gebleven, vol heimwee naar Parijs en een eruditie op Franse leest, en hij cultiveerde met genoegen de habitus van de geamuseerde toeschouwer, op veilige afstand van het gewoel; maar anderzijds heeft hij zich geenszins onttrokken aan de sociale verplichtingen van een degelijk burger van de Republiek der Letteren. Hij trad niet op de voorgrond, maar profileerde zich evenmin als een wereldvreemde kluizenaar.

De bewijsvoering in de *Dictionaire* is dermate goed verzorgd dat er de catalogus uit kan worden afgelezen van Bayles 'virtuele' bibliotheek, het boekenbestand dat zijn geestelijk eigendom is geweest. Te zelfder tijd is deze catalogus de catalogus van het boekenbestand waarover Bayles lezers dank zij de *Dictionaire* de beschikking hebben gehad. Bayle had niets op met romaneske werken, de politieke en galante periodieke pers en lof- en smaadschriften. Hij verwerkte tal van gegevens van horen zeggen, maar steeds zo, dat het publiek van de herkomst op de hoogte was. Hij maakte gretig gebruik van de *ana*-literatuur als bron van vele niet elders geboekstaafde anekdotische gegevens. De wens - zo niet de noodzaak - het publiek te verstrooien won het hier weleens van de strenge eisen van de historicus.

Waar het boeken betreft, is Bayle onverzadigbaar geweest. Vaak kon hij echter niet de hand leggen op het gewenste origineel en moest hij zich er mee tevreden stellen boeken te raadplegen zoals ze in andere boeken werden geciteerd of zoals ze in geleerdentijdschriften werden besproken. Hij beschikte over een uitstekend functionerend netwerk van informanten in Frankrijk, van waaruit hij een gestage stroom van gegevens ontving. Zijn netwerk in de Republiek liet weinig te wensen over, maar het kon hem niet doen vergeten wat hij miste, omdat hij niet in Parijs kon werken. Zijn uitgever Leers stond hem trouw ter zijde, maar kon hem al evenmin geheel tevreden stellen.

De handbibliotheek die aan de hand van de annotatie in de *Dictionaire* kan worden gereconstrueerd, telt een uitstekend gesorteerde afdeling algemene en thematische bio- en bibliographica. Bayle heeft daarentegen veel moeite moeten doen om een adequate sortering voor het Italiaanse schiereiland en voor Spanje te krijgen. Tot de handbibliotheek kan voorts een vrij aanzienlijk aantal werken worden gerekend dat als naslagwerk is benut, met de *Historia* van De Thou, de *Jugemens des Savans* van Baillet en de *Histoire de France* van Mezeray aan de spits. Van een werkelijk frequent gebruik is slechts sprake bij de klassieken. De klassieken worden bovendien vaak benut om Bayles bespiegelingen via een passend citaat kracht bij te zetten. Verreweg de meeste werken worden evenwel slechts incidenteel benut, voor een of twee artikelen. Bayles *Dictionaire* telt in totaal niet minder dan 3756 boeken uit de (vroeg)moderne tijd die als bron zijn gebruikt en 267 klassieke en vroegchristelijke auteurs van wie werk wordt geciteerd of geparafraseerd. Al deze namen en titels laten zich niet enkel lezen als de catalogus van een bibliotheek, maar ook en vooral als de catalogus van Bayles geest en als het resultaat van een leven van geleerdheid.

Curriculum vitae

Helena Henrica Maria van Lieshout werd geboren op 27 maart 1953 te Horst. Na het behalen van het diploma gymnasium-A te Venray studeerde zij filosofie en cultuurgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. In 1985 legde zij cum laude het doctoraalexamen vrije studierichting Letteren af. Van 1974 tot 1986 was zij op wisselende titel verbonden aan het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de zeventiende eeuw (thans: Pierre Bayle-Instituut) en aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde van de Faculteit der Letteren. Van 1 april 1988 tot 1 april 1992 was zij voor rekening van de Stichting voor Historisch Onderzoek gedetacheerd bij het Pierre Bayle-Instituut als onderzoeker in opleiding.

STELLINGEN

I

Er is geen reden Bayle tegen te spreken, wanneer hij zichzelf - in een mengeling van uitdagendheid en schuld bewustheid - als een polyhistor beschouwt.

II

Bayles originaliteit wortelt in vreemde grond: hij had andermans resultaten nodig om zijn geest munitie te kunnen geven.

III

Geleerendecorrespondenties zijn nog te weinig bestudeerd in hun onderlinge samenhang als raderen in een raderwerk.

IV

Voor de *Dictionaire* en zijn auteur geldt *mutatis mutandis* wat Bayle zegt over de historicus in 'remarque' f van het artikel Usson: boek en schrijver horen uiteindelijk nergens anders thuis dan in de Republiek der Letteren. Bayle kan daarom noch door Frankrijk, noch door Nederland worden geclaimd.

V

Bayles correctiewerk voor Leers is beperkt gebleven tot auteurscorrecties van eigen werk en correcties van andermans werk *in loco auctoris*. (Cfr Malebranche aan Bayle, 15 maart [1686], Labrousse, *Inventaire*, nr 497 en Bayle aan Lenfant, 28 maart 1693, nr 859)

VI

Volgens Bayle moet een historicus altijd zó schrijven dat als alle andere boeken ter wereld reddeloos zouden verbranden, via zijn boek de juiste lezing behouden zou blijven (*Dictionaire*, Baudouin, 'remarque' a). Gezien de universitaire boekenbudgetten is deze habitus ook om praktische redenen dringend gewenst.

VII

Grave heet 'de verborgen stad aan de rivier' te zijn. De gemeente Grave zou die roep niet moeten bestrijden, maar juist moeten cultiveren: geen enthousiaster toerist dan de toerist die de illusie heeft als eerste een aantrekkelijk plaatsje te hebben ontdekt.

VIII

Leven en werken van Jacques van Ginneken SJ verdienen een interdisciplinair onderzoek, waarin zowel zijn bijdragen aan de taalwetenschap als die aan de verschijningsvormen van het Noordnederlandse katholicisme in het interbellum tot voorwerp van studie worden gemaakt.

IX

De driehonderdste verjaardag van de *Dictionaire* (1697-1997) is wel een postzegel waard.

X

Feiten zijn als koeien: als men ze maar lang genoeg aankijkt, lopen ze vanzelf weg.
(D L. Sayers, *Clouds of Witness*)

XI

Wat baten wetten, als moreel besef ontbreekt? (Horatius, *Carmina*, 3,24,35)

Stellingen, behorend bij H H M van Lieshout, *Van boek tot bibliotheek. De wordingsgeschiedenis van de 'Dictionaire Historique et Critique' van Pierre Bayle (1689-1706)*.

